

LAURI MÄLKSOO

4. Этот протокол будет сохраняться обонми сторонами в строгом секрете.

NÕUKOGUDE ANNEKSIION JA RIIGI JÄRJEPIDEVUS:

*Eesti, Läti ja Leedu staatus
rahvusvahelises õiguses
1940.a-1991.a ja pärast 1991.a.*

Uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses.

Lauri Mälksoo

**Nõukogude anneksioon ja
riigi järjepidevus:
Eesti, Läti ja Leedu staatus
rahvusvahelises õiguses
1940. a – 1991. a ja pärast 1991. a**

Uurimus pingest normatiivsuse ja
võimu vahel rahvusvahelises õiguses

Lauri Mälksoo

**Nõukogude anneksioon ja
riigi järjepidevus:
Eesti, Läti ja Leedu staatus
rahvusvahelises õiguses
1940. a – 1991. a ja pärast 1991. a**

Uurimus pingest normatiivsuse ja
võimu vahel rahvusvahelises õiguses

Tõlgitud väljaandest:
Lauri Mälksoo. *Illegal Annexation and State Continuity:
The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR.*
Martinus Nijhoff Publishers Leiden/Boston, 2003
ISBN 90-411-2177-3
© 2003 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands

Tõlkija:
Alar Helstein

Kaane kujundaja:
Kalle Paalits

Küljendaja:
Aive Ottep

Raamatu ilmumist on toetanud
Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus
Eesti Vabariigi Justiitsministeerium

ISBN 9949-11-134-X

Tõlkeõigus Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

Lühendid.....	11
Eessõna raamatu eestikeelsele väljaandele.....	15
1. Sissejuhatus.....	19
1. OSA. EX INJURIA IUS NON ORITUR	25
1. peatükk. Õigusvastane anneksioon, riigi järjepidevus ja samasus: kontseptsioonid ja vaidlusküsimused	31
1. Riikluse muutuv staatus tänapäeva rahvusvahelises õiguses ja ühiskonnas: analüüsi lähtepunkt.....	31
2. Taastatud riigid rahvusvaheliste suhete praktikas: ajalooline perspektiiv	33
3. Riikide järjepidevus, samasus ja hävimine rahvusvahelise õiguse doktriinis.....	37
4. II maailmasõja anneksioonijuhtumite mõjul õigusdoktriinis tekkinud küsimused.....	42
(A) Kas riikide identsus tähendab juba definitsiooni kohaselt nende järjepidevust (kontinuiteeti)?	43
(B) Millised on riigi samasuse normatiivsed tagajärjed?	48
(C) Riikide samasuse alus rahvusvahelise õiguse järgi II maailmasõja anneksioonijuhtumites.....	49
(i) <i>Occupatio quasi bellica</i> ja teised abistavad teooriad.....	49
(ii) Jõu abil toimunud anneksioonide õigusvastasus	50
(iii) Rahva roll õigusvastasuse ja riigi järjepidevuse määratlemisel	56
5. Anneksiooni õigusvastasuse tähendus riigi kui õigussubjekti staatusele	61

2. peatükk. Balti riikide õiguslik staatus rahvusvahelises õiguses pärast aastat 1991: nõuded ja vastused.....	67
1. Balti tees	67
(A) Eesti Vabariik.....	69
(B) Läti Vabariik	70
(C) Leedu Vabariik	71
2. Vastused Balti riikide järjepidevuse teesile rahvusvahelise kogukonna praktikas	72
(A) Diplomaatiliste suhete taastamine lääneriikidega aastal 1991	72
(B) Hilisem lepete praktika: mitmepoolsed lepingud	74
(C) Kahepoolsete lepingutega seotud praktika	77
(D) Muud riikide samasuse teesi tagajärjed suhetes lääneriikidega	79
(E) Rahvusvaheliste organisatsioonide liikmelisusega seotud praktika.....	81
(F) Balti riikide järjepidevuse tees ja Vene Föderatsioon.....	83
3. Balti riikide õiguslik staatus: seisukohti õiguskirjanduses	90
3. peatükk. Balti riigid aastatel 1940 kuni 1991: õigusvastasus ja/või igamine.....	95
1. Sissejuhatus.....	95
2. Nõukogude anneksiooni õigusvastasus	96
(A) Nõukogude okupatsioon ja Balti riikide annekteerimine aastal 1940: faktid.....	96
(B) Nõukogude okupatsioon ja Balti riikide annekteerimine: kohaldatav õigus	102
(C) Õiguslik hinnang Nõukogude Liidu poliitikale Balti riikide suhtes aastatel 1939–1940	108
(D) Anneksiooni õigusvastasus rahvusvahelises õiguses: nõukogude õigusteadlaste seisukohad	117
(E) Nõukogude anneksiooni õigusvastasus: üldjärgeldused	119
3. Igamine ja nõukogude võim ebaseaduslikult annekteeritud Balti riikides	120
(A) Igamise kontseptsioon rahvusvahelises õiguses	120
(i) Ajategur kui objektiivne element igamise analüüsis?.....	121
(ii) Igamise analüüsi kriteeriumid	123

(B) Balti riikide okupeerimise mittetunnustamine: õigus ja poliitika	125
(i) Mittetunnustamine ajaloos	125
(ii) Stimsoni doktriin	125
(iii) Nõukogude anneksiooni mittetunnustamine Balti riikide puhul	128
(iv) Õigusvastase anneksiooni mittetunnustamise kohustus alates aastast 1970	132
(v) Helsingi lõppakt: kas lääneriikide tunnustus <i>de facto</i> olukorrale?	133
(vi) Mittetunnustamispoliitika ebajärjekindluse ja vastuoluliste aspektide õiguslik tähtsus Balti juhtumi puhul.....	134
(vii) Mittetunnustamine ja igamine Balti riikide puhul: järeldused	143
(viii) Balti nõukogude sotsialistlike vabariikide staatus rahvusvahelise õiguse seisukohast	144
(C) Balti vabariikide riigorganite edasikestmine eksiilis	148
(i) Balti diplomaatiliste esinduste tegevus aastatel 1940–1991	148
(ii) Eesti erisus: eksiilvalitsus	154
(iii) Balti diplomaatilised esindused ja Eesti eksiilvalitsus: hinnang riigi järjepidevuse ja igamise seisukohalt.....	158
(D) Balti rahvad ja igamine	160
4. Igamine? Järeldused.....	167
4. peatükk. Balti riikide okupatsioon (1940–1991)?	169
1. Balti riikide nõue Nõukogude okupatsiooni kohta (1940–1941, 1944–1991)	169
2. Reaktsioonid Balti riikide väitele nõukogude okupatsiooni kohta.....	170
3. “Okupatsiooni” kontseptsiooni areng rahvusvahelises õiguses	173
(A) Kas 1907. a. Haagi eeskirjad olid/on kehtivad ka väljaspool sõja konteksti?	175
(B) Okupatsioon ja anneksioon	177
(C) 1907. a Haagi eeskirjade põhinõuded okupeerivale riigile ja II maailmasõja aegne praktika	184

4. Hinnang Balti juhtumile: fiktsioon ja tegelikkus	
okupatsiooniteoorias.....	186
(A) Nõukogude Liit ja Haagi eeskirjad	186
(B) Millised okupatsioonireeglid olid õiguslikult kehtivad Balti riikide suhtes?	188
(C) Järeldused: rahvusvahelise õiguse reeglid, mis olid NSV liidu jaoks Balti riikide okupeerimise (õigusvastase annekteerimise) ajal siduvad	190
5. Kokkuvõte: Balti riigid aastatel 1940–1991, järjepidevus või lõppemine?	194
2. OSA. EX FACTIS ORITUR IUS	201
1. Sissejuhatus.....	203
5. peatükk. Vaidlusi tekitanud nõuded legaalsete õiguste taastamiseks Balti riikide puhul	205
1. Doktriinis valitsev arusaam “riigi järjepidevusest”	205
2. Erilised asjaolud Balti riikide puhul	208
3. Vaidlus kodakondsuse järjepidevuse ja nõukogude perioodil ümberasustatute poliitiliste õiguste üle.....	211
(A) Sissejuhatus.....	211
(B) Nõukogude võimu migratsioonipoliitika.....	212
(C) Eesti ja Läti kodanike kongressid aastal 1990.....	215
(D) Balti riikides 1990ndate algul toimunud vaidlused venekeelsete ümberasujate poliitiliste õiguste kohta.....	217
(E) Kodakondsus ja naturalisatsiooniseadused Balti riikides... ..	218
(i) Eesti	218
(ii) Läti.....	219
(iii) Leedu.....	220
(F) Eesti ja Läti kodakondsuse seadustes sisalduva kodakondsuse järjepidevuse põhimõtte tunnustamine rahvusvahelise kogukonna poolt	221
(G) Kokkuvõte: kodakondsuse taastamine Balti riikides ei olnud “piiramatu”	226
4. Muutused riikide territooriumides: piirivaidlused pärast Balti riikide iseseisvuse taastamist	228
(A) Eesti	229
(i) Riigipiiri ühepoolne “korrigeerimine” NSV Liidu poolt.....	229
(ii) Eesti-Vene piiriläbirääkimised alates aastast 1991	231

(B) Läti.....	234
(i) Riigipiiri ühepoolne muutmine NSV Liidu poolt.....	234
(ii) Läti-Vene piirivaidlused alates aastast 1991	235
(C) Leedu piirid	236
(D) Piirivaidlus: õiguslikud küsimused	237
(E) Piirivaidlus: järeldused.....	239
5. Küsimus riigi vastutusest õigusvastase nõukogude anneksiooni ajal tekitatud kahjude eest.....	240
(A) Sissejuhatus.....	240
(B) Riigi vastutuse põhimõtted.....	242
(C) Riigi vastutuse tingimustest Balti riikide juhtumil: omistatavuse küsimus (praeguse Venemaa õiguslik staatuse rahvusvahelise õiguse järgi).....	243
(D) Hüvitamise küsimus pärast Balti riikide iseseisvuse taastamist	247
(E) Hüvitamise küsimus: järeldused	250
6. Üldised järeldused praktikast: staatuse ja õiguste lahknevus	251
6. Peatükk. Riigi järjepidevus pikaajalise õigusvastase anneksiooni juhtudel: staatuse ja/või õigused?	253
1. Sissejuhatus.....	253
2. Realistide kriitika rahvusvahelise õiguse aadressil.....	254
3. New Haveni lähenemine ja “uus vool”: poliitika rahvusvahelises õiguses	264
4. Ettepanek doktriini jaoks: staatuse on midagi enam kui õigused ja kohustused	267
5. Balti riikide taastamise siseriiklik analoogia: <i>restitutio in integrum</i> pole saavutatav	271
6. Järeldused	274
3. OSA. NORMATIIVSUSE JA VÕIMU VAHEL: BALTI JUHTUMI TÄHENDUS RAHVUSVAHELISELE ÕIGUSELE.....	271
7. Peatükk. Balti kaasus ja õppetunnid teistest juhtumitest.....	277
1. Sissejuhatus.....	277
2. Õigusvastane anneksioon ja riigi järjepidevus.....	278
(A) Ida-Timori annekteerimine ja mittetunnustamisega seotud ebakindlused riikide praktikas.....	279

(B) Riigi järjepidevus kui anneksiooni õigusvastasuse paratamatu tagajärg	282
(C) Teised asjassepuutuvad tegurid lisaks õigusvastasusele? Pretsedentide mõju.....	285
(i) Gruusia 1921–1991: tunnustamata jäänud riikliku järjepidevuse taotlus	288
(ii) Mittetunnustatud riikliku järjepidevuse taotluste staatus	291
(iii) Juhtum, mis jääb väljapoole Balti pretsedenti: Tšetšeenia.....	293
3. Lahkulöömine toimivuse põhimõttest ja kartus teostumatute fiktsioonide ees.....	295
(A) Legaalsus ja toimivus Tiibeti puhul	299
4. Kokkuvõtvad tähelepanekud.....	303
LISA 1	309
LISA 2	311
LISA 3	313
LISA 4	315
KIRJANDUS.....	319

LÜHENDID

A.D.	Annual Digest
AFDI	Annuaire français de droit international
AJIL	American Journal of International Law
art	artikkel
ASIL Proc.	Proceedings of the American Society of International Law
ASIL	American Society of International Law
Aufl.	Auflage
AVR	Archiv des Völkerrechts
Bd.	Band
BDGV	Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht
BVerfG	Bundesverfassungsgericht
BYBIL	British Yearbook of International Law
ed.	edition
EJIL	European Journal of International Law
EJKN	Euroopa Julgeoleku- ja Koostöönõupidamine
EL	Euroopa Liit
EPIL	Encyclopedia of Public International Law
EÜ	Euroopa Ühendused
EÜS	Eesti Üliõpilaste Selts
FAO	Food and Agriculture Organization of the United Nations
FRUS	Foreign Relations of the United States of America
FS	Festschrift
FYROM	Former Yugoslav Republic of Macedonia
GYBIL	German Yearbook of International Law
Hrsg.	Herausgeber
IAEA	International Atomic Energy Agency (Rahvusvaheline Aatomienergia Agentuur)

IBRD	International Bank for Reconstruction and Development (Rahvusvaheline Rekonstruktsiooni- ja Arengupank)
ICAO	International Civil Aviation Organization
ICLQ	International and Comparative Law Quarterly
ICRC	International Committee of the Red Cross (Rahvusvaheline Punase Risti Komitee)
ILA	International Law Association
ILJ	International Law Journal
ILM	International Law Materials
ILO	International Labor Organization (Rahvusvaheline Tööorganisatsioon)
ILR	International Law Reports
IMF	International Monetary Fund (Rahvusvaheline Valuutafond)
IMO	International Maritime Organization
Inst.	Instalment
Int'l Aff.	International Affairs
ITU	International Telecommunication Union
JBS	Journal of Baltic Studies
JIL	Journal of International Law
JTL	Journal of Transnational Law
KP	Kommunistlik Partei
LNOJ	League of Nations Official Journal
LNTS	League of Nations Treaty Series
Loy.L.A.Int'l & Comp.L.J.	Loyola Los Angeles International and Comparative Law Journal
MDR	Monatsschrift für Deutsches Recht
MP	Member of Parliament
mtg.	meeting
N.Y.L.Sch.J.Int'l & Comp.L.	New York University Law School's Journal of International and Comparative Law
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsioon)
NSV	Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

NSVL	Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit
NY	New York
OJ	Official Journal
orig	originaal
OSCE	Organization for Security and Cooperation in Europe (Euroopa Julgeoleku ja Koostööorganisatsioon)
PA	peaassamblee
Parl. Deb.	Parliamentary Debates
PCIJ	Permanent Court of International Justice (Alaline Rahvusvaheline Kohus)
PKTV	Põhja-Küprose Türgi Vabariik
ptk	peatükk
RBDI	Revue beige de droit internationale
RCADI	Recueil des Cours de l'Academie de Droit International de la Haye
Rdnr.	Randnummer
res	resolutsioon
RGDIP	Revue generale de droit international public
RIAA	Reports of International Arbitral Awards
RK	Rahvusvaheline Kohus
RÕK	Rahvusvahelise Õiguse Komisjon
SCOR	Official Records of the United Nations Security Council
Ser.	Series
SIPRI	Stockholm International Peace Research Institute
SLV	Saksamaa Liitvabariik
Z für VR	Zeitschrift für Völkerrecht
ZaöRV	Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht
ZyglRWiss	Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft
ZÖR	Zeitschrift für öffentliches Recht
t.	tome
toim	toimetaja
tõlk	tõlkinud
UKTS	United Kingdom Treaty Series
UNCIO	United Nations Conference on International Organization

UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsioon)
UNIDO	United Nations Industrial Development Organization
UNTS	United Nations Treaty Series
UP	University Press
UPU	Universal Postal Union
USA	Ameerika Ühendriigid
Va. J. Int'l L.	Virginia Journal of International Law
VNFSV	Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik
vol.	volume
WHO	World Health Organization (Maaailma Tervishoiuorganisatsioon)
WIPO	World Intellectual Property Organization
WMO	World Meteorological Organization
WTO	World Trade Organization (Maaailma Kaubandusorganisatsioon)
ÖJZ	Österreichische Juristenzeitung
ÜRO	Ühinenud Rahvaste Organisatsioon
YBEL	Yearbook of European Law
YBIL	Yearbook of International Law

EESSÕNA RAAMATU EESTIKEELSELE VÄLJAANDELE

Käesolev raamat on tõlge ingliskeelsest doktoritööst, mille kaitsesin 2002. aasta juulis Berliini Humboldti ülikooli õigusteaduskonnas hindele *summa cum laude* ja mis ilmus raamatuna 2003. a kirjastuses Martinus Nijhoff (Brill). 2003. a määrati mulle selle dissertatsiooni eest ka Humboldti Ülikooli Juriidilise Raamatukogu Sõprade Klubi eriauhind.

Eks see pisut keeruline ahel — nimelt, et eestlane kirjutab Saksamaal ingliskeelse doktoritöö, mis avaldatakse Soome professori toimetatavas sarjas *Hollandis*, et see lõpuks “tagasi” eesti keelde tõlkida —, näitab eelkõige seda, et globaliseerumisel on tõsi taga. (Rahvusvaheline õigus on muidugi juba oma olemuselt alati olnud “globaliseerunud” valdkond.) Mõistagi on mul väga hea meel, et see raamat saab nüüd tänu Eesti Vabariigi justiitsministeeriumi toetusele ilmuda ka eesti ja vene keeles. Rahvusvahelist (ingliskeelset) lugejaskonda puudutavad siin käsitletavad õigusprobleemid eelkõige akadeemiliselt, kuid Eesti (ja Vene) lugejaid otsesemalt. Seetõttu on nendes keeltes sellest raamatust ehk rohkemgi kasu.

Pärast raamatu ingliskeelsena ilmumist 2003. a tõusid raamatus käsitletavad probleemid uuesti avalikkuse huviorbiiti seoses Eesti-Vene piirilepingute sõlmimisega ja Läti-Vene piiriläbirääkimistega 2005. a kevadsuvel. Dissertatsiooni kirjutades polnud minu eesmärgiks kirjutada “jooksvat kommentaari” Venemaa ja Balti riikide vahelistele õigusprobleemidele. Seetõttu ei hakanud ma ka nüüd 2003. a ilmunud teksti sisuliselt muutma, vaid üksnes lisasin siinsesse eestikeelsesesse väljaandesse mõnerealise täienduse uute piirilepingute ratifitseerimisega seotud “pealekasvanud” faktistiku kohta.

Tahaksin raamatu eestikeelse väljaande ilmumise puhul tänada inimesi ja institutsioone, kes selle raamatu sünnile on kaasa aidanud. Iga doktoritöö saab tegelikult ju alguse kodust ja seetõttu võimalikuks

tänu kodule. Seepärast tahaksin kõigepealt tänada oma vanemaid, Ürjo ja Silvia Mälksod, aga samuti oma õdesid Mariat ja Eva-Liisat, kes kõik on mulle olulised ja kallid.

Töö akadeemiliseks juhendajaks, “doktoriisaks” (sks *Doktorvater*) oli Berliini Humboldti ülikooli rahvusvahelise õiguse professor Christian Tomuschat, kes julgustas mind keerulise teema kallale asuma ja inspireeris mind oma laialdaste teadmistega, terava juriidilise vaistu ja heatahtliku toetusega. Berliini Humboldti ülikooli rahvusvahelise õiguse instituudist sai kolmeks aastaks (1999–2002) minu akadeemiline kodu. Instituudi liikmed Dr Bardo Fassbender, Christian Fulda, Carola Wolprecht ja Edgar Lenski võtsid mind lahkelt endi hulka vastu ja aitasid mind palju töö kirjutamise käigus, eelkõige oma sõprusega. Töö teiseks akadeemiliseks hindajaks (professor Tomuschati kõrval) oli professor Gerd Seidel, kellele avaldan tänu kommentaaride ja kriitika heatahtlikkuse eest.

Töö poleks saanud valmida Saksa stipendiumifondide abita. Esimesel doktorantuuriaastal olin Berliini linnavolikogu (*Abgeordnetenhaus Berlin*) stipendiaadiks, teisel ja kolmandal aastal toetas mind Konrad Adenaueri Fond. Need ei ole fondid, mis piirduvad stipendiaatidele raha andmisega, vaid toetavad teaduslikke stipendiaate ka konverentside korraldamisega jm moel oma “võrgustike” kaudu. Seepärast ulatub minu tänu mõlema fondi akadeemilistele koordinaatoritele — professor Arnulf Baring’ile ja Dr Detlev Preuße’le — palju kaugemale tänust rahalise toetuse eest.

Mul oli õnn Berliinis doktoritöö kallal töötada samal ajal, kui Eesti Vabariigi suursaadiku ülesandeid täitsid alguses Margus Laidre ja hiljem Riina Kionka. Mõlemad doktorid — üks ajalooteaduses, teine politoloogias — olid mitte üksnes põnevateks vestluspartneriteks, vaid tegid üldse suurepäraselt tööd Berliini eestlaskonna kokkutoomisel ja on seega “vastutavad” mitmete meeldejäävate kokkusaamiste eest.

Samuti olen tänulik Helsingi ülikooli rahvusvahelise õiguse professorile Martti Koskenniemi selle eest, et ta oli valmis avaldama minu väitekirja Erik Castréni Instituudi raamatusarjas Martinus Nijhoffi kirjastuses ning andis väärtuslikke soovitusi käsikirja allesjäänud lahtiste otsade kokkusõlmimiseks.

Nagu öeldud, sai raamatu eestikeelsena ilmumine võimalikuks tänu Eesti Vabariigi justiitsministeeriumile. Tänapäevast ministrit Ken-Marti Vaherit ja toonast kantslerit Priidu Pärnat otsuse eest raamatu avaldamise kulude katmisele oluliselt kaasa aidata. Samuti

tänan raamatu tõlkijat Alar Helsteini ja Tartu Ülikooli Kirjastuse juhti Vaiko Tigast nende poolse tõsise töö ja panuse eest.

Pühendan käesoleva raamatu eestikeelse väljaande kahe väljapaistva baltisakslasest rahvusvahelise õiguse professori, Boris Meissneri ja Dietrich André Loeberi, mälestusele. Seoses dissertatsiooni kirjutamisega sain nende kahe teadlasega isiklikult tuttavaks, mõtlemata eriti sellele, et professorid Meissner ja Loeber, kes olid oma töödes seadnud sihid Balti 20. sajandi probleemide rahvusvahelisõiguslikuks käsitlemiseks, olid juba jõudnud oma eluõhtule. Pärnus üleskasvanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kasvandik, Kölni Ülikooli professor Boris Meissner lahkus meie hulgast 10. septembril 2003. a ja Riist pärit Hamburgi Ülikooli professor Dietrich André Loeber 24. juunil 2004. a.

Dr Lauri Mälksoo,

juulis 2005. a.

Suum cuique.

Rahvusvaheline õigus ei tohi jääda hõljuma puhta teooria pühadesse sfääridesse, vaid peab laskuma maa peale, et saavutada väärikas koht riikidevahelistes suhetes ja rahvaste elus (...).¹

Friedrich von (*alias* Fjodor ehk Frédéric de) Martens (1845–1909)

1. SISSEJUHATUS

Vendade Grimmide muinasjutus hammustab Lumivalguke ehk *Schneewittchen* kadedalt kuningannalt saadud mürgiõuna ning langeb sügavasse unne. Ehkki paljude arvates on Lumivalguke surnud, ärkab ta viimaks õilsa printsi suudluse peale. Kolme Balti riigi kohta võib öelda, et nende lugu meenutab Lumivalgukese oma. Aastal 1940 kustutati nad väevõimuga maailma kaardilt, kuid aastal 1991 ärkasid nad otsekui pikast koomast, kui kolmandad riigid neid “suudlesid” ehk siis tunnustasid nende samasust enne aastat 1940 eksisteerinud Eesti, Läti ja Leedu riikidega. Balti riikide “samasuse” tunnustamine pärast seda, kui nad olid viiskümmend üks aastat *de facto* kadunud olnud, sai rahvusvahelistes suhetes ainulaadseks pretsedendiks, omalaadseks “maailmarekordiks”.

Ent paljude rahvusvahelise õiguse spetsialistide jaoks oli selline tulemus riiklikus praktikas nagu väik selgest taevast. Juba aastal 1940 hakkasid publitsistid Balti riikidega hüvasti jätma. Üks teadlane kirjutas aastal 1957, et “aastal 1917 astuvad Balti riigid varjust välja, et võtta sisse koht Euroopa riikide peres, kes neid oli seni peaaegu täielikult ignoreerinud. Täna on nad on uuesti kadumas legendi uttu.”² Balti *Schneewittchen*, Lumivalguke, arvati seega juba ajaloo legendide

¹ F. von Martens, *Völkerrecht. Das Internationale Recht der civilisierten Nationen*, Deutsche Ausgabe von C. Bergbohm, Teil I, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1883, lk VII (tõlgitud saksa keelest). Professor Martens, kes oli pärit Pärnust, oli tuntud Venemaa rahvusvahelise õiguse ekspert ja diplomaat. Tänu nn “Martensi klauslile”, mille ta esitas edukalt 1899. a Haagi rahukonverentsil, peetakse tema panust rahvusvahelise õiguse arengusse tänagi väärtuslikuks ja käsitlemist väärivaks. Vt V. V. Pustagarov, *Our Martens: F. F. Martens: International Lawyer and Architect of Peace*, toim W. E. Butler, The Hague: Kluwer, 2000. Vt. ka J. Kross, Professor Martensi ärasõit, Tallinn: Eesti Raamat 1984.

² S. R. Schram, *L'Union soviétique et les États Baltes*, väljaandes: J.-B. Duroselle (toim), *Les frontières Européennes de l'U.R.S.S. 1917–1941*, Paris: Librairie Armand Colin, 1957, lk 25.

hulka, peaaegu nagu Atlantis (ainult selle vahega, et kadunud manner on pälvinud märksa suuremat tähelepanu). Õigusteoreetikute meeltes polnud märke Balti riikide eksisteerimisest, kui Martti Koskenniemi kirjutas 1991. aasta algul seoses Kuveidi annekteerimisega Iraagi poolt: “*Pärsia lahel on alanud sõda ja Nõukogude Liit on tugevdanud oma sõjalist survet Balti riikidele. Mõlema kriisi sisuks on riikluse küsimus: esimese puhul on tegemist katsega seda taastada, teise puhul tahab üks riik oma seniseid piire säilitada ja hoida ära uue riigi teket.*”³

Niisiis on teoreetiline intriig selgesti nähtav. Mis juhtus tegelikult? Millist rolli mängis rahvusvaheline õigus? Mida võivad rahvusvahelise õiguse spetsialistid teada või ennustada? Kas see oli esimene kord ajaloos, kui riikide praktika oli uuendusmeelsem kui õigusteadlaste mõttekäigud või käitused riigid lihtsalt kahepalgeliselt ja “petsid” teadlasi, hakates ellu viima omaenda juriidilist või poliitilist fiktsiooni? Kas rahvusvahelise õiguse doktriinis kasutatud õiguskontseptsioonid olid üldse selle olukorra jaoks sobivad? Kas me Balti riikide puhul jätsime kahe silma vahele mõne vana õigusreegli või olime tunnistajaks uute reeglite sünnile ja peaksime need tuleviku tarbeks üles märkima? Käesoleva uurimuse eesmärk on leida nendele küsimustele vastuseid.

Sel määral, kuivõrd Balti riikides valitsenud olukorra analüüsiks sai kasutada dilemmat “õiguslik fiktsioon *versus* praktiline toimivus”, tõstatus küsimus, kas nende riikide tunnustamine oli “õige” tegu. Mõistagi tuli mürgitatud õuna pakkumine kurja kuninganna poolt hukka mõista, kuid kas see oli piisav põhjus teha nägu nagu oleks nüüd unest ärrganud daam tõepoolest seesama Lumivalguke, keda oli nii kaua surnuks peetud? Mitmed rahvusvahelise õiguse eksperdid on viidanud Balti riikide pikale faktilise olematuse perioodile ning on skeptiliselt arvanud, et nende riikide järjepidevuse/samasuse deklareerimine on “problemaatiline”⁴ või “dogmaatiliselt kahtlane”.⁵ Teised autorid on rõhutanud, et Balti riikide järjepidevuse tunnustamine oli sümboolne või poliitiline otsus, mitte aga rahvusvahelise õiguse läbikaalutud kohaldamise tulemus.⁶ Oliver Dörr on suisa nõutu, kui ta

³ M. Koskenniemi, *The Future of Statehood*, 32 Harvard ILJ 1991, lk. 410.

⁴ A. Zimmermann, *Staatenachfolge in völkerrechtliche Verträge. Zugleich ein Beitrag zu den Möglichkeiten und Grenzen völkerrechtlicher Kodifikation*, Berlin: Springer, 2000, lk 50.

⁵ O. Dörr, *Die Inkorporation als Tatbestand der Staatensukzession*, Berlin: Duncker & Humblot, 1995, lk 49.

⁶ Vt näit M. Koskenniemi ja M. Lehto, *La succession d'etats dans l'ex-URSS, en ce qui concerne particulièrement les relations avec la Finlande*, 38 AFDI 1992, lk 197–198

järeldab, et “seda poliitilistel ajenditel sündinud fiktsiooni ei saa selektada positiivse rahvusvahelise õiguse reeglitega.”⁷ Nendes tõlgendustes ei ole identiteediküsimus enam muinasjutt Lumivalgukesest. Pigem võiks seda võrrelda juudi legendiga Golemist ehk savist meisterdatud olendist, kellele puhuti elu sisse küll heade kavatsustega, kuid kes väljus oma looja kontrolli alt.⁸

Seega leiame Balti riikide juhtumit tõlgendavatelt teoreetikutelt hulga vastukäivaid seisukohti. Sellega seoses kerkivatest küsimustest vahest kõige intrigeerivam on see, mil määral kujundas riikide praktikat ja seega ka Balti riikide küsimuse “tulemust” õigus ja mil määral poliitika? Kui oluline on olnud rahvusvaheline õigus või õigupoolest, *mis* üldse on rahvusvaheline õigus? Balti riikide annekteerimise küsimus puudutab otseselt rahvusvahelise õiguse alustalasid, selle olemust, piire ja võimalusi. Nõukogude anneksiooni ajal kasutasid juhtivad poliitikateadlased, nende hulgas ka Raymond Aron, Balti juhtumit selleks, et osutada rahvusvahelise õiguse piiridele olukorras, kus see satub vastuollu jõuga.⁹

Käesolevas uurimuses võime meenutada Friedrich Berberi sõnu, kui ta rääkis “poliitika kättemaksust rahvusvahelisele õigusele” ülepolitiseeritud küsimuste käsitlemise eest.¹⁰ Tavaliselt on rahvusvahelise õiguse spetsialistid suhtunud sellesse “kättemaksu” üsna pelglikult. Louis Henkin märkis kord kriitiliselt, et “rahvusvahelist õigust tudeerivad üliõpilased (...) kipuvad [analüüsi] alustama rahvus-

(“Kontinuüteedi tees tähendab siin juriidilist fiktsiooni. Ei Balti riigid ega maailm, milles nad asuvad, pole “sama” mis 1940. a. (...) Võib kahelda, kas oli vaja tagasi minna kontinuueteedi fiktsiooni juurde saavutamaks juriidilisi tagajärgi, mis juba tulenevad okupatsiooni õigusvastasuse tunnustamisest.”)

⁷ Vt Dörr, *op. cit.*, lk 355.

⁸ Juhtumisi on üks Lumivalgukesee loo kirjapanijatest, Jacob Grimm, aastal 1808 kirjutanud ka uurimuse Golemist.

⁹ R. Aron, *Peace and War: A Theory of International Relations*, tõlk R. Howard ja A. Baker Fox, Garden City, NY: Doubleday, 1966, lk 108: “Suured ajaloolised sündmused, mille käigus riigid sünnivad ja surevad, jäävad väljapoole õiguskorda. Balti riigid on lakanud olemast, nad ei ole enam õigussubjektid. See, mida Nõukogude Liit teeb nendel aladel, mis aastal 1939 kuulusid Eesti või Leedu valitsuse alla, ei ole enam seotud rahvusvahelise õigusega, vähemalt nende riikide silmis, mis on lakanud Eestist, Leedust ja Lätist ‘tunnustamast’ (see tähendab — peaaegu kõik riigid). Kui mõni riik maailma kaardil läbi kriipsutatakse, on ta langenud rahvusvahelise õiguse rikkumise ohvriks. Kui keegi talle appi ei tule, unustatakse ta varsti ning *coup de grace*’i toime pannud riik on nn rahumeelsete riikide kokkusaamistel endiselt teretunud.”

¹⁰ Tsiteeritud teosest B. Simma, *Comments on Global Governance, the United Nations Reform and the Place of Law*, väljaandes: 9 Finnish YBIL 1998, lk 64.

vahelisest õigusest ja sageli sellega piirduvadki (...).¹¹ Käesoleva raamatu autor püüab seda teemat käsitleda professor Henkini vaimus, kelle jaoks ei piisanud sellest, kui rahvusvahelise õiguse analüüs taandatakse formaalseks aruteluks “puhaste” õigusnormide üle. Sedavõrd kitsas lähenemine ei võimalda Balti riikide õigusliku seisundi küsimust lõpuni mõista. Samavõrd oluline kui normi sisu teadmine on ka selle teadmine, millises kontekstis õigusnorme rakendati (või ei rakendatud). Veelgi enam, juba õigusreeglite sisu teadasaamiseks peavad õigusteadlased teadma ka seda, “kuidas rahvad käituvad”, olgugi, et see käitumine võib vahel olla häirivalt vastuoluline.

Sellegipoolest tugineb käesolev uurimus arusaamale, et rahvusvaheline õigus ja rahvusvaheline poliitika on kaks eraldi asja, ehkki nad on paratamatult omavahel seotud nähtused ja uurimisvaldkonnad. Seega ei ole Balti juhtumi õiguslik selgitamine mitte üksnes võimalik, vaid see on ka mõõdapääsmatu ja vajalik. Õigusautoriteetide erinevad seletused Balti juhtumile ainult rõhutavad väärtushinnangute ja poliitika (sageli varjatud) tähtsust. On selge, et rahvusvahelise õiguse spetsialistide poolt väljendatud kahtlused ja küsimused ei puuduta ainult ühte üksikjuhtumit — Balti riikide staatust — vaid mõningaid rahvusvahelise õiguse kõige põhilisemaid kontseptsioone ning muudatusi ja dilemmasid, millega rahvusvahelisel kogukonnal on tulnud ja tuleb rinda pista. Milliseid väärtusi peaks rahvusvaheline õigus kaitsma, kui toimuvad taolised muudatused? Õigusteadlased peaksid endale ausalt tunnistama, et rahvusvahelise õiguse aluseks on väärtushinnangud ning rahvusvaheliste õigusnormide loomise ja rakendamise käigus tehtavad valikud erinevate väärtushinnangute vahel ei ole kunagi puhtalt “õiguslikud”, vaid sisaldavad ühtlasi eetilisi, kõlbelisi¹² ja sellest tulenevalt ka “poliitilisi” kaalutlusi.

Üks põhilisi valikuid vastandlike väärtushinnangute vahel on rahvusvahelisele kogukonnale hästi tuntud juba *ius gentium*’i algusaegadest: kui suur kaal tuleks omistada seaduslikkuse põhimõttele (*ex injuria ius non oritur*) ja kui suur kaal praktilise toimivuse põhimõttele (*ex factis oritur ius*)? Rahvusvaheline õigus peab küll arvestama mõlema põhimõttega — selleks et olla *õigus* ja olla *toimiv* — kuid samas tuleb ka otsustada, kumba nendest teatud kindlat tüüpi konfliktis

¹¹ L. Henkin, *How Nations Behave. Law and Foreign Policy*, New York et al.: Frederick A. Praeger, 1968, lk 5.

¹² Üldise ülevaate õiguse ja kõlbluse vahekorra kohta annab C. Tomuschat, *Ethos, Ethics and Morality in International Relations*, EPIL 9, 1986, lk 127–134.

eelistada. Thomas M. Franck on veenvalt väitnud, et “küsimused, millele rahvusvahelise õiguse spetsialistid peavad olema valmis vastama meie postontoloogilisel ajastul, erinevad traditsioonilisest pärimisest, kas rahvusvaheline õigus on õigus. Selle asemel küsitakse meilt nüüd, kas rahvusvaheline õigus toimib? (...) Ning kõige olulisem küsimus on, kas rahvusvaheline õigus on õiglane?”¹³

Rääkides väärtushinnangutest, tuleb juba alguses selgeks teha, mis annab käesoleva uurimuse autorile õiguse valitud teemal kirjutada. Autor on pärit ühest Balti riigist — Eestist — ja tahab kirjutada Balti riikidest. Kas sellises olukorras on võimalik jääda “objektiivseks”? Aastal 1995 avaldas Boris Meissner kahetsust, et “Vene rahvusvahelise õiguse spetsialistid pole kirjutanud ühtegi tõeliselt objektiivset kriitilist käsitlust Balti juhtumi kohta.”¹⁴ Kui venelased seda ei suuda, kuidas suudaks siis baltlased? Ent kas “tõeliselt objektiivset” vastust on üldse olemas ja mil moel me selle teada saaksime? Josef Kunz on tõstatanud probleemi, et eriti vastuolulistel riikluse teemadel kirjutavad autorid võivad sageli olla erapoolikud, kuna “poliitilised mõjutused kallutavad paljusid sellest kirjutajaid sedavõrd, et nad lähenevad probleemidele juba eelnevalt valmis mõeldud lahendustega, mis vastavad nende poliitilistele soovidele.”¹⁵ Samasuguse “legitiimsuse” probleemiga puutus ilmselt kokku Alfred Verdross, kui ta avaldas oma mõtteid Austria õigusliku staatuse kohta aastatel 1938–1945 seoses natside valitsusega ning rõhutas peaaegu vabandavalt, et ta tahab seda teha *sine ira et studio*.¹⁶ Krystyna Marek oli enda kui teadlase positsiooni suhtes avameelsem ning kirjutas enda uurimuse, mis käsitles riikide — kaasa arvatud Poola — samasust ja järjepidevust, algusesse pühenduseks “*manibus Patris mei*”.¹⁷

Käesoleva kirjutise autor usub, et iga teadlase biograafiline taust mõjutab tahes-tahtmata tema mõtlemist ja arusaamu.¹⁸ Rootsi majandusteadlase ja Nobeli preemia laureaadi Gunnar Myrdali sõnul

¹³ T. M. Franck, *Fairness in International Law and Institutions*, Oxford UP, 1995, lk 6.

¹⁴ Vt professor Meissneri märkust teoses BDGV, Bd. 35. *Das Recht der Staatsübergession. Referate und Thesen von U. Fastenrath etc.*, Heidelberg, 1996, lk 359.

¹⁵ J. L. Kunz, *Identity of States under International Law*, 49 ASIL 1955, lk 70.

¹⁶ A. Verdross, *Die völkerrechtliche Identität der Staaten*, väljaandes: Festschrift H. Klang, Wien: Springer Verlag, 1950, lk 20.

¹⁷ K. Marek, *Identity and Continuity of States in International Law*, Geneve: E. Dros, 1954.

¹⁸ Vt lisaks O. Korhonen, *International Law Situated. An Analysis of the Lawyer's Stance Towards Culture, History and Community*, The Hague: Kluwer, 2000. See raamat analüüsib rahvusvahelis-õiguslikke argumente Soome autonoomia ja riikluse sünni ajal.

on oma subjektiivsuse paljastamine ainus võimalus objektiivsusele läheneda.¹⁹ Realistlikuma tähenduse annab objektiivsuspüüdlustele ka Richard Rorty, kelle väitel “objektiivsuse ihalus ei ole inimese soov pääseda kogukonna piiridest, vaid lihtsalt soov saavutada võimalikult suur subjektidevaheline kooskõla, soov avardada ‘meie’ kehtivusala nii kaugemale kui võimalik.”²⁰

Siinse autori ainus *sine ira et studio* avaldus on see, et raamatus aegajalt esinevat tugevat kriitikat Venemaa teatud 1991. aastale järgnenud seisukohtade aadressil ei tuleks väärilt mõista kui autori venevaenuliku suhtumise ilmingut. See raamat ei kritiseeri riike, vaid vaidleb üksnes teatud väidete ja suhtumiste vastu. Kurtmine, et selgesõnaline minevikust kõnelemine võib olla kellegi suhtes ebasõbralik, oleks teadusuuringule vaid ebaõiglaseks koormaks: *amicus Plato, sed magis arnica veritas*. Käesoleva uurimuse autor usub kindlalt sõpruse ebakonventsionaalsesse tõlgendusse, nii nagu seda on sõnastanud Aleksander Solženitsõn: “Sõber on see, kes hakkab sinuga vaidlema.” Tõeline usalduse ja sõprussuhete alus — nii inimeste kui rahvaste vahel — näib olevat see, kui erimeelsusi ei varjata, vaid tuuakse päevalgele ja vaieldakse nende üle. Lõppeks on nii Vene Föderatsioonis kui Balti riikides elavatel rahvastel tugev ühine huvi, et nõukogude perioodi kuriteod enam kunagi ei korduks.

Lõpuks oleks vaja ehk selgitada ka termineid “Balti riigid” või “vabariigid”. Juba Balti riikide idee ise on ajaloos omanud erinevat sisu. Algselt moodustasid Baltikumi (sks *das Baltikum*) ainult praegused Eesti ja Läti (mis siis olid Eestimaa, Liivimaa ja Kuramaa provintsid).²¹ 20. sajandi alguses peeti mõnikord Balti riikideks lisaks Eestile, Lätile ja Leedule ka Soomet ja isegi Poolat. Täna tekitab sarnaseid probleeme Kaliningradi piirkonna geopoliitilise identiteedi määratlemine. Ent tänaseks on termin “Balti riigid” jäänud kasutusele Eesti, Läti ja Leedu vabariikide kohta. Sedasama kasutust järgib ka käesolev raamat.

¹⁹ Tsiteeritud teosest A. Cassese ja J. H. H. Weiler (toim), *Change and Stability in International Law-Making*, Berlin: de Gruyter, 1988, lk 152 (Georges Abi-Saabi märkustest).

²⁰ R. Rorty, *Objectivity, Relativism, and Truth*, Cambridge University Press, 1996, lk 23.

²¹ *Das Baltikum* ei ole sama, mis *Baltland* - üks Pakistani põhjapoolne provints.

Kolmel Balti rahval on paljugi ühist, kuid neist igal on oma ajalugu, identiteet, rahvuslik ja poliitiline kultuur.²² Kahjuks näib endiselt kehtivat Briti publitsisti Anatol Lieveni tähelepanek, et

... lääs teab Balti riikidest sedavõrd vähe. Muudest Ida-Euroopa piirkondadest kirjutades võib autor eeldada, et lugejatel on olemas teatud taustateadmised kultuuri ja ajaloo kohta, kuid see ei kehti antud juhul. Eriti esineb läänes ja lääne diplomaatias kalduvust Balti riigid ühte patta panna ning pidada neid ühesugusteks (...), tegelikkuses aga on nad üksteisest väga erinevad ning nende saatused tulevikus võivad osutuda vägagi eripalgelisteks. Vähemalt selles mõttes ei ole olemas mingit 'Balti regiooni'.²³

Seetõttu ei muuda ühine kogemus Nõukogude Liidu okupatsioonist ja anneksioonist veel Balti riikide poliitika ja identiteete "ühesuguseks". See, mis kehtib Leedu puhul, ei pruugi kehtida Eesti kohta ja vastupidi. Küll aga ühendab neid kolme see, et rahvaarvu mõttes on need riigid ja nende suurimad rahvusgrupid äärmiselt väikesed — neis elab palju vähem inimesi kui maailma suurlinnades.²⁴ Etnilised lätlased ja leedulased räägivad keeli, mis kuuluvad balti keeleperekonda, samas kui etnilised eestlased räägivad soome-ugri keelt. Kui Leedu on valdavalt katoliiklik maa, siis Lätis ja Eestis on domineerivaks usutunnistuseks protestantism.

Lisaks suuremates keeltes, kaasa arvatud vene keeles avaldatud kirjutistele on käesoleva raamatu autor püüdnud kasutada võimalikult palju Balti riikidest pärinevaid allikaid; samas ei võimaldanud puuduv läti ja leedu keele oskus tal tutvuda mõnede nendes riikides avaldatud õiguslaste tekstidega.

²² Parimad kaasaegsed sissejuhatused Balti riikide ajalukku, kultuuri ja poliitikasse annavad R. Misiunas, R. Taagepera, *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1980*, 2nd ed., Berkeley: University of California Press, 1993 ning A. Lieven, *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven ja London: Yale University Press, 2nd ed., 1994. Varem on samal teemal kirjutanud G. von Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten*, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1970; E. Uustalu, *The History of Estonian People*, London: Boreas Publishing, 1952. Hea lühiülevaate annab Boris Meissner, *Baltic States*, EPIL 1, lk 328 jj ja Z. Kiaupa, A. Mäesalu, A. Pajur, G. Straube, *The History of the Baltic Countries*, Tallinn: Avita, 1999.

²³ Vt A. Lieven, *The Baltic Revolution*, lk xxxv.

²⁴ Aastal 2001 oli Eesti rahvaarv 1,4 miljonit, Lätis 2,5 miljonit ning Leedus 3,5 miljonit.

Käesolev uurimus on jagatud kolme põhiossa. Esimeses osas pealkirjaga *Ex injuria ius non oritur* uurime tänapäeva Balti riikide õigusliku staatuse vanuse küsimust. Esimeses peatükis tutvustame ajalugu ja kasutatud õiguskontseptsioone, samuti varasemaid riikide taastamise juhtumeid. Tegemist on raamatu kõige teoreetilisema peatükiga, kus esitatakse riigi järjepidevust ja/või õigusjärglust puudutava debati kontseptuaalsed piirid. Esimeses peatükis saadud teoreetiliste ja terminoloogiliste teadmiste pinnalt hakkame uurima rahvusvahelise õiguse olemasolevate üldkontseptsioonide — näiteks agressioon, anneksiooni õigusvastasus, igamine, okupatsioon ja riigi järjepidevus — kohaldatavust Balti riikide ajaloo faktidele. Analüüs liigub üldiselt üksikule ning seega on kasutatud analüüsimeetod esmajoonel deduktiivne. Teise peatüki eesmärk on selgitada olemasolevate õiguskontseptsioonide abil, milline on Balti riikide “samasuse” fiktsiooni sisu. Kas riigid kasutavad ning kas olemasolevad kontseptsioonid toetavad või ei toeta seda fiktsiooni, mille kohaselt Balti riigid on eksisteerinud katkematult (riigi järjepidevus)? Balti riikide juhtum näitab, et see näiliselt üksnes metafüüsiline dilemma omab suurt praktilist tähtsust ning tõstatab muu hulgas ka küsimuse riigi vastutusest sellise “talveune” perioodi eest.

Uurimuse teises osas pealkirjaga *Ex factis oritur ius* käsitleme vastuolu ühelt poolt Balti riikide õigusliku staatuse ja teiselt poolt nende osaliselt edutuks jäänud katsete vahel taastada anneksiooniaalsed õiguslikud suhted (õigused). Raamat lõpeb kolmanda osaga, mis puudutab Balti juhtumi tähendust rahvusvahelise õiguse ja õigusdoktriini jaoks. Siin kasutatud analüüsimeetod on eeskätt induktiivne. Kas riikide praktiline tegevus Balti riikide suhtes, kui seda vaadelda koos paralleelsete arengutega rahvusvahelise õiguse praktikas, annab märku rahvusvahelises õiguses toimunud muutustest või arengutest riikluse mõiste käsitlemisel? Balti juhtumi võimalik väärtus pretsedendina tuleneb juba tõsiasjast, et taolisi juhtumeid esineb riikide õiguspraktikas väga harva. Oma klassikalises uurimuses “Riikide loomine rahvusvahelises õiguses” ei suutnud James Crawford välja pakkuda kindlat vastust küsimusele, kas pikaajalise õigusvastase anneksiooni korral jäävad riigid kestma või kaovad.²⁵ Mida kasulikku “riigi järjepidevuse” kohta ütleb Balti juhtum rahvusvahelisele õigusele? Kõnealuse küsimusega kaasneb palju enam kui liht-

²⁵ “Hilisema ja selgepiirilisema riikide praktika puudumine ei ole kindlasti kahetsusväärne; kuid samas tundub, et selle tõttu ei ole ka võimalik anda üldistusjõulisemat hinnangut pideva ja õigusvastase anneksiooni mõjust riiklusele.” Crawford, *The Creation of States in International Law*, Oxford: Clarendon Press, 1979, lk 420.

salt arutelu, kas teatud abstraktseid kontseptsioone (näiteks riigi järjepidevus) tuleks Balti riikide kontekstis kohaldada. Lisaks tuleb ka küsida, mis on selliste kontseptsioonide *sisu*. Siinkirjutaja eesmärk on seega aidata kaasa mõningate põhjapanevate doktriini küsimuste ja kontseptsioonide selgitamisele, kui kõne all on riikide olemasolu ja taastamine õigusvastase anneksiooni korral, ning selleks analüüsitaksegi ühes harvaesinevas pretsedendis — Balti riikide kaasuses — ilmnenuid fakte.

1. OSA. EX INJURIA IUS NON ORITUR

1. PEATÜKK. ÕIGUSVASTANE ANNEKSIOON, RIIGI JÄRJEPIDEVUS JA SAMASUS: KONTSEPTSIOONID JA VAIDLUSKÜSIMUSED

1. Riikluse muutuv staatus tänapäeva rahvusvahelises õiguses ja ühiskonnas: analüüsi lähtepunkt

Praegu on käes huvitav aeg riikide uurimiseks rahvusvahelise õiguse perspektiivis, kuna laialt on levinud arusaam, et (rahvus)riigi roll väheneb või on vähemalt muutumas nii siseriiklikul kui ka rahvusvahelisel tasandil. Samas unustatakse sageli, et ennustused “riigi lõpust” ei olegi nii uued. 20. sajandil on riikide kadumist ennustanud nii marksistlikud kui ka konservatiivsed õigusteadlased. Juba aastal 1907 kuulutas Edouard Berth: “*Riik on surnud.*”¹ Vladimir Lenin ennustas aastal 1917, et riik kui selline kaob ära.² Carl Schmitt arvas aastal 1963, et riikluse ajastu lõpu lähenemises “ei ole enam erilist kahtlust.”³ Tänapäeval ei tulene seesugused apokalüptilised ennustused enam üksnes kasvava üleilmastumise analüüsist, vaid ka sellega kaasnevast teatud laadi ajastu vaimust.

Rahvusvahelise õiguse uurijatel on selgelt olnud raskusi selle arengu mõtestamisega, sest kogu “klassikaline” rahvusvaheline õigus põhineb juhtmõttel, et “riik on rahvusvahelise õiguse (arhetüüpne) subjekt”. Sellegipoolest on rahvusvahelise õiguse spetsialistid hakanud tõsisemalt

¹ Tsiteeritud teosest W. Rudolf, *Wandel des Staatsbegriffs im Völkerrecht?*, Bonn: Europa Union Verlag, 1986, lk. 45.

² В. И. Ленин, *Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролет-ариата в революции*, Москва: Издательство политической литературы, 1952 (orig 1917).

³ C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen. Text von 1952 mit einem Vorwort und drei Corollarien*, Berlin: Duncker & Humblot, 1963, lk 40.

tegelema riikluse “allakäigu” teemaga.⁴ Samal ajal on õigusteadlased moekaks muutunud “riikide kadumise” teesi ka karmilt kritiseerinud.⁵

Igal juhul on selge, et riiklus ei ole staatiline nähtus. Kaasajal on ühiskondlik arusaam riikidest muutunud aina vähem vabaks väärtushinnangutest, kuna samal ajal on rahvusvahelises õiguses esile kerkinud üksikisikute ja rahvaste õigussubjektsus, legitiimsuse ja isegi demokraatia teemad. Sellised muutused riigikäsitluses on esitanud väljakutse — ja teevad seda tõenäoliselt ka edaspidi — rahvusvahelise õiguse traditsioonilisele arusaamale, mis pidas riikide olemasolu “pimedalt” ühiskondlikuks tõsiasjaks, küsimata kunagi, kas konkreetse moodustise puhul on tegu demokraatia või diktatuuriga, kas see tunnistab rahvusvahelise õiguse põhinorme, mil moel mõni konkreetne riik loodi või millised asjaolud ähvardavad selle edasikestmist.

Õigusteaduse ülesanne on hinnata ümber teatud traditsiooniliste analüütiliste vahendite kehtivus, analüüsides nii seda, kuidas uuemad arengud praktikas on teostunud ning milline on nende tunnetamine ühiskonnas. Riik on juba olemuselt abstraktsioon, idee⁶ — ent kuivõrd saab abstraktne riiklus, kui seda tahetakse käsitleda ainult normatiivse fenomenina, funktsioneerida lahus praktilise toimivuse põhimõttest? Selles riikluse mõistet puudutavate muutuste ja ebakindluste kontekstis on võimalik analüüsida ka õigusvastaselt annekteeritud riikide probleemi. Peaaegu kõiki riikide taastamisega seotud ajaloolisi sündmusi iseloomustavad muutused rahvusvahelistes suhetes. Just seesuguste muutuste klassifitseerimise keerukuse tõttu on õigusteadlased traditsiooniliselt pidanud riikide õigusjärgluse ja järjepidevuse küsimust rahvusvahelises õiguses “ebakindlaks”, “kodifitseerimiseks mittesobivaks” jne.

⁴ Vt näit L. Ali Khan, *The Extinction of Nation-States. A World without Borders*, The Hague: Kluwer, 1998; C. Schreuer, *The Waning of the Sovereign State: Towards a New Paradigm for International Law*, 4 EJIL 1993, lk 447–471; S. Sur, *The State between Fragmentation and Globalization*, 8 EJIL 1997, lk 421–431; O. Schachter, *The Decline of the Nation-State and its Implications for International Law*, väljaandes: J. I. Charney, D. K. Anton, M. E. O’Connell (toim), *Politics, Values and Functions. International Law in the 21st Century. Essays in Honor of Professor Louis Henkin*, The Hague: Nijhoff, 1997; A.-M. Slaughter, *Governing the Global Economy through Government Networks*, väljaandes: M. Byers (toim), *The Role of Law in International Politics*, 2000, lk 177–205.

⁵ Vt näit M. Koskenniemi, *The Wonderful Artificiality of States*, väljaandes: 88 ASIL Proc. 1994, lk 29; B. Stern, *How to Regulate Globalization?*, väljaandes: M. Byers (toim), *The Role of Law in International Politics*, Oxford UP, 2000, lk 247–268.

⁶ Vt L. Henkin, *International Law: Politics, Values and Functions*, General Course on Public International Law, väljaandes: 216 RCADI 1989, lk 23.

2. Taastatud riigid rahvusvaheliste suhete praktikas: ajalooline perspektiiv

Riikide taastamine kui nähtus on suhteliselt vana. Juba Emer de Vattel kasutab siin Portugali näidet.⁷ Aastal 1580 lakkas Portugali valitsenud dünastia olemast ning riik võeti Hispaania kuningriigi koosseisu. Ent pärast 1640. aasta ülestõusu Portugali iseseisvus taastati. Tegemist on tõenäoliselt esimese riigi “taassünni” juhtumiga rahvusvahelistes suhetes,⁸ mis eelnes juba Vestfaali süsteemile. Teiseks ajalooliseks juhtumiks, mida selles kontekstis mainitakse, on Genua vabariik.⁹

1815. aastal toimunud Viini kongress taastas mõnede Saksa ja Itaalia riikide iseseisvuse, andes võimu tagasi “seaduslikele” dünastiatele, kelle Napoleon oli tagandanud. Taastatud riikide hulgas oli ka Holland, mis oli võetud Prantsuse keisririigi koosseisu aastal 1810.¹⁰

Esimene tänapäevane riigi taastamise juhtum puudutab Poolat, mis kaotas iseseisvuse aastal 1795 toimunud Poola kolmanda jagamise tõttu ning sai selle tagasi aastal 1918 pärast I maailmasõda. Poola oli esimene riik, mis kasutas moodsaid õiguskontseptsioone ja väitis, et rahvusvahelise õiguse subjektina on taastatud riik samane 18. sajandil hävitatuga, kuigi reaalselt ei olnud seda riiki saja kahekümne kolme aasta vältel olemas.¹¹ Ent vaatamata Poola õigusteadlaste argumentidele,¹² ei leidnud poolakate väide väljastpoolt tunnustamist.¹³ Sarnaselt ei võetud rahvusvahelisel tasandil isegi kõne alla Leedu väidet, et

⁷ E. de Vattel, *Droit des Gens*, 1758, III raamat, XIV peatükk, lg 213.

⁸ Vt V.-D. Degan, *Création et disparition de l'État à la lumière du démembrement de trois fédérations multiethniques en Europe*, 279 RCADI 1999, lk 293.

⁹ Vt Hall, *A Treatise on International Law*, 8th ed., toim A. P. Higgins, Oxford, 1924, lk 580–581.

¹⁰ V.-D. Degan, *op. cit.*, lk 294.

¹¹ Poola kohtud on esitanud samasuse väite järgmistel juhtumitel: *Republic vs Felsenstadt* (1922), I AD No. 16; *Republic vs Weisholz* (1919), *ibid.*, No. 17; *Republic vs Pantol* (1922), *ibid.*, No 18. Täiendavalt nende juhtumite kohta vt A. Uschakow, *Die Wiederherstellung Polens im Lichte des Völkerrechts*, väljaandes: B. Meissner, G. Zieger (toim), Staatliche Kontinuität unter besonderer Berücksichtigung der Rechtslage Deutschlands, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1983, lk 113.

¹² Vt näit S. Cybichowski, *Das völkerrechtliche Okkupationsrecht*, 18 Z für VR 1934, lk 318.

¹³ Crawford, *op. cit.*, lk 408. Vt ka Kunz, *op. cit.*, lk 71; Marek, *op. cit.*, lk 581 ja W. Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem im Völkerrecht. Zum funktionalen Zusammenhang zwischen Völkerrecht, Staatsrecht und Politik*, Freiburg: Karl Alber, 1978, lk 36.

aastal 1918 loodud Leedu riik on sama riik, mis enne aastat 1795 kuulus Poola-Leedu kuningriigi koosseisu.¹⁴

Nendes hoiakutes toimus suur muutus enne II maailmasõda ja selle ajal. 5. oktoobril 1935 tungis Itaalia sõjavägi Etioopiasse; annekteerimine järgnes 9. mail 1936. Pärast mõningat kõhklust tunnustasid teised riigid seda sunniviisilist anneksiooni. Ent pärast seda, kui Itaalia kuulutas 11. juunil 1940 liitlastele sõja, muutus ka teiste riikide suhtumine Etioopia õigusliku staatuse küsimusse. Kui britid Etioopia vabastasid, tunnistati selle riigi katkematut samasust anneksioonieelse Etioopia riigiga. 10. veebruaril 1947 sõlmisid liitlasriigid Itaaliaga rahulepingu, millega Itaalia tegevus Etioopias kuulutati *ex tunc* õigustühiseks ja seda tagasiulatuvalt kuni Itaalia sissetungi algushetkeni.¹⁵ Seega tunnistati, et sõjajärgne Etioopia on seesama riik, mis eksisteeris enne aastat 1936 — veelgi enam, kaudselt vihjati ka sellele, et Itaalia anneksioon ei katkestanud vahepeal Etioopia riigi olemasolu.

Veel üheks näiteks on Tšehhoslovakkia, mille Saksa sõjavägi vallutas 16. märtsil 1939 pärast seda, kui tšehhid olid pidanud aastal 1938 loovutama Saksamaale Sudeedimaa. Päev varem esitasid Hitler ja Göring Tšehhoslovakkia presidendile Hachale ultimaatumi, ähvardades alustada Praha pommitamist, kui Saksamaa nõudmine Böömi-maa ja Moraavia loovutamiseks tagasi lükatakse. President Hacha nõustus ultimaatumiga. Ameerika Ühendriigid ei tunnustanud kunagi Böömi- ja Määrimaa muutmist Saksa protektoraadiks ning tunnustasid jätkuvalt Tšehhoslovakkia riiklust. Samas tunnustas suurem osa riikidest kas otseselt või kaudselt Tšehhoslovakkia kadumist.¹⁶ II maailmasõja ajal asutas Tšehhoslovakkia endine president Eduard Beneš Tšehhoslovakkia eksiilvalitsuse. 10. veebruaril 1947 sõlmitud rahulepingutes kinnitati sõjajärgse Tšehhoslovakkia vabariigi täieliku samasust Tšehhoslovakkia vabariigiga enne aastat 1939.¹⁷

Sarnaseks näiteks on ka Albaania. Itaalia sõjavägi ründas Albaaniat 7. aprillil 1939. Albaania krooni “pakuti” Itaalia kuningale ning 14. aprillil 1939 kuulutati välja “kahe kuningriigi personaalunioon”. Teiste sõnadega, Itaalia oli Albaania annekteerinud. Suurem osa riikidest peale USA ja mõnede teiste tunnustas Itaalia sissetungi

¹⁴ Vt I. Ziemele, *State Continuity and Nationality in the Baltic States: International and Constitutional Law Issues*, Dissertatsioon, Cambridge, 1998, lk 40.

¹⁵ Vt Marek, *op. cit.*, lk 177.

¹⁶ Marek, *op. cit.*, lk 290.

¹⁷ Vt Marek, *op. cit.*, lk 318–319; Vt ka G. Cansacchi, *Identité et continuité des sujets intentionaux*, RCADI 1970, lk 55.

tulemusi. Kuna Albaania eksiilvalitsust ei moodustatud, tundus, et Albaania on riigina lõppenud. Ent 10. veebruaril 1947 sõlmitud Itaalia rahulepingus nimetati Itaalia operatsioon Albaania vastu agressiooniks ning rõhutati jõuliselt Albaania riigi järjepidevust enne 1939. aastat eksisteerinud Albaaniaga. Ülejäänud rahvusvaheline praktika toetas arusaama, et Albaania riik taastati järjepidevuse alusel.

Ning lõpuks kõige “kuulsam” või vähemalt kõige enam käsitletud juhtum ehk siis Austria näide. 11. märtsil 1938 esitas Saksamaa Austria valitsusele ultimaatum, nõudes, et Austria tühistaks planeeritud rahvahääletuse küsimuses, kas Austria peaks jääma iseseisvaks või ühinema Saksamaaga.¹⁸ Kui Austria selle ultimaatumiga nõustus, nõuti uue, Saksa-sõbraliku valitsuse moodustamist, mida juhiks Austria natside juht Arthur Seyss-Inquardt. Austria nõustus ka selle ultimaatumiga, kuigi ametist lahkuv kantsler suutis eetrisse anda kõne, milles ta teatas, et Austria “alistub jõule”. Uus Austria kantsler Seyss-Inquardt kutsus koheselt Saksa väed Austriasse, “et vältida verevalamist”. Saksamaa tuli sellele “palvele” vastu. 10. aprillil 1938 toimus Austrias rahvahääletus, millel elanikud pidid väljendama oma arvamust Saksamaaga ühinemise kohta. Ametlike numbrite kohaselt osales hääletusel 4 284 795 inimest, kellest 4 273 884 olid ühinemise poolt.¹⁹

Austria eksiilvalitsust ei moodustatud, samuti ei jätkanud tööd Austria diplomaatilised esindused välisriikides. Näis, et riigid peavad Austria riigi kadumist tõsiasjaks. Isegi USA kui kõige innukam mittetunnustamise põhimõtte järgija tunnustas Austria riigi lõppu.²⁰

Ent seisukohad muutusid pärast II maailmasõja puhkemist. 1. novembril 1943 võtsid Suurbritannia, USA ja Nõukogude Liit Moskvast vastu deklaratsiooni, milles nad kuulutasid, et Austria annekteerimine on õigustühine. 1945. aasta aprillis vallutas nõukogude armee Viini ning Austria poliitikud kuulutasid välja taastatud Austria vabariigi. Selle asemel, et tunnustada Austriat kui uut riiki, andsid liitlased oma tunnustuse Austria uuele valitsusele.

Austria riigi taastamise tulemusena leppisid liitlased 1945. a Potsdami konverentsil kokku, et Austrialt kahjutasu ei nõuta. Lõplikult tunnustati Austria vabariigi järjepidevust 15. mail 1955 sõlmitud

¹⁸ Vt Marek, *op. cit.*, lk 340–341.

¹⁹ Dahm märgib, et Austria elanikkonna meelsus võis olla liitumise poolt, olgugi et see ei muutnud Saksamaa anneksiooni õigusvastasust rahvusvahelise õiguse seisukohast: “Seeläbi sai see sündmus, mis küll vastas rahva toleaegele meelsusele, rahvusvahelise õiguse vastaseks sündmuseks.” Vt G. Dahm, *Völkerrecht*, Band I, Stuttgart, 1958, lk 592.

²⁰ Cf. D. P. O’Connell, *State Succession*, Vol. II, 1967, lk 38–39.

Austria riigilepingus.²¹ Seega võib järeldada, et riikide praktikas aktsepteeriti Austria riigi järjepidevuse ideed.²²

Samas ei ole II maailmasõja järgne riikide praktika tunnustanud kaugeltki mitte kõikide riikide “samasust” endiste riikidega. Näiteks pärast seda, kui Alžeeria aastal 1958 iseseisvus, väitis ta, et on õiguslikult samane selle Alžeeriaga, mille Prantsusmaa aastal 1830 vallutas.²³ Ehkki “vana” Alžeeria oli maailma poliitiliselt kaardilt kadunud juba 130 aastat tagasi, väitis Alžeeria, et tegemist on “varemeksisteerinud riigi õigusliku taassünniga” (*resurrection legale d'un état préexistant*).²⁴ Seega leidis Alžeeria valitsus, et nende tunnustamine uue riigina ei ole vajalik.²⁵ Siiski ei leidnud Alžeeria väide, et tegemist on sama riigiga, mis eksisteeris 130 aastat tagasi, riikide praktikas tunnustamist. Sarnaselt on praegune Korea vabariik väitnud, et Korea annekteerimine Jaapani poolt aastal 1910 oli õigusvastane, kuna 1910. a anneksioonileping sõlmiti surve all. Seetõttu on Korea toonitanud, et Korea riik ei lakanud riigina olemast ning on identne vana Korea keisririigiga. Ka see seisukoht ei ole riikide praktikas tunnustamist leidnud.

Juba põgus pilk sellele ülevaatele riikide praktikast näitab, et riigi enda väide oma samasusest varasema riigiga ei garanteeri riigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti samasuse tunnustamist. Ilmselt on mitmesugustel veel uurimist vajavatel põhjustel esinenud kaalukaid õiguslikke ja poliitilisi asjaolusid, mis mõnel juhul võimaldasid riikide samasust tunnustada ja mõnel juhul mitte. Miks siis ikkagi käsitleti ühelt poolt Poola (1795–1918) ja Alžeeria (1830–1958) ning teiselt poolt Etioopia, Tšehhoslovakkia, Albaania ja Austria juhtumeid sedavõrd erinevalt? Ning milline oli tegelikult Etioopia, Tšehhoslovakkia, Albaania ja Austria õiguslik staatus nende *de facto* mitteolemasolu perioodil? Kuidas rahvusvahelise õiguse doktriin neid juhtumeid

²¹ Vt *Austrian State Treaty (Staatsvertrag)*, Viin (Belvedere), 15.5.1955, BGBl 1955/152, art 1 ja 21.

²² Vt ka R. E. Clute, *The International Legal Status of Austria, 1938–1955*, The Hague: Nijhoff, 1962, lk III. Uuema lühikäsitluse esitavad P. Oberhammer/A. Reinisch, *Restitution of Jewish Property in Austria*, ZaöRV 2000 60/3–4, lk 739 jj.

²³ Vt üldiselt J. A. Frowein, *Die Abmachung von Evian und die Entstehung des algerischen Staates*, väljaandes: 23 ZaöRV 1963, lk 20–48. Vt ka I. Seidl-Hohenveldern, T. Stein, *Völkerrecht*, C. Heimann Verlag, 2000, lk 254.

²⁴ Vt ka M. Bedjaoui, *La Révolution algérienne et le droit*, Bruxelles: Association internationale des juristes démocrates, 1961, lk 18 jj, kus autor väidab, et Alžeeria iseseisvus ei kadunud õiguspärasel teel ning taastati sõjalise ülestõusu läbi.

²⁵ O. Dörr, *Inkorporation...*, lk 48.

tõlgendas ja klassifitseeris ning milliseid järeldusi tehti nendest riikluse mõiste jaoks rahvusvahelises õiguses?

3. Riikide järjepidevus, samasus ja hävimine rahvusvahelise õiguse doktriinis

Igasuguse õiguskorra põhihuviks on kehtestada reeglid, mis aitaks määrata, kes on selle korra subjektid, kuidas nad tekivad ja kaovad. Rahvusvahelise õiguse subjektide identiteet on otseselt seotud nende õiguste ja kohustustega, mille järgimine või eiramine mõjutab otseselt rahvusvaheliste suhete stabiilsust. Sellelt aluselt on rahvusvaheline õigus traditsiooniliselt eristanud kahte erinevat, isegi vastandlikku ideed: riigi õigusjärglus (suktsessioon) ja riigi järjepidevus või samasus (kontinuiteet või identiteet). Riigi õigusjärgluse puhul lakkab varasem riik olemast ning viisi, kuidas selle riigi järglased oma õiguslikke suhteid jätkavad, peavad pooled vastavate rahvusvahelise õiguse reeglite abil alles kindlaks määrama.²⁶ Riigi samasuse puhul aga jääb senine õigussubjekt alles, vaatamata teatud muutustele, ning üldjuhul eeldatakse õiguslike suhete järjepidevust. Kuna rahvusvaheline õigus tahab kindlustada rahvusvaheliste suhete stabiilsust, on loomulik, et riikide praktikas pooldatakse oluliselt rohkem olemasolevate riikide järjepidevust.²⁷ Mitmed autorid on rääkinud “riikide suurima võimaliku järjepidevuse” põhimõttest.²⁸

Ent mis on üldse riik rahvusvahelise õiguse tähenduses? Vastus sellele küsimusele määrab rohkem või vähem kaudselt ka selle, millal riik olemast lakkab. Rahvusvahelise õiguse spetsialistid peavad paratamatult leppima sellega, et nende vastused küsimusele “mis on riik?” põhinevad erinevatel filosoofilistel alustel. Riikluse “reaalsusest” on mõeldud kahel erineval moel ning need mõlemad suunad on kokku saanud Georg Wilhelm Friedrich Hegeli filosoofias. Üks koolkond

²⁶ Vt *Vienna Convention on Succession of States in Respect of Treaties*, August 23, 1978, UN Doc. A/CONE 80/31 (1978); ILM, Vol. 17 (1978), lk 1488–1517 ning *Vienna Convention on Succession of States in Respect of State Property, Archives and Debts*, April 8, 1983, UN Doc. A/CONE 117/14 (1983).

²⁷ Marek, *op. cit.*, lk 548; Crawford, *op. cit.*, lk 417; W. Czaplinski, *La continuité, l'identité et la succession d'états — évaluation de cas récents*, 26 RBDI1993, lk 375.

²⁸ Saksa keeles: *Grundsatz der größtmöglichen Kontinuität des Staates*. Vt G. Dahm, *Völkerrecht*, Bd. I, Stuttgart, 1958, lk 85.

käsitleb riiklike moodustiste reaalsust sellisena, nagu see tegelikkuses on, samas kui teise puhul peavad riigi tegeliku olemasolu tunnustamiseks olema täidetud teatud normatiivsed kriteeriumid. Ühelt poolt rõhutas Hegel, et igasugune tegelikult eksisteeriv moodustus omab ka tähendust: “tegelik on see, mis on mõistuspärane, ning mis on mõistuspärane, on tegelik.”²⁹ Teisalt saab Hegeli järgi tegelikuks nimetada ainult seda, mis vastab oma loomusele. Sugugi mitte kõik olemasolevad asjad (*die Existenz*) ei vasta oma loomusele (*das Wesen*) — loomuvastane eksistents (*wesensfremde Existenz*) ei ole tegelik.³⁰ Ainult siis, kui riigi loomus tuleb ilmsiks (*erscheint*) tegelikult olemasolevas riigis, on võimalik rääkida tegelikust riigist.³¹

Klassikalise riikluse mõiste teoreetilised selgitused rahvusvahelises õiguses pärinevad 19. saj Saksa riigiõiguse teooriast. Saksa õigusteadlane Georg Jellinek on välja toonud kolm riikluse koostisosa: territoorium, rahvastik ja valitsus.³² Ent sageli ei märgata, et Jellineki riikluse kontseptsioon (*Verbandstheorie*) sisaldas sedasama kahesust, mis iseloomustas Hegeli filosoofiat. Jellinek eristas riigi puhul kahte aspekti: ühiskondlik-tegelik ja normatiiv-ideaalne.³³ Ehkki ta väitis, et riikide sünd ja kadumine on metajuriidilised nähtused, mis jäävad väljapoole õigusteooriaid, seostas ta riigi identiteedi selle “ühiskondliku aspektiga”, “ajaloolis-poliitiliste faktidega”. See võimaldas tal väita, et sama riigi taastamine on võimalik, “*wofern die Verbandselemente sich von neuem zusammenschließen*” (kui riikluse koostisosad uuesti kokku saavad).³⁴

Samal ajal vaidlesid rahvusvahelise õiguse spetsialistid selliste riikluse aspektide üle, mis vähemalt pealtnäha tundusid vähem metafüüsilised ja rohkem praktikaga seotud. Juba alates vähemalt 19. sajandist on rahvusvahelise õiguse doktriinis eksisteerinud kaks konkureerivat koolkonda riikide tekke ja eksistentsi küsimuses: ühe koolkonna järgi on riikide olemasolu faktiline küsimus, teised väidavad, et riigid saavad õigussubjektidena riikideks üksnes siis, kui nad saavad teiste riikide tunnustuse — “deklaratiivne” ja “konstitutiivne”

²⁹ G. W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821, 1967, Frankfurt: Suhrkamp, lk 14.

³⁰ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd 2, 1813, Leipzig: Reclam, 1963, lk 102 jj.

³¹ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Bd. 2, 1813, 1963, lk 122 jj.

³² Vt G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, 3. trükk, 1920, lk 394–434.

³³ G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, 3. trükk, 1920, lk 281. Kriitikat vt H. Herz, *Beiträge zum Problem der Identität des Staates*, 15 ZÖR 1935, lk 247.

³⁴ G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, 3. trükk, 1920, lk 286.

tunnustamise teooria. Riikide kadumise juhtudel on samuti olnud vastuoluliseks küsimuseks, millist tähtsust tuleks omistada tunnustamisele teiste riikide kui rahvusvahelise kogukonna liikmete poolt.

Deklaratiivse riigiteooria mõningane võit näis leidvat kajastust 1933. a Montevideo riikide õiguste ja kohustuste konventsioonis.³⁵ Montevideo konventsioonis mugandati Jellineki kolme elemendi teooriat, nii et sellest sai rahvusvahelises õiguses nelja elemendi teooria. Konventsiooni artikkel 1 ütleb: “Riigil kui rahvusvahelise õiguse subjektile peavad olema järgmised omadused: (a) püsiv rahvastik; (b) kindel territoorium; (c) valitsus; ning (d) suutlikkus sõlmida suhteid teiste riikidega.” Kolmanda ja neljanda koostisosa eristamist on peetud üleliigseks, kuna toimiv valitsus omaks automaatselt ka suutlikkust sõlmida rahvusvahelisi suhteid teiste riikidega.³⁶ Üldiselt aga kujunes tolle aja õigusteadlaste vahel välja teatav ühine arusaam, et Montevideo dokumendis loetletud kriteeriumid näitavad rahvusvahelise tavaõiguse seisuga.³⁷

Montevideo kriteeriumides peegeldub arusaam, et riik on esmajoones sotsioloogiline nähtus; rahvusvaheline õigus ei saa seda luua ega hävitada — riik lihtsalt on.³⁸ Sellise riikluse mõiste kõige välja- paistvam esindaja õigusteadlaste hulgas on olnud Hans Kelsen:

Kui mistahes kohas kehtestatakse valitsusvõim, mis suudab tagada püsiva kuulekuse enda poolt kehtestatud korrale nende isikute hulgas, kelle käitumist see kord reguleerib, siis selliselt kehtestatud korra ümber tekkiv kogukond on rahvusvahelise õiguse tähenduses riik. Sfäär, milles see kehtestatud kord on püsivalt toimiv, on riigi territoorium; isikud, kes sellel territooriumil elavad, on positiivse rahvusvahelise õiguse mõttes selle riigi kodanikud.³⁹

Kelseni mõtteid riiklusest rahvusvahelises õiguses on lausa rabaval määral mõjutanud sotsioloogiline riigikäsitlus. See rõhuasetus sotsioloogilisele reaalsusele on hämmastavas vastuolus eristusega, mis üldi-

³⁵ 165 LNTS 19.

³⁶ Vt C. Tomuschat, *General Course on Public International Law*, 281 RCADI 2001, lk 96.

³⁷ H. Lauterpacht, L. Oppenheim, *International Law. A Treatise*, 5th ed., London: Longmans, Green, vol. I, 1935, lk 121.

³⁸ Martti Koskenniemi nimetab seda lähenemist “puhta fakti seisukohaks”. Vt M. Koskenniemi, *The Politics of International Law*, 1 EJIL 1990, lk 14.

³⁹ H. Kelsen, *The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence*, 55 Harvard L. Rev. 1941–42, lk 64–65.

selt on Kelseni riigiteooriale väga iseloomulik: sotsiaalse ja juriidilise riigikontseptsiooni eristamine ning viimase prioriteetsus õigusteadlase jaoks.⁴⁰ Kui õigusteadlase jaoks on riik ainult puhas vorm, normatiivne süsteem — teatud mõttes isegi fiktsioon —, miks siis peaks riikluse õiguslik kontseptsioon sõltuma sotsioloogilisest tegelikkusest?

Seda, et Montevideos esitatud riigi definitsioon kajastab rahvusvahelises õiguses käibivat riikluse kontseptsiooni, on väitnud ka mitmed tänapäeva õigusteadlased.⁴¹ Suurem osa rahvusvahelise õiguse õpikutest esitleb Montevideo riikluse definitsiooni kui ainsat (või vähemalt ainsat olemasolevat) riikluse juriidilist definitsiooni.⁴²

Arvestades Montevideos fikseeritud riikluse koostisosadega, on täiesti loogiline väita, et kui kaob mõni nendest koostisosadest, siis kaasneb sellega ka riigi enda kadumine.⁴³ Näiteks, kui kliimamuutuse või muu loodusõnnetuse tagajärjel ujutatakse üle mõni saareriik ning selle territoorium kaob, lakkab olemast ka riik ise.⁴⁴ Teise teoreetilise võimalusena tooks riigi lakkamise kaasa ka olukord, kus selle elanikud täielikult hävitatakse, näiteks genotsiidi või terrorismiakti tagajärjel.

Ent rahvusvahelises praktikas kõige aktuaalsem ja probleematisem küsimus puudutab (sõltumatu ja toimiva) riigivõimu muutumist või kadumist. Mõned tavapärase rahvusvahelise õiguse reeglid selle kohta, mis juhtub riigi identiteediga, kui muutub riigi valitsus, on juba suhteliselt vanad ja väljakujunenud. Esimese reegli kohaselt ei mõjuta territoriaalsed muutused, territooriumi lisandumine või kaotus, riigi järjepidevust *per se*.⁴⁵ Pärast I maailmasõda tunnustati Türgi vabariigi ja Otomani impeeriumi järjepidevust, kuigi selle riigi territoorium oli oluliselt vähenenud. Samal kombel ei muutnud

⁴⁰ H. Kelsen, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*, 2. Aufl., Tübingen: Mohr, 1928.

⁴¹ Vt näit S. V. Tchernichenko, *State as a Personality, Subject of International Law and Bearer of Sovereignty*, Russian YBIL 1993–1994, lk 15 jj.

⁴² Vt näit Dahm/Delbrück/Wolfrum, *Völkerrecht*, Bd. I/i, 2. Aufl., 1989, Berlin, lk 125–137, eriti lk 133; Hailbronner in Vitzthum (toim), *Völkerrecht*, Berlin, 1997, 3. peatükk, äärenumbriid 63–68.

⁴³ Vt näit U. Fastenrath, *States, Extinction*, väljaandes: EPIL 1987, Vol. 10, lk 465 ja Cansacchi, *op. cit.*, lk 9–10. Ent vt A. Verdross, *Untergang von Staaten*, väljaandes: K. Strupp, H.-J. Schlochauer (toim), *Wörterbuch des Völkerrechts*, Band III, Berlin: Springer, 1962, lk 479.

⁴⁴ Vt näit K. Doehring, *Völkerrecht*, 1999, lk 70.

⁴⁵ Vt Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem*, lk 52–54.

15.–20. sajandil toimunud vallutused ja territooriumi lisandumine Vene tsaaririigi identiteeti rahvusvahelises õiguses.⁴⁶

Teise tavapärase rahvusvahelise õiguse väljakujunenud reegli kohaselt ei mõjuta riigi järjepidevust valitsuse muutumine, olgu see muutus konstitutsiooniline või revolutsiooniline.⁴⁷ Seetõttu ei õigusta siseriiklikud muutused rahvusvaheliste kohustuste hülgamist. See reegel sattus löögi alla, kui 1917. aasta oktoobrirevolutsiooni järel väitis Venemaa kommunistlik valitsus, et nad ei tunnista järjepidevust tsaristliku Venemaaga ning eriti selle poolt võetud rahaliste kohustustega. Teised riigid selle väitega ei leppinud ning ehkki tsaristliku Venemaa võlgade küsimus jäi lahendamata, peeti Vene NSFV-d tsaristliku Venemaa järeltulijaks.⁴⁸

Kolmas rahvusvahelise tavaõiguse väljakujunenud reegel on dogmaatiliselt kõige huvitavam, kuna sellest ilmneb juba teatav kõrvalekalle Montevideo riikluse kriteeriumidest. See reegel ütleb, et kui riik satub ajutiselt sõjalise okupatsiooni (*occupatio bellica*) alla, siis riik ei lakka olemast ning selle järjepidevus säilib.⁴⁹ Seda reeglit piirab omakorda toimivuse põhimõte. Klassikalise arusaama kohaselt on sõjaline okupatsioon ajaliselt piiratud või ajutine.⁵⁰ Sõjaline okupatsioon lõpeb kas okupeeritud riigi territooriumi minekuga okupeeriva riigi koosseisu (näit rahulepinguga) või seadusliku valitsuse võimu taastamisega.⁵¹

Ehkki õiguslikult on okupatsioonirežiim seega juba definitsiooni järgi ajutise iseloomuga näitas see, et riik võib — ajutiselt — püsima jääda ka juhul, kui tal puudub kolmas riikluse koostisosa ehk toimiv valitsusvõim selle (okupeeritud) riigi territooriumil elavate kodanike üle. Seega ei mõjutanud vallutatud territooriumi annekteerimine *durante bello* okupeeritud alade õiguslikku staatust. Montevideo kriteeriumide rangete järgijate vaatepunktist võeti rahvusvahelises

⁴⁶ Vt Crawford, *op. cit.*, lk 404 jj.

⁴⁷ Cansacchi, *op. cit.*, lk 22 jj; Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem*, lk 46–51.

⁴⁸ Vt näit Cansacchi, *op. cit.*, lk 22 jj.

⁴⁹ Vt Marek, *op. cit.*, lk 15; Cansacchi, *op. cit.*, lk 26–27; Fiedler, lk 55 jj; Ipsen, *Völkerrecht*, lk 59.

⁵⁰ Vt üldiselt A. Gerson, *War, Conquered Territory, and Military Occupation in the Contemporary International Legal System*, väljaandes: 18 Harvard ILJ 1977, lk 525 jj; E. Benvenisti, *The International Law of Occupation*, Princeton: Princeton University Press, 1993, lk 3 jj. Vt ka N. Ando, *Surrender, Occupation, and Private Property in International Law. An Evaluation of US Practice in Japan*, Oxford: Clarendon Press, 1991, lk 34 jj.

⁵¹ Vt Sir A. D. McNair, *Legal Effects of War*, 2nd ed., Cambridge: University Press, 1944, lk 318–320.

tavaõiguses seega esmakordselt kasutusele võimalus, et riigi kadumist või püsimist saab otsustada ka fiktiivse tunnuse alusel.⁵²

Need olid kolm tunnustatud rahvusvahelise tavaõiguse reeglit, mis kaitsesid riikide kogukonda ning kaitsesid konkreetset riiki kadumise eest, samas kui Etioopia, Tšehhoslovakkia, Austria ning Albaania juhtumid seadsid kahtluse alla nende kolme riike kaitsva reegli ainukehtivuse.

4. II maailmasõja anneksioonijuhtumite mõjul õigusdoktriinis tekkinud küsimused

Etioopia, Tšehhoslovakkia, Austria ja Albaania riikliku järjepidevuse tunnustamine sai rahvusvahelise õiguse spetsialistidele tõsiseks probleemiks. Montevideo kriteeriumide range tõlgitsuse järgi ning toimivuse põhimõtte alusel oleks nende annekteeritud riikide eksistents pidanud lakkama juba anneksiooni hetkel ning pärast nende vabastamist oleks rahvusvahelise õiguse mõttes loodud uued riigid.⁵³ Kuna Austria ja Tšehhoslovakkia puhul ei toimunud sõjategevust, ei olnud tegemist ka otseses mõttes sõjaliste okupatsioonidega. Kõigi nende riikide puhul toimus pärast okupatsiooni *de iure* või *de facto* anneksioon; lisaks tunnustasid nende annekteerimist pärast teatavaid kõhkulisi peaaegu kõik rahvusvahelise kogukonna liikmed. Seega osutus nende riikide kui rahvusvahelise õiguse subjektide staatuse veenev selgitamine raskeks ülesandeks.

Nii kujunesid selles küsimuses välja vägagi erinevad arvamused. Kõige elavamad vaidlused on toimunud Austria juhtumi ümber. Siin esitati kaks vastandlikku teooriat — “okupatsiooni teooria” ja “anneksiooni teooria”. Üks autorite grupp, kelle liidriks oli Hans Kelsen, väitis, et pärast annekteerimist Saksamaa poolt lakkas Austria riik olemast ning see loodi pärast II maailmasõda täiesti uue riigina (“anneksiooni teooria”). Samas “okupatsiooni teooria” kohaselt sattus Austria aastal 1938 õigusvastase okupatsiooni alla ning ei lakanud

⁵² Riigi järjepidevus, ehkki rahvusvaheline tavaõigus seda tunnustab, on sarnaselt “fiktiivne” anarhia või ülestõusu korral, s.t kui riigi valitsus puudub või ei suuda tegutseda. Vt Cansacchi, lk 40 jj. Vt ka Marek, lk 365. Näiteks tänapäeval on laialt tunnustatud, et Somaalia riik ei ole olemast lakanud, vaatamata riigis valitsevale anarhiale.

⁵³ Vt näit Kunz, *op. cit.*, lk 75.

seetõttu rahvusvahelise õiguse subjektina olemast ning 1945. aastal toimus üksnes riigi teovõime taastamine.⁵⁴

“Anneksiooni teooria” läks selgelt lahku riikide praktikast, sest taastatud Austria riik väitis end olevat samase *Anschluß*’i-eelse Austria riiga ning rahvusvaheline kogukond tunnustas seda samasust.⁵⁵ Seetõttu on teadlaste käsitlused keskendunud eeskätt kolmele põhiküsimusele: esiteks, kas Austria, Tšehhoslovakkia jt riikide samasuse tunnustamine tähendas ühtlasi ka nende riikide *järjepidevust*; teiseks, millised on riikide samasuse normatiivsed tagajärjed; ning kolmandaks, milline oli nende riikide samasuse/järjepidevuse säilimise õiguslik alus. Need teoreetilised küsimused on tänaseni lõpliku vastuseta ning me käsitleme igauhte neist eraldi, kuna nad omavad suurt tähtsust Balti riikide küsimuse analüüsimisel.

(A) Kas riikide identsus tähendab juba definitsiooni kohaselt nende järjepidevust (kontinuiteeti)?

Selle küsimuse puhul oli doktriini jaoks uus juba selle esitamise viis. Varem peeti riigi järjepidevuse ja identiteedi kontseptsioone põhimõtteliselt samaks asjaks, sünonüümideks.⁵⁶ Krystyna Marek defineeris riigi identiteeti kui selle rahvusvaheliste õiguste ja kohustuste samasust ning riigi järjepidevus (kontinuiteet) oli tema järgi “riigi identiteedi dünaamiline predikaat.”⁵⁷ Mareki arvates ei ole olemas järjepidevust ilma identsuseta (ja vastupidi) — “kui just ei tunnistata õiguslike imede võimalikkust.”⁵⁸ Riik kas eksisteerib järjepidevalt või

⁵⁴ Lühikokkuvõtte on esitanud W. Hummer, *Der internationale Status und die völkerrechtliche Stellung Österreichs seit dem Ersten Weltkrieg*, väljaandes: H. Neuhold *et al.*, *Österreichisches Handbuch des Völkerrechts*, 3. Aufl., Wien, 1997, lk 500. Vt ka H. Miehsler/C. Schreuer, *Austria*, väljaandes: EPIL 12, 1990, lk 28–33.

⁵⁵ Ulrich Scheuner, kellel oli riigi järjepidevuse seesuguse “laiendamise” osas “tõsiseid kahtlusi”, on möönnud, et “kahtlemata on nimetatud juhtudel rahvusvaheline praktika järjepidevust laialdaselt tunnustanud.” Vt tema raamatuarvustust Mareki kohta, 17 *ZaöRV* 1956/57, lk 174–175.

⁵⁶ Bernhardt: “Mõlemad mõisted tähistavad rahvusvahelise õiguse õpetuses domineeriva seisukoha järgi sama asja.” Bernhardt, *Kontinuität*, lk 295. Vt ka Thum, *Die Kontinuitätsfrage...*, lk 30.

⁵⁷ Marek, *op. cit.*, lk 5–6. Kelsen järgib sama vaatekohta, nimetades järjepidevust “identiteediks ajas”. Vt H. Kelsen, *Principles of International Law*, 2nd ed., New York, 1967, lk 384.

⁵⁸ Marek, *op. at.*, lk 6.

lakkab olemast. Selle arusaama — mis tõenäoliselt on valdav veel tänapäevalgi — kohaselt ei ole riigil vähemalt õiguslikus mõttes võimalik ajutiselt kaduda ning siis taas ilmuda “sellesama” riigina.

Ent mitmed õigusteadlased on seda käsitlust vaidlustanud.⁵⁹ Erinevalt Marekist väidavad need autorid, et riikide praktikas on tõepoolest juhtunud, et riigi samasust tunnustatakse pärast mõnda sündmust, mis selle samasuse kahtluse alla seadis. Seega riigi identiteet säilis, ehkki riiki sellel kriitilisel perioodil *pidevalt* olemas ei olnud. Näiteks James Crawford on arvanud, et “samasus ilma järjepidevusest”, ühe ja sama õigusliku moodustise “taassünd” on rahvusvahelises õiguses täiesti võimalik.⁶⁰ Ian Brownlie käsitleb küsimust üsna sarnaselt professor Crawfordiga. Professor Brownlie arvates kasutati Etioopia, Albaania, Austria ja Tšehhoslovakkia puhul “funktsionaalset lähene- mist”⁶¹, kuna “järjepidevuse rõhutamine [oli] neil juhtudel teoreetiline: see, mis toimus pärast vabastamist, oli endiste riikide taastamine.”⁶² See- tõttu räägib Brownlie “tinglikust järjepidevusest.”⁶³ Wilfried Fiedler⁶⁴ ja Giorgio Cansacchi⁶⁵ leiavad, et realselt annekteeritud riigi lakka- mist tuleks siiski tunnustada, kui seda tunnustavad ka teised riigid, nagu see toimus Austria puhul. Saksa autoritest oli Ulrich Scheuner väga kriitiline Austria kui õigussubjekti jätkuva olemasolu teooria suhtes ning pakkus selle asemel välja uue õigusliku instituudi — “riikide taasloomine”.⁶⁶ Seda õigusteooriat on viimasel ajal esindama asunud Ulrich Fastenrath, kelle väitel “on võimalik olemast lakanud riik sama õigussubjektina uuesti ellu äratada, nii et taastatakse selle varasem positsioon selle õiguste ja kohustuste osas, kui riik lakkas olemast õigusvastase teo tõttu, mida seega õiguslikult eitatakse.”⁶⁷ Ent samas tuleb märkida, et riikide taasloomise instituuti loov säte RÕK-i riikliku õigusjärgluse konventsiooni eelnõust⁶⁸ lõpuks siiski kustutati.⁶⁹

⁵⁹ Vt Cansacchi, *op. cit.*, lk 9 jj ning 59 jj; Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem...*, lk 35 jj.

⁶⁰ Crawford, *The Creation...*, lk 402–403 ja 407–408.

⁶¹ Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford: Clarendon Press, lk 81.

⁶² Brownlie, *Principles...*, lk 82.

⁶³ Brownlie, *Principles...*, lk 82.

⁶⁴ Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem...*, lk 105.

⁶⁵ Cansacchi, *op. cit.*, lk 47 jj.

⁶⁶ Vt U. Scheuner, *Die Funktionsnachfolge und das Problem der staatsrechtlichen Kontinuität*, väljaandes: FS Nawiaskey, 1956, lk 19 jj ning Mareki raamatuarvustus, *ZaöRV* 17 (57), 1956, lk 173–174.

⁶⁷ U. Fastenrath, *States, Extinction*, väljaandes: *EPIL* 10, 1987, lk 465.

⁶⁸ Vt art 7, ILC Yearbook 1973, vol. I, lk 137.

⁶⁹ ILC Yearbook 1973, vol. I, 1239th mtg., § 21.

Werner Jakuschi⁷⁰ poolt esitatud teisendatud teooria “samasusest ilma järjepidevusest” kasutas vana rooma õiguse kontseptsiooni *postliminium*. Vanas-Roomas tähistas *postliminium* endise staatuse taastamist pärast sõjavangide koju tagasipöördumist.⁷¹ Ehkki õiguslikult peeti sellist isikut vahepeal, kui ta oli kadunud või vangistuses, surnuks, võis ta nüüd tagasi saada oma endise õigusliku staatuse. Seega eitab Jakusch fiktsiooni Austria järjepidevast õiguslikust olemasolust aastatel 1938–1945, kuna sel perioodil puudusid kolm riigi olemasoluks vajalikku koostisosa või “miinimumnõuet” — rahvastik, territoorium ja riigivalitsus.⁷² Kuid tuues paralleele *ius postliminii* kontseptsiooniga tunnistab Jakusch, et aastal 1938 lakkas Austria riik olemast ning samas peab ta Austriat pärast aastat 1945 ikka selleks samaks riigiks.⁷³

Nii Mareki kui ka Crawfordi (või Jakuschi) vastandlikud teooriad sisaldavad fiktsiooni — ehkki need on erinevat laadi. Mareki enda “õiguslik ime” juhtub siis, kui ta laseb riigil jätkuvalt kesta ka pärast reaalselt anneksiooni, s.t kui kõik kolm teoreetilist kriteeriumi ei ole täidetud, kuna riigil puudub toimiv valitsus. Samas, kuigi empiirilisel seisukohast on mõttekäik “samasus ilma järjepidevusest” realistlikum (aastatel 1938–1945 ei olnud Austria riiki ühiskondlik-poliitilises mõttes olemas, kuid hiljem tunnustati Austriat kui sedasama riiki), laseb ka see lähenemine läbi ühe “ime”, kui ta võimaldab tunnistada vahepeal kadunud riigi “samasust”.⁷⁴

Teooria “samasus ilma järjepidevusest” loogiliseks tulemuseks on järeldus, et kolmandate riikide poolt antud tunnustus sisuliselt määrabki selle, kas endine ja taastatud riik on “üks ja sama.”⁷⁵ Selles

⁷⁰ Vt W. Jakusch, *Okkupationstheorie, Annexionstheorie und das ius postliminii*, 25 ÖJZ 1970, lk 258–263.

⁷¹ Vt P. Kunig, *Postliminium*, EPIL 4, 1982, lk 140. Täiendav käsitlus on toodud: G. von Glahn, *The Occupation of Enemy Territory. A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957, lk 257 jj;

G. Cansacchi, *op. cit.*, lk 50–51.

⁷² Vt Jakusch, *op. cit.*, lk 262.

⁷³ Vt *ibid.*

⁷⁴ Jakusch rõhutab selgelt fiktsiooni elementi selles, kuidas ta rakendab *ius postliminii*: “Hinnaks on avameelne ülestunnistus, et töötatakse fiktsiooniga — mis pole õigusteadusele mitte võõras mõtteviis!” lk 263.

⁷⁵ Tundub, et Crawford mõistab seda probleemi, kui ta ütleb, et “kui riik lakkab olemast kas asjaomaste osapoolte nõusolekul ... või tollel ajal kehtinud rahvusvahelise õiguse kohaselt, omandab igasugune hilisem “samasuse” väitmine selgelt fiktiivse alatoonini ning ei pruugi olla tõsiseltvõetavaks argumendiks.” Vt Crawford, *The Creation...*, lk 408.

võimaluses peituv probleem seisneb selles, et riikide tunnustamine võib toimuda juhuslikult ja “poliitilistel” kaalutlustel ning ei ole sageli üksmeelne. Õigus järgiks siin üksnes riikide praktikat ning võib sel teel kaotada oma iseseisva tähenduse. Marek toetub “puhta” õiguse printsiibile (ehk fiktsioonile) ning on äärmiselt kriitiline käsitluse suhtes, kus teiste riikide poolset tunnustust loetakse riigi samasuse kriteeriumiks.

Ühe näitena “samasusest ilma järjepidevusest” kasutab Crawford Süüria juhtumit (1958–1961).⁷⁶ Tegemist oli vabatahtliku, kuid läbi kukkunud ja lühiajalise ühinemisega. 1. novembril 1958 ühines Süüria Egiptusega, moodustades riigi Ühinenud Araabia Vabariik. 28. septembril 1961 pärast sõjalist riigipööret lõi Süüria Egiptusest uuesti lahku. Ühinenud Araabia Vabariigi enam kui kolme tegutsemisaasta jooksul oli Süüria rahvusvahelisest kogukonnast kadunud; ta ei olnud enam Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liige.⁷⁷ Kuid aastal 1961 tunnustasid teised riigid Süüriat kui sedasama moodustist, mis eksisteeris enne Egiptusega ühinemist (näit Süüria liikmestaatus ÜRO-s “taastati” 19. oktoobril 1961).⁷⁸

Kuna eriti keegi ei kahelnud selles, et aastatel 1958–1961 Süüria riiki ei eksisteerinud, näitab Süüria juhtum, et “samasus ilma järjepidevusest” on riikide praktikas tõepoolest võimalik ka poliitilise fiktsioonina. Selle fiktsiooni omaksvõtmisel oli otsustav tähtsus sellel, et Süüria kadumisest aastal 1958 oli möödunud sedavõrd vähe aega ning Süüria samasuse tunnustamine ei tekitanud asjaomaste riikide vahel õiguslikke või poliitilisi vaidlusi. Just sel põhjusel hääletasid teised riigid Süüria samasuse fiktsiooni poolt ning tõstsid seeläbi poliitilise fiktsiooni õigusliku fiktsiooni staatusesse. ÜRO peaassamblee eesistuja seisukoht sellel plenaaristungil rõhutab antud juhtumi puhul esinenud “erilisi asjaolusid”:

Ma olen konsulteerinud selles küsimuses paljude delegatsioonidega ning üldine arvamus näib olevat, et, arvestades antud juhtumi erilisi asjaolusid, võib anda Süüriale, Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni

⁷⁶ Vt Crawford, *The Creation...*, lk 407–408.

⁷⁷ Vt Cansacchi, *op. cit.*, lk 56. Vt R. Young, *The State of Syria: Old or New?*, 56 ASIL 1962, lk 482.

⁷⁸ Vrdl Crawford, *The Creation...*, lk 407. Vt ka Cansacchi, *op. cit.*, lk 57 ja C. Rousseau, *Syrie*, 33 RGDIP 1962, lk 413 jj.

endisele liikmele, loa olla esindatud peaassambleel, nagu ta on seda taotlenud.⁷⁹

Tundus, et riigi samasuse tunnustamine Mareki sõnul “õigusliku ime” abil ei teinud kellelegi kahju — välja arvatud ehk puristidest õigusteadlased — ning andis võimaluse vabaneda poliitiliselt delikaatselt ja isegi piinlikust olukorrast. Samas tuleb Süüria juhtumit selgelt eristada Austria, Tšehhoslovakkia jt juhtumitest. Kuna Montevideo riikluse kriteeriumi kaotamiseks toimus neis väga erinevatel põhjustel — Süüria puhul vabatahtlik liitumine, teiste puhul jõuga ähvardamine —, siis olid täiesti erinevat laadi ka kaitsmisele kuuluvad väärtused ning “samasuse” tunnustamiseks kasutatud fiktsioonid. Joe Verhoeveni sõnul ei leidnud Süüria “suspendeerimise” fiktsioon “sellele vaatamata mingitki alust õiguses; ta kuulub kas fantaasia või poliitika valdkonda.”⁸⁰

Lisaks on võimalik toetada Mareki argumenti samasuse ja järjepidevuse kokkukuulumisest ka väitega, et Süüria samasuse fiktsioon eeldab ka Süüria järjepidevuse fiktsiooni — eriti kuna viimane küsimus praktiliselt päevakorrale ei kerkinudki. Konrad Bühler on analüüsinud riikide vastavat praktikat ning on jõudnud järeldusele, et Süüriat peeti piiratud tegevusvõimega rahvusvahelise isikuna jätkuvalt eksisteerivaks ka pärast ühinemist.⁸¹ Süüria juhtum sobiks samasuse ja järjepidevuse kokkukuuluvuse teesi toetuseks vaid suurte raskustega, kuid on küsitav, kas Süüria juhtum peaks seetõttu panema aluse mõnele uuele reeglile või tooma kaasa Mareki kontseptsiooni põhimõttelise hülgamise.

Samas näib, et vaidlus selle üle, kas samasus võrdub järjepidevusega, ei ole puhtalt terminoloogiline ega metafüüsiline, vaid puudutab küsimust, millal lakkavad riigid olemast ning millistel tingimustel nad saavad/võivad fiktiivselt edasi kesta. Balti juhtumi analüüsimisel võib segadus olla esmajoones terminoloogiline: kuidas tuleks kasutada sõnu “samasus” (identiteet) ja “järjepidevus” (kontinueet). Paljud autorid, lähtudes nende kahe kontseptsiooni ühtsusest, eelistavad kasutada sõna “järjepidevus” (kontinueet) korruga mõlema

⁷⁹ Tsiteeritud teoses Young, *op. cit.*, lk 486.

⁸⁰ J. Verhoeven, *La reconnaissance internationale dans la pratique contemporaine*, Paris: Pedone, 1975, lk 32.

⁸¹ K. Bühler, *State Succession and Membership in International Organizations. Legal Theories versus Political Pragmatism*, The Hague: Kluwer, 2001, lk 101. Vt ka lk 57–61, 97–102, 295–297.

nähtuse kohta. Sellist terminoloogilist lahendust ei ole võimalik edasises analüüsis automaatselt kasutada. Seetõttu on võimalik eristus “samasuse” ja “järjepidevuse” vahel käesoleva, Balti juhtumit puudutava uurimuse põhiteemaks. Niisiis, kasutame siin Crawfordi poolt välja pakutud terminoloogilist vahetegu ning räägime — enne edasistele järeldustele jõudmist — riigi “samasusest” (identiteedist) juhul, kui pole täpselt selge, kas on mõeldud “samasust ilma järjepidevusest” (s.t riiklus vahepeal katkes) või samasust koos järjepidevusega.

(B) Millised on riigi samasuse normatiivsed tagajärjed?

Esmapilgul võib juuksekarva lõhkiajamine vaidluses samasuse ja/või järjepidevuse küsimuses tunduda üsnagi metafüüsiline. Sellegipoolest seostub see otseselt põhiküsimusega, millised on riigi samasuse ja järjepidevuse või õigusjärgluse normatiivsed tagajärjed? Mida tähendab, et tegemist on “sama” riigiga? Rudolf Bernhardt esitab riigi järjepidevuse ringdefinitsiooni, kirjutades, et riigi järjepidevus on riigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti edasikestmine, vaatamata väliste või sisemistele muutustele.⁸² Selles definitsioonis muutub riigi järjepidevus asjaks iseeneses, selle normatiivseid tagajärgi ei avata. Krysztyna Marek seevastu määratleb, et riigi samasus eksisteerib siis, kui selle riigi rahvusvahelised õigused ja kohustused jäävad pärast vaidlusi tekitanud sündmust samasuguseks, nagu need olid enne seda sündmust.⁸³ Teiste sõnadega, kui saab rääkida riigi samasusest, saab rääkida ka selle riigi õiguste ja kohustuste samasusest ning vastupidi. Marek küll möönab, et praktikas tuleb selle teesi osas teha järeleandmisi, kuid ta on kindel põhireeglis: samasus tähendab õiguste ja kohustuste samasust.

Crawford on selle seisukoha suhtes kriitiline ning väidab, et konkreetsete õigused, kohustused ja volitused pigem tulenevad riiklusest: riigi olemasolu ei sõltu selle riigi õiguslikest suhetest.⁸⁴

⁸² Vt R. Bernhardt, *Kontinuität*, väljaandes: K. Strupp, H.-J. Schlochauer (toim), *Wörterbuch des Völkerrechts*, 1961, lk 295 (‘Rahvusvahelis-õiguslik järjepidevus tähendab rahvusvahelise õiguse subjekti edasikestmist, vaatamata väliste või sisemistele muutustele.’)

⁸³ Marek, *op. cit.*, lk 14.

⁸⁴ Crawford, *The Creation...*, lk 401–402.

Taastatud riikide puhul võivad need erinevad seisukohad kaasa tuua olulisi tagajärgi. Mareki positsiooni järgides esineb tugev normatiivne eeldus endiste õiguslike suhete, õiguste ja kohustuste taastamiseks. Crawfordi argument seevastu jätab küsimuse endiste õiguste ja kohustuste saatusest lahtisemaks. Riigi samasus eksisteeriks edasi, sõltumata endiste õiguslike suhete taastamisest.

Õiguste ja kohustuste seisukohalt on selge, et vastavalt rahvusvahelisele õigusele saab õigusi ja kohustusi omada ainult riik, mis on teatud ajal tegelikult või fiktiivselt eksisteerinud, näit on olnud okupeeritud ja annekteeritud õigusvastaselt. Sellest, kas riiki peetakse vaid “näiliselt surnuks” või tegelikult olemast lakanuks, sõltub ka küsimus, kas see riik saab oma *de facto* mitteolemasolu ajal olla näiteks rahvusvaheliste süülisete tegude objektiks. Teiseks võimaluseks oleks samastada “eksistents” õiguste ja kohustuste kehtivusega.

(C) Riikide samasuse alus rahvusvahelise õiguse järgi II maailmasõja anneksioonijuhumites

(i) *Occupatio quasi bellica* ja teised abistavad teooriad

Õigusteadlased, kes on püüdnud pakkuda õiguslikke selgitusi II maailmasõja riikide järjepidevuse/samasuse juhtumitele, on muu hulgas proovinud kasutada riikide samasust kaitsvatest väljakujunenud tavareeglitest tuletatud argumente. Austria puhul pakkus Alfred Verdross välja termini *occupatio quasi bellica* ning väitis, et reegel, mis kaitseb riike kadumise eest *occupatio bellica* juhtudel, laieneb ka sõjataoliste okupatsioonidele, mis on samamoodi sunniviisilised, kuigi nende käigus sõjaseisukorda ei tekkinud.⁸⁵ Wilfried Fiedler on olnud järjekindlalt vastu seesugusele “okupatsiooni all säiliva järjepidevuse” reegli laiendamisele ka sõjataoliste okupatsioonidele.⁸⁶ Ent hilisemad

⁸⁵ Vt A. Verdross, *Die völkerrechtliche Identität von Staaten*, väljaandes: FS H. Klang, Wien: Springer-Verlag, 195, lk 20.

⁸⁶ Vt Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem...*, lk 57 ja Fiedler, *Continuity*, EPIL, 1987, lk 806–809, 808. Vt ka Fiedler, *Staatskontinuität und Verfassungsrechtsprechung zum Begriff der Kontinuität...*, lk 53: “See laiendamine pole siiski üldiselt läbi löönud. See tuleb selles mõttes tagasi lükata, et tuuakse sisse ja kuulutatakse õiguslikult relevantseks üksikute riigimeeste või valitsuste puhtsubjektiivsed kaalutlused, kavatsused ja plaanid, nii et puudub vahetu seos toimiva sõjalise valdusse haaramisega.”

paralleelsed arengud rahvusvahelises humanitaarõiguses näivad kinnitavat — vähemalt tagasisivaatelisel — et Verdrossi analoogia oli õige.⁸⁷

Põhiliseks probleemiks Austria puhul ei olnud aga see, kas Austria okupeeriti sõjaliselt või *quasi*-sõjaliselt, vaid see, et Austria oli ka efektiivselt annekteeritud. Varasemas praktikas ja doktriinis väljakujunenud “okupatsiooni all säiliva järjepidevuse” reegel ei olnud kasutuses juhtudel, kus okupeeritud riik hiljem ka reaalselt alistati.

(ii) Jõu abil toimunud anneksioonide õigusvastasus

On selge, et Etioopia, Austria, Albaania ja Tšehhoslovakkia juhtumite õiguslikult oluline tuum asus mujal ning oli seotud küsimusega teljeriikide poolt ette võetud anneksioonide õigusvastasusest. Aastal 1928 ja pärast seda oli rahvusvahelises õiguses toimunud tõeline normatiivne revolutsioon, mis keelas riikidel igasuguse sõjalise tegevuse peale kaitsesõdade. Enne aastat 1928 oli sõjalise jõu kasutamine alati olnud rahvusvahelise õiguse kohaselt seaduslik — õiguspärane “poliitika jätkamine teiste vahenditega”, nagu oli väitnud Preisi kindral Carl von Clausewitz. Kuna sõja olemuseks oli vaenlase purustamine ja vallutamine, oli loomulik, et sõja seaduslikkust aktsepteerides pidi rahvusvaheline õigus leppima ka selle tagajärgede ehk vallutuste ja anneksiooniga. Veel aastal 1896 kuulutas rahvusvahelise õiguse uurija Alphonse Rivier: “*Vallutus õigustab ennast juba oma olemasoluga nagu sõdagi, mille loomulikuks tulemuseks see on. Rahvaste õiguse allikas on positiivne ning on sunnitud võtma arvesse seda, mis tegelikult sünnib.*”⁸⁸ Selline vaade hakkas pärast aastat 1928 muutuma ning selle muutuse mõju inimkonnale ja rahvusvahelisele õigusele on sedavõrd revolutsiooniline, et seda võib võrrelda ainult inimõiguste kontseptsiooni kasutuselevõetuga rahvusvahelises õiguses, kui see kuulutati pärast II maailmasõda siseriiklikust õigusest üleulatuvaks.⁸⁹

⁸⁷ Vt 1949. a Genfi Punase Risti ühine art 2 § 2: “Konventsioonid kehtivad osapoole territooriumi osalise või täieliku okupeerimise juhtudel, isegi kui sellele okupatsioonile ei osutata relvastatud vastupanu.” Tänu sellele täpsustavale sättele ei ole mõtet teha edasisi eristusi “sõjalise” ja “sõjalaadse” okupatsiooni vahel. Ei ole mingit põhjust, miks see peaks riigi järjepidevuse küsimuses midagi muutma.

⁸⁸ A. Rivier, *Principes du droit des gens*, 1896, I Tome, Paris: A. Rousseau, lk 181.

⁸⁹ Uuemast ajast positiivset hinnangut jõu kasutamise keelustamise kohta vt ka: G. Seidel, *Die Völkerrechtsordnung an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, 38 AVR 2000, lk 23.

27. augustil 1928 võeti Pariisis vastu nn Briand-Kelloggi pakt, millega riigid keelustasid “sõja kui riikliku poliitika tegemise vahendi.”⁹⁰ Pakt jõustus 24. juulil 1929. 1938. aasta lõpuks oli sellega liitunud 63 riiki, s.t peaaegu kõik sellel ajal eksisteerinud riigid. Briand-Kelloggi paktile järgnesid samasugused regionaalsed kokkulepped, näit Saavedra Lamas leping, mille 10. oktoobril 1933 allkirjastasid Ladina-Ameerika riigid.⁹¹

Vaatamata nendele arengutele, on rahvusvahelises õiguskirjanduses toimunud suur vaidlus, millal täpselt muutus sõjalise jõu kasutamise keeld üldise rahvusvahelise õiguse osaks. Mõned autorid on väitnud, et periood, mis jäi 1928. a Briand-Kelloggi pakti ja 1945. a ÜRO harta⁹² vastuvõtmise vahele, oli selles mõttes omamoodi õiguslik eikellegimaa. Nende teadlaste arvates kinnitab riikide praktika ja sellel ajal ilmunud rahvusvahelise õiguse käsiraamatud, et vaatamata 1928. a Briand-Kelloggi paktile ja sarnastele õiguslikele kokkulepetele, ei keelanud üldine rahvusvaheline õigus sõjalise jõu kasutamist veel 1930ndate aastate lõpus ja II maailmasõja ajal.⁹³

Selle vaatekoha esindajad on selgelt vähemuses ning see näib olevat kindlalt hüljatud II maailmasõja järgses riikide praktikas ja õiguslikes deklaratsioonides, näit nendes, mis esitati Nürnbergi sõjakurjategijate protsessi käigus. Ian Brownlie esitab sellekohase veenva argumentatsiooni.⁹⁴ Rahvusvahelise normi õiguslikku kehtivust ei saa eitada ainult selle põhjal, et seda normi rikuti — kuigi Briand-Kelloggi pakti rikkumised II maailmasõja ajal ei ohustanud ainult seda uut normi, vaid ka rahvusvahelist õigust ennast.

⁹⁰ *General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy*, LNTS, Vol. 94 (1929), lk 57–64.

⁹¹ *Anti-war Treaty of Non-Aggression and Conciliation (Saavedra Lamas Treaty)*; October 10, 1933; 49 Stat. 3363; Treaty Series 906.

⁹² *The Charter of the United Nations of June 26, 1045*, XV UNCIO, 355.

⁹³ Vt näit G.-H. Gornig, *Der Hitler-Stalin-Pakt. Eine völkerrechtliche Studie*, Frankfurt: Peter Lang, 1990, lk 65–66.

⁹⁴ I. Brownlie, *The Use of Force in International Law*, Oxford: Clarendon Press, 1963, lk 107–111, kuid ka lk 84–88, 88–89, kus autor tõestab, et sõjalaadsed abinõud ja jõu kasutamisega ähvardamine olid aastal 1939 keelatud. Uuema aja autoritest, kes kirjutavad riigi järjepidevuse ja õigusjärgluse teemal, alustab Vladimir-Djuro Degan eeldusest, et “pärast 1928. a Briand-Kelloggi pakti” ei olnud anneksioon vägivaldse allutamise teel enam õiguspärane. Vt V.-D. Degan, *Création...*, lk 283.

Anneksiooni seaduslikkus sõltub sellest, kas jõu kasutamine näib olevat õiguspärane.⁹⁵ Ehkki valitseva seisukoha järgi muudeti sõjalise jõu kasutamine aastal 1928 üldises rahvusvahelises õiguses õigusvastaseks, on sellegipoolest vaieldud, kas sama vana on ka sunniviisilisi anneksioone keelustav reegel.⁹⁶ Hiljuti on Oliver Dörr põhjalikult käsitlenud teesi, et enne aastat 1945 võis sunniviisiline anneksioon olla rahvusvahelise õiguse järgi endiselt seaduslik ning seega tekitada vallutatud territooriumidel seadusliku valdusõiguse.⁹⁷ Sellist käsitlust anneksioonidest on võimalik loogiliselt esitada üksnes juhul, kui 1930ndate lõpul toimunud jõukasutamist peetakse üldises rahvusvahelises õiguses seaduslikuks. Vastasel juhul kehtivad Hersch Lauterpachti sõnad:

...kinnitada, et õigusvastane tegu või tema tagajärjed või vahetud ilmingud võiksid muutuda õigusrikkuja jaoks juriidiliste õiguste allikaks, tähendaks tuua õigussüsteemi sisse vastuolu, mida pole võimalik lahendada muul moel kui tema juriidilise iseloomu eitamisega.⁹⁸

Olukord, kus sõjalise jõu kasutamine on õigusvastane, kuid vallutatud territooriumi omastamine agressori poolt (anneksioon) võib olla seaduslik, on täiesti ebaloogiline. Milleks peaks siis keelustama agressiooni, kui agressor teab, et tema agressiooni lõppeesmärk — võõra territooriumi omastamine — võib siiski osutada õiguspäraseks?⁹⁹ Mis tähendus oleks üldse rahvusvahelisel õigusnormil, mis keelustab jõu kasutamise, kuid lubab nautida selle vilju? Kui anneksiooni ei kuulutata tingimusteta

⁹⁵ Vt R. L. Bindschedler, *Annexation*, väljaandes: EPIL, 1992, Inst. I, lk 169. Vt üldiselt: G. Schulz, *Die Entwicklung des völkerrechtlichen Annexionsverbots*, väljaandes: Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Preußen, Band XII, 1962.

⁹⁶ Vt Langer, *op. cit.*, lk 95 jj.

⁹⁷ Vt O. Dörr, *Inkorporation als Tatbestandsmerkmal der Staatensukzession*, 1995, lk 350–355 ja 67: “Ajajärgu kohta kuni 1945. a-ni tuleb lähtuda sellest, et (mittesõjalised) anneksioonid polnud veel eo ipso, s.t tulenevalt neile immanentselt omasest vägivallaelemendist, õigusvastased.” lk 82: “Nn klassikalise rahvusvahelise õiguse ajast pärinev vallutus- ja anneksiooniõigus kui rahvusvahelise tavaõiguse osa polnud Teise maailmasõja lõpuks veel tõeliselt ületatud, kuigi partikulaarses lepinguõiguses leidis juba laialdasi piiranguid ja Rahvasteliidu statuudi ning Briand-Kelloggi pakti kehtides kaasnes õigusliku hukkamõistuga ka üldine moraalne-eeitiline etteheide.” lk 94: “õiguslik veendumus igasuguste anneksioonide lubamatusest polnud vahetel sõjajärgsel ajal kohtupraktikas veel tõeliselt läbi löönud — igatahes mitte sedavõrd kui võrd küsimuse all olid Teise maailmasõja lõpu eelse aja toimingud.”

⁹⁸ H. Lauterpacht, *Règles générales du droit de la paix*, 62, RCADI 1937, lk 291.

⁹⁹ Cf. Jennings, *The Acquisition of Territory...*, lk 54 ja M. M. McMahon, *Conquest in Modern International Law*, Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 1940, lk 13.

õigusvastaseks, ei täidaks jõu kasutamise keeld oma ennetavat funktsiooni võimalike agressorite heidutamisel.

Juba pärast Rahvasteliidu statuudi vastuvõtmist väitis Walter Schatzel tõelise õigusala teerajaja intuitsiooniga, kuigi ehk veidi oma ajast eest olles, et anneksioon on muutunud rahvusvahelises õiguses õigusvastaseks ning anneksioon võiks teiseneda legaalseks valduseks ainult juhul, kui rahvusvaheline kogukond seda õigusvastast olukorda tunnustaks.¹⁰⁰ Ent miks peaks teised riigid sellist õigusvastast olukorda tunnustama? Boris Meissner on väitnud, et vallutatud territooriumi annekteerimist kõigis olukordades õigustühiseks muutev norm ei tekkinud veel Briand-Kelloggi pakti vastuvõtmisega aastal 1928. Vähemalt esialgu pärast jõu kasutamise keelu vastuvõtmist aastal 1928 (s.t kuni *eo ipso* anneksiooni keelustav reegel ei olnud veel rahvusvahelises õiguses kristalliseerunud), jäi õiguslike tagajärgede üle otsustamine ülejäänud riikide hooleks.¹⁰¹ Vägivaldse hõivamise tunnustamine teiste riikide poolt võis vallutuse algse õigusvastasuse “heastada” ning anda vallutajale legaalse valdusõiguse. Loogiliselt tõi anneksiooni seesugune tunnustamine teiste riikide poolt kaasa annekteeritud riigi lõpu.¹⁰² Ning ka vastupidi — kui märkimisväärne osa riike ei andnud anneksioonile täielikku tunnustust, toimis see otsustava tõendusmaterjalina anneksiooni õigusvastasusest, tõestades, et vallutajal ei olnud õnnestunud saada vallutatud territooriumi üle legaalset valdusõigust ning veelgi enam, et vallutatud riik ei olnud rahvusvahelise õiguse mõistes olemast lakanud.¹⁰³

Sir Hersch Lauterpacht on samuti rõhutanud riikide kogukonnapoolse tunnustamisest keeldumise tähtsust:

¹⁰⁰ Vt W. Schätzel, *Völkerbund und Gebietserwerb*, Berlin, 1919, lk 11–34; W. Schätzel, *Die Annexion im Völkerrecht*, Berlin, 1920, lk 91, 143, 164. Mõlemad on trükitud ja tsiteeritud raamatust W. Schätzel, *Das Recht des völkerrechtlichen Gebietserwerbs*, Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1959.

¹⁰¹ Vt B. Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, Köln: Verlag Politik und Wirtschaft, 1956, lk 288–289.

¹⁰² Nii Repečka, *op. cit.*, lk 255.

¹⁰³ Arnold Raestad väitis aastal 1939, et riik saab rahvusvahelise õiguse mõttes eksisteerida kahel viisil: “päriselt ehk “omavahenditega” ja teiste riikide tahte kaudu mitte tunnustada riigi lõppemist allutamise läbi, *debellatio*’t.” Vt A. Raestad, *La cession des États d’après le Droit des Gens*, 66, *Revue de Droit International et de législation comparée*, 1939, lk 449. (Isegi kui riigi ‘efektiivne olemasolu’ on hävinud, võib “aktualiseeritud olemasolu” jätkuda.)

Kui kõnealuste tegudega rikutakse üldist rahvusvahelist õigust, siis omandab ... selline tunnustamine pooleldi seadusandliku meetme tunnused, mida kasutatakse rahvusvahelise kogukonna ja rahu huvides.¹⁰⁴

Veel aastal 1963 ei välistanud Robert Jennings võimalust, et rahvusvaheline kogukond võiks mõnikord vallutust tunnustada.

... rahvusvaheline kogukond võib (...) lõpuks väljendada oma nõustumist uue olukorraga ning sel moel oma tunnustuse kaudu tekitada valdusõiguse. See võimalus ei ole mingil kombel vastuolus põhiväitega, et jõud iseenesest ei tekita valdusõigust, sest sellest seisukohast vaadates võtaks rahvusvaheline kogukond endale pooleldi seadusandliku funktsiooni.¹⁰⁵

Tõenäoliselt on mõistlik omistada kolmandate riikide poolt antud tunnustusele teatav õigustloov pädevus, vähemalt vahetult pärast aastat 1928 (ja enne ÜRO harta kehtimahakkamist 1945. a). Samas ei muuda see siiski põhieeldust, et pärast aastat 1928 oli anneksioon *prima facie* õigusvastane. Mitmed tuntud õigusteadlased, näiteks Hans Wehberg, väitsid juba II maailmasõja-eelses kontekstis, et anneksioon on *ipso iure* õigustühine ning jääb õigustühiseks ka siis, kui kolmandad riigid peaks seda tunnustama.¹⁰⁶

Kokkuvõtteks võib öelda, et pärast 1928. a Briand-Kelloggi pakti peaaegu üleüldist omaksvõttu on rahvusvaheline õigus hakanud eeldama, et vägivaldne anneksioon on õigusvastane. Samas oli pakti vastuvõtmisele järgnenud “üleminekuperioodil” siiski õiguslikult võimalik, et rahvusvaheline kogukond võis lõpuks vallutust tunnustada. Veel ei olnud olemas *opinio iuris*’t, et õigusvastaselt tekitatud olukorra tunnustamine on iseenesest õigusvastane. Sunniviisilise anneksiooni tunnustamine *kõigi* riikide poolt omas võimet “heastada” anneksiooni algset õigusvastasust. Seega võinuks anneksioon muutuda seadusli-

¹⁰⁴ H. Lauterpacht, *Recognition in International Law*, Cambridge, 1947, lk 412. Vt ka lk 429.

¹⁰⁵ Jennings, *The Acquisition...*, lk 62.

¹⁰⁶ H. Wehberg, *Krieg und Eroberung im Wandel des Völkerrechts*, Frankfurt a.M.: Alfred Metzner Verlag, 1953, lk 105–107 (kirjutab, et tunnustuse andmine Itaalia anneksioonile Etioopias oli õigusvastane ning 12. mai 1938 ehk päev, millal Rahvasteliit loobus oma mittetunnustamise poliitikast, oli “üks Rahvasteliidu kurvemaid hetki”, lk 107.)

kuks juhul, kui see oluks püsiv ja mittevaidlustatud.¹⁰⁷ Kui anneksioon oli veel teiste riikide poolt vaidlustatud, ei olnud see “kindlalt väljakujunenud”¹⁰⁸ ning seetõttu ei saanud see rahvusvahelise õiguse kohaselt luua seaduslikku valdusõigust. Aastal 1939 esitas sellise seisukoha veenvalt Arnold Raestad, kelle sõnul:

otsustamaks seda, kas riik on lakanud olemast või mitte, tuleb teha tutvust riikide kogukonna arvamusega, sellesama kollektiivi, kellel lasub uue riigi tunnustamine.¹⁰⁹

Teisalt on selge, et õigusvastaste tegude mittetunnustamine ise *ei muutnud* neid tegusid õigusvastaseks; see oli vaid kui lisatõend sellest, et need teod on õigusvastased. Õigusvastasus ise tulenes rahvusvahelisest õigusest. Vägivaldse anneksiooni õigusvastasuse määratlemisel mängis teiste riikide mittetunnustamispoliitika seega üksnes abistavat rolli, olles täiendavaks *kinnituseks* vastavate tegude õigusvastasusele. Sellisest käsitlusest järeldub, et isegi õigusvastase olukorra poliitiliselt motiveeritud tunnustamine — aastal 1939 ei olnud rahvusvahelises õiguses õigusvastase olukorra mittetunnustamise kohustus¹¹⁰ — ei saanud anda annekteerivale riigile valdusõigust, kui sellega ei ühinenud kogu rahvusvaheline kogukond.

Anneksiooni õigusvastasuse keskne roll aitab selgitada, miks riigi samasust ei tunnustatud näiteks Alžeeria juhtumil. Kuna anneksiooni õigusvastasus on olnud otsustav aspekt taassündinud riikide samasuse ja järjepidevuse kinnitamisel, siis on nii riikide praktikas kui ka õiguskirjanduses leitud, et taassünni ideed ei saa laiendada kolooniate iseseisvumisele.¹¹¹ Kohtupraktikas on sellist kontseptsiooni kasutanud

¹⁰⁷ Verdross, *Die völkerrechtliche Identität...*, lk 20. Vt ka Repečka, *op. cit.*, lk 94 ja Marek, lk 329 (“Õigusvastase teo toimivus peab olema väljaspool kahtlust ning iga mõistlik võimalus *restitutio ad integrum*’i saavutamiseks peab olema välistatud.”)

¹⁰⁸ Kelsen järgi peab anneksioon olema “kindlalt väljakujunenud”, et see muutuks seaduslikuks. Vt H. Kelsen, *General Theory of State and Law*, 1946, lk 214 jj. Verdross kasutab seda argumenti enda positsiooni kaitsmiseks, osutades, et anneksioon saab olla “kindlalt väljakujunenud” vaid siis, kui teised riigid seda enam ei vaidlusta. Vt Verdross, *op. cit.*, lk 20.

¹⁰⁹ Raestad, *La cession des États...*, lk 447.

¹¹⁰ Ulrich Scheuner kirjutas aastal 1951, et rahvusvahelises õiguses “kuna puudub kõrgemalseisev rahvusvaheline võim, tohib iga riik ise enda eest otsustada, kas ja millisel ajahetkel ta tahab anda oma tunnustuse ühe riigi annekteerimisele teise poolt.” Vt Scheuner *Entstehung, Altersstufen...*, *Kölner ZfSoz* 1951/1952 lk 210.

¹¹¹ Vt Crawford, *The Creation...* Vt ka I. Seidl-Hohenveldern, *Völkerrecht*, 9. Aufl., 1997, Rdnr. 1394 ja H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip...*, lk 173.

vaid kohtunik Moreno Quintana oma eriarvamuses India-Portugali vaidlusasjas.¹¹² Käsitledes seda kontseptsiooni põhjalikumalt, leidis Charles H. Alexandrowicz, et Tseilon (praegune Sri Lanka), Birma (praegune Myanmar), India või Indoneesia ei ole rahvusvahelises kogukonnas uued subjektid, vaid nad lihtsalt pöördusid II maailmasõja järgses dekoloniseerimisprotsessis tagasi iseseisvusse.¹¹³ Alexandrowiczi järgi tekitab selline “tagasipöördumine iseseisvusse” eraldi eelduse tagasipöörduva riigi kasuks, mida tavapärase õigusjärglus ei tekitaks — “tagasipöörduv riik võib tugineda presumptsioonile, et ta taastab iseseisvuse samas mahus ja samal määral, mis tal oli sel hetkel, kui ta minevikus rahvaste perest kõrvaldati.”¹¹⁴ Erinevalt Alexandrowiczi seisukohtadest ei ole riikide praktikas mingeid märke sellest, et need kolooniad, mis olid enne koloniseerimist iseseisvad, oleks saanud eelistatud kohtlemise osaliseks, võrreldes nende koloniseeritud rahvastega, kelle puhul koloniseerimiseelse aja omariiklusest rääkida ei saa. Üldjuhul said kõik sellised riigid alustada oma postkoloniaalset tegevust “puhaste lehtedena” — koloniaalaja õiguslike kohustuste automaatset pärimist ei toimunud. Samas ei tohiks see mõttekäik varjutada tõsiasi, et nende väljaspool Euroopat asuvate riikide, mille kolonialismieelsel ajal oli omariiklus, käsitlemine “uute riikidena” kannab semantilisel eksitavaid ja üleolevaid alatoone.¹¹⁵

(iii) Rahva roll õigusvastasuse ja riigi järjepidevuse määratlemisel

Siin analüüsitud II maailmasõja juhtumites oli jõu kasutamise õigusvastasus seotud sellest puudutatud rahvaste õiguste rikkumisega.

¹¹² “India ei teinud väljakujunenud süsteemis fundamentaalseid muudatusi.... Me ei tohi unustada, et territoriaalse õigusjärglasena ei omandanud India seda territooriumi esimest korda, vaid sai tagasi iseseisvuse (suveräänsuse), mis oli ammusel ajal kadunud. India õiguslik seisund muutus tagasi selliseks, milline see oli olnud enam kui sada aastat varem, otsekui Briti okupatsioon poleks midagi muutnud.” Vt *Case Concerning Right of Passage over Indian Territory (Merits)*, Judgment of 17.4.1969 ICJ Reports 1960, lk 6–95.

¹¹³ C. H. Alexandrowicz, *New and Original States. The Issue of Reversion to Sovereignty*, 45 Int'l Aff. 1969, lk 471.

¹¹⁴ Vt Alexandrowicz, *op. cit.*, lk 478.

¹¹⁵ Vt ka J. J. G. Syatow, *Old and New States — a Misleading Distinction for Future International Law and International Relations*, väljaandes: *Le droit international demain*. Université de Neuchâtel, Série juridique No. 8, Neuchâtel: Éditions Ides et Calendes, 1974.

Mitmed autorid, eriti Austria päritolu, on selgitanud õigusvastaselt anekteeritud riigi järjepidevust ühe abistava aspektiga: selle riigi rahva (elanikkonna) järjepidevus. Alfred Verdross väitis, et riiki ei moodusta mitte valitsus, vaid esmajoones rahvas.¹¹⁶ Huvitav on märkida, et nõukogude rahvusvahelise õiguse doktriin nõustus rahva erilise rolliga riigi jaoks — nii näiteks ütleb L. Borbov, et riigis elav rahvas on “antud riigi rahvusvahelise õiguse subjektsuse põhiolemus.”¹¹⁷ Kui vaadelda mõjukate õigusala ja poliitika ideede ajalugu, näib see teooria oma erinevates vormides olevat mõjutatud 19. sajandi rahvusriigi ideest, eriti rahvavaimu (*Volksggeist*) õigusdoktriinist, mille sõnastas ajalooline koolkond, eeskätt Savigny ja Puchta.

Samas leiab Alfred Verdross, et selle idee juured lähevad tagasi Hugo Grotiuse juurde, kes rõhutas, et rahvusvaheline õiguslik vastutus on järjepidev rahva järjepidevuse tõttu. Verdrossi jaoks oli just see põhjuseks, “miks rahvusvahelise õiguse kohaselt ei sõltu riigi samasus mitte tema põhiseaduse samasusest, vaid tema pidevalt põlvkondade vaheldumise teel uueneva rahvastiku järjepidevusest” (*warum nach Völkerrecht die Identität des Staates nicht von der Identität seiner Verfassung, sondern von der Kontinuität seiner sich ständig in der Geschlechterfolge erneuernden Personengemeinschaft abhängt*).¹¹⁸ Samasuguse argumenti esitas Stephan Verosta.¹¹⁹ Ulrich Scheuner on seda seisukohta kritiseerinud, rõhutades, et rahvastiku “tegelik samasus” jääb kestma ka (seadusliku) anneksiooni korral; see, mida (Verosta) mõtles, on jätkuv tahe säilitada rahvuslikku ühtsust (*Fortbestand eines nationalen Einheitswillens*). Teooria, et riigi rahvas on (õigusvastaselt anekteeritud) riigi kaitsja, pärineb tavalisest riigiteooriast, mille kohaselt on riigi kõige tähtsamaks elemendiks “inimeste rahvusteadvuse näol avalduv elav vaimne ja poliitiline ühtsus.”¹²⁰ Scheuner väidab, et

¹¹⁶ A. Verdross, *Die völkerrechtliche Identität von Staaten...*, lk 19. (‘Seevastu moodne rahvusvaheline õigus lähtub riikide samasuse üle otsustamisel nende rahvastikust. (...) mitte valitsus, vaid riigi rahvas moodustab riigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti.’)

¹¹⁷ P. Л. Борбов, *Основные проблемы теории международного права*, Москва: Международные отношения, 1968, lk 64.

¹¹⁸ Verdross, *op. at.*, lk 19. Vt ka Verdross/Simma, *Universelles Völkerrecht*, 3. Auflage, Berlin: Ducker & Humblot, 1984, § 390 jj, lk 231.

¹¹⁹ Vt Verosta, *Die internationale Stellung Österreichs 1938–1947*, Wien, 1947, lk 9.

¹²⁰ Näiteks nagu Nikolai Hartmanni teooria ‘riigis elunevast objektiivsest ühisvaimust’ (*im Staate lebendiger objektiver Gemeingeist*). Viiteid ja kriitikat vt U. Scheuner, *Die Funktionsnachfolge...*, väljaandes: FS. Nawiasky, lk 21. Üks ajalooline näide, kuidas sellist argumenti äärmuseni viia, on S. Cybichowski käsitus Poola riigi järjepidevusest aastatel 1795–1918, kaheldav üritus tõestada Poola järjepidevust natsionaalsotsialistidele “nende

kui selline “tahe säilitada vaimset järjepidevust” ei ole paljas fiktsioon, peab see väljenduma ka rahvastiku tegudes (vastuhakk, võitlus).¹²¹

Rahva mõju ja rahva õigus enesemääramisele oli põhjaliku arutluse all Saksamaa õigusliku staatuse määratlemise küsimuses pärast selle lüüasaamist II maailmasõjas. Eriti vaieldi selle üle, kas Saksa riik on olemast lakanud või jätkab eksisteerimist. Kui lähtuda kolme koostisosa teooriast, siis oleks oma valitsuse puudumine Saksamaal pärast Dönitzi valitsuse arreteerimist 1945. a mais rääkinud Saksa riigi jätkuva eksisteerimise vastu. Koos mitmete teiste õpetlastega leidis ka Hans Kelsen, et Saksamaa on olemast lakanud.¹²² Vastavalt Potsdami konverentsil langetatud liitlaste otsusele annekteeriti enne aastat 1938 Saksamaale kuulunud idapoolsed alad Poola ja NSVL poolt. Samas ei tahtnud võidukad liitlased annekteerida kogu lüüasaanud *Reichi* territooriumi ning seega puudus vastav tahe, mis oleks olnud toimiva anneksiooni eeltingimuseks.

Aastal 1949 kuulutati lääneliitlaste ja NSVL okupatsioonitsoonides välja kaks Saksa riiki, üks vastavalt läänes ja teine idas. See oli veel üks asjaolu, mille põhjal võis arvata, et Saksa riik on olemast lakanud. Samas väitis Saksa Liitvabariik, et nii see ei ole ning Saksa *Reich* kui õigussubjekt jätkub SLV-s.¹²³ Lääne-Saksa rahvusvahelise õiguse uurijad põhjendasid oma väidet riigi järjepidevusest esmajoones sellega, et Saksamaa jagamisega rikuti saksa rahva õigust enese-

endi keeles”: “*See muutub eriti selgeks, kui lähtuda natsionaalsotsialistlikust õiguse ja riigi mõistest, mis annavad rahvale eelise riigi ees. (...) Rahvusvahelise õiguse arenguloos pole mitte riik, vaid rahvas elementaarseks ühikuks. (...) Rahvusvahelise õiguse looja Grotius seda põhimõtet veel ei tundnud. (...) Tuleb rõhutada, et poola rahvas poliitilise, moraalse ja õigusliku ühikuna ei lõpetanud kunagi oma olemasolu. Poola rahvas pole mitte üksnes poliitiline ja moraalne, vaid ka õiguslik ühik, kusjuures sõna õigus ei tähenda formaalsete normide summat, vaid sügaval kõlbelisel alusel põhinevaid, maast, verest ja rassist sõltuvaid elamise reegleid (...).*” Vt S. Cybichowski, *Das völkerrechtliche Okkupationsrecht*, 18 Z. für VR 1934, lk 318–319.

¹²¹ Scheuner, *Die Funktionsnachfolge...*, väljaandes: FS Nawiasky, 1956, lk 21.

¹²² Vt juba H. Kelsen, *The Legal Status of Germany to be Established Immediately upon Termination of War*, 38 AJIL 1944, lk 680 jj ja konkreetsemalt *The Legal Status of Germany According to the Declaration of Berlin*, 39 AJIL 1945, lk 518 jj.

¹²³ GLV-Urteil, BVerfGE 36, 1973, I, 15–16; Teso-Urteil, BVerfGE 77, 137. Vastavatest doktriiniküsimustest esitab ülevaate G. Ress, *Die Rechtslage Deutschlands nach dem Grundlagenvertrag vom 21. Dezember 1972*, Berlin: Springer, 1978 ja D. Blumenwitz, *What is Germany? Exploring Germany's Status after World War II*, Bonn: Kulturstiftung der dt. Vertriebenen, 1989.

määramisele.¹²⁴ Kuni aastani 1973, mil mõlemad Saksa riigid said ÜRO liikmeks, leidsid lääneriigid, et kuna SDV on loodud nõukogude okupatsioonirežiimi poolt, mis seda üleval peab, puuduvad sellel riigi põhitunnused.¹²⁵ Lisaks ilmusid Lääne-Saksa kohtupraktikas ja õigusteaduses selle samasuse ja järjepidevuse väite erinevad teoreetilised tõlgendused.

Järgnevatel aastakümnetel, kui SLV kontrollis ainult ühte osa *Reichi* endisest territooriumist ning teine Saksa riik, SDV, võeti ÜRO liikmeks ning sai SLV-lt ja teistelt riikidelt iseseisva riigina tunnustuse, kaasnes Saksa riigi järjepidevuse väitmisega märkimisväärne õigusliku fiktsiooni element.¹²⁶ Igal juhul oli selle näol tegemist üsnagi ebatraditsioonilise doktriiniga, kui see kinnitas konstitutsioonikohtu praktika põhjal ning Georg Ressi sõnadega, et ühelt poolt “tunnustas SLV rahvusvahelisel tasandil SDV-d kui riiki samal kombel nagu liitvabariik ise on rahvusvahelise õiguse järgi riik”, kuid teisalt ei ole “SLV ja SDV vahelistel suhetel ainult rahvusvaheliste suhete iseloom, vaid tegemist on seguga riigiõigusest (siseõigusest) ja rahvusvahelisest õigusest.”¹²⁷ Nõukogude ja ida-saksa õigusteadlased kritiseerisid seda väidetavalt “imperialistlikku” ühtse Saksamaa ideed ka toimivuse seisukohast.¹²⁸

Ometi leidis Saksamaa järjepidevuse väide hiljem riikide praktikas tunnustamist ning tänast ühendatud Saksamaad peetakse rahvusvaheliseks õigussubjektiks olemise mõttes samaseks Saksa *Reichiga*. Selles õiguslikus argumentis sisalduvatele fiktsiooni elementidele on juba osutatud, kuid sellegipoolest on seda argumenti tunnustatud. Mõnes mõttes võib öelda, et ajalugu andis õiguse (Lääne-)Saksa vaatenurgale.

Saksamaa õigusliku staatuse ümber toimunud vaidlustest saab teha kahesuguseid järeldusi. Ühelt poolt on riiklust puudutavate argumentide edu keerukatel juhtumitel paljuski seotud poliitiliste arengutega. Saksa riigi järjepidevuse väide ei olnud üksnes puhtalt õiguslik küsimus, vaid see oli ka poliitiline küsimus, kuna selle eesmärk oli

¹²⁴ Vt näit C. Tomuschat, *Staatsvolk ohne Staat? Zum Teso-Urteil des Bundesverfassungsgerichts (BverfGE 77, 137)*, väljaandes: FS Karl Doehring, Heidelberg: Springer, lk 1000 ja E. Klein, *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, 1990.

¹²⁵ Vt näit C. Tomuschat, *General Course...*, 2000, lk 97.

¹²⁶ Vt C. Tomuschat, *Staatsvolk ohne Staat?*, 1990, lk 998.

¹²⁷ Vt G. Ress, *Germany, Legal Status after World War II*, 10 EPIL 1987, lk 199.

¹²⁸ Vt näit D. I. Feldman, *Illegality of the Hallstein Doctrine*, Soviet YBIL 1962, lk 158–165.

Saksamaa taasühendamine. See teooria osutus muuhulgas edukaks ka seetõttu, et Saksamaa taasühendamise taotlus osutus edukaks ja seda mitte üksnes tänu õigusteoreetilistele argumentidele selle doktriini suuremast efektiivsusest. Saksamaa taasühinemine oli kahtlemata ka õigusväline nähtus. Selles mõttes käivad õigusteooriad sageli poliitiliste avalduste ja arengute sabas.

Ühelt poolt näitab Saksamaa õigusliku positsiooni tunnistamine riikide praktikas endiselt, et pärast II maailmasõda oli rahvusvaheline õiguspraktika hakanud lubama teatavate “fikttiivsete” riikluse nõuete esitamist, kui neid toetasid mõned fundamentaalsed rahvusvahelise õiguse normid, näiteks rahvaste õigus enesemääramisele.¹²⁹

Rahva tähtsus ning lahkulöömine Montevideo kriteeriumide formalistlikust rakendamisest tuleb esile ka Wilfried Fiedleri töös, kuigi ta muul juhul on “fikttiivsete” järjepidevusnõuete suhtes üsna kriitiline:

Viimased arengud rahvusvahelises õiguses kalduvad rohkem rõhutama faktilisi elemente. Kuigi juba 19. sajandil tunnistas rahvusvaheline õigus sageli riikide või rahvaste olemasolu, vaatamata võõr-okupatsioonile, omandas see aspekt veel suurema tähtsuse koos enesemääramisõiguse arenguga 20. sajandil. Formaalistest kriteeriumidest lahkulöömist tugevdas veelgi jõu kasutamise ja annekteerimise keeld. See rahvusvahelise õiguse üldine suundumus, mida on olnud näha ka Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni tööst, õigustab järjepidevuse probleemide lahendamisel eelistuse andmist enesemääramisõigusele eeldusel, et seda õigust reaalselt ja rahvusvaheliselt tajutaval viisil teostatakse.¹³⁰

¹²⁹ Christian Tomuschat'i järgi: “Esmapilgul näib veider, et üks riik peab kõiki teise riigi kodanikke ühtlasi ka enda kodanikeks. Ent samas säilis idas ja läänes elavate sakslaste vahel tugev ühendav side, mis põhjendas enesemääramisõigust.” Vt *General Course*, 2000, lk 99.

¹³⁰ Fiedler, *Continuity*, EPIL, lk 808 jj. Fiedler väljendas sarnaseid mõtteid juba aastal 1970 (“*Staatskontinuität und...*”): “Rahvas on kehtiva rahvusvahelise õiguse järgi tähtsaim riikliku järjepidevuse kandja. (...) Kriitika ei saa siiski mööda minna tõsiasiast, et kehtiv rahvusvaheline õigus asetab identiteedi-probleemi raames erilist rõhku riigi rahva edasikestmisele — mitte viimases järjekorras vastutuse põhjustel — ja seab otsuse identiteedi üle selle järele.” lk 67.

5. Anneksiooni õigusvastasuse tähendus riigi kui õigussubjekti staatusele

Õigusvastase anneksiooni juhtumite valguses on rahvusvahelise õiguse spetsialistid hakanud väitma, et anneksiooni õigusvastasus takistab annekteeritud riigi lõppemist.¹³¹ Alustades teljeriikide õigusvastaste anneksioonide juhtumitest Etioopias, Austrias, Albaanias ja Tšehhoslovakkias, on Krystyna Marek töötanud välja õigusliku selgituse nende riikide püsimisele: *ex injuria ius non oritur*.¹³²

Ainult see printsiip suudab — arvestamata kolmandate riikide muutuvat suhtumist — pakkuda õiguslikku selgitust riikide seesugusele püsimisele, nii et see tõepoolest on seaduslik püsimine, mitte lihtsalt juhuslik poliitiline fiktsioon.¹³³

Marek märgib, et kui otsustavaks kriteeriumiks oleks üksnes teiste riikide tunnustus, tulnuks leppida annekteeritud riikide kadumisega kolmandate riikide “surmamõistva otsuse” tõttu ka näiteks siis, kui maailma riigid tunnustasid Austria ja Tšehhoslovakkia kadumist aastatel 1938/1939.¹³⁴ Vastasel juhul

järelduks, et Tšehhoslovakkia vabariigi rahvusvaheline staatus on teinud läbi väga kummalisi keerdkäike: see eksisteeris teatud aja jooksul pärast 15. märtsi 1939, siis see lakkas olemast, siis tekkis jälle ning, mis on veel eriti mõistatuslik, mitte uue riigina, vaid täpselt sama riigina, mis oli enne. Veelgi enam, isegi siis oli ta olemas liitlariikide jaoks, kuid mitte teljeriikide ja mõnede neutraalsete riikide (näit Šveits) jaoks.¹³⁵

Aga kas põhimõte *ex injuria ius non oritur* ei ole liiga “abstraktne”, et kaitsta riike õigusvastase anneksiooni korral kadumise eest? Oluline

¹³¹ Vt näit G. Scelle, *Die Annexion Abessiniens durch Italien und der Völkerbund*, väljaandes: 3 *Völkerbund und Völkerrecht* 1936/37, lk 167–172.

¹³² Vt Marek, *op. cit.*, Etioopia kohta lk 279, Tšehhoslovakkia lk 328 jj, Albania lk 337, Austria lk 367–368.

¹³³ Marek, *op. cit.*, lk 329.

¹³⁴ Teiste riikide tunnustuse (eba)olulisuse kohta vt Marek, *op. cit.*, üldiselt lk 130–161, lähemalt lk 279–281 (Etioopia), lk 327 (Tšehhoslovakkia). Vastupidist argumenti, st et Austria Saksamaaga liitumise üldine tunnustamine *tähendaski* Austria riigi lõppu, vt Cansacchi, *op. cit.*, lk 48.

¹³⁵ Marek, *op. cit.*, lk 328.

osa II maailmasõja järgsest õigusteadusest jäi kriitiliseks selgituste suhtes, mis anti Austria, Tšehhoslovakkia jt järjepidevuse kohta. Hans Kelsen läks isegi nii kaugele, et eitas põhimõtte *ex injuria ius non oritur* kehtivust rahvusvahelises õiguses.¹³⁶ Kummalisel kombel rakendasid sarnast eitavat suhtumist *ex injuria* põhimõttesse muu hulgas ka Itaalia fašismiperioodi õigusteadlased.¹³⁷ Võib küsida, kas taoline *ex injuria* põhimõtte eitamine tulenes 1930ndate ja 1940ndate aastate masendavatest kogemustest, mis oli rahvusvahelise õiguse järgimise mõttes kohutav aeg, või aitas selliste juhtivate õigusteadlaste nagu Hans Kelsen pessimism neid ennenägematuid rahvusvahelise õiguse rikkmisi ka vaimselt ette valmistada.

Põhimõtte *ex injuria ius non oritur* rakendamine ja õiguslikud tagajärjed on jäänud vaieldavaks kuni tänase päevani. Suurem osa teadlastest tõenäoliselt nõustub, et rahvusvahelise õiguse süsteemis omab endiselt keskset kohta siiski toimivuse põhimõte.¹³⁸ Walter Rudolf väitis aastal 1986, et “loobumine põhimõttest *ius ad bellum* ning mistahes vägivalla kasutamisest puudutab riigi mõistet vähe.”¹³⁹ Austria riigi samasuse ja järjepidevuse puhul on Wilfried Fiedler kritiseerinud põhimõtte *ex injuria ius non oritur* kehtivust:

Õigusvastasuse otsusest (...) ei järeldu siiski tingimata riigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti *katkematu* edasikestmine. (...) Seetõttu ei saa Mareki poolt kasutatud põhimõtte *ex injuria ius non oritur* olla ka Austria riigi samasuse tõestuseks, kuigi liitmise õigusvastasus oli riigi taastamise motiiviks ja poliitiliseks ajendiks.¹⁴⁰

Siit tuleb ilmsiks põhimõtteline arvamuste lahknevus rahvusvahelise õiguse spetsialistide hulgas: kas anneksiooni õigusvastasus suudab

¹³⁶ “Üldise rahvusvahelise õiguse kohaselt on riigid kohustatud austama teiste riikide territoriaalset terviklikkust, kuid selle kohustuse rikkumine ei välista võimalust õigusliku olukorra muutmiseks. Mõnede autorite poolt esindatud põhimõtte — *ex injuria ius non oritur* (õigus ei saa tekkida õigusvastasest teost) — ei kehti rahvusvahelises õiguses või vähemalt ei kehti ilma oluliste eranditeta.” Vt H. Kelsen, *Principles of International Law*, 2nd ed., rets ja toim R. W. Tucker, New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1967, lk 316 jj.

¹³⁷ Vt näit G. Ottolenghi, *Il principio di effettività e la sua funzione nell' ordinamento internazionale*, 15 *Rivista di diritto internazionale* 1936, eriti lk 3–33 ja Condorelli, *Ex facto ius oritur*, *Rivista internazionale di filosofia del diritto*, 1931, lk 115–139.

¹³⁸ Vt J. Stone, *What Price Effectiveness?*, 50 *ASIL Proc.* 1956, lk 198–206, 198.

¹³⁹ Vt W. Rudolf, *Wandel des Staatsbegriffi im Völkerrecht?*, Bonn: Europa Union Verlag, 1986, lk 40.

¹⁴⁰ W. Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem...*, lk 100–101.

kompanseerida riigi kui toimiva “ühiskondliku reaalsuse” eksistentsi puudumist?¹⁴¹ Kas Montevideo riikluse kriteeriume tuleks õigusvastase anneksiooni korral eirata või kas nad peaks siis muutuma teisejärguliseks? Kas rahvusvaheline õigus on piisavalt tugev sellise fiktsiooni kasutamiseks? Millistel tingimustel ja kui kaua? Ulrich Scheuner võtab lühidalt kokku montevideoistide kriitika: “*Ent kuna riigi edasikestmine on tõsiasi, mis põhineb sotsioloogilisel reaalsusel, siis ei muuda see [anneksiooni õigusvastasus] kuidagi seda faktilist asjaolu, et riik on kadunud.*”¹⁴² Klassikaline doktriin eeldas alati, et õigus ei mõjuta oluliselt riikide teket ega kadumist — tegemist on õigusväliste sündmustega.

Ent samas oli Austria ja teiste õigusvastaselt annekteeritud riikide õigusliku samasuse fiktsioon realselt olemas (riikide praktikas) ning traditsiooniline teooria ei suutnud seda nähtust õiguslikult seletada. Õigusteadlaste konservatiivne osa näis olevat jäänud kinni Montevideo pärandisse ja kolme riikluse põhikomponendi liialt sõnasõnalisse tõlgendusse. See vaatles kahtlustavalt neid juhtumeid, kus riigi samasust tunnustati, vaatamata toimivale anneksioonile. Sellised juhtumid tundusid otsekui ebamugavad ja veidrad anomaaliad, “väljamõeldud poliitika” viljad. Dogmaatiliselt olid need õigusteadlased rohkem mures selle pärast, et riigi samasust tunnustati, vaatamata riigi valitsuse ajutisele kadumisele, kui selle pärast, et riik annekteeriti õigusvastase jõu kasutamise tagajärjel. Mitte palju aega tagasi leidis Walter Rudolf isegi et, “riigi mõiste rahvusvahelises õiguses ei ole oluliselt muutunud.”¹⁴³ On mõistetav, *miks* mõned rahvusvahelise õiguse uurijad kaitsevad olemasolevat riigi definitsiooni peaaegu sama ägedalt nagu keskaegsed rüütlid kaitsesid oma lossi paganate eest — “Riigi mõiste otsustab rahvusvahelise õiguskorra püsimise või kadumise.”¹⁴⁴

Nende rahvusvahelise õiguse spetsialistide jaoks, kelle arvates Montevideo kriteeriumide piiramine siiski ei olnud ketserlus, on olulisem küsimus olnud hoopis, milline on uute rahvusvahelise õiguse reeglite sisu; kui kaugele on rahvusvaheline õigus jõudnud — ja kui kaugele see suudab jõuda — seaduslikkuse kaitsmisel ja toimivuse

¹⁴¹ U. Scheuner, *Entstehung, Altersstufen und Untergang von Staaten im Lichte des Rechts*, väljaandes: 4 Kölner Zeitschrift für Soziologie 1951/52, lk 108–221, 209.

¹⁴² U. Scheuner, *Die Funktionsnachfolge und das Problem der...*, FS Nawiasky, 1956, lk 20.

¹⁴³ W. Rudolf, *Wandel des Staatsbegriffs im Völkerrecht?*, Bonn: Europa Union Verlag, 1986, lk 48.

¹⁴⁴ Vt *ibid.*, 48.

argumendi hülgamisel. Tänapäeva praktika on toetanud arusaama, et riiklust ei pea alati samastama toimivusega; riiklus ei ole enam lihtsalt “faktiline asjaolu, vaid õiguslikult defineeritud õigusnõue, täpsemalt nõue omada õigust valitseda teatud territooriumi üle.”¹⁴⁵ See ei tähenda ainult seda, et riikide praktika on hakanud Montevideo kriteeriume oluliselt piirama, vaid — kahjuks — ka seda, et rahvusvahelises õiguses “ei ole üldiselt aktsepteeritud ja rahuldavat riikluse definitsiooni,”¹⁴⁶ kuigi suurem osa õigusteadlastest näib nõustuvat, et Montevideo kriteeriumid on jäänud riikluse analüüsi “lähtekohaks”.

Nõukogude õigusdoktriinil ei olnud kunagi probleeme õigusvastaselt annekteeritud riikide jätkuva eksistentsi fiktsiooniga. Nii toetas Natalja Zahharova kindlalt Austria riigi järjepidevust (vaatamata Saksa anneksioonile aastatel 1938–1945):

On teada, et ühe või teise “faktilise olukorra” loomist ettenägeva või eesmärgiks seadva rahvusvahelise leppe olemasolu ei ütle mitte midagi selle leppe seaduslikkuse kohta. Terve hulk selliseid leppeid on õigustühised (näiteks 1938. a Müncheni lepe). Agressorriigil ei saa loomulikult olla riigi õigusjärglase õigusi. Selle riigi tegevus, mille eesmärk on saada õigusi vallutatud riigi territooriumile või saada vallutatud territooriumit omava riigi õigusi, on ja jääb õigustühiseks. Õigusjärglust saavad määrata ainult need faktilised olukorrad, mis on seaduslikud... Doktriinis seda teesi ei vaidlustata. Sellest järeldub, et riigi territooriumi vallutamine agressori poolt ei saa võtta sellelt riigilt ära talle kuuluvaid õigusi ega ka katkestada nende õiguste kuulumist sellele riigile. Seetõttu ei teki pärast riigi vabastamist õigusjärgluse probleemi, sest see riik omab jätkuvalt neid õigusi, mis ta varem on omandanud... Agressiooni õigusvastasusest ja kriminaalsusest tuleneb ka see, et kõik lepped, mille agressor laiendas vallutatud territooriumile, kaotavad kehtivuse pärast riigi iseseisvuse taastamist.¹⁴⁷

Seega, vaatamata kõigile õigusdoktriinis leiduvatele erinevustele, näib, et James Crawford esindas enamuse arvamust, kui ta pärast II maailmasõja aegse riikide praktika analüüsi postuleeris aastal 1978, et:

¹⁴⁵ Vt Crawford, *The Criteria for Statehood in International Law*, 48 BYBIL 1976/77, lk 119 ja 144.

¹⁴⁶ Vt Crawford, *The Criteria...*, lk 107 ja 111.

¹⁴⁷ Н. В. Захарова, *Правопреемство государств*, Москва: Международные Отношения, 1973. lk 9–10.

Riikide praktika sellel perioodil, mis algas aastal 1930, on teatud kõhklustega välja kujundanud arusaama, et riigi territooriumi annekteerimine õigusvastase jõukasutuse tulemusel ei too kaasa annekteeritud riigi kadumist.¹⁴⁸

Paljud kõhklused, millele professor Crawford viitas, olid tingitud lahendamata Balti riikide küsimusest. Kas ka sellele juhtumile kehtis toodud postulaat ning kui jah, siis milline õiguslik mõju oli tõsiasjal, et Balti probleemi lahendamine oli Külma sõja jäistes tuultes endiselt “külmutatud”? Kui kaua suudab rahvusvaheline õigus ja rahvusvaheline kogukond hoida alal õiguslikku fiktsiooni, mida ei toeta tegelikkus? Aja jooksul oli kogu see õiguslik vaidlus muutunud mõnevõrra “metafüüsiliseks” ja keskendunud õpetlaste seisukohtadele, mitte aga rahvusvahelise poliitika tegijate käitumisele, mida nad oleks pidanud hindama.¹⁴⁹

1991. aasta augustis leidis lõpuks rahumeelse lahenduse ka üks viimaseid II maailmasõja lahtisi otsi ehk Balti küsimus ning omal moel kinnitas see uuesti teatud varasemaid “normatiivseid” ootusi, tõrjudes kõrvale mõned vanad kahtlused ja tekitades uusi.

¹⁴⁸ Crawford, *The Creation...*, lk 407.

¹⁴⁹ Anthony Clark Arend kirjeldab selliselt ühte II maailmasõja järgse rahvusvahelise õiguse teaduse nõrkust. Vt A. C. Arend, *Legal Rules and International Society*, New York: Oxford University Press, 1999, lk 7.

2. PEATÜKK. BALTI RIIKIDE ÕIGUSLIK STAATUS RAHVUSVAHELISES ÕIGUSES PÄRAST AASTAT 1991: NÕUDED JA VASTUSED

1. Balti tees

Balti riikide tees nende katkematust järjepidevusest ei ole olnud üksnes õigusteooria, vaid — tsiteerides Krystyna Mareki kirjeldust Tšehhoslovakkia juhtumist II maailmasõja ajal ja pärast seda — “poliitilise võitluse programm.”¹ See, mida Eesti president (1992–2001) Lennart Meri on öelnud Eesti kohta, kehtib *mutatis mutandis* ka kahe ülejäänud Balti vabariigi kohta: “*Eesti riigivõim või Eesti arusaam riigist — või, kui soovite, riigifilosoofia — põhineb riigi järjepidevusel.*”²

Viis aastakümnet Eestis, Lätis ja Leedus kestnud nõukogude võimu ajal pani järjepidevuse doktriin kahtluse alla selle võimu õiguspärasuse ja legitiimsuse ning toetas lääneriikides elavate Balti pagulaste ja kodumaiste dissidentide³ iseseisvusnõudeid. Kui Nõukogude Liidu juhid püüdsid dikteerida tingimusi, mille alusel Balti riigid võiksid liidust välja astuda,⁴ väitsid Eesti, Läti ja Leedu poliitikud, et

¹ K. Marek, *op. cit.*, lk 311.

² Vt A. Oplatka, *Lennart Meri. Ein Leben für Estland. Dialog mit dem Präsidenten*, Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1999. (Tsiteeritud eestikeelsest väljaandest, Tartu: Ilmamaa, 2000, lk 58.)

³ Enn Sarv on väitnud, et termini “dissidentlus” kasutamine Balti juhtumi puhul pole kohane, sest isikud, kes võitlevad vabaduse eest *okupeeritud* riigis, ei võitle “oma” riigis valitseva režiimi vastu ning seega ei saa neid nimetada “dissidentideks” ehk “teistimõtlejateks”. Vt E. Sarv, *Õiguse vastu ei saa ükski*, Tartu, 1997, lk 75. Semantiline dilemma “dissidendi” ja “vabadusvõitleja (või vastupanuvõitleja)” vahel iseloomustab raskusi, mis tekivad õigusvastaselt tekitatud ja pikaajalise perioodi, nagu Nõukogude võim Balti riikides seda oli, adekvaatsel kirjeldamisel.

⁴ Vt C. Gray, *Self-Determination and the Breakup of the Soviet Union*, 12 YBEL 1992, lk 466. Vastavalt 7. aprillil 1990 jõustunud NSV Liidu seadusele väljaastumise kohta nõudis liiduvabariigi lahkulöömine rahva kahe-kolmandikulist häälteenamust. Lätil ja Eestil,

see, kes ei ole vabatahtlikult ja õiguspäraselt abiellunud, ei saa ka rääkida lahutusest, ning Balti riigid kui NSVL-i poolt õigusvastaselt võetud pantvangid tuleb lihtsalt vabaks lasta.⁵

Balti riikide seisukoha järgi pani Nõukogude Liit 1940. a juunis Eesti, Läti ja Leedu vabariikide vastu toime agressiooniaktid. Kuna nõukogude agressioon rikkus nende riikide vahel kehtivaid kahe- ja mitmepoolseid leppeid, tuleb Eesti, Läti ja Leedu okupeerimist punaarmee poolt 17. juunil 1940, sellele järgnenud kommunistide võimuleaitamist ning Balti riikide annekteerimist Nõukogude Liidu poolt augustis 1940 pidada õigusvastasteks tegudeks ning seega *ab initio* õigustühisteks. Kuigi Balti riikide annekteerimine Nõukogude Liidu poolt lõpetas nende riikide iseseisvuse *de facto*, ei kadunud sellega nende rahvusvahelise õiguse subjekti staatus ning nad jätkasid eksisteerimist *de iure*. Nõukogude võimu perioodil olid Balti riigid “üksnes näiliselt surnud.”⁶ Suurem osa lääneriike ei tunnistanud kunagi nõukogude anneksiooni õiguspärasust, vähemalt mitte *de iure*. Seetõttu ei saanud Nõukogude Liit kunagi suveräänset valdusõigust Balti riikide üle ning jäi nõnda üksnes okupeerivaks riigiks, kuni Balti riikide *de iure* olemas olnud iseseisvus aastal 1991 ka *de facto* taastati.

Sellele vastavalt tähistab praegune Leedu Vabariik oma iseseisvuspäeva 16. veebruaril ehk siis 1918. aastal toimunud iseseisvuse väljakuulutamise aastapäeval. Eesti Vabariigi ja Läti Vabariigi iseseisvuspäevad on samuti nende riikide iseseisvuse väljakuulutamise päevad, vastavalt siis 24. veebruar 1918 ja 18. november 1918.⁷ Balti riikide parlamentides välja kuulutatud uusi iseseisvusdeklaratsioone (11. märtsil 1990 Leedus, 20. augustil 1991 Eestis ja Lätis), millega kuulu-

kes olid nõukogude migratsioonipoliitika läbi rohkem ümber kujundatud, oleks võinud osutada selle seaduse nõude täitmine raskeks. Vt ka A. Cassese, *Self-determination of Peoples. A Legal Reappraisal*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, lk 261.

⁵ Sellel perioodil ette võetud ühiste püüdluste kohta väärrib märkimist 26. mail 1990 Riias vastu võetud Balti riikide välisministrite deklaratsioon, kus öeldi, et “Eesti Vabariik, Läti Vabariik ja Leedu Vabariik eksisteerivad jätkuvalt.” Deklaratsiooni sisulisele osale oli lisatud järgmine sümboolne märg: “*Käesolev deklaratsioon on sõlmitud Riias vastavalt Genfis aastal 1934 sõlmitud kolmepoolsele lepingule, mis on registreeritud Rahvasteliidu juures ja uuendatud Tallinnas 12. mail 1990.*” Tsiteeritud teosest Jaakson, *Eestile*, lk 274–275.

⁶ Vastav mõiste saksa õiguskeeles on “*scheintot*”. Vt näit Neuhold/Hummer/Schreuer, *Österreichisches Handbuch des Völkerrechts*, Band 1: Textteil, 2. Auflage, 1991, lk 152.

⁷ Balti riikide loomise ja rahvusvahelises kogukonnas tunnustamise kohta vt C. Hillgruber, *Die Aufnahme neuer Staaten in die Völkerrechtsgemeinschaft. Das völkerrechtliche Institut der Anerkennung von Neustaaten in der Praxis des 19. und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1997, lk 236 jj.

tati end sõltumatuks Nõukogude Liidust, käsitleti kui juba eksisteevivate riikide iseseisvuse taastamist. Ülaltoodust järeldub, et Balti riigid ei pea ennast Nõukogude Liidu õigusjärglust kandvateks riikideks.

Järgnevalt esitatakse täpsem ülevaade järjepidevuse nõudest nii, nagu see iga Balti riigi puhul avaldus.

(A) Eesti Vabariik

2. veebruaril 1990 meenutati Eestis Tartu rahu 70. aastapäeva. Selle rahulepinguga tunnustas Nõukogude Venemaa Eesti Vabariigi iseseisvust. Aastapäeva puhul deklareeris tollaegse Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi rahvasaadikute täiskogu: “*Eesti Vabariigi järjepidevusele põhinev demokraatlik omariiklus on tänapäevani Eesti rahva vaieldamatu poliitiline paleus.*”⁸ 1990. a märtsis, kui Eesti oli endiselt Nõukogude Liidu kontrolli all, näitas Eesti Kongressi valimine Eesti kodanike poolt (enne aastat 1940 Eesti Vabariigi kodanikud olnud isikud ja nende järeltulijad) selgelt Eesti rahva tahet taastada riiklik iseseisvus vastavalt riigi järjepidevuse põhimõttele.

30. märtsil 1990 võttis Eesti NSV Ülemnõukogu, Eesti NSV 1978. a põhiseaduse kohaselt valitud seadusandlik organ, vastu *otsuse Eesti riiklikust staatusest*. Selles dokumendis, mille kuulutas välja seadusandlik organ, mis tehniliselt võttes oli ise üks osa okupatsioonivõimu administratiivstruktuurist, kinnitati, “*et Eesti Vabariigi okupeerimine Nõukogude Liidu poolt 17. juunil 1940 ei ole katkestanud Eesti Vabariigi olemasolu de iure. Eesti Vabariigi territoorium on okupeeritud tänaseni.*” Veelgi enam, Ülemnõukogu tunnistas “*NSV Liidu riigivõimu ebaseaduslikkust selle kehtestamise momendist alates*” ning kuulutas välja “*Eesti Vabariigi taastamise (restitutio ad integrum)*”. Kuulutati välja üleminekuperiood, mis “*lõpeb Eesti Vabariigi põhiseaduslike riigivõimuorganite moodustamisega.*”⁹

20. augustil 1991 võttis Ülemnõukogu seoses Moskvas toimunud kommunistliku riigipöördekatsega vastu *otsuse Eesti riiklikust iseseisvu-*

⁸ Vt deklaratsiooni teksti teoses A. Kiris, *Restoration of the Independence of the Republic of Estonia. Selection of Legal Acts (1988–1991)*, Tallinn: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Estonia and Estonian Institute for Information, 1991, lk 19.

⁹ Vt teksti teoses A. Kiris, *op. cit.*, lk 22–23. Eestikeelne originaaltekst on avaldatud: 12 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, lk 269.

sest. See dokument lähtus selgelt eeldusest, et Eesti Vabariik on rahvusvahelise õiguse subjektina järjekestev. Selles viidati 3. märtsil 1991 toimunud rahvahääletusele, millel Eesti rahvas oli ülekaalukalt toetanud “Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse taastamise” ideed, kinnitati Eesti Vabariigi riiklikku iseseisvust ning taotleti “diplomaatiliste suhete taastamist.”¹⁰

28. juunil 1992 võeti rahvahääletusel vastu uus Eesti Vabariigi põhiseadus vastavalt 1938. a Eesti põhiseaduse I paragrahvile. 1992. aasta põhiseaduse preambul rõhutab, et praegune Eesti riik on välja kuulutatud 24. veebruaril 1918.¹¹ Lisaks sätestab paragrahv 122, viidates Eesti 1992. a põhiseaduses sisalduvale järjepidevuse ideele, et “Eesti maismaapiir on määratud 1920. aasta 2. veebruari Tartu rahupepinguga ja teiste riikidevaheliste piirilepingutega.”

Kui 1992. a põhiseaduse alusel valiti viimaks Eesti Vabariigi 7. (sic) Riigikogu, võttis see 7. oktoobril 1992 vastu järgmise deklaratsiooni:

Praegune Eesti Vabariik on õigussubjektina samane 1918. aasta 24. veebruaril väljakuulutatud Eesti Vabariigiga, mis 1940. aastal langes Nõukogude Liidu agressiooni ohvriks ja inkorporeeriti ebaseaduslikult Nõukogude Liidu koosseisu.

Riigikogu avaldab tänu riikidele, kes meile rasketel okupatsiooni-aastakümnetel Eesti Vabariiki järkuvalt *de iure* tunnustasid. See tegi võimalikuks iseseisvuse taastamise *de facto* 1991. aasta 20. augustil.¹²

(B) Läti Vabariik

4. mail 1990 võttis Läti NSV Ülemnõukogu vastu *Deklaratsiooni Läti Vabariigi iseseisvuse uuendamisest*. Selles deklareeriti, et Läti Vabariigi võtmine NSVL koosseisu ei ole muutunud õiguspäraseks ning et Läti Vabariik on rahvusvahelise õiguse subjektina *de iure* järjekestvalt

¹⁰ Vt teksti teoses A. Kiris, *op. cit.*, lk 101.

¹¹ 1992. a Põhiseaduse preambul ütleb: “*Kõikumatul usul ja vankumatul tahtes kindlustada ja arendada riiki, mis on loodud Eesti rahva riikliku enesemääramise kustumatul õigusel ja välja kuulutatud 1918. aasta 24. veebruaril ... võttis Eesti rahvas 1938. aastal jõustunud põhiseaduse § 1 alusel 1992. aasta 28. juuni rahvahääletusel vastu järgmise põhiseaduse.*” Vt *Eesti Vabariigi Põhiseadus*, RT 1992, 26, 349; 36.

¹² Riigi Teataja 1992/40/533.

eksisteerinud ja seda tõsiasi on “tunnustanud enam kui 50 riiki.”¹³ Selle deklaratsiooni kohaselt oli iseseisvumisprotsessi õiguslikuks sisuks Läti Vabariigi iseseisvuse taastamine *de facto*. 1922. a põhiseadus kuulutati kehtivaks kogu Läti territooriumil. Deklaratsiooni artikkel 5 sätestas üleminekuperioodi ajani, mil antud territooriumil on võimalik saavutada *de facto* kontroll Läti riigivõimu üle. Ent samal ajal jätkus Läti õigusvastane okupatsioon ja anneksioon, sest Lätis paiknesid nõukogude väed ning toleaegetel riiklikel institutsioonidel, kaasa arvatud ülemnõukogul, ei olnud Läti 1922. a põhiseaduse kohaselt seaduslikke esindusvolitusi.¹⁴

21. augustil 1991 võttis ülemnõukogu seoses Moskvast toime pandud ja M. Gorbatšovi vastu suunatud riigipöördekatsega vastu konstitutsioonilise seaduse Läti Vabariigi kui riigi staatusest. Seadus sätestas, et Läti “kui suveräänse riigi staatus on kindlaks määratud Läti Vabariigi 1922. a 15. veebruari põhiseaduses.”¹⁵

Aastal 1993 valiti Lätis 5. (*sic*) Seim (parlament) ning Läti Vabariigi põhiseaduslikud institutsioonid taasalustasid oma tegevust.

(C) Leedu Vabariik

Leedu ajalugu on oluliselt erinenud tema põhjapoolsete naabrite, Läti ja Eesti ajaloost.¹⁶ Kui 13. sajandi alguses vallutati Eesti ja Läti alad Saksa ja Taani ristsõdijate poolt, siis leedulased suutsid välisrännakutele vastu seista ning rajasid aastal 1263 oma riigi. Keskajal oli Leedu riik, mis hiljem moodustas personaaluniooni Poolaga, üks Kesk- ja Ida-Euroopa võimsamaid riike, mille piirid küündisid Musta mere rannikule. Seetõttu ulatub Leedu omariikluse ajalugu mitmete sajandite taha.

11. märtsil 1990 võttis Leedu Vabariigi Ülemnõukogu vastu *Seaduse Leedu riigi taastamisest*. Seadus deklareeris, et Leedu valitsus võtab taas kord täieliku kontrolli riigi territooriumi üle selle ajaloo-

¹³ Teksti tõlge prantsuse keelde on toodud teoses A. Reinhardts (toim), *Lettonie-Russie. Traités et documents de base* in extenso, Lausanne, 1998, lk 202.

¹⁴ I. Ziemele, *The Role of State Continuity and Human Rights in Matters of Nationality of the Baltic States*, lk 252–253.

¹⁵ Vt *Constitutional Law of the Republic of Latvia On the Republic of Latvia Status as a State*, 21. august 1991, in Human Rights Issues (5th Saeima Human Rights Committee eds), Riga, 1993, lk 65.

¹⁶ Lühitülevaate esitab B. Meissner, *Baltic States*, EPIL I, lk 328 jj.

listes piirides ning rõhutas, et 1918. a iseseisvusdeklaratsioon ja 1920. a dekreet demokraatliku Leedu riigi taastamisest ei ole kunagi oma õiguslikku kehtivust kaotanud.¹⁷ Samal päeval võttis Leedu Vabariigi Ülemnõukogu vastu *Seaduse Leedu 12. mai 1938. a põhiseaduse taaskestamise kohta*, võttes eelduseks, et põhiseaduse kehtivus oli õigusvastaselt peatatud. Samas peatati autoritaarse sisu tõttu mõnede 1938. a konstitutsiooni riigivõimu ja poliitilisi institutsioone puudutavate paragrahvide kehtivus.¹⁸

Leedu uus põhiseadus võeti aastal 1992 vastu viitega Leedu riigi järjepidevusele läbi sajandite, minnes tagasi Poola-Leedu kuningriigi aegadesse.¹⁹

Nagu võib näha ülalnimetatud seadustest ja deklaratsioonidest, väidavad praegused Eesti, Läti ja Leedu, et nad on säilitanud samasuse II maailmasõja eelsete Balti riikidega. Läti jätkas oma II maailmasõja eelse põhiseaduse rakendamist. Eesti ja Leedu võtsid küll vastu uued põhiseadused, kuid pidasid oma põhiseaduslikke süsteeme muutes siiski rangelt kinni järjepidevuse teesist.

2. Vastused Balti riikide järjepidevuse teesile rahvusvahelise kogukonna praktikas

(A) Diplomaatiliste suhete taastamine lääneriikidega aastal 1991

Island oli esimene riik, mis tunnustas Balti riikide iseseisvuse taastamist nende riikide samasuse põhimõtte alusel. Juba 11. veebruaril 1991 võttis Islandi Alting (parlament) vastu otsuse, mis kinnitas, et Islandi poolt aastal 1922 Leedu Vabariigi sõltumatusele antud tunnustus on endiselt jõus.²⁰ Samasuguse seisukoha võttis Island ka Eesti ja Läti

¹⁷ See Leedu ülemnõukogu seadus on tõlgitud ja inglise keeles avaldatud väljaandes *Lithuanian Foreign Policy Review* 1999/4, lk 179.

¹⁸ Vt I. Ziemele, *The Role of State Continuity...*, lk 253.

¹⁹ Vt I. Ziemele, *op. cit.*, lk 253.

²⁰ Vt D. Zalimas, *Legal and Political Issues on the Continuity of the Republic of Lithuania*, väljaandes: *Lithuanian Foreign Policy Review* 1999 No. 4, lk 107, 114.

suhtes, kui need riigid olid 1991. a augustis kuulutanud välja oma taasiseseisvumise.²¹

Teised lääneriigid andsid Balti riikide samasuse ideede oma toetuse ja tunnustuse sellega, kui nad 1991. a augustis ja septembris teatasid, et taastavad diplomaatilised suhted Eesti, Läti ja Leeduga.²² Tegelikult ei kasutanudki Euroopa Ühenduse riigid ja USA oma deklaratsioonides sõna “tunnustamine”.²³ 27. augustil 1991 tervitas EÜ riikide välisministrite erakorraline kohtumine “soojalt” fakti, “et Balti riigid on taastanud oma suveräänsuse ja iseseisvuse, mille nad kaotasid aastal 1940” ning kinnitas oma liikmete otsust “luua (...) viivitamatult diplomaatilised suhted.”²⁴

Ameerika Ühendriikide president George Bush teatas 2. septembril 1991, et “*Ameerika Ühendriigid on alati toetanud Balti riikide iseseisvust ning on nüüd valmis koheselt sisse seadma diplomaatilised suhted nende riikide valitsustega.*”²⁵ Bushi sõnul oli see “*kulminatsiooniks Ameerika Ühendriikide 52-aastasele poliitikale mitte tunnustada sõltumatute Balti riikide inkorporeerimist NSV Liidu poolt.*”²⁶

²¹ Vt Eesti Vabariigi välisministeeriumi kodulehel avaldatud teavet, <http://www.vm.ee/eng/estoday/2000/Eesti-Island.htm>, seisuga 20. november 2000. Islandi ja Läti diplomaatiliste suhete taastamise kohta vt Reinhard, *op. cit.*, lk 240.

²² Vt R. Müllerson, *International Law, Rights and Politics. Developments in Eastern Europe and the CIS*, London: Routledge, 1994, lk 120. Võrdlevat analüüsi vt J. A. Trapani, *The West and the Recognition of the Baltic States: 1919 and 1991. A Study of the Politics of the Major Powers*, 25 JBS, 2, lk 153–173.

²³ Vt näit Prantsusmaa puhul rakendatud praktikad: 40 AFDI 1091 (1994) ning P. Daillier, A. Pellet, Nguyen Quoc Dinh, *Droit international public*, Paris: L.G.D.J., 1999, lk 559; Austria kohta: H. Tichy, *Two Recent Cases of State Succession — An Austrian Perspective*, 44 Austrian JPIL 1992, lk 117, 127; Saksamaa kohta: O. Dörr, *Die Inkorporation...*, lk 354. Vt ka Belgia valitsuse 29. märtsi 1990 deklaratsiooni, RBDI 1991, lk 262; Norra: vt 65 Nordic JIL 289, 290 (1996). Teistest lääneriikidest Austraalia kohta vt: 13 Australian YIL 223ss (1992).

²⁴ *Declaration of European Community Foreign Ministers on the Baltic States*, Brussels, August 27, 1991, EPC Press Release, P. 81/91. Samas on huvitav märkida, et Hollandi ja Hispaania jaoks tähendas see deklaratsioon Balti riikide (teistkordset) tunnustamist, kuna mõlemad olid tunnustanud Balti riikide võtmist NSV Liidu koosseisu. Vt 23 Netherl. YBIL XXIII (1992), lk 298. Veelgi huvitavam on Briti seisukoht: “Erinevalt teistest liikmesriikidest käsitleb Briti valitsus seda deklaratsiooni kui tunnustamise akti.” Vt Douglas Hogg, Minister of State, Foreign and Commonwealth Office: “Pärast Balti riikide iseseisvuse tunnustamist valitsuste poolt 27. augustil 1991 külastasin ma koheselt neid kolme riiki ...” Vt 63 BYBIL 1992, lk 258 märk. 154.

²⁵ Tsiteeritud teoses R. Yakemtchouk, *Les républiques Baltées en droit international. Echee d'une annexion opérée en violation du droit des gens*, 37 AFDI 1991, lk 281.

²⁶ State Department Press Statement, Washington, D.C., September 2, 1991.

Ainult üksikud lääneriigid andsid Balti riikidele teistkordse tunnustuse ja seadsid sisse diplomaatilised suhted, kuna nad olid varem andnud *de iure* tunnustuse Balti riikide inkorporeerimisele Nõukogude Liidu koosseisu.²⁷ Mõned teised riigid, näiteks Jaapan, tunnustasid Balti riike aastal 1991 uute riikidena.²⁸

Samuti on huvitav märkida, et endised “sotsialismileeri” riigid (Tšehhoslovakkia, Poola, Rumeenia ja Ungari) tunnustasid üksmeelselt Balti riikide iseseisvust riikide samasuse põhimõtte alusel.²⁹

Kokkuvõtteks tunnustas aastal 1991 suurem osa riike — kuigi mitte kõik — Balti riikide väidet, et nad on samased 1940. aasta eelsete Balti riikidega.

(B) Hilisem lepete praktika: mitmepoolsed lepingud

Balti riikide samasuse esialgne tunnustamine lääneriikide poolt leidis hiljem kinnitust lepete sõlmimise praktikas. See on valdkond, kus nende riikide õigusliku samasusega seotud probleemid leidsid praktilise väljenduse. Kuna riigi õiguslik samasus eeldab üldjuhul selle riigi kõigi õiguste ja kohustuste samasust nii rahvusvahelise tava- kui lepinguõiguse raames,³⁰ tuli määratleda, millised kohustused loetakse Balti riikidele ja nende lepingupartneritele siduvaks.

Siin võeti kasutusele järgmine üldine mudel: Nõukogude Liidu lepingulisi kohustusi ei loetud Eesti, Läti ja Leedu vabariikidele automaatselt siduvaks.³¹

²⁷ Vt Holland: 13 NYIL 298 (1992) ja Hispaania: 1 Spanish YIL 485 (1991). Ka Rootsi oli tunnustanud Balti riikide võtmist NSV Liidu koosseisu. Täielikku tunnustamiste loetelu vt R. Pullat, *The Restoration of the Independence of Estonia*, 2 Finnish YBIL 1991, lk 529.

²⁸ Vt Satkasuskas, magistritöö, lk 64, 75.

²⁹ Vt täiendavaid viiteid: I. Ziemele, *State Continuity and...*, lk 188 ja D. A. Loeber, *Consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact for Lithuania of Today International Law Aspects*, Lithuanian Foreign Policy Review 1999 No. 4, lk 95, 99. Poola seisukoha kohta vt: R. Szafarz, *The Practice of Poland as the ‘Other State Party’ and as a Depositary — as Regards Succession of Recently Established States in Respect of Treaties (a Case Study)*, 22 Polish YBIL 1995–1996, lk 221–235, 222–224.

³⁰ K. Marek, *op. cit.*, lk 3; vt näit D. P. O’Connell, *International Law*, Volume One, London: Stevens & Sons Limited, 1965, lk 128. Vt ka H. B. Захарова, *Правонаследство государев*, Москва: Международные Отношения, 1973, lk 35.

³¹ Kinnituseks vt: ILA, Helsinki Conference, *Rapport preliminaire sur la succession d’États en matiere de traités*, 1996, Saksamaa suhtes lk 25, Austria suhtes lk 26, Soome suhtes 28, Poola suhtes lk 29, Hollandi suhtes lk 29. Suurbritannia praktika kohta vt näit

Eesti, Läti ja Leedu valitsused teatasid ÜRO peasekretärile ametlikult, et nad ei pea mingeid Nõukogude Liidu poolt sõlmitud lepinguid enda jaoks siduvaks:

Eesti [Läti] ei pea ennast lepingute õigusjärgluse mõttes osapooleks üheski NSV Liidu poolt sõlmitud kahe- või mitmepoolses leppes.³²

Leedu vastav deklaratsioon oli sõnastatud järgmiselt:

Olles taastanud 11. märtsil 1990 oma iseseisvuse, Leedu Vabariik ei ole ja ei saa olla endise NSV Liidu õigusjärglane. Leedu Vabariik ei saa võtta vastutust endise NSV Liidu poolt sõlmitud lepingute eest, kuna ta ei osalenud nende sõlmimises ega mõjutanud neid.³³

Sisuliselt tähendas see “puhta lehe” või *tabula rasa* poliitika rakendamist Leedu, Läti ja Eesti faktilise mitteolemasolu perioodil sõlmitud mitmepoolsete lepingute suhtes.³⁴ Praktikas sai aga selgeks, et kuigi Balti riigid kaitsesid põhimõtteliselt oma õigust mitte võtta automaatselt üle ühtegi “nõukogude” lepingut, ei kavatsenud nad teatud lepetest *per se* taganeda.

Eriti just olulisemate inimõigustega seotud lepete osas (millega oli aastaks 1991 liitunud ka NSVL) oli kahtlane, kas rahvusvaheline kogukond oleks vaadanud Balti riikidele soosivalt, kui nad oleks jättnud selgelt väljendamata, kas nad peavad selliseid leppeid enda jaoks siduvaks. See küsimus lahendati praktiliselt juba enne, kui see jõudis tõsiselt päevakorda kerkida. Läti Vabariigi ülemnõukogu deklareeris Läti liitumist olulisemate inimõiguste lepetega juba 4. mail

1968. aasta UK-NSVL lepingut kaubandusliku meresõidu kohta, mida ei loetud Balti riikidele siduvaks. Vt BYBIL 69 (1998), lk 457. Vt ka L. Love, *International Agreement Obligations After the Soviet Union's Break-up: Current United States Practice and Its Consistency with International Law*, Vanderbilt JTL, vol. 26, 1993, no. 2, lk 198.

³² Multilateral Treaties Deposited with the Secretary General (Status as of 31 Dec. 1994), lk 9. Lisaks jätkub Eesti deklaratsioon järgmiselt: “Eesti Vabariik on alustanud mitmepoolsete lepingute hoolikat läbivaatamist, et teha kindlaks need, millega ta soovib liituda. Selles osas käsitletakse iga üksikjuhtumit eraldi, teostades oma suveräänsset õigust Eesti Vabariigi nimel.” *Ibid.*

³³ Multilateral Treaties Deposited with the Secretary General (Status as of 31 Dec. 1995), lk 9.

³⁴ Vt M. Kaljurand, *Some Aspects of Succession of Estonia to the International Treaties Concluded in 1918–1940*, magistratöö Fletcher School of Law and Diplomacy juures, 1995 (kopia autori käsutuses), lk 37.

1990, veel enne riigi iseseisvuse taastamist *de facto*.³⁵ Eesti ootas kuni oma iseseisvuse faktilise taastamiseni ning liitus 21. oktoobril 1991 kahekümne kaheksa rahvusvahelise konventsiooniga lepinguõiguse, vaidluste rahumeelse lahendamise, inimõiguste ning diplomaatiliste ja konsulaarküsimuste vallas.³⁶

Riikide samasuse problemaatika jaoks on tähendusrikas riikide praktika deklareerida uuesti nende mitmepoolsete lepete kohaldamist, millega Balti riigid olid liitunud enne aastat 1940.³⁷ 26. juunil 1992 allkirjastas Eesti välisminister ÜRO peasekretärile adresseeritud deklaratsiooni, milles teatati, et Eesti peab enda jaoks siduvaks *Ahvenamaa saarte mittekindlustamise ja neutraliteedi konventsiooni*³⁸ (Nii Eesti kui Leedu olid aastal 1921 selle konventsiooni algsete sõlmijate hulgas). Aastal 1993 taastasid Eesti, Läti ja Leedu oma liikmelisuse 1925. a *Genfi protokollis mürgiste ja muude gaaside kasutamise keelustamise kohta*, täpsustades, et nende riikide suhtes jõustus see protokoll vastavalt 28.08.1931, 03.06.1931 ja 15.06.1933.³⁹ Lisaks on Eesti registreeritud ÜRO sekretariaadi juures kui *Rahu edendamise huvides raadiolevi kasutamise konventsiooni* liige alates 18. augustist 1938 ning *Rahavõltsimise vastu võitlemise konventsiooni* liige alates 22. veebruarist 1931.⁴⁰ Peale selle on Eesti ja Läti deklareerinud oma jätkuvat liikmelisust mitmetes ILO konventsioonides, millega nad olid seotud enne aastat 1940, ning keegi pole selle vastu protestinud.⁴¹ Sarnaselt jätkas Läti oma sõjaeelset osalust 1929. a *Rahvusvaheliste õhuvedude reeglite ühtlustamise Varssavi konventsioonis*.⁴²

³⁵ Vt vastava deklaratsiooni teksti teoses Reinhardts, *op. cit.*, lk 206 jj. Sellel ajal deklareeriti liitumist viiekümne ühe inimõiguste lepinguga.

³⁶ 35 Riigi Teataja, art 428 (1991).

³⁷ Vt Rahvasteliidu mitmepoolseid lepinguid teoses *Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General* (1996), 921–980.

³⁸ Deklaratsioon 20. oktoobril 1921 Genfis sõlmitud Ahvenamaa saarte mitte-kindlustamise ja neutraliteedi konventsiooni järjepidevuse kohta. Sarnase deklaratsiooni esitas ka Leedu.

³⁹ Vastavad materjalid on kogunud Dörr, *op. cit.*, lk 164.

⁴⁰ Vt E. Mattisen, *Searching for a Dignified...*, lk 95.

⁴¹ Vt K. Ipsen, *Völkerrecht*, 4. Auflage, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1999, lk 60.

⁴² Vt R. Szafarz, *op. cit.*, lk 233.

(C) Kahepoolsete lepingutega seotud praktika

Balti riikide järjepidevuse teesi tunnustanud riigid lähtusid üldisest eeldusest, et enne II maailmasõda sõlmitud lepingud nende riikidega on/olid jätkuvalt jõus.⁴³ Samas tundus sageli vajalik täpsustada, millised enne aastat 1940 sõlmitud lepingud on pooltele jätkuvalt siduvad.⁴⁴ Näiteks Eesti puhul oli 31. detsembril 1939 jõus 199 kahepoolset lepingut.⁴⁵ Pool sajandit hiljem aga olid maailmas paljud asjad sedavõrd muutunud, et mitmed sellised lepingud lõpetati pärast aastat 1991 *ex nunc*.⁴⁶ Hulk enne aastat 1940 kehtinud konsulaarlepinguid jäi ilmselgelt 1963. a Konsulaarsuhete Viini konventsiooni reguleerimisalasse ning seega kaotasid nad oma tähtsuse pärast seda, kui Balti riigid aastal 1991 Viini konventsiooniga liitusid.⁴⁷ Sarnaselt puudutas enamus vanu merendusalasaid lepinguid laevade mõõtmete vastastikust tunnustamist. Aastal 1991 ei olnud enne aastat 1940 kasutatud mõõtesüsteem enam kasutusel ning sellega seotud Balti riikide kahepoolseid lepinguid enam ei “elustatud”. Selle asemel laienesid Rahvusvahelise Merendusorganisatsiooni liikmeks saanud Balti riikidele selle organisatsiooni egiidi all sõlmitud mitmepoolsed konventsioonid.⁴⁸ Pärast aastat 1991 kohaldati küll ajutiselt enne 1940. aastat sõlmitud

⁴³ Vt materjale Prantsusmaa, Saksamaa ja Norra kohta, mille on esitanud A. Zimmermann, *Staatennachfolge in völkerrechtliche...*, lk 55.

⁴⁴ Eesti kohta vt: T. Kerikmäe, H. Vallikivi, *State Continuity in the Light of Estonian Treaties Concluded before World War II*, 5 *Juridica International* (Tartu University Law Review) 2000, lk 30.

⁴⁵ Vt M. Kaljurand, *Some Aspects of Succession...*, 1995, lk 4 jj.

⁴⁶ Vt J. Klabbers, M. Koskenniemi, O. Ribbelink ja A. Zimmermann (toim), *State Practice Regarding State Succession and Issues of Recognition: the Pilot Project of the Council of Europe*, The Hague: Kluwer Law International, 1999, lk 96. Mõnel juhul kestis uute lepingute koostamine — ja enne 1940. aastat kehtinud lepingute implitsiitne kohaldamine — veel mitu aastat pärast aastat 1991. Näiteks 16. septembril 1929 (Riigi Teataja 1930, 56, 377) Eesti ja Türgi vahel sõlmitud kaubandus- ja laevandusleping ning muud majandusküsimusi puudutavad lepingud tühistati 28. augustil 1995 (Riigi Teataja II 1995, 42, 188) Türgi ja Eesti vahel sõlmitud kaubandus- ja majanduskoostöö lepinguga. 1995. aasta lepingu artikkel XIII sätestab: “Käesoleva kokkuleppe jõustumisel lõpevad kahe maa vahel enne 1940. a sõlmitud kaubandus- ja majanduskoostöö alased lepingud ja protokollid ning klüiringlepped.” Samas vaimus ütleb 1993. aasta Eesti ja Türgi vahelise sõpruse ja koostöö lepingu preambul, “Kinmitades oma kohustusi ... sõpruslepingu suhtes, mis sõlmiti 1. detsembril 1924 ...” Vt 3 Riigi Teataja II (1994) ja Sõprusleping, 1. detsember 1924, Eesti-Türgi, 115/116 Riigi Teataja, art 77 (1925).

⁴⁷ Kaljurand, *Some Aspects...*, lk 30.

⁴⁸ Kaljurand, *Some Aspects...*, lk 30.

vastastikuse abistamise lepinguid,⁴⁹ kuid muudatuste tõttu rahvusvahelistes õigusnormides ja rahvusvahelises õiguses asendati need varsti uute vastastikuse abistamise lepingutega.⁵⁰

Sellel põhjal taaselustati pärast Balti riikide iseseisvuse taastamist mitmeid II maailmasõja eelsest ajast pärinevaid kahepoolseid lepinguid. Nii näiteks uuendasid Suurbritannia ja Eesti oma viisavaba reisi- ja reisimisrežiimi, mis oli kehtestatud enne Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu, kuid mida poole sajandi vältel ei kohaldataud.⁵¹ Lisaks taastasid Soome ja Eesti kirjade vahetamise teel kultuurilise koostöö lepingu kehtivuse.⁵² Austria "taaselustas" lepingud, mis puudutasid kurjategijate väljaandmist ja vastastikust abistamist kriminaalasjades ning mis olid sõlmitud Eestiga aastal 1928 ja Lätiga aastal 1932. Samuti taastas Austria 1926. a Eestiga sõlmitud konsulaarkonventsiooni.⁵³ Sarnaselt toimusid ka Prantsusmaa,⁵⁴ Norra⁵⁵ ja teised riigid.

Praktilistel põhjustel jäid vastastikusel nõusolekul Balti riikide suhtes kehtima ka mõned NSV Liidu kahepoolsed lepingud. Nii näiteks kohaldasid Soome ja Eesti valitsused mõnda aega teatud NSVL ja Soome vahel sõlmitud leppeid, mis kehtisid nõukogude perioodil ka Eesti aladel. Nootide vahetamise teel lepitati kokku, et NSV Liidu ja Soome kahepoolsetest lepetest tulenevad õigused ja kohustused saavad olema kohaldatavad ka Soome ja Eesti kahepoolsetele suhetele, kuivõrd teatud lepete sisu ja vastavad poliitilised huvid nõuavad sellist kohaldamist.⁵⁶ Nende lepete kehtivusaeg piirati kolme

⁴⁹ Mõned neist lepingutest sõlmiti kolmepoolselt, näit Eesti, Läti ja Leedu poolt 10. detsembril 1935 deponeeritud kriminaalasjus eelmiste süüdimõistmistest vastastikuse tunnustamise konventsioon (109 Riigi Teataja, art 908, 1935); Eesti, Läti ja Leedu 12. juulil 1921 sõlmitud leping mõne rahvusvahelise eraõiguse küsimuse korraldamiseks (60 Riigi Teataja, art 71, 1923); Eesti, Läti ja Leedu poolt 10. detsembril 1935 deponeeritud konventsioon tsiviilkohtu otsuste vastastikuse tunnustamise ja täitmise kohta (108 Riigi Teataja, art 896, 1935). Vt ka Kaljurand, *op. cit.*, lk 32 jj.

⁵⁰ Vt näit Eesti-Läti-Leedu õigusabi ja õigussuhete leping, 11. november 1992, jõustunud 3. aprillil 1994, 6 Riigi Teataja II 1993.

⁵¹ Vt R. Müllerson, *The Continuity of States by Reference to the Former USSR and Yugoslavia*, 42 ICLQ 1993, lk 482.

⁵² Nootide vahetamine Soome Vabariigi suursaadiku Eestis ja Eesti Vabariigi välisministri asetäitja vahel, 5. veebruar 1992. Vt ka Eesti ja Soome vaimse koostöö konventsioon, 1. detsember 1937, 1 Riigi Teataja, art 2 (1938).

⁵³ Vt Tichy, *op. cit.*, lk 127.

⁵⁴ Vt *Liste des Traités et Accords de la France* (Status as of October 1992), vol. II, lk 681, 741 ja 744.

⁵⁵ Vt Klappers *et al.* (toim), *The Pilot Project of the Council of Europe*, 1999, lk 96.

⁵⁶ Vt Kaljurand, *op. cit.*, lk 38. Vt ka M. Lehto, *Succession of...*, FYBIL, lk 214–217.

aastaga ning mõlemad valitsused lubasid kiirendada vastavates valdkondades uute lepete sõlmimiseks peetavaid läbirääkimisi.⁵⁷ Samuti kasutati NSV Liidu poolt sõlmitud lepinguid alusena teatud merepiiride kindlaksmääramiseks.⁵⁸

Hanna Bokor-Szegö on kriitiliselt viidanud Balti riikide ja Itaalia vahel sõlmitud lepingute praktikale, märkides, et kuigi Balti riigid rõhutasid oma järjepidevuse kestmist läbi kogu nõukogude okupatsiooni, ei takistanud see neil kasu lõikamast ka teatud soodsatelt Itaalia ja NSV Liidu vahel sõlmitud lepingutelt.⁵⁹ Ta järeldab, et Balti riigid otsustasid “rahvusvaheliste lepingute tuleviku küsimusi oma hetkehuvidest lähtuvalt, tegemata vahet, kas lepingud olid sõlmitud enne või pärast aastat 1940.”⁶⁰ Bokor-Szegö väite esimene osa, mis puudutab “hetkehuvide” juhtivat rolli, on õige selles mõttes, et ühelt poolt ei taaselustatud Balti riikides kaugeltki kõiki enne 1940. aastat sõlmitud kahepoolseid lepinguid ning teiselt poolt jätkati mitmete “nõukogude” lepingute kohaldamist. Samas ei ole korrektne väita, et nende lepingute vahel ei tehtud mingit formaalset eristust, sest vähemalt formaalselt ei võtnud Balti riigid NSV Liidu lepinguid automaatselt üle. Kui praktikas ilmeski teatav ebajärjekindlus, võis see olla osaliselt tingitud Balti riikide välisministeeriumide ressursinappusest 1990ndate alguses.

(D) Muud riikide samasuse teesi tagajärjed suhetes lääneriikidega

Balti riikide samasuse tunnustamisel oli kahepoolsetes suhetes lääneriikidega veel mitmeid tagajärgi. Näiteks tagastati omanikule endine Eesti saatkonnahoone Berliini Tiergartenis. Kui Eesti Vabariik oli oma iseseisvuse taastanud, andis Berliini kohus korralduse lõpetada

⁵⁷ Vastavad küsimused puudutasid Soome lahe ning Läänemere kirdeosa jaotust ja merepiiri, keskkonda, tolli, merepäästetegevust, tuumajõujaamu jne. Vt Kaljurand, *op. cit.*, lk 38 jj. Eesti ei jätkanud seda praktikat teiste riikidega, kuigi praktilistel põhjustel oleks mõned riigid seda eelistanud.

⁵⁸ Vt Klabbers *et al.* (toim), *The Pilot Project of the Council of Europe*, lk 96.

⁵⁹ H. Bokor-Szegö, *Questions of State Identity and State Succession in Eastern and Central Europe*, väljaandes: M. Mrak (toim), *Succession of States*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1999, lk 95, 100.

⁶⁰ *Ibid.*, lk 100 jj.

eestkoste ning tagastada vara Eestile.⁶¹ Ent mitmed läänერიიკиде valitsused olid Balti riikide saatkonna- ja konsulaarhooned juba varem üle andnud NSV Liidule. Omamoodi kurioosumiks oli Läti esindus Genfis Rahvasteliidu juures, sest see oli küll NSV Liidule üle antud, kuid Genfi kinnisvararegistrisse oli see ometi kantud kui Läti valitsuse omand.⁶² Ehkki Šveits tahtis alguses, et Läti ja Venemaa lahendaks selle küsimuse omavahel, otsustas ta 1994. a juunis lõpuks siiski tasuda Lätile saatkonnahoone eest kokkulepitud summa.⁶³ Aastal 2001 saavutasid Balti riikide valitsused sarnase kokkuleppe Prantsusmaaga.⁶⁴ Mõned varaküsimused on aga endiselt lahendamata.⁶⁵ Mõnede puhul tõenäoliselt ei leidugi lihtsat lahendust.⁶⁶

Suurbritannia ja Rootsiiga leiti lahendus enne II maailmasõda nende riikide pankadesse paigutatud Balti riikide kulla küsimusele.⁶⁷

⁶¹ Vt *Beschluß des Amtsgerichts Berlin Tiergarten*, Berliini ringkonnakohus (Kohtunik Finck) (23. detsembri 1991 otsus). Vt ka J. Klabbers *et al.* (toim), *State Practice Regarding State Succession and Issues of Recognition: the Pilot Project of the Council of Europe*, lk 126.

⁶² Vt Ziemele, *State Continuity*, lk 195.

⁶³ Vt *ibid.*, lk 195.

⁶⁴ Vt Postimees, 07.08.2001.

⁶⁵ Vene Föderatsiooni vastuvõtmisel Euroopa Nõukogusse märkis parlamentaarne assamblee, et “kinnisvara (kolmandates riikides asuvad saatkonnahooned), samuti aastal 1940 ja hiljem Nõukogude Liidu poolt võõrandatud kultuuri- ja ajalooväärtusi ei ole endiselt Balti riikidele tagastatud. Assamblee peab tagant õhutama ja võimalusel kaasa aitama selle küsimuse kiirele lahendamisele.” Vt Mühlmann, *Explanatory memorandum on Russia's request for membership*, January 2, 1996, the Council of Europe Parliamentary Assembly Doc. 7443, 22, § 99.

⁶⁶ Vaidluse kohta praegu Vene Föderatsiooni poolt kasutatava Leedu Rooma saatkonnahoone (“Villa Maria Luisa”) valdusõiguse üle vt Satkauskas, 2000, lk 69.

⁶⁷ 1930ndatel kogusid Eesti, Läti ja Leedu keskpangad Inglise panka oma kullavarusid. Aastal 1940 olid Eesti varud 4,48 tonni, Leedul 2,96 tonni ja Lätil 6,58 tonni. Balti riikide kulla tagastamise kohta vt Briti välisministeeriumi avaldust 26. mail 1992:

Pärast seda, kui valitsus teatas 22. jaanuaril 1992 meie ettepanekutest lahendada Eesti kullanoode ja muude nõuete küsimus, sõlmisid [Briti] valitsus ja Eesti valitsus täna Tallinnas nendes küsimustes lõpliku kokkuleppe.

Briti suursaadik Eestis Bob Low ning Eesti välisministri asetäitja Enn Liimets vahetasid diplomaatilisi noote, mis kujutavad endast lepingut, mille alusel valitsus kannab 31. märtsil Eesti Pangale üle 154754,859 untsi kulda — see summa on võrdne Eesti Panga kullavarudega Inglise pangas enne aastat 1940. Lisaks on [Briti] valitsus ja Eesti valitsus loobunud kõigist muudest nõuetest.” Selle kulla väärtuseks tol ajal oli ligikaudu 30,5 miljonit Inglise naela. Vt Brit. YBIL 1991, lk 616; 1992., lk 779–781. Märtsis 1992 sõlmiti samasugune kokkulepe Leeduga. 19. märtsil 1993 väljastas Suurbritannia välisministeerium avalduse, kus deklareeriti *inter alia*: “Briti suursaadik Lätis Richard Samuel ja Läti välisminister Georgs Andrejevs vahetasid diplomaatilisi noote, mis kujutavad endast lepingut, mille alusel valitsus kannab 31. märtsil Läti Pangale üle 210 719,919 untsi

14. veebruaril 1991 andis Prantsusmaa Leedu kullareservi (väärtusega ligi 25 miljonit USA dollarit) tagasi Leedule, olles varem kuni 1980ndate lõpuni tagasi lükanud NSV Liidu samalaadsed palved. Analoogselt on ka Šveits Balti riikidele tagastanud nende 1940. aasta eelsest ajast pärinevad kullareservid.⁶⁸

(E) Rahvusvaheliste organisatsioonide liikmelisusega seotud praktika

Maailma tähtsaim rahvusvaheline organisatsioon, Ühinenud Rahvaste Organisatsioon loodi pärast seda, kui Balti riigid olid juba NSV Liidu poolt annekteeritud. Selle eelkäija, Rahvasteliit, mille liikmed Balti riigid olid olnud, likvideeriti aastal 1946. Nii võeti Eesti, Läti ja Leedu 17. septembril 1991 Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni vastu kui uued liikmed vastavalt organisatsiooni harta 4. artiklile.⁶⁹ ÜRO Julgeolekunõukogu eesistuja mainis lühikeses avalduses pärast Balti riikide vastuvõtmist ÜRO-sse, et need riigid on oma iseseisvuse “tagasi saanud.”⁷⁰ Ent samas määras ÜRO Balti riikide liikmemaksu suuruse varem NSV Liidu poolt (mitte Balti riikide poolt) esitatud andmete põhjal.⁷¹ Nii käsitleti Balti riike praktilistel (majanduslikel) põhjustel otsekui uusi riike, mis on NSV Liidust lahku löönud ja mitte kui riike, mis on oma iseseisvuse taastanud.⁷² Siiski tundub, et sel märkimisväärsete rahaliste raskuste ajal oli ÜRO esmaseks — ja õigustatud — huviks oma eelarve täitmise tagamine, mitte seisukoha võtmine Balti riikide õigusliku staatuse küsimuses.

kulda — see summa on võrdne Läti Panga kullavarudega Inglise pangas enne aastat 1940.” Kokkuleppe sõlmimise ajal oli selle kulla väärtuseks ligikaudu 48,2 miljonit naela. Vt 64 BYBIL (1993), lk 693.

⁶⁸ Vt R. Satkauskas, *États baltes: succession ou identité*, magistr töö Pariisis Sorbonne'i ülikoolis, 2000, lk 67.

⁶⁹ Eesti: U.N.G.A. Res. 46/4 (1991), September 17, 1991; Läti: U.N.G.A. Res. 46/5 (1991), September 17, 1991; Leedu: U.N.G.A. Res. 46/6 (1991), September 17, 1991; kõik otsused on uuesti trükitud väljaandes 45 UNYB 975 (1991). Vt ka K. Bühler, *op. cit.*, lk 196.

⁷⁰ U.N.S.C. Official Records, 46th year, September 12, 1991, in UN Doc. S/INF/47, 1991, 48–49.

⁷¹ U.N.G.A. Res. 40/22iA ütleb, et “liitumistasu lahutatakse [NSVL] liitumistasust ...” *Report of the Committee on Contributions*, UN Doc. A/49/II, 1994, § 28.

⁷² D. A. Loeber, *Consequences of the Molotov-Ribbentrop...*, lk 99.

Sarnaselt ÜRO-sse võtmise menetlusega said Eesti, Läti ja Leedu uuteks liikmeteks ka mitmesuguste ÜRO valdkondlike allüksuste juures.⁷³

Teatavat ebajärjekindlust väljendas asjaolu, et kolm Balti riiki said aastal 1994 tehniliselt uuteks liikmeteks ka Rahvusvahelises Tööorganisatsioonis (ILO), kuigi nad olid selle organisatsiooni liikmed olnud alates selle asutamisest aastal 1921 kuni aastani 1940. Siin kasutati “vastuvõtmise” aga mitte “tagasi liikmeks võtmise” menetlust.⁷⁴ Senini pole selge, millistel õiguslikel ja poliitilistel kaalutlustel võeti Balti riigid ILO-sse “uute” liikmesriikidena.⁷⁵ Brigitte Stern arvab, et endise liikmelisuse taastamise korral oleks ILO-l olnud õigus küsida Balti riikidelt liikmemaksu ka nende varjusurmas oldud perioodi eest.⁷⁶ Balti rahvusvahelise õiguse uurijad on ILO otsust kritiseerinud.⁷⁷ Ent Balti riigid kinnitasid teistkordselt ILO liikmeks saamisel vähemalt formaalselt oma järjepidevuse teesi.⁷⁸ Analoogselt pidid Eesti ja Läti uuesti liituma ka “Pariisi Liiduga”, ehkki mõlema riigi puhul lisati nende staatuse juurde järgmine märkus: “Eesti [Läti] liitus Pariisi konventsiooniga (Washingtoni akt 1911) 12. veebruaril 1924. Ta kaotas oma iseseisvuse 6. augustil [5. augustil] 1940 ning sai selle tagasi 20. augustil [21. augustil] 1991.”⁷⁹

⁷³ IAEA: vt 46 UNYB 1093 (1992) (Eesti), 47 UNYB 1245 (1993) (Leedu); FAO: vt 45 UNYB 941 (1991); UNESCO: vt *ibid.*, 947; WHO, vt *ibid.*, 953 (Läti, Leedu), 47 UNYB 12.65 (1993) (Eesti); IBRD ja IMF: vt 46 UNYB 1123, 1140 (1992); ICAO: vt *ibid.*, 1145; UPU: vt *ibid.*, 1149; WMO: vt *ibid.*, 1156; WIPO: vt *ibid.*, 1165 (Leedu), 47 UNYB 1313 (1993) (Läti, Eesti); ITU: vt 45 UNYB 987 (1991) (Läti, Leedu), 46 UNYB 1152 (1992) (Eesti). Selle ning IMO ja UNIDO praktika kohta vt K. Bühler, *op. cit.*, lk 197 viide 805.

⁷⁴ ILO märkis lihtsalt, et Balti riigid olid ILO liikmed enne aastat 1940. Vt *Official Bulletin*, 1991, vol. LXXV, 23, 25.

⁷⁵ Sümboolselt meenutab Balti riikide positsiooni võimas tamm, mis kasvab Genfis endise ILO (praeguse WTO) hoone taga ning mille istutas sinna Läti delegatsioon hoone ehituse alustamise puhul 1920ndate alguses.

⁷⁶ B. Stern, *La Succession d'États*, 262 RCADI 1996, The Hague, 2000, lk 222.

⁷⁷ Vt näit I. Ziemele, *State Continuity and Nationality...*, lk 184.

⁷⁸ Leedu deklareeris, et selle kohaldamine “ei mõjuta kuidagi õiguslikke tagajärgi, mis tulenevad Leedu Vabariigi [algsest] liikmelisusest.” Vt ILA, Taipei Conference, *Rapport interimaire sur la succession en matière de traités constitutif d'organisations internationales et de traités adoptées au sein des organisations internationales*, (Brigitte Stern), London, 1998, lk 9 ja 625 jj.

⁷⁹ Vt K. Bühler, *op. cit.*, lk 197.

(F) Balti riikide järjepidevuse tees ja Vene Föderatsioon

Ainus riik, mis on olnud rõhutatult vastu väitele, et praegused iseisvad Balti riigid on rahvusvahelise õiguse subjektidena samased kolme enne aastat 1940 eksisteerinud ja samal aastal Nõukogude Liidu poolt annekteeritud Balti riigiga, on Vene Föderatsioon.⁸⁰ Pärast aastat 1989 kujunenud Vene-Balti suhete analüüsi raskendab asjaolu, et enne aastat 1991 eksisteeris Vene Föderatsioon samaaegselt NSV Liiduga kui kaks “suveräänset riiki”.⁸¹ Lisaks ei ole Venemaa seoses muutuva poliitikaga esindanud alati järjekindlat seisukohta Balti riikide õigusliku staatuse küsimuses.

24. detsembril 1989 võttis NSV Liidu rahvasaadikute kongress, osaliselt ka Balti saadikute poliitilise surve tõttu, vastu otsuse “Poliitilisest ja õiguslikust hinnangust 1939. aasta Nõukogude-Saksa mittekallaletungilepingule.”⁸² Otsuse teksti koostas 26-liikmeline erikomisjon, mida juhatas Aleksandr Jakovlev.⁸³ Kongress märkis, et enne aastat 1939 “olid NSV Liidu suhted Läti, Leedu ja Eestiga reguleeritud lepingute süsteemiga. Vastavalt 1920. aasta rahulepingutele ja mittekallaletungilepingutele, mis sõlmiti aastail 1926–1933, kohustusid nende lepingute osalised kõigil asjaoludel vastastikku austama üksteise suveräänsust, territoriaalset terviklikkust ja puutumatus.”⁸⁴

Lõpetuseks deklareeris NSV Liidu rahvasaadikute kongress, et tunnistab 23. augusti 1939. a salajase lisaprotokollini ning muud salajased leppimused juriidiliselt alusetuks ja allakirjutamise momendist kehtetuks.⁸⁵ Kongress järeldas, et “protokollid ei loonud uut õiguslikku baasi Nõukogude Liidu suhetele kolmandate riikidega, kuid Stalin ja tema lähikond kasutasid neid ultimaatumite esitamiseks ja jõuga surve avaldamiseks, rikkudes nende suhtes võetud õiguslikke

⁸⁰ Vt näit Vene Välisministeeriumi deklaratsioon 4. juuli 1994. a, Dipl. Vestnik 1994, No. 13–14, 52.

⁸¹ 12. juunil 1990 võttis Vene vabariigi rahvasaadikute esimene kongress vastu deklaratsiooni, milles kuulutati Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi (VNFSV) suveräänsust kogu oma territooriumi üle. Vt Bulletin of the RSFSR Congress of People’s Deputies and the RSFSR Supreme Council, No. 2, 1990, art 22.

⁸² *Files of the Congress of the Peoples’ Deputies of the USSR and the Supreme Soviet of the USSR*, No. 29, 27 December 1989, art 579, lk 833–834.

⁸³ Selle otsuse poliitilist tausta selgitab intervjuus Aleksandr Jakovlev, Postimees, 09.07.2001.

⁸⁴ Vt *Files of the Congress*, *ibid.*, § 5.

⁸⁵ Vt *ibid.*, § 7.

kohustusi.”⁸⁶ Ent kuigi NSV Liidu kongress tühistas Hitleri-Stalini pakti salaprotokollid, ei toonud see selgelt välja nendest tulenevaid õiguslikke tagajärgi Balti riikide jaoks, eriti 1940. aasta Nõukogude-Balti suhete kontekstis. Seega ei kuulutanud kongressi otsus 1940. aasta anneksiooni ühemõtteliselt õigusvastaseks.

Aastal 1991 sai Moskvast tõeline lahinguväli võitluses kahe rivaalitseva poole vahel — Nõukogude Liit, mida juhtis kommunistliku partei peasekretär Mihhail Gorbatšov, ning selle põhiline koostisosa ehk Vene Nõukogude Sotsialistlik Föderatiivne Vabariik (VNSFV), mida juhtis Boriss Jeltsin. Samal ajal kui paljud pidasid Gorbatšovi vastutavaks juba kokkuvarisevas NSV Liidus ilmneva majandusliku ja poliitilise kaose ilmingute eest, väitis Jeltsin, et tema on Venemaa demokraatlikult valitud tegelik juht.

1991. a jaanuaris pingestus poliitiline olukord Balti riikides, kui nõukogude julgeolekujõudude OMONi eriüksused (“mustad baretid”) ründasid tankidega Vilniuses ja Riias iseseisvuse poolt meelt avaldama kogunenud rahvast, tappes Vilniuses neliteist ja Riias neli inimest. Nende sündmuste ajal sõlmisid Jeltsini Venemaa ja Balti riigid poliitilise liidu. Jeltsini poolt juhitud Vene Föderatsioon sõlmis Eesti Vabariigi (12. jaanuaril 1991), Läti Vabariigi (13. jaanuaril 1991) ja Leedu Vabariigiga (29. juulil 1991) nn riikidevaheliste suhete aluste lepingud. Vene Föderatsiooni ülemnõukogu ratifitseeris Eestiga sõlmitud aluste lepingu 26. detsembril 1991⁸⁷ ning Leeduga sõlmitud lepingu 17. jaanuaril 1992. Lätiga sõlmitud leping ei olegi ratifitseeritud ning väidetavalt on selle põhjuseks erinev arusaam Lätis elavate vene rahvusest isikute õigustest.⁸⁸

Kõigis kolmes aluste lepingus tunnustavad pooled “teineteist suveräänsete riikidena ja rahvusvahelise õiguse subjektidena.” Eesti ja Lätiga sõlmitud lepingutes on öeldud: “*Arvestades omavaheliste suhete ajaloolist kogemust ja kavatsedes rajada need heanaaberlikkuse põhimõttele, võtavad lepingupooled endale vastastikku kohustuse omavahelistes suhetes mitte rikkuda ...rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud norme*” Leedu Vabariigiga sõlmitud aluste lepingus rõhutati, “*et NSV Liidu poolt anneksiooni läbi Leedu suveräänsusele tekitatud tagajärgede*

⁸⁶ Vt *ibid.*, § 7.

⁸⁷ Vene-Eesti “suhete aluste leping” jõustus 14. jaanuaril 1992. Eestikeelset teksti vt Riigi Teataja 1991, 2, 19.

⁸⁸ Vt B. Meissner, *Die Russische Politik gegenüber der Baltischen Region als Prüfstein für das Verhältnis Russlands zu Europa*, lk 291.

kõrvaldamine loob täiendavad tingimused usalduseks kõrgete lepingupoolte ja nende rahvaste vahel."⁸⁹

Seega tunnustas Venemaa Leedu Vabariiki kui rahvusvahelise õiguse subjekti ja suveräänset riiki, lähtudes Leedu riiklikust staatuses, nii nagu see oli määratletud 11. märtsi 1990 alusseadustega. Sellest tuleneb paratamatult järeldus, et 1991. a suhete aluste lepingus, mis on Venemaa ja Leedu vahel jätkuvalt kehtiv, tunnustab Venemaa, et Leedu Vabariigi iseseisvuse taastamine tugines riigi samasuse põhimõttele.⁹⁰ Sarnase väite võib esitada ka Vene-Eesti aluste lepingu põhjal, kus viidatakse Eesti ülemnõukogu 30. märtsi 1990 deklaratsioonile, milles kinnitatakse Eesti Vabariigi taastamist riigi järjepidevuse alusel.⁹¹ Tundub, et vastukäivad seisukohad tekkisid alles vaidlustes riigi samasuse põhimõttest tulenevate järelduste üle. Näiteks väitis Vene Föderatsiooni (endine) president Boriss Jeltsin hiljem, et aluste lepingute sõnastus (*Vene NFSV ja Eesti Vabariik tunnustavad teineteist suveräänsete riikidena*) viitab asjaolule, et Balti riike tunnustati üksnes kui uusi riike.⁹²

Jeltsini Venemaa oli Leedu Vabariigi iseseisvust tunnustanud juba 29. juulil 1991. Eesti ja Läti vabariike tunnustas Vene NFSV 24. augustil 1991. Peasekretär Mihhail Gorbatšovi poolt juhitud Nõukogude Liidu tunnustus Balti riikide iseseisvusele järgnes alles 6. septembril 1991, kui seda oli tunnustanud juba suurem osa maailma riike. Diplomaatilised suhted Nõukogude Liidu ning Eesti ja Leedu vabariikide vahel seati sisse 9. oktoobril 1991. Läti ja NSV Liidu vahelised diplomaatilised suhted algasid 15. oktoobril 1991. NSV Liit tunnustas Balti riike uute riikidena ning pidas nende iseseisvumist seega väljaastumisprotsessiks.

Huvitav on märkida, et vähemalt ühes olulises küsimuses, nimelt NSV Liidu majandusliku pärandi osas, on Vene Föderatsioon ja teised endised liiduvabariigid *de facto* tunnistanud Balti riikide eristaatust. Juba iseseisvad Balti riigid ei liitunud endise NSV liidu välisvõlgade ja vara ülemineku lepinguga, mis sõlmiti Minskis 4. detsembril 1991. Seega ei soostunud Balti riigid võtma endale mingit osa NSV Liidu võlgadest ega varadest. Hiljem, sõlmides 1992. aasta jaanuaris

⁸⁹ Tsiteeritud teosest Meissner, *Die Russische Politik...*, lk 292–293.

⁹⁰ D. Zhalimas, *Legal and Political...*, lk 115.

⁹¹ Vt lisaks E. Sarv, *Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvahelne õigus*, Tartu, 1997, lk 185.

⁹² President Jeltsin kasutas seda argumenti USA president Clintonile saadetud kirjas. Vt ajalehes Postimees avaldatud tõlget, 11. juuli 1996.

Pariisis lepingu *NSV liidu ja selle õigusjärglaste võlatähtaja pikendamisest välisriikide laenuandjate ees*, võttis Vene Föderatsioon vastutuse kogu endise NSV Liidu välisvõla eest ning sai kompensatsiooniks kõik Nõukogude Liidule välisriikides kuulunud varad.⁹³

Ent kui Nõukogude Liit viimaks 1991. a detsembris likvideeriti, võttis Vene Föderatsioon välissuhetes mitmes suhtes endise liiduga analoogse positsiooni. Alates sellest ajast ei ole Venemaa ametlik seisukoht mitte ainult vastustanud Balti järjepidevuse teesi, vaid on aeg-ajalt eitanud ka 1940. a nõukogude anneksiooni õigusvastasust.

Mainida võib mõningaid sellekohaseid näiteid. 1992. a mais märkis Vene Föderatsiooni välisminister Andrei Kozõrev Euroopa Nõukogule esitatud memorandumis:

1940. a sündmusi ja järgnevatel aastakümnetel Lätis, Leedus ja Eestis kujunenud olukorda pole võimalik üheselt tõlgendada. Nagu on teada, eksisteerivad selles küsimuses mitmesugused poliitilised hinnangud.⁹⁴

Vene Föderatsiooni asevälisminister Vitali Tšurkin kasutas Läti ajalehes *Diena* juba palju selgemat sõnastust: “*Venemaa ei nõustu mingil juhul Läti ja Eesti seisukohaga, et Balti riigid õkupeeriti.*”⁹⁵ Vene välis-

⁹³ Vt näit Дипломатическая Академия МИД РФ *et al.* (toim), *Международное право*, Издание 2е, Москва: Международные Отношения, 1988 lk 82. Vt ka J. Klabbers *et al.* (toim), *The Pilot Project of the Council of Europe*, 1999, lk 130. Üksikasjalikku analüüsi vt A. Reinisch, G. Hafner, *Staatensukzession und Schuldenübernahme beim ‘Zerfall’ der Sowjetunion*, 1995. Vt ka D. Grashoff, *Staatensukzessionbedingter Schuldnerwechsel. Die Teilung öffentlicher Schulden unter Nachfolgestaaten im Dismembrationsfall*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1995, lk 186 jj ja C. T. Ebenroth / D. Grashoff, *Öffentliche Schulden im Prozeß desintegrierender Staatensukzession — die Zuordnung von Staatsschulden auf Nachfolgestaaten*, ZVglRWiss 92 (1993), lk 1–28; H. Beemelmans, *Die Staatennachfolge in Staatsvermögen in Drittstaaten, Auslandsschulden, gebietsbezogene rechtliche Regelungen und Staatsangehörigkeit — eine Problemskizze*, 41 Osteuropa Recht 1995, lk 73–98; D. A. Loeber, *Die baltischen Staaten vor völkerrechtlichen Problemen: Kontinuität oder Staatennachfolge in bezug auf Staatsverträge, Staatseigentum und Staatsschulden*, väljaandes: B. Meissner, D. A. Loeber, E. Levits (toim), *Die Wirtschaft der baltischen Staaten im Umbruch*, 1993, Köln, lk 29 jj; G. Burdeau, *Money and State Succession in Eastern Europe*, väljaandes: B. Stern (toim), *Dissolution, Continuation and Succession in Eastern Europe*, The Hague, 1998, lk 35–66 ning P. Juillard, *The Foreign Debt of the Former Soviet Union: Succession or Continuation?*, *ibid.*, lk 67–86. Üldiste kaalutluste kohta vt ka V. D. Degan, *Equity in Matters of State Succession*, väljaandes: *Essays in Honour of Wang Tieya* (toim R. St. J. MacDonald), Nijhoff, 1993, lk 201–210.

⁹⁴ B. Meissner, *The Occupation of the Baltic States from a Present-Day Perspective*, lk 473.

⁹⁵ Tsiteeritud B. Meissner, *op. cit.*, 1998, lk 473.

ministeeriumi arvates lakkasid Balti riigid pärast Nõukogude Liitu inkorporeerimist aastal 1940 olemast rahvusvahelise õiguse subjektid. Üks Vene välisministeeriumi kõrge ametnik on tunnistanud 1940. aastal toimunud nõukogude inkorporatsiooni pealesunnitud iseloomu, kuid väitis, et tolle aja rahvusvahelise õiguse kohaselt on selline anneksioon “legaliseeritud”.⁹⁶

Eriliselt on Moskva eitanud 1920. aastal Nõukogude Venemaa ning Eesti, Läti ja Leedu vabariikide vahel sõlmitud rahulepingute jätkuvat kehtivust. 17. novembril 1992 Läti välisministeeriumile saadetud noodis selgitab Venemaa välisministeerium:

Ükskõik, millistel asjaoludel Läti aastal 1940 NSV Liidu koosseisu võeti, ei saa me eitada, et faktiliselt ja juriidiliselt omas Läti 50 aastat [nõukogude] liiduvabariigi staatust. On teada, et riigi inkorporeerimine mõne teise riigi koosseisu toob kaasa kõigi nende kui iseseisvate riikide vahel sõlmitud kahepoolsete lepingute lõpetamise.⁹⁷

Eesti osas väljendas Venemaa ametlikku seisukohta Vene asevälisministri A. Avdejevi 8. jaanuari 1998 kiri Vene riigiduumale. Selle kohaselt saabus nõukogude armee aastal 1939 Eesti Vabariigi territooriumile Eesti enda kutsel ning seetõttu ei saa rääkida aastal 1940 toimunud sõjalisest sissetungist, okupatsioonist ja anneksioonist. Balti riikide esindusorganid ise taotlesid NSV Liidu ülemnõukogult Nõukogude Liitu vastuvõtmist. Venemaa asevälisministri sõnul ei tuntud enne 1945. a vastu võetud ÜRO hartat rahvusvahelises õiguses sõjalise jõuga ähvardamise keeldu.⁹⁸

2. veebruaril 2000, kui Eestis tähistati Tartu rahulepingu 80. aastapäeva, selgitas Venemaa suursaadik Eestis, et Venemaa seisukoha järgi on 1920. a rahuleping Vene Föderatsiooni ja Eesti Vabariigi vahelistes suhetes oma õigusliku tähtsuse ammu kaotanud. Tänapäeval võib Venemaa ja Eesti vahel sõlmitud Tartu rahulepingule omistada üksnes “ajaloolist” tähtsust.⁹⁹

Venemaa oli oma seisukoha 1920. aastal sõlmitud Nõukogude Venemaa rahulepingute suhtes välja kujundanud juba varem,

⁹⁶ Intervjuu osakonna asejuhataja A. Udaltsoviga, Eesti Päevaleht, 1. veebruar 1996.

⁹⁷ Meissner, *Die Russische Politik...*, lk 303.

⁹⁸ Postimees, 19. jaanuar 1998. Vt ka V. J. Riismandel, *Nõukogude Liit oli agressor*, Vaba Eesti Sõna, 26. veebruar 1998.

⁹⁹ Vt Postimees, 2.02.2000 ja 3.02.2000.

1990ndatel. Näiteks 5. veebruaril 1993 ütles üks Vene välisministreeriumi ametnik:

Vene Föderatsiooni esindajad on Eesti poolele korduvalt selgitanud, et Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel 2. veebruaril 1920 sõlmitud Tartu rahuleping kaotas oma õigusliku kehtivuse seoses Eesti kui iseseisva rahvusvahelise õiguse subjekti eksistentsi lõppemisega, sõltumata selleni viinud asjaoludest ja põhjustest. Alates aastast 1940 põhines Eesti ja Nõukogude Liidu suhe üksnes liitriigi seadustel ning mitte enam nendel lepingutel ja kokkulepetel, mille Eesti ja Venemaa olid sõlminud iseseisvate rahvusvahelise õiguse subjektidena ja mis on oma kehtivuse kaotanud.¹⁰⁰

Viimaks deklareeris Vene välisministeerium 9. juunil 2000 vastusena Leedu seimis arutusel olnud eelnõule,¹⁰¹ mis käsitles võimalikku kahjutasunõude esitamist Venemaale:

NSV Liidu vägede sissetoomine aastal 1940 toimus selle riigi kõrgeima juhtkonna nõusolekul ning see nõusolek saadi tollel ajal kehtinud rahvusvahelise õiguse raames. Nõukogude ajal täitsid siin võimu teostamisega seotud funktsioone kohalikud valitsusorganid. NSV Liidu ülemnõukogu 3. augusti 1940 otsusele Leedu vastuvõtmise kohta Nõukogude Liitu eelnesid sellekohased sooviavaldused Balti riikide kõrgeimatelt esindusorganitelt.

Seega ei ole õige käsitleda Leedu kaasamist NSV Liidu koosseisu üksnes viimase ühepoolse tegevuse tulemusena.¹⁰²

Nagu ülaltoodust nähtub, erinevad selles ajaloolises olukorras tegelike *dramatis personae*'de osa mänginud riikide vaated fundamentaalselt. Kui Balti riigid väidavad, et nende riiklik järjepidevus säilis kogu pika nõukogude "okupatsiooni" jooksul, siis ennast NSV Liidu õigusjärglaseks lugev Vene Föderatsioon¹⁰³ Balti riikide seisukohaga ei nõustu. Irooniliselt on märgitud, et ühel korral Venemaa (kaudselt) siiski tunnustas Balti riikide järjepidevuse teesi — nimelt siis, kui ta

¹⁰⁰ Meissner, *Die Russische Politik...*, lk 304–305.

¹⁰¹ Vt Lisa 4.

¹⁰² Tsiteerinud ja tõlkinud A. E. Senn, *What Happened in Lithuania in 1940?*, väljaandes: Lithuanian Foreign Policy Review 2000, lk 179–180.

¹⁰³ Vt muuhulgas ILA, Helsinki Conference (1996), *Rapport préliminaire sur la succession d'États en matière de traités*, London, lk 13–14 ja 18; ILA, Taipei Conference (1998), *Rapport...*, lk 620–622. Vt ka sarnast seisukohta Vene teadlasel, A. Kolodkin, *Russia and International Law: New Approaches*, RBDI 1993, No. 2, lk 554.

nõudis oma endiste saatkonnahoonete tagastamist Balti riikide pealinnades.

Praktikas on suurem osa teisi riike tunnustanud Balti riikide samasust enne aastat 1940 eksisteerinud vabariikidega.¹⁰⁴ 16. jaanuaril 1998 Eesti Vabariigi, Läti Vabariigi ja Leedu Vabariigi ning Ameerika Ühendriikide vahel sõlmitud partnerluse harta mainib selgelt, et sõbralikud suhted nende riikide vahel on “jätkuvalt eksisteerinud ... alates 1922. aastast” ning et Ameerika Ühendriigid vaatlevad Balti riikide riiklust “katkematuna sõltumatuse väljakuulutamisest alates — poliitika, mida Ameerika Ühendriigid on jätkuvalt väljendanud viie aastakümne jooksul.”

Samas ei ole ülejäänud riikide praktika päris vaba vastamata küsimustest ja vasturääkivustest. Ei ole võimalik *prima facie* kindlaks teha, kas Balti riigid eksisteerisid pidevalt kogu nõukogude anneksiooniperioodi vältel või kas nad siiski lakkasid olemast aastal 1940 või mingil ajahetkel pärast seda, nii et teised riigid tunnustasid aastal 1991 nende samasust lihtsalt fiktsiooni alusel. Veelgi enam, riikide praktika jätab lahtiseks ka selle, kas Balti riikide õiguslik staatus — nende samasus enne aastat 1940 eksisteerinud vabariikidega — omab *erga omnes* (kõigi suhtes siduvat) iseloomu. See ebaselgus on kahetsusväärne, sest kui ühed riigid peavad teatud riiki “vanaks” ja teised “uueks”, siis häirib see rahvusvaheliste suhete stabiilsust.

Rahvusvahelistes suhetes ei ole haruldane, et riigi järjepidevuse ja õigusjärglusega seotud küsimused jäetakse pikaks ajaks ootele.¹⁰⁵ Mõned riikide järjepidevuse/õigusjärglusega seotud küsimused ongi läinud ajalukku ilma lahendust saamata. Ent kuidas on õigusteadlased tõlgendanud riikide praktikat Balti riikide õigusliku staatuse küsimuses?

¹⁰⁴ Martti Koskenniemi räägib “Balti riikide poolt kasutatud järjepidevuse teesi ülekaalukast rahvusvahelisest tunnustamisest.” Vt M. Koskenniemi, *The Wonderful Artificiality of States*, väljaandes: The ASIL Proceedings of the 88th Annual Meeting. April 6–9, 1994, lk 24.

¹⁰⁵ Vt И. Клапсас, *Правопреемство и континуитет в международном праве*, Moscow JIL 1992, No. 4, lk 33; Б. Клименко, *Проблемы правопреемства на территории бывшего Союза ССР*, väljaandes: Moscow JIL 1992. No. I, lk 24.

3. Balti riikide õiguslik staatus: seisukohti õiguskirjanduses

Üldiselt on rahvusvahelise õiguse uurijad kinnitanud seisukohta, et praegused Balti riigid on rahvusvahelise õiguse subjektidena samased enne II maailmasõda eksisteerinud Balti riikidega.¹⁰⁶ See ei ole väga üllatav, sest riikide praktika üldiselt viitab sellisele tulemusele. Paljud autorid, kes on kinnitanud tänaste Balti riikide samasust endistega, alustavad oma arutlust riigi samasuse (identiteedi) ja järjepidevuse (kontinuiteedi) mõistete ühtsusest.¹⁰⁷

Ent lähemal teadlaste seisukohtade vaatlemisel ilmnevad olulised kahtlused ja erinevused. Näiteks Ulrich Fastenrath peab Balti riikide väidet riikide samasusest küll õigustatuks, kuid leiab, et Balti riikide juhtumiga (nagu ka Austria ja Tšehhoslovakkia juhtumitega) kaasub ka “taasloomine”.¹⁰⁸ Analoogselt väidab Soledad Torrecuadrada, et Balti riikide taaslustamine aastal 1991 tähendas riikide samasust ilma

¹⁰⁶ Vt näit T. Schweisfurth, *Soviet Union, Dissolution*, EPIL, Vol. 4, 2000, lk 529–547, 541; R. Mullerson, *The Continuity and Succession...*, ICLQ, lk 482; A. Peters, *Das Gebietsreferendum im Völkerrecht. Seine Bedeutung im Licht der Staatenpraxis nach 1989*, Baden-Baden: Nomos, 1995, lk 150 jj; M. Silagi, *Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1996, lk 260; S. Talmon, *Recognition of Governments in International Law. With Particular Reference to Governments in Exile*, Oxford: Clarendon Press, 1998, lk 50; I. Ziemele, *The Application of International Law in the Baltic States*, 40 GYIL 1997, lk 243–279, 243; K. Bühler, *State Succession and Membership in International Organizations. Legal Theories versus Political Pragmatism*, Dissertation, Vienna, 1999, lk 195; G. Hafner ja E. Kornfeind, *The Recent Austrian Practice of State Succession: Does the Clean Slate Rule Still Exist?*, 1 Austrian RIEL 1996, lk 1–49, 11; E. Sciso, *Dissoluzione di stati e problemi di successione nei trattati*, väljaandes: 49 La comunità internazionale 1994, lk 83–84; J. Huntzinger, *La renaissance des États Baltes*, väljaandes: Colloque de Nancy, Paris, 1994, lk 51; M. Bothe ja C. Schmidt, *Sur quelques questions de succession posées par la dissolution de l'URSS et celle de la Yougoslavie*, 96 RGDIP 1992, lk 831.

¹⁰⁷ Vt ülal ja näit I. A. Shearer (toim), *Starke's International Law*, 11th ed., London: Butterworths, 1994, lk 88 ja H. Beemelmans, *State Succession in International Law: Remarks on Recent Theory and State Praxis*, 15 Boston UILJ 1997, lk 81.

¹⁰⁸ U. Fastenrath, *Das Recht der Staatensukzession*, väljaandes: Berichte der Deutschen Gesellschaft für VR, 1996, lk 15–16 (*‘See ei tähenda tingimata, et ajutiselt mitteeksisteerinud riiki saaks õiguslikult olmasolevaiks mõelda, küll aga seda, et rahvusvahelis-õiguslikke suhteid saab jätkata, pärast seda, kui ajutine tegutsemistakistus on ära langenud.’*) Sarnaselt Wilfried Fiedler artiklis *Der Zeitfaktor im Recht der Staatensukzession*, väljaandes: Staat und Recht. Festschrift für Günther Winkler, Wien: Springer, 1997, lk 232.

järjepidevusest.¹⁰⁹ Käsitledes Balti riikide staatust pärast aastat 1991, on Wladyslaw Czaplinki¹¹⁰ ja Vladimir-Djuro Degan¹¹¹ hiljuti viidanud *postliminium*'i kontseptsioonile. Rein Müllerson kasutab Balti juhtumi selgitamiseks *inter alia* "suveräänsusse tagasipöördumise" kontseptsiooni.¹¹² Paljud autorid näivad olevat mõnevõrra kõhklevad seisukohal Balti riikide *järjepideva olemasolu* fiktsiooni suhtes.¹¹³ Mõned publitsistid märgivad selgelt, et Balti riigid tõepoolest lakkasid olemast pärast nende annekteerimist aastal 1940.¹¹⁴ Christine Gray sõnadega: "Kuigi Balti riikidel oli anneksiooniperioodil õigustatud nõue omariiklusele, ei saanud neid rahvusvahelises õiguses tegelikult riikidena kvalifitseerida. Nende olukord oli sarnane Palestiina tänase olukorraga."¹¹⁵

Paljud rahvusvahelise õiguse uurijad väidavad, et oma rolli Balti riikide samasuse tunnustamise juures mängis poliitika, pannes sellega kahtluse alla Mareki väite, et riigi järjepidevus ei ole "hinne hea käitumise eest."¹¹⁶ Koskenniemi ja Lehto järgi tunnustati Balti riikide järjepidevust selle "sümboolse poliitilise tähenduse" tõttu ja mitte

¹⁰⁹ S. Torrecuadrada, *Le rôle du consentement dans la succession d'États aux traités*, 23 Polish YBIL, lk 134.

¹¹⁰ Vt W. Czaplinki, *International Legal Aspects of Polish-Lithuanian Relations*, 19 Polish YBIL 1991–1992, lk 41.

¹¹¹ Vt V.-D. Degan, *op. cit.* (RCADI 1999), lk 295.

¹¹² Vt R. Müllerson, *New Developments in the Former USSR and Yugoslavia*, 33 Va. JIL. 1993, 299, 311.

¹¹³ Vt näit A. Reinisch ja G. Hafner, *Staatensukzession und Schuldübernahme beim 'Zerfall' der Sowjetunion*, lk 107: 'Valitseva õpetuse kohaselt saab üksnes 'suhteliselt lühike' riigi territoriaalse suveräänsuse katkestamine takistada riigivõimu äralangemise normatiivseid tagajärgi, nimelt riikluse kaotust. Tõsiasi, et Balti riikide õigusvastane anneksioon kestis ikkagi kaks korda nii kaua kui nende algne sõltumatus, toob lähedale järelduse, et siin 'ravis' faktilise normatiive jõud algse õigusvastasuse.'

¹¹⁴ Oliver Dörr kirjutab, et 'postsoujetliku aja tegelik riikide praktika üritab Balti riikide lõppemist ignoreerida sellega, et neil riikidel võimaldatakse, näiteks mis puudutab nende rahvusvahelise-õiguslikke lepingulisi suhteid, taastlütuda 1940. a eelse suveräänse olemasolu külge. Seda poliitiliselt motiveeritud fiktsiooni pole võimalik positiivse rahvusvahelise õiguse reeglitega selgitada.' Vt Dörr, *op. cit.*, lk 355. Vt ka L. Antonowicz, *The Disintegration of the USSR from the Point of View of International Law*, 19 Polish YBIL 1991–1992, lk 7, 14–15: "Kuigi Balti riikide annekteerimine NSV Liidu poolt oli õigusvastane, legaliseeris algse õigusvastasuse see pikki ajavahemik, mis ületas kaks korda nende olemasoluperioodi iseseisvate riikidena, ning lisaks ka rahvusvahelise kogukonna inertsus. Selline lahendus ei ole rahvusvahelistes suhetes haruldane." Vt J. Verhoeven, *La reconnaissance internationale: declin ou renouveau?*, väljaandes: 39 AFDI 1993, lk 7–40, 13 ja 36 jj.

¹¹⁵ C. Gray, *Self-Determination and the Breakup of the Soviet Union*, 12 YBEL 1992, lk 483–484.

¹¹⁶ Vt Marek, *op. cit.*, lk 366.

rahvusvahelise õiguse alusel.¹¹⁷ Ronald Rich on välja toonud mõned selgelt poliitilised põhjused, mis aitavad selgitada Balti riikide järjepidevuse tunnustamist. Selle Austraalia õpetlase arvates oli aastal 1991 oluline eristada Balti riike õiguslikult teistest NSV Liidust ja Jugoslaavia Sotsialistlikust Föderatiivsest Vabariigist lahku löönud riikidest.¹¹⁸ Üksnes rahvaste enesemääramisõigusele viitamine ei saanud õigustada eraldi riikide loomist, samas kui õigusvastaselt okupeeritud ja annekteeritud alade iseseisvuse taastamisele sai vaadata märksa parema pilguga.¹¹⁹

Kokkuvõttes näib, et õigusteadlaste seas valitseb konsensus, et Balti riikide järjepidevuse ja/või samasuse väitega kaasneb ka õiguslik fiktsioon. Erinev on üksnes erinevate õpetlaste suhtumine sellesse fiktsiooni — mõnedele see meeldib, teistele mitte. Rahvusvahelise õiguse seisukohalt on see fiktsiooni element eriti huvitav. Filosoofias on “fiktsiooni” mõistetud kui mõistuse poolt loodud loogilist või kujutletavat konstruktsiooni, millel puudub vaste tegelikkuses.¹²⁰ Õiguses tundub, et terminil “fiktsioon” on mitu tähendust.¹²¹ Esiteks,

¹¹⁷ Koskenniemi ja Lehto, *La succession...*, lk 198.

¹¹⁸ R. Rich, *Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union*, 4 EJIL 1993, lk 38. Vt ka Verhoeven, *Reconnaissance*, lk 13.

¹¹⁹ Richi hüpoteesi näib kinnitavat vähemalt üks kiri pealkirjaga “Balti riikide tunnustamine”, mille Hollandi välisminister saatis parlamendile 30. augustil 1991. Selles kirjas pealkirjaga “Pretsedendilised mõjud” deklareeritakse: “Arvestades Balti riikide erilise ajaloolise ja rahvusvahelise õigusliku seisundiga, ei kujuta nende tunnustamine endast pretsedenti teiste ennast iseseisvaks kuulutanud või kuulutatavate territooriumide tunnustamiseks selles osas, mis puudutab kahteistkümmet (kaldkiri lisatud autori poolt). Lõpuks olid Balti riigid ju aastatel 1920 kuni 1940 Rahvasteliidu liikmed ning saanud rahvusvahelise tunnustuse, sealhulgas ka Nõukogude Liidult. Nagu varem mainitud, toimus Nõukogude Liidu koosseisu võtmine aastal 1940 elanikkonna tahte vastaselt ning suurem osa riike ei tunnustanud seda kunagi *de iure*. Sama ei kehti teiste Nõukogude Liidu osade kohta, millest igapähe on oma ajalugu. ‘Iseseisvus’, mida mõned Nõukogude Liidu vabariigid praegu kujutlevad, on paljudel juhtudel ebapiisavalt määratletud ning see ei pea tingimata tähendama, et need vabariigid loobuvad kõigist ühenduse vormidest ning ka lõdvema ühenduse moodustamise lepingust. (...) Kui mingil ajal peaks tekkima küsimus sellest, kas neid riike tuleks tunnustada ja luua nendega diplomaatilised suhted, siis saab sellele vastata ainult iga juhtumi puhul eraldi, tuginedes olemasolevatele rahvusvahelistele kriteeriumidele riikide tunnustamise kohta.” Vt Netherl. YBIL XXIII (1992), lk 299–300.

¹²⁰ Ladina *fictio* tuleneb sõnast *fingere* ehk “moodustama” või “kujundama”. Vt D. D. Runes (toim), *Dictionary of Philosophy*, Ames, Iowa: Littlefield, Adams & Co., 1958, lk 109.

¹²¹ Cansacchi esitab järgmise õigusliku fiktsiooni definitsiooni: ‘Õiguslik fiktsioon on õiguse kasutamine, mille kaudu eeldatakse teatud situatsiooni kui olemasolevat samal ajal, kui asjad reaalsuses on teisiti; seda tehakse realiseerimaks õiguslikke ja poliitilisi tagajärgi, mis

iga õiguskontseptsioon sisaldab fiktsiooni elemente, kuna nende puhul tuleb paratamatult luua abstraktsioone. Selles tähenduses on fiktsioonid õiguslase tegevuse ja analüüsi igapäevased töövahendid. Kui õiguslikke fiktsioone kritiseeritakse, siis väidetakse tavaliselt, et “neil ei ole mingit vastet tegelikkuses.”

Riikide praktika seoses riikluse küsimusega näitab, et rahvusvahelistes suhetes on mõeldavad erinevad fiktsioonide liigid: poliitilised fiktsioonid, mida toetavad meelevaldsed otsused, ja õiguslikud fiktsioonid, mille eesmärk on toetada õiguspäraselt kehtestatud õigusi. Õiguslikke fiktsioone on võimalik kasutada keerukate nähtuste seletamiseks “selleks, et pääseda alamast reaalsusest ülemuslikku reaalsusse.”¹²² Mõned rahvusvahelise õiguse aluspõhimõtted, näiteks riikide suveräänse võrdsuse põhimõte, sisaldavad tugevalt fiktiivseid elemente. Sellele on osutanud ka kriitikud,¹²³ kes on märkinud Orwelli vaimus, et “mõned riigid on võrdsemad kui teised.” Fiktsiooni element omas Süüria riigi järjepidevuse puhul hoopis teistsugust iseloomu kui näiteks Tšehhoslovakkia juhtumil. Millist liiki fiktsiooniga on tegemist Balti juhtumil? Kas poliitilise või õiguslikuga või hoopis poliitilisega, millel on õiguslikud tagajärjed?

Meil tuleb täpsemalt uurida, kas Balti riigid eksisteerisid aastatel 1940–1991 järjepidevalt rahvusvahelise õiguse subjektidena või mitte. Nagu oleme juba kindlaks teinud, on rahvusvahelise õiguse uurijad väljendanud selles osas tõsiseid kahtlusi. Mõned teadlased rajavad oma kahtlused faktidele, teised jälle õpetuslikele seisukohtadele. Selleks, et teha kindlaid järeldusi Balti riikide õigusliku staatuse kohta, tuleb meil uurida nii fakte kui doktriini, õigemini kohaldada viimast esimesele.

tulenevad fiktiivsest situatsioonist ja mis ei saaks tuleneda reaalsest situatsioonist. Vt Cansacchi, *op. cit.*, lk 40, kuid ka lk 10, 47 jj. Vt ka M. Chemillier-Gendreau, *Origine et rôle de la fiction en droit international public*, väljaandes: 32 Archives de Philosophie du Droit 1987, lk 153–162 ja L. L. Fuller, *Legal Fictions*, 25 Illinois Law Review 1930–1931, lk 513.

¹²² J. Touscoz, *Le principe d'effectivité dans l'ordre international*, 1964, lk 177–178.

¹²³ Vt näit R. W. Tucker, *The Inequality of Nations*, New York: Basic Books, 1977. Philip Allott on isegi kritiseerinud “riigi vastutuse ohtlikku fiktsiooni” artiklis *State Responsibility and the Unmaking of International Law*, 29 Harvard JIL 1988, lk 1–26, 13 jj.

3. PEATÜKK. BALTI RIIGID AASTATEL 1940 KUNI 1991: ÕIGUSVASTASUS JA/VÕI IGAMINE

1. Sissejuhatus

Iseseisvad Eesti, Läti ja Leedu vabariigid olid ligi viiskümmend aastat väidetavalt efektiivselt inkorporeeritud NSV Liidu koosseisu. Selle aja jooksul (välja arvatud Saksa okupatsiooni periood 1941–1944) tegutsesid endiste sõltumatute Balti riikide territooriumidel Eesti, Läti ja Leedu nõukogude sotsialistlikud vabariigid. Nõukogude Liidu tõlgenduse kohaselt olid iseseisvad “kodanlikud” Balti riigid olemast lakanud ning uued Balti nõukogude vabariigid olid saanud nende õigusjärglasteks NSV Liidu koosseisus. Teiste riikide arvates võis seda väidet põhjendada kui mitte NSV Liidu väitel Balti riikides aastal 1940 toimunud “sotsialistlike revolutsioonide” õiguspärasusega, siis vähemalt nõukogude valitsuse kestva toimivusega Balti riikides.

Tõepoolest, riikluse kolme koostisosa tähtselt tõlgenduse järgi, mille realistlikku alust ei saa terve mõistusega eitada, oleks tundunud veider väita, et pärast II maailmasõda jätkus Balti riikide (kui rahvusvahelise õiguse subjektide) olemasolu. Vähemalt faktilises mõttes oli selge, et Balti riike enam ei ole. Seetõttu ei ole üllatav, et mitmed mõjukad õigusteadlased leppisid Balti riikide kadumisega nagu olnuks see *fait accompli*.¹ Ent vaatamata Nõukogude Liidu reaalsele

¹ Vt näit W. Grewe, *Völkerrechtliche Umschau — Europa nach dem Waffenstillstand*, väljaandes: 7 Monatshefte für Auswärtige Politik 1940, lk 686 (“Balti riigid on (pärast võtmist NSV Liidu koosseisu) lakanud olemast iseseisvad rahvusvahelise õiguse subjektid. Nad on muutunud Nõukogude Liidu liiduvabariikideks (Leedu nõukogude vabariik nüüdsest pealinnaga Vilniuses) ning sellistena ei ole neil enam rahvusvahelist staatust.”) Vt ka E. J. Castrén, *Aspects récents de la succession d'états*, 78 RCADI 1951, lk 419; A. Baade, *Baltische Staaten*, väljaandes: K. Strupp ja H.-J. Schlochauer, Wörterbuch des Völkerrechts, 2. Ausg., Band I, 1960, lk 148: ‘Formaalselt vaadates on Balti riigid

kohalolule, ei pidanud kaugeltki kõik riigid ja õigusteadlased Balti riike kui õigussubjekte olemast lakanuks.

Balti riigid on põhjendanud oma väiteid riikide järjepidevusest eeskätt nõukogude anneksiooni õigusvastasusega. Seda väidet on erineval moel vaidlustanud nii nõukogude kui hiljem Vene diplomaatia ning seadnud kahtluse alla mitmed lääne õpetlased. Seetõttu peame hoolikalt uurima Balti riikides aastatel 1939 ja 1940 toimunud sündmuste õiguslikke aspekte. Balti riikide õigusliku staatuse üle peetavas vaidluses on keskseks küsimuseks just nõukogude anneksiooni õigusvastasuse või õiguspärasuse probleem.

2. Nõukogude anneksiooni õigusvastasus

(A) Nõukogude okupatsioon ja Balti riikide annekteerimine aastal 1940: faktid

Seda, kuidas Balti riigid aastal 1940 Nõukogude Liidu poolt annekteeriti, on korduvalt kirjeldatud mitmetes õiguse ja ajaloo uurimustes.² Siinkohal oleks tarbetu seda korrata, kui analüütikud seda olulist aspekti tänaseni mõnikord kahe silma vahele ei jätaks. Uurijad, kes viimasel ajal on tegelenud Balti küsimuse õiguslike aspektidega, on paljuski toetunud Krystyna Mareki ja Boris Meissneri klassikalistele

NSVLi liitmise kaudu lakanud iseseisvate rahvusvaheliste subjektidena olemast.'; G. Cansacchi, *op. cit.*, lk 20 ('Kui iseseisvus kaob, kuna riik on annekteeritud välisriigi poolt, tema rahvusvaheline subjektsus lakkab olemast... Nii lakkasid olemast rahvusvaheliste subjektidena... Balti riigid NSVLi koosseisus 1940. a.'). Vt ka R. W. G. De Murali, *The Problem of State Succession with Regard to Treaties*, The Hague: W. R van Stockum & Zoon, 1954, lk 40. De Murali järeldus, et "Balti vabariikide juhtum on võrreldav Texase juhtumiga, kui võrd anneksioon oli õiguspärane," lk 40, näis põhinevat ekslikul faktitõlgendusel, nimelt et Balti riigid liitusid NSV Liiduga vabatahtlikult. Vt ka D. P. O'Connell, *Recent Problems of State Succession in Relation to New States*, RCADI 1971- II, lk 150.

² Vt näit J. A. Swettenham, *The Tragedy of the Baltic States. A Report compiled from Official Documents and Eyewitnesses' Stories*, London: Holli and Carter, 1952; I. J. Vizulis, *Nations Under Duress. The Baltic States*, Port Washington: Associated Faculty Press, Inc., 1985; B. J. Kaslas, *The USSR-German Aggression against Lithuania*, New York: Robert Speller & Sons, 1973; M. Rosenbusch, H. Schützler, S. Striegnitz (toim), *Schauplatz Baltikum: Szenarium einer Okkupation und Angliederung: Dokumente 1939/1940*, Berlin: Dietz Verlag, 1991.

uurimustele.³ Kuid juba veel varem, aastal 1949 esitas Leedust pärit õigusteadlane Juozas Repečka huvitava väitekirja, mis sisaldas mahukat ajaloolist materjali.⁴ Seega ei ole siinkohal vajadust korrata üksikasjalikult kõiki varasemates töodes esitatud fakte ja argumente. Siiski on ajaloolased hiljuti leidnud dokumente, mis täiendavad veelgi nõukogude valitsuse poolt aastatel 1939 ja 1940 rakendatud poliitikast avanevat pilti.

Iseseisvate Balti riikide ülevõtmine Nõukogude Liidu poolt aastatel 1939/1940 toimus mitmes etapis.⁵ Poliitiliselt valmistasid selleks pinnast natside ja nõukogude juhtkonna salaprotokollid, mille allkirjastasid V. Molotov ja J. von Ribbentrop Moskvas 23. augustil 1939 (nn Molotov-Ribbentropi või Hitleri-Stalini pakt).⁶ Selle leppe kohaselt andis Stalin Hitlerile vabad käed Poola ründamiseks, ilma et sellega kaasneks üheaegselt sekeldusi lääne demokraatlike riikide ja Nõukogude Liiduga, ning vastutasuks anti Soome, Ida-Poola, Bessaraabia (praegune Moldova) ning Balti riigid NSV Liidu “huvifääri”. Algselt jäeti ka Leedu Saksa “huvifääri”. Ent 28. septembril 1939 sõlmitud täiendava lisaprotokolliga “vahetas” Saksamaa Leedu mõnede Poola alade vastu. Lisaks maksis NSV Liit 1941. aasta alguses Saksamaale 7 500 000 USA dollarit selle Leedu osa eest, mis oli määratud Saksamaa mõjusfääri, kuid mille Nõukogude Liit oli okupeerinud ja hõivanud koos ülejäänud Leeduga.

Pärast seda, kui natsionaalsotsialistlik Saksamaa oli alustanud 1. septembril 1939 Poola ründamisega II maailmasõda, kutsuti kolme Balti riigi ja Soome esindajad eraldi Moskvasse, kus nõukogude liidrid nõudsid luba oma sõjaväebaaside paigutamiseks nende riikide territooriumile.⁷ Eesti suursaadik A. Rei kirjeldas atmosfääri, mis Eesti

³ Vt K. Marek, *Identity and Continuity of States in Public International Law*, 1954; B. Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, 1956.

⁴ J. Repečka, *Der gegenwärtige völkerrechtliche Status der baltischen Staaten, unter besonderer Berücksichtigung der diplomatischen Vorgeschichte der Eingliederung dieser Staaten in die Sowjetunion*, Dissertatsioon, Göttingen, 1950.

⁵ Vt J.-B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, 11e edition, Paris, 1993, lk 261 jj.

⁶ Huvitav on märkida, et Stalin andis oma valmisolekust Hitleriga lähemate suhete sõlmimiseks märku nõukogude välisasjade rahvakomissari väljavahetamisega — juut Maksim Litvinov asendati Vjatšeslav Molotoviga. Üldiselt kirjeldab diplomaatilisi käike, mis viisid natside ja nõukogude leppe sõlmimiseni ja II maailmasõja puhkemiseni H. Kissinger, *Diplomacy*, lk 332 jj ning 350 jj.

⁷ Eugene A. Korovin pidas ilmselt muuhulgas silmas ka neid sündmusi, kui ta aastal 1946 kirjutas: “Rahvasteliidu kurb ajalugu ja II maailmasõja sünged õppetunnid

välisministrit Moskvast ootas, järgmiste sõnadega: “[Nõukogude välisminister] Molotov kasutas korduvalt väljendeid ‘ma palun teid, et te ei sunniks nõukogude valitsust kasutama teisi ja radikaalsemaid meetodeid oma julgeoleku tagamiseks’ ning ‘kui Eesti valitsus nõukogude ettepanekuga ei nõustu, siis saavutab NSV Liit julgeolekupaktis nimetatud eesmärgid teistsuguste vahenditega.’ Eriti arvestades olukorraga, mis oli selle vestluse eel loodud, oli võimatu tõlgendada Molotovi sõnu kuidagi teisiti kui ähvardusena sõjalise jõu kasutamiseks, et suruda läbi NSV Liidu nõudmised.”⁸ Samasugune õhkkond loodi läbirääkimistel Läti ja Leedu valitsuste esindajatega.

Balti riikide valitsused andsid NSV Liidu nõudmistele järele ja sõlmisid sellega vastastikuse abistamise lepingud.⁹ Kui NSV Liit oli andnud garantii, et sõjaväebaasid luuakse ainult sõja ajaks ning Balti riikide suveräänsust austatakse (lepingute art V), saadeti nõukogude väeüksused Balti riikide territooriumile (25 000 sõdurit Eestisse, 30 000 Lätti ja 20 000 Leetu).

Soome valitsus lükkas samasugused nõudmised sõjaväebaaside rajamiseks tagasi. Selle tagajärjel ründas NSV Liit Soomet 1. detsembril 1939, algatades nn Nõukogude-Soome Talvesõja, mille lõpuks Soome kaotas osa oma territooriumist vastavalt 13. märtsi 1940. a Nõukogude-Soome rahulepingule. Samas jäi Soome iseseisvus püsima. Kallaletungi tõttu Soomele heideti Nõukogude Liit 14. detsembril 1939 Rahvasteliidust välja.¹⁰

Pool aastat tundus, et nõukogude juhtkond, olles saanud Balti riikide aladel endale sõja kestmise ajaks sõjaväebaasid, oli leidnud teatava *modus vivendi* nende riikide iseseisvuse suhtes. Balti riigid järgisid Soome ja NSV Liidu konfliktis rangelt neutraliteeti (või koguni pigistasid silma kinni NSVLi poolse Eesti territooriumi ärakasutamise suhtes sõjas Soomega) ning nõukogude liidrid ja

näitavad ilmekalt, et kuni on olemas röövellikud imperialistlikud riigid, sõltub väikeriikide eksistents, rääkimata juba võrdsuse küsimusest, ennekõike suure rahumarmastava riigi valmidusest neile appi tulla.” E. A. Korovin, *The Second World War and International Law*, 60 AJIL 1946, lk 746.

⁸ A. Rei, *Nazi-Soviet Conspiracy and the Baltic States*, lk 41.

⁹ Vastastikuse abistamise pakt Eestiga sõlmiti 28. septembril 1939 (198 LNTS 381), Lätiga 5. detsembril 1939 ja Leeduga 10. oktoobril 1939.

¹⁰ Decision of the Council of the League of the Nations, LNOJ 1939, pp. 505–508. Vt lisaks A. M. Rifaat, *International Aggression. A Study of the Legal Concept: Its Development and Definition in International Law*, Stockholm, 1979, lk 98–99.

ajakirjandus kiitsid Balti riikide ja Nõukogude Liidu suhteid kui eeskujulikke.

Kuid 14. ja 16. juunil 1940, paralleelselt Prantsusmaa alistumisega, esitas nõukogude juhtkond Eesti, Läti ja Leedu valitsustele ultimaatumid, mis nõudsid Balti riikide täielikku okupeerimist ja nõukogude-sõbralike valitsuste moodustamist.¹¹ Ultimaatumid esitati koos hoiatusega, et sõjaline vastupanu surutakse maha. Moskvas ultimaatumit üle andes ütles nõukogude välisasjade rahvakomissar Molotov Leedu välisminister J. Urbšysele: “Meie väed sisenevad homme Leetu, sõltumata sellest, mida te vastate.”¹² Kuna nõukogude armee oli juba nende aladel, andsid Balti riikide valitsused alla.¹³ Umbes 10 tundi pärast nõukogude ultimaatumite esitamist Balti riikide valitsustele tungis nõukogude sõjavägi nendesse riikidesse. Balti riigid okupeeriti nõukogude armee poolt 15.–17. juunil 1940.¹⁴

Kuna Balti riikide valitsused olid NSV Liidu nõudmistele järele andnud, ei toimunud Balti riikide okupeerimise käigus 15.–17. juunil 1940 sõjalisi konflikte. Ent enne Eestile ultimaatumite esitamist oli punaarmee okupeerinud Naissaare, mis andis neile kontrolli Tallinna mereühenduste üle.¹⁵ Moskva ultimaatumite vastuvõtmise tagamiseks rajas nõukogude laevastik 14. juunil 1940 Läänemere rannikule blokaadi (vt lisad 1, 2 ja 3).

Balti riikides toimunud nõukogude repressioonide esimesteks ohvriteks olid tõenäoliselt Eesti presidendi heaks töötanud laevameeskonna liikmed, kes sõitsid 15.–16. juunil 1940 meritsi Tallinnast presidendi suveresidentsi poole Toilas, tõenäoliselt selleks, et püüda presidenti riigist välja viia. Nõukogude merevägi arreteeris laevameeskonna, viis nad Leningradi ning andis hiljem kohtu alla “kodumaa

¹¹ Vt Repečka, *op. cit.*, lk 57–63.

¹² Leedu arhiiviallikaid vt: V. Vadapalas, V. Žalys, *Secret Protocols to the Soviet-German Treaties of 1939 and the Problem of Prescription in International Law*, väljaandes: Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Social Sciences. 1990, 39/2, lk 128.

¹³ Leedu valitsuse kaalutluste kohta, mille tulemusel NSV Liidu nõudmised vastu võeti vt Eidinitas, *The Meeting of the Lithuanian Cabinet, 15 June 1940*, väljaandes: J. Hiden ja T. Lane (toim), *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, Cambridge, 1992, lk 165–173.

¹⁴ Vt Repečka, *ibid.*

¹⁵ Vt E. Sarv, *Õiguse vastu ei saa ükski*, 1997, lk 36.

reetmise” eest.¹⁶ Lisaks tulistas nõukogude armee 14. juunil 1940 alla Soome tsiviillennuki (“Kaleva”), mis oli teel Tallinnast Helsingisse.

Pärast Balti riikide okupeerimist saatis Stalin oma saadikud Andrei Ždanovi, Andrei Võšinski ja Vladimir Dekanozovi juhutama Eesti, Läti ja Leedu ülevõtmist NSV Liidu poolt. NSV Liidu saatkonnad Tallinnas, Riias ja Kaunases esitasid Balti riikide presidentidele uute valitsuste liikmete nimekirjad.¹⁷ Veel pärast Balti riikide okupeerimist punaarmee poolt kinnitati Läti ja Eesti presidentidele, kes nüüd viibisid koduarestis, et Balti riikide valitsusstruktuur ja iseseisvus jäävad puutumata.¹⁸ Leedu president Antanas Smetona oli põgenenud Saksamaale ja viibis sel ajal Ida-Preisimaal. Nõukogude erisaadikud isoleerisid Eesti ja Läti presidendid ning määrasid õhkkonnas, mida võiks ilmselt iseloomustada kui ähvardamist, ametisse uued nõukogude-meelsed valitsused.

Uued valitsused kuulutasid koheselt välja parlamendivalimised, mis pidid toimuma juulis 1940. Järgnevad sündmused lavastati juba üsna teatraalselt ning need näitavad, kuivõrd oluliseks pidas nõukogude juhtkond seda, et toimuvad sündmused jätaksid demokraatliku ja õiguspärase mulje. 1940. aasta parlamendivalimised olid olulise tähtsusega osaks NSV Liidu plaanis muuta Balti riikide sovjetiseerimine legitiimseks, kuna nõukogude juhtkond rõhutas rahva tahte suurt rolli. Ent seda tahet rikuti esmakordselt juba siis, kui Balti riikide pealinnades korraldati tööliste meeleavaldused: meeleavaldajaid saatsid nõukogude tankid ning paljud meeleavaldajad olid sisse toodud Nõukogude Venemaalt.

Sarnaselt rikuti legaalsuse põhimõtet ka seoses 1940. a juuli parlamendivalimistega. Valimised osutusid farsiks ning mitte ainult sellepärast, et nad toimusid nõukogude armee hoolika valve all: Balti riikide valimisseadustes sätestatud tähtaegu eirati, demokraatliku opositsiooni esindajatel keelati kandideerimine, valimistulemusi ei

¹⁶ Ajakirja “Kultuur ja Elu” eriväljaandes tsiteeritud arhiividokumendid, mis käsitlevad küüditamiste esimest lainet aastatel 1940–1941. Kultuur ja Elu, 3 (453) 1998, lk 2.

¹⁷ Leedu arengute kohta vt: A. E. Senn, *What Happened in Lithuania in 1940?*, lk 184 jj.

¹⁸ Sarnane mulje jäeti ka avalikkusele. 21. juulil 1940 lõpetas äsja saadetud Nõukogude saadik Andrei Võšinski oma kõne NSV Liidu saatkonna rõdult lätikeelsete sõnadega: “Elagu vaba Läti!” ja “Elagu sõprus Läti vabariigi ja Nõukogude Liidu vahel!” Vt *Lettland unter sowjetischer und nationalsozialistischer Herrschaft. Eine Darstellung des lettischen Okkupationsmuseums*, Riga, 1998, lk 23.

olnud võimalik põhiseaduslikult kinnitada. Eesti parlamendi teist koda ei hakatud isegi kokku kutsuma.

Valimised võitnud “Töötava Rahva Liidu” valimisplatvormis ei olnud sõnagi riigisüsteemi muutmisest. Hoopis vastupidi, Töötava Rahva Liit kinnitas, et nemad “pooldavad sõbralikke suhteid *iseseisvate* Balti riikide ja vägeva NSV Liidu vahel” (kaldkiri autori poolt).¹⁹ Nõukogude ametlik uudisteagentuur TASS teatas valimistulemustest juba kaksteist tundi enne jaoskondade sulgemist.²⁰ Henry Kissingeri sõnul ei osalenud nendel nõukogude võltsvalimistel isegi 20 protsenti elanikkonnast.²¹

Raske oleks mitte nõustuda Repečkaga, kes järeldas: “Isaks sellele, et 1940. aasta valimised Balti riikides ei olnud *vabad* valimised, ei olnud nad üldiselt ka *valimised* tavapärasest tähenduses.”²² Saadikute keskel istusid punaarmee sõdurid ning mõned saadikud olid valitud vastu oma tahtmist.²³ Ometi kuulutasid uued “parlamendid” koheselt välja Eesti, Läti ja Leedu nõukogude vabariigid ning taotlesid NSV Liidu liikmeks astumist.²⁴ Balti riikide põhiseaduste järgi oleks valitsusvormi muutmiseks vaja olnud korraldada rahvahääletus.

Polnud üllatav, et Nõukogude Liidu ülemnõukogu rahuldas kolme riigi liikmeks astumise palve kõige kiiremas korras. 3. augustil 1940 võeti Leedu NSV Nõukogude Liitu vastu. Sarnased otsused tehti Läti NSV osas 5. augustil 1940 ja Eesti NSV osas 6. augustil 1940. Juba

¹⁹ Vt Repečka, lk 74 jj.

²⁰ Vt näit *The Baltic States 1940–1972. Documentary Background and Survey of Developments Presented to the European Security and Cooperation Conference*, Stockholm: The Baltic Committee in Scandinavia, 1972.

²¹ Vt H. Kissinger, *Diplomacy*, lk 355. Ent ametlike Nõukogude andmete järgi osales valimistel 95,51% valimisõiguslikest leedulastest ning nendest 99,2% hääletasid “töötava rahva nimekirja” kandidaadi poolt. Lätis käis väidetavalt hääletamas 94,8%, kellest 97,6% hääletas ametlike kandidaatide poolt; Eestis olla hääletanud 92,9% ja nendest 96,8% olnud ametlike kandidaatide poolt.

²² Repečka, *op. cit.*, lk 160. Iroonilisel kombel on okupeeritud Balti riikides aastal 1940 korraldatud nõukogude valimised pannud poliitilises kirjanduses aluse isegi uuele terminile — “Balti valimistega” viidatakse ebaausatele ja võimude poolt mõjutatud valimistele.

²³ Vt R. A. Vitas, *The United States and Lithuania. The Stimson Doctrine of Non-recognition*, lk 12.

²⁴ Hiljem tunnistasid mõned nende parlamentide liikmed, et Moskva korraldus hääletada Nõukogude Liiduga liitumise poolt tuli üllatusena isegi nende jaoks ning sellega käisid kaasas ähvardused, et vastuhääletamine maksaks neile elu. Leedu parlamendis tekitatud õhkkonna kohta vt Repečka, *op. cit.*, lk 78 (tsiteeritud isikud on A. Garmus ja L. Dovydenas, 1940. aasta Leedu parlamendi liikmed).

enne Balti riikide formaalset võtmist NSV Liidu koosseisu deporteeriti Eesti ja Läti vabariikide presidendid ja vägede ülemjuhatajad Nõukogude Venemaale.²⁵

Balti riigid — Eesti, Läti ja Leedu vabariik — lakkasid olemast iseseisvad riigid. Ent millist rolli mängis rahvusvahelise õiguse seisukohast see moodus, kuidas nende iseseisvust rünnati?

(B) Nõukogude okupatsioon ja Balti riikide annekteerimine: kohaldatav õigus

Küsimust sellest, kas Balti riikide võtmine Nõukogude Liidu koosseisu aastal 1940 oli legaalne, tuleb hinnata nii 1940. aastal kehtinud rahvusvaheliste lepingute kui ka tavaõiguse alusel. Selline on intertemporaalse õiguse põhimõte,²⁶ mida käsitles Max Huber oma klassikalises aramusvalduses Palmase saare juhtumi kohta:

...õiguslikku fakti tuleb hinnata sellega samal ajal kehtinud õiguse valguses ja mitte selle õiguse valguses, mis kehtis selle fakti kohta vaidluse tekkimise ajal.²⁷

Samas on huvitav märkida, et rahvusvahelises jurisprudentsis ja doktriinis on seda põhimõtet vaidlustatud. Juba kohtunik Huber ise tasakaalustas oma aramusavaldust samas asjas teise ütlusega:

Seesama põhimõte, mis allutab õigustloova toiminguga selle õiguse tekkimise ajal kehtinud õigusnormidele, nõuab, et õiguse olemasolu, teiste sõnadega selle jätkuv avaldumine, järgiks neid tingimusi, mida nõuab õigusnormide areng.²⁸

Uuemal ajal on intertemporaalset õigust käsitlev kohtupraktika jäänud üsna ebamääraseks. Seda näitlikustavad ilmekalt Rahvusvahelises

²⁵ Nii näiteks deporteeriti Läti Vabariigi president Karlis Ulmanis 22. juulil 1940 Lõuna-Venemaale. Ta suri arvatavasti aastal 1942. Vt Reinhardts (toim), *Lettonie-Russie*, lk 132. Eesti presidenti hoiti mitmeid aastaid vaimuhaiglas — ta suri aastal 1956.

²⁶ Vt üldiselt W.-D. Krause-Ablaß, *Intertemporales Völkerrecht. Der zeitliche Anwendungsbereich von Völkerrechtsnormen*, Hamburg: A. Metzner Verlag, 1970 ja T. O. Elias, *The Doctrine of Intertemporal Law*, 74 AJIL 1980 lk 285–307; G. Y. Barsegov, *On the Criticism of the 'Inter-Temporal Law' Doctrine*, 1985, Soviet YBIL, lk 202–205.

²⁷ *Island of Palmas Case*, II UNRIAA, lk 845.

²⁸ *Ibid.*, lk 839.

Kohtus arutusel olnud Edela-Aafrika (1966) ja Namiibia (1971) juhtumid.²⁹ Esimese puhul otsustas kohus, et

... kohus peab asetama ennast sellesse aega, millal mandaatide süsteem sisse seati ... kohus peab arvestama olukorraga, nii nagu see oli sellel ajal ...³⁰

Kuid Namiibia juhtumil kasutas Rahvusvaheline Kohus oma otsuse toetuseks hoopis vastupidist põhjendust:

Kohus peab arvesse võtma vahepealse poole sajandi jooksul toimunud muutusi ning tema tõlgendus ei saa jääda mõjutamata hilisematest õiguses toimunud arengutest.³¹

Seoses Rahvusvahelise Kohtu arvamuse avaldusega Namiibia juhtumi kohta on arvatud, et pärast aastat 1940 rahvusvahelises õiguses kehtima hakanud jõu kasutamise (ja jõuga ähvardamise) keeldu ei saa täielikult eirata ka Balti riikide juhtumi õiguslikul hindamisel, eriti mis puudutab perioodi, mil aastal 1940 loodud olukorda kindlustati. Samas tuleb intertemporaalse õiguse põhimõttega arvestada vähemalt sel määral, et 1939. ja 1940. aasta sündmuste legaalsusest rääkimisel tuleb vältida viitamist ÜRO hartale.

Tollel ajal kehtinud õigus, eriti Balti riikide ja Nõukogude Liidu vahel kehtinud lepingutes sätestatu, oli kahesugune: üldise ja konkreetse iseloomuga. Kõige olulisem on, et vastavate riikide vahel sõlmitud konkreetsetest rahvusvahelistest lepingutest tulenevad normid omasid oma kaitsva mõju osas ülimuslikkust tollel ajal üldiselt kohaldatud lepingute ees.

Kuna Nõukogude Liit oli 1939. aasta detsembris Rahvasteliidust välja heidetud, ei olnud Rahvasteliidu põhikiri, eriti selle artikkel 10, nõukogude valitsuse jaoks enam formaalselt siduv.³² Lepingu artiklis 10 kohustus Rahvasteliit "austama ja kaitsma välise agressiooni eest kõigi liikmete territoriaalset terviklikkust ja olemasolevat poliitilist

²⁹ Pikemalt vt M. Koskenniemi, *The Normative Force of Habit: International Custom and Social Theory*, 1 Finnish YBIL 1990, lk 77–153, 132 jj.

³⁰ *South West Africa Case*, ICJ Reports 1966, lk 23 (§ 16).

³¹ *Namibia Case*, ICJ Reports 1971, lk 31 (§ 53).

³² Vt Y. Dinstein, *War, Aggression and Self-Defence*, 2nd ed., Cambridge, 1994, lk 80.

iseseisvust.”³³ Samas oli Rahvasteliidu põhikirja artikkel 10 Nõukogude Liidu jaoks endiselt siduv sel ajal, kui sõlmiti Hitleri-Stalini pakt koos selle salaprotokollidega.³⁴ 1939. a Hitleri-Stalini pakti salaprotokollid rikkusid seega tollel ajal kehtinud üldist rahvusvahelist õigust.

“Sõja kui riikliku poliitika tegemise vahendi” keelustanud Briand-Kelloggi pakti vastuvõtmisega 27. augustil 1928 muutus agressioonisõdade keeld üldise rahvusvahelise õiguse osaks.³⁵ Samas on vaieldav, kas sõjalise jõuga *ähvardamine* oli rahvusvahelises õiguses samuti keelatud juba enne seda, kui vastav säte 1945. a ÜRO hartas selgelt välja toodi.³⁶ Konservatiivne seisukoht, mida tõenäoliselt pooldab suurem osa rahvusvahelise õiguse uurijaid, ütleb, et enne ÜRO harta jõustumist ei keelanud *üldine* rahvusvaheline õigus sõjalise jõuga *ähvardamist*, kuigi kahtlemata keelas see taolise jõu *kasutamise*.³⁷ See tõttu on mõned kaasaegsed autorid väitnud, et NSV Liidu poolt aastatel 1939 ja 1940 Balti riikide suhtes kasutatud poliitika ei rikkunud rahvusvahelise tavaõiguse üldisi reegleid.³⁸ Ehkki seda seisukohta on eelnevalt tõsiselt vaidlustatud, tuleb meil vaadata ka täiendavaid NSV Liidu ja Balti riikide vahel kehtinud õiguslikke kohustusi.

Esmajoones reguleerisid Nõukogude Liidu ja Balti riikide õiguslikke suhteid kahepoolsed või regionaalsed, s.t “mitteuniversaalsed” lepingud. Rahvusvaheliste suhete ajaloos on lepingupooled harva võtnud endale sedavõrd ulatuslikke kohustusi naabrite õiguste ja

³³ Rahvasteliidu statuut, trükitud raamatus W. Schücking, H. Wehberg, *Die Satzung des Völkerbundes*, 2. Aufl., Berlin: Franz Vahlen, 1924. Vt ka seotud artikleid 12, 13, 15 ja 16. Ehkki artiklite tekstis ei mainitud otseselt mittetunnustamist, kirjutas Langer aastal 1947, et artiklist 10 järeldus sunniviisilise hõivamise mittetunnustamise kohustus. Vt R. Langer, *Seizure of Territory. The Stimson Doctrine and Related Principles in Legal Theory and Diplomatic Practice*, 1947, lk 96. Vt ka L. Hannikainen, *Peremptory Norms (Jus Cogens) in International Law. Historical Development, Criteria, Present Status*, Helsinki, 1988, lk 134 jj.

³⁴ Vt ka Repečka, *op. cit.*, lk 98.

³⁵ Vt N. Maim, *Völkerbund und Staat. Ein Beitrag zur Ausarbeitung eines allgemeinen öffentlichen Rechts*, Tartu: K. Mattiesen, 1932, lk 196 jj. Erandite kohta vt Y. Dinstein, *War, Aggression...*, lk 81–83. Vt ka A. M. Rifaat, *International Aggression*, lk 69 jj.

³⁶ Vt L. Hannikainen, *Peremptory Norms (Jus Cogens) in International Law*, lk 135 jj. Vt A. Randelzhofer, *Commentary to Article 2(4)*, väljaandes: B. Simma (toim), *The Charter of the United Nations. A Commentary*, Oxford: University Press, 1994, lk 111.

³⁷ Siiski tuleks sellisel juhul järeldada, et Tšehhoslovakkia ja Austria ülevõtmine Saksa-maa poolt ei olnud õigusvastane. See tulemus aga oleks vastuolus Nürnbergi praktikaga.

³⁸ Vt H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, 2000, lk 440, O. Dörr, *Inkorporation...*, lk 352.

huvide suhtes. Riikidevaheliste suhete aluseks olid aastal 1920, pärast edukaid iseseisvussõdu Nõukogude Venemaa ja Balti riikide vahel sõlmitud rahulepingud. Nendes lepingutes tunnistas Venemaa Balti rahvaste võõrandamatut õigust enesemääramisele — põhimõte, mille oli välja kuulutanud Lenin. See oli vägagi edumeelne ning 1920. aasta regionaalse rahvusvahelise õiguse mõttes üldistest arengutest ees.³⁹ Näiteks Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel sõlmitud Tartu rahulepingu artikkel 2 ütleb:

Minnes välja Venemaa Sotsialistliku Föderatiivse Vabariigi poolt kuulutatud kõigi rahvaste vabast, kuni täieliku lahtilöömiseni, riigist, mille hulka nad kuuluvad, enesemääramise õigusest, tunnustab Venemaa ilmtingimata Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust, loobudes vabatahtlikult ning igaveseks ajaks kõigist suveräänõigustest, mis olid Venemaal Eesti rahva ja maa kohta maksvuselt olnud riigiõiguslike korra, kui ka rahvusvaheliste lepingute põhjal, mis nüüd siin tähendatud mõttes edaspidisteks aegadeks maksvuse kaotavad.

Eesti rahvale ja maale ei järgne endisest Vene riigi külge kuuluvusest mingisuguseid kohustusi Venemaa vastu.⁴⁰

Nõukogude rahulepingud Läti ja Leeduga kasutasid *mutatis mutandis* sarnast keelt.⁴¹ Selle põhjal võib järeldada, et Nõukogude Venemaa ja Balti riikide poolt aastal 1920 sõlmitud ja ratifitseeritud rahulepingutega tunnustati konkreetse rahvusvahelise õiguse kujul rahvaste enesemääramise põhimõtte õiguslikult siduvat mõju.⁴²

³⁹ Vt lisaks rahvaste enesemääramisõiguse kohta: C. Tomuschat (toim), *Modern Law of Self-Determination*, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1993.

⁴⁰ LNTS, Vol. 11, lk 29.

⁴¹ Vt Riia rahuleping, allkirjastatud Venemaa ja Läti poolt 11. augustil 1920, väljaandes: LNTS, Vol. 2, lk 195 ja Moskva rahuleping, allkirjastatud Leedu ja Venemaa poolt 12. juulil 1920, väljaandes: LNTS, Vol. III, lk 105. A. Reinhards, *Lettonie-Russie. Traités et documents de base in extenso*, Lausanne, 1998 (saadaval ka internetis. Vt <http://www.tbw.ch/letton>).

⁴² Juri Barsegov hindab väga kõrgelt neid enesemääramise kohta käivaid sätteid varastes Nõukogude lepingutes: “Nõukogude riigi esimeste aastate lepingusuhete analüüs näitab, et juba siis olid paljud riigid formaalselt kohustatud austama rahvaste õigust enesemääramisele. NSV Liidu lepingupraktikad valmistasid pinnast enesemääramisõiguse üldisele tunnustamisele ühe rahvusvahelise õiguse põhiprintsiibina. Enesemääramise põhimõte saavutas lõpliku ja täieliku tunnustuse koos Nõukogude Liidu poolt juhitud demokraatlike riikide võiduga fašismi ja imperialismi jõudude üle II maailmasõja aastatel.” Ю. Г. Барсегов, *Территория в международном праве. Юридическая природа территориального верховенства и правовые основания*

Lisaks olid Eesti, Läti, Poola, Rumeenia ja NSV Liit sõlminud 9. veebruaril 1929 Moskvas protokoll, mille algatajaks oli Nõukogude välisasjade rahvakomissar M. Litvinov ning mida seetõttu on nimetatud *Litvinovi protokolliks*.⁴³ Selle protokolliga jõustati Briand-Kelloggi pakt, mis ütles lahti sõjast kui riikliku poliitika tegemise vahendist, allakirjutanud poolte vahel veel enne, kui see jõustus algselt pakti sõlminud riikide jaoks. Leedu allkirjastas Litvinovi protokoll 5. aprillil 1929.

Nõukogude valitsus oli sõlminud kõigi kolme Balti riigiga ka *mittekallaletungi paktid*⁴⁴ — Leeduga 18. septembril 1926,⁴⁵ Lätiga 8. veebruaril 1932⁴⁶ ning Eestiga 4. mail 1932.⁴⁷ Nõukogude Liidu ja Läti vahel sõlmitud mittekallaletungi pakti artikkel 1 sätestas:

Mõlemad kõrged lepingupoole tagavad teisele poolele nendevaheliste olemasolevate piiride puutumatus vastavalt 11. augustil 1920 sõlmitud piirilepingu määratlusele ning kohustuvad hoiduma mistahes kallaletungiaktist või vägivaldsetest abinõudest, mis on suunatud teise lepingupoole territooriumi terviklikkuse ja puutumatus või poliitilise iseseisvuse vastu, sõltumata sellest, kas selline kallaletungiakt või vägivaldsed abinõud toimuks eraldi või koos teiste riikidega, koos sõjakuulutamisega või ilma selleta.

Samasugused sätted sisaldasid ka NSV Liidu ning Eesti ja Leedu mittekallaletungi paktides. Eesti ja Lätiga sõlmitud mittekallaletungi paktidele lisati vastavalt 16. juunil 1932 ja 18. juunil 1932 ka vahekohtulepingud.⁴⁸ Need vahekohtulepingud täiendasid mittekallaletungi paktide sätteid (vt näit NSV Liidu ja Eesti mittekallaletungi pakti artiklit 4), millega pooled kohustusid lahendama kõik omavahelised vaidlused “lepitusmenetlusega mõlema poole esindajatest koosnevas lepituskomisjonis.”

Lisaks kehtis Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahel veel üks tähelepanuväärne leping. NSV Liidu algatusel sõlmisid Eesti, Läti, Poola, Türgi, Iraan ja Afganistan 3. juulil 1933 Londonis *Agressiooni*

распоряжения территорией, Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958, lk 73.

⁴³ LNTS, Vol. 89, lk 369.

⁴⁴ Vt üldiselt J. M. Mössner, *Non-Aggression Pacts*, EPIL III, 1997, lk 596–600.

⁴⁵ LNTS, Vol. 60, lk 146.

⁴⁶ LNTS, Vol. 148, lk 126.

⁴⁷ LNTS, Vol. 131, lk 297.

⁴⁸ LNTS, Vol. 131, lk 309 ja Vol. 148, lk 129.

*defineerimise konventsiooni.*⁴⁹ Hiljem laiendati konventsiooni tingimused Nõukogude Liidu ja Leedu vahel sõlmitud eraldi lepinguga ka Leedule.⁵⁰

Lepingupooled kohustusid tunnustama omavahelistes suhetes agressiooni definitsiooni, mille sõnastas relvastuse piiramise ja vähendamise konverentsi julgeolekuküsimuste komitee “vastavalt Nõukogude delegatsiooni ettepanekule” (konventsiooni artikkel 1).⁵¹

Agressiooni defineerimise konventsiooni artikkel 2 sätestas:

Sellele vastavalt loetakse rahvusvahelises konfliktiks, arvestades vaidluspooled vahel kehtivaid lepinguid, agressoriks see riik, kes paneb esimesena toime mõne järgmistest tegudest:

- 1) sõja kuulutamine teisele riigile;
- 2) teise riigi territooriumi hõivamine oma relvajõudude abil kas koos sõjakuulutamisega või ilma;
- 3) teise riigi territooriumi, laevade või lennukite ründamine oma maa-, mere- või õhuvägedega kas koos sõjakuulutamisega või ilma;
- 4) teise riigi ranniku või sadamate mereblokaad;
- 5) abi osutamine riigi territooriumil moodustatud relvastatud rühmitustele, mis on tunginud teise riigi territooriumile, või sissetungi ohvriks langenud riigi nõudmist eirav keeldumine võtta oma territooriumil tarvituse kõik võimalikud abinõud, et jätta need rühmitused ilma igasugusest abist või kaitsesest.

Lisaks sätestas agressiooni defineerimise konventsiooni artikkel 3:

Artiklis 2 nimetatud agressiooni õigustamiseks ei või kasutada mingeid poliitilisi, sõjalisi, majanduslikke või muid kaalutlusi.

⁴⁹ LNTS, Vol. 147, lk 69. Selle konventsiooni tausta kohta vt J. F. Triska, R. M. Slusser, *The Theory, Law, and Policy of Soviet Treaties*, Stanford: Stanford University Press, 1962, lk 262 jj ning C. Rousseau, *Le droit de conflits armés*, 1983, lk 581.

⁵⁰ LNTS, Vol. 148, lk 79.

⁵¹ Nõukogude rahvusvahelise õiguse uurijad rõhutasid agressiooni defineerimise konventsiooni tähtsust avaliku rahvusvahelise õiguse arengule. Nii järeldas Eugene A. Korovin, käsitledes II maailmasõja õppetunde: “*Kuid tõeliselt suure teoreetilise ja praktilise tähtsusega on Nõukogude riigi kogemus rahvusvahelisest õigusest uute tunnustamise põhimõtete sisseviimise näol rahvusvahelisse kasutusse ning nende tunnustamise eest võitlemisel. Mõned selle kuulsusriikka tee etapid ja teetähised on: (...) nõukogude paktid agressiooni defineerimise kohta. (...) Kas küsimuseks on olnud (...) väikeste rahvaste ja riikide suveräänsus ja iseseisvus — NSV Liidu esindajad on alati ja kõikjal olnud demokraatia ja rahvusvahelise õiguse eest võitlejate esirinnas, kaitses rahvaste püha vabadustaotlust ja rahvastevahelist rahu (...).*” Vt E. A. Korovin, *The Second World...*, lk 754.

Kokkuvõtteks võib väita, et Nõukogude Liitu ja Balti riike siduvad rahvusvahelised lepingud keelustasid igasuguse agressiooni või vägivaldsete abinõude rakendamise teise lepingupoole vastu. Lisaks leppisid pooled õiguslikult siduval kujul kokku agressiooni definitioonis, mis oli käsitletava aja jaoks pretsedenditu.

(C) Õiguslik hinnang Nõukogude Liidu poliitikale Balti riikide suhtes aastatel 1939–1940

Esmakordselt kasutas nõukogude valitsus Balti riikide jõuga ähvardamist 1939. aasta sügisel, varsti pärast Hitleri-Stalini pakti ja selle salaprotokollide sõlmimist.⁵² Surve all tegutsenud Balti riikide valitsused andsid NSV Liidu nõudmistele järele, mispeale nende territooriumile rajati nõukogude sõjaväebaasid.⁵³ Mõned Balti autorid on väitnud, et need vastastikuse abistamise lepingud, mis sõjalise jõuga ähvardamise — ja isegi selle avaliku demonstreerimise — ajal sõlmiti, tuleb lugeda õigustühisteks. Nende autorite arvates tuleks agressiooniks pidada juba aastal 1939 Nõukogude Liidu poolt Balti riikide suhtes kasutatud poliitikat.

Boris Meissner on sellele väitele vastu vaielnud. Tema sõnul ei olnud Balti riikide ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud vastastikuse abistamise lepingud automaatselt kehtetud ja õigustühised, ehkki nad

⁵² Siin pole vajadust laskuda Hitleri-Stalini pakti salaprotokollide üksikasjalikku analüüsi. Lühidalt võib märkida, et õiguslikust aspektist rikkus see leping rahvusvahelise õiguse tingimatuid norme, nagu näiteks riikide iseseisvus ja sekkumise keeld. Salaprotokollid olid seega õigustühised ja kehtetud. Vt G.-H. Gornig, *Der Hitler-Stalin Pakt: eine völkerrechtliche Studie*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1990, lk 86 ja H. Lindpere, *Evaluation of the Soviet-German Pacts of August 23. and September 28. 1939 from the Standpoint of International Law*, 1 FYBIL 1990, lk 415–439. Veelgi enam, NSV Liit, kes oli selle lepingu sõlmimise ajal veel Rahvasteliidu liige, rikkus kahtlemata oma kohustusi, mis tulenesid Rahvasteliidu põhikirjast (näit art 10). Vt Repečka, *op. cit.*, lk 98 jj. Hilisemat nõukogude seisukohta vt ka: P. A. Мюллерсон, *Советско-Германские договоренности в аспекте международного права*, väljaandes: Советское государство и право no. 9 1989, lk 105–109.

⁵³ Üks juhtivaid nõukogude autoreid, Juri Barsegov kritiseeris seesugust poliitikat “imperialistlike riikide” kontekstis: “Nn mõjusfääride, pikaajalise rendi, ettehoivamise ja haldamise, vastastikustest kaitsuhvidest lähtuva sõjaväebaaside rajamise ettekäanete varjus püüavad imperialistlikud riigid jõu abil saada endale ekstraterritoriaalseid õigusi formaalselt võrdsete ja suveräänsete riikide piirides.” Vt Ю. Г. Барсеров, *Территория в международном праве*, 1958, lk 34.

sõlmiti surve all ja isegi rikkudes Nõukogude-Balti mittekallaletungi paktide tingimusi.⁵⁴ Igal juhul rõhutasid need lepingud eraldi, et Balti riikide suveräänsus jääb puutumatuks. Siinkirjutajale tundub, et Meissneri argument on õiguslikult paremini põhjendatud. Vaatamata survele, võtsid Balti riikide valitsused vastastikuse abistamise lepingutes esitatud tingimused vastu ning kuna neid lepinguid rakendati praktikas üle poole aasta, omaks nende tagasiulatuv kehtetuks ja õigustühiseks kuulutamine üksnes fiktiivset tähendust. Lisaks leidis tol ajal levinud õiguslik arvamus, asetades rõhu eeskätt rahulepingutele, et sunni teel saavutatud lepingud ei ole automaatselt õigustühised.⁵⁵

1940. aasta juunis esitatud nõukogude ultimaatumitega käis selgelt kaasas sõjalise jõuga ähvardamine.⁵⁶ On selge, et sellised ähvardused ründasid kõigi Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahel kehtinud põhilepingute vaimu ja põhisisu. Neid ähvardusi esitades rikkus Nõukogude Liit kohustusi, mille ta oli Balti riikidega sõlmitud mittekallaletungi lepingutes endale võtnud. Me võime *gratia argumentandi* leppida nimetatud riikide vahel kehtinud lepingute mõneti legalistliku tõlgendusega, et sõjalise jõuga ähvardamine ei olnud veel agressioon (s.t nõukogude väe jõudude sissetung ei olnud tegelikult “invasioon”, sest Balti riikide valitsused võtsid nõukogude ultimaatumid vastu). Samas on võimatu eitada, et 1940. aasta suvel Nõukogude Liidu poolt Balti riikide suhtes kasutatud poliitika oli suunatud nende riikide territooriumi terviklikkuse ja puutumatus ning poliitilise iseseisvuse vastu (vt ülaltoodud mittekallaletungi lepingute sõnastust). Seega tuleb 1940. aasta suvel toimunud Balti riikide okupeerimist Nõukogude Liidu poolt käsitleda üldise rahvusvahelise õiguse järgi kui õigusvastast sekkumist.⁵⁷

Veelgi enam, ehkki jõu kasutamisega ähvardamise õigusvastasus või õiguspärasus 1940. aastal kehtinud rahvusvahelise õiguse järgi on lõppkokkuvõttes vaieldav, ei saa 1940. aasta juunis aset leidnud sõjalist blokaadi enam õiguslikult kaheti tõlgendada. Tegelikult on kõige

⁵⁴ Vt Meissner, *Die Sowjetunion...*, 1956, lk 188–189.

⁵⁵ Vt näit H. Lauterpacht, *Private Law Sources and Analogies*, 1927, lõigud 73–74 lk 161–167.

⁵⁶ Crawford kirjutab, et Balti riigid “okupeeriti ja annekteeriti Nõukogude Liidu poolt ebaseaduslikult aastal 1940 tingimustes, millega kaasnes jõu kasutamine ja surveavaldamine.” Vt. J. Crawford, *State Practice and International Law in Relation to Secession*, 69 BYBIL 1998, lk 96.

⁵⁷ Repečka, *op. cit.*, lk 132.

parem kasutada selleks tõlgenduseks meetodit, mille pakkus aastal 1933 välja Nõukogude välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov. Seoses nõukogude-poolse agressiooni definitsiooni esitamisega Rahvasteliidule esitles Litvinov NSV Liidu seisukohta sellest, kuidas teha kindlaks agressorit. Selleks tuleb esmalt teha kindlaks faktid ning seejärel kohaldada definitsioon olemasolevatele faktidele. Rahvusvahelises konfliktis on agressoriks see riik, mis paneb esimesena toime mõne viiest täpselt määratletud teost ning mille Nõukogude valitsus soovitas Rahvasteliidul vastu võtta.⁵⁸

Teatavasti ei sõlminud Rahvasteliidus esindatud riigid mingit üldist agressiooni defineerivat lepingut.⁵⁹ Ent Nõukogude Liidu initsiatiivil võtsid 1933. aastal Londonis sellise õiguslikult siduva agressiooni definitsiooni vastu NSV Liit ja nn *cordon sanitaire*'i riigid. Selle lepingu kohaselt (vt ülal) oli otsene sõjaline rünnak, millele avaldatakse vastupanu, kõigest üks agressiooni vorm, ehkki küll kõige olulisem (vt lepingu alapunkti 3: agressioon kui “ründamine maa-, mere- või õhuvägedega”).

Repečka⁶⁰ ja Meissner⁶¹ on väitnud, et Eesti, Läti ja Leedu okupeerimine punaarmee poolt 1940. aasta juunis rikkus muuhulgas ka selle lepingu 3. alapunkti (agressioon kui “teise riigi territooriumi hõivamine relvajõudude abil kas koos sõjakuulutamisega või ilma”), kvalifitseerides nõukogude vägede sissetungi agressioonina. Seda argumenti toetab artiklite süstemaatiline tõlgendus, nimelt nendes kasutatud eristus “territooriumi hõivamine relvajõudude abil” (2) ja “ründamine maa-, mere- või õhuvägedega” (3). Tõepoolest võib väita, et loogilise tähenduse andmiseks “hõivamise” ja “ründamise” eristusele selles lepingus võib “hõivamine” aset leida ka pärast vastava valitsuse nõusolekut, kui selle saamiseks on kasutatud sõjaga ähvardamist.

Selline tõlgendus on siiski vaieldav. Võib öelda, et konventsioon eristab “ründamist” (tähenduses “sõda”) ja “hõivamist” (mis tähendab väejõudude õigusvastast sissetungi ilma sõjalise vastupanu ehk sõjata). Samas tundub, et sõjalise vastupanu puudumine või vähemalt ohvriks

⁵⁸ Tsiteeritud teoses C. A. Pompe, *Aggressive War — an International Crime*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1953, lk 77.

⁵⁹ Vt ka B. B. Ferencz, *Aggression*, väljaandes: R. Bernhardt (toim), EPIL, Vol. I, lk 58–65.

⁶⁰ Repečka, *op. cit.*, lk 128–129.

⁶¹ Meissner, *Die Sowjetunion...*, 1956, lk 199–200.

langenud riigi valitsuse nõusoleku puudumine oli eeltingimuseks, et sellist hõivamist saaks kvalifitseerida “agressioonina”. Mistahes muu tõlgendus tähendaks, et õiguspärane *occupatio pacifica* — nõukogude relvajõudude sisenemine riiki hüpoteetilise reaalse kutse peale — peaks samuti osutama “hõivamiseks” ning sellest tulenevalt ka agressiooniks. On selge, et lepingupooled ei saanud selliselt mõelda.

Vastavad lepingud ei tee selget eristust tõelise nõusoleku ja sõjalise jõu ähvardusel saadud “nõusoleku” vahel (kui ultimaatumi vastuvõtmist, nagu seda Balti riikides tehti, saaks üldse pidada “nõusolekuks”).⁶² Loomulikult räägib Nõukogude Liidu ja Balti riikide vahel kehtinud lepingute vaim täielikult vastu sellele, et taolised ähvardused võiks olla õiguspärased. Ent ometi ei ole sellised ähvardused ka selgesõnaliselt keelustatud. Üheks võimaluseks asjale vaadata oleks öelda, et ähvardamise või sarnaste tegude keelu lisamata jätmine on märk nende lepingute ebatäiuslikkusest, mis globaalsel tasandil lõpuks kõrvaldati ÜRO harta artiklis 2 (4). Teise lähenemise kohaselt võiks öelda, et kui kõike, mis tavaliselt on niigi selge, hakatakse eraldi välja tooma, näitab see lepingu sõlminud riikide täielikku vastastikust usaldamatust. Igal juhul selleks, et võtta võimalikult palju arvesse potentsiaalseid vastuargumente, jätab käesoleva raamatu autor kõrvale Repečka ja Meissneri väited, mille kohaselt nõukogude sõjaline invasioon kvalifitseerub “agressiooniks” juba seetõttu, et seda on nimetatud lepingu definitsiooni 2. artikli alapunktis 2, sõltumata ohvriks langenud riikide valitsuste “nõusolekust”.

Ent nõukogude sõjalised operatsioonid Balti riikide vastu 1940. a juunis kvalifitseeruvad sellegipoolest agressiooniks ja seda hoopis teisel põhjusel. Lisaks muudele tegudele oli agressiooni defineerimise konventsioonis agressiooniaktina loetletud ka näiteks teiste riikide ranniku ja sadamate mereblokaad. Eespool ja ka lisades on välja toodud, et eksisteerivad kindlad tõendid just sellise sõjalise blokaadi kasutamise kohta Nõukogude Liidu poolt Balti riikide suhtes 1940. aasta juunis. Kohtamata sõjalist vastupanu, oli nõukogude armee vallutanud teatud Balti riikide osad, näiteks Naissaare Eestis, juba

⁶² Eesti rahvusvahelise õiguse uurija Nikolai Kaasik on väitnud vastu argumendile, et Nõukogude ultimaatumi vastuvõtmine võis anda sellele õiguspärase kvaliteedi: “Sõjategevuse kohese alustamise ohu ees tuli Eesti valitsusel alla anda. Siiski ei tähenda allumine ultimaatumile tema aktsepteerimist, seal sõnastatud süüdistuste omaksvõtmist; ta ei muuda ultimaatumit õiguspäraseks. Vastu võetud või tagasi lükatud, jääb ultimaatum õigusvastaseks jõusolnud lepingute pinnalt, deliktilks...” N. Kaasik, *L’Ultimatum Soviétique à l’Estonie*, 1946, lk 17.

enne Moskva ultimaatumite vastuvõtmist Balti riikide valitsuste poolt. Seetõttu oli iseseisvate Balti riikide okupeerimine Nõukogude Liidu poolt agressioon.⁶³

Lisaks oli nõukogude poliitika vastuolus Eesti, Läti ja Leedu rahvaste õigusega enesemääramisele — Nõukogude Venemaa oli seda õigust tunnustanud Balti riikidega sõlmitud rahulepingutes ning seetõttu oli see üks osa regionaalsest rahvusvahelisest õigusest.⁶⁴

Balti riikide valitsuste otsus anda järele nõukogude ultimaatumitele ei muuda nõukogude okupatsiooni nendes riikides legaalseks. Ent pilti on mõnevõrra segasemaks muutnud asjaolu, et Balti riikide juhid⁶⁵ ei esitanud avalikkuse ees otsustavat protesti nõukogude agressiooni vastu ning ajal, mil nende riigid olid juba okupeeritud, nad formaalselt isegi kiitsid heaks uued nõukogudemeelsed valitsused. Raske on täpselt kindlaks teha, mis takistas Balti riikide presidentidel esitamast avalikke proteste nõukogude agressiooni vastu (enne sellele küsimusele vastuse saamist deporteeriti nad juba NSV Liitu) või milliste meetoditega saadi neilt formaalne heakskiit nõukogudemeelsete valitsuste ametisse kinnitamisele.

Isegi kui jätta *gratia argumentandi* kõrvale need tingimused, mille saatel nõukogude ultimaatumid esitati, ei muuda üksikute Balti riikide juhtide formaalne nõusolek veel legaalseks neid järske poliitilisi muudatusi, mis tehti kohe esimestel kuudel pärast nõukogude okupatsiooni. Balti riikide presidentide volitused olid põhiseadusega piiratud ning isegi kui nad oleksid andud oma siira heakskiidu nõukogude valitsuse all toimunud poliitilistele muudatustele, ei oleks see saanud muuta legaalseks põhiseadusliku süsteemi rikkumisi.⁶⁶ Isegi Balti riikide juhtide tõsimeelne nõustumine põhiseadusliku süsteemi muutmisega oleks olnud *contra constitutionem*.

Lisaks võib tõsiselt kahelda presidentide nõusoleku siiruses. Näiteks Eestis keeldus president Päts algselt ametisse nimetamast uut valitsuskabinetti, mille oli kokku pannud nõukogude saatkond. Ta

⁶³ Repečka, lk 130 jj, 142 jj.

⁶⁴ Vt B. Meissner, *The Occupation of the Baltic States from a Present-Day Perspective*, lk 480.

⁶⁵ Nagu juba mainitud, põgenes Leedu president A. Smetona riigist 15. juunil 1940. Seega ei olnud järgnevad NSV Liidu algatusel Leedus toime pandud teod ka kõige formalistlikumas mõttes õiguspärased, isegi kui ei võetaks arvesse agressiooni ja füüsilise ähvardamise asjaolusid. Vt Repečka, lk 66 jj.

⁶⁶ Vt ka Repečka, lk 141–143. Meissner on sellele argumendile vastu: *Die Sowjetunion...*, 1956, lk 221.

andis nõudmistele järele alles pärast seda, kui (osalt Eestist pärinevate, osalt NSV Liidust “imporditud”) nõukogudemeelsete tööliste meeleavaldus, mida toetas nõukogude sõjavägi, oli Tallinnas 21. juunil 1940 ümber piiranud presidendilossi.⁶⁷ On selge, et pärast Balti riikide allutamist nõukogude okupatsioonile ei saanud ükski selline tegevus muuta nõukogude võimude poolt astunud samme legaalseks ei konstitutsioonilise ega rahvusvahelise õiguse järgi.⁶⁸

Riikide vastutust puudutava rahvusvahelise õiguse kohaselt ei ole Balti riikide juhtumi puhul mingit alust rääkida kehtivast nõusolekust ega mingist muust tingimusest, mis oleks muutnud need teod õiguspäraseks. Nõusolek peab olema kehtiv; invasiooni ähvarduse all antud nõusolek ei saa muuta riikide territooriumi sõjalist okupeerimist õiguspäraseks.⁶⁹ Samuti ei välista NSV Liidu tegude õigusvastasust viide hädaseisukorrale.⁷⁰

Ainus võimalik asjaolu, mis võinuks nõukogude valitsuse all tehtud muudatusi legitiimseks muuta, oleks olnud Balti riikides toimunud kommunistlik revolutsioon. Riias, Kaunases ja Tallinnas korraldati punaarmee kaitse all ja nende otsesel osalusel tööliste demonstratsioonid. Ajaloouuringud, eriti osalejate mälestused kinnitavad, et need demonstratsioonid — Mareki kirjelduse järgi tüüpilised “võlts-revolutsioonid”⁷¹ — olid Moskva poolt tellitud. Balti riikides ei olnud mingit märki “revolutsioonilisest olukorrast” (mis Lenini järgi oli olukord, kus alamad klassid enam *ei taha* ja ülemklassid enam *ei saa* vanamoodi elada). Näiteks Eestimaa Kommunistlikul Parteil oli aastal 1940 vaid 133 liiget (Eestis elas 1,5 miljonit inimest). Leedu kommunistlikul parteil oli 25. veebruaril 1941 (s.t umbes pool aastat

⁶⁷ Vt näit Repečka, lk 72.

⁶⁸ On ka märke sellest, et Balti riikide juhid arvasid oma riikide iseseisvust päästa püüdes, et nende riigid on okupeeritud. Kui Eesti kaitseväe ülemjuhataja J. Laidoner sõitis Narva, et allkirjastada nõusolek “piiramatu punaarmee kontingendi” sisenemiseks Eesti territooriumile, kohtus ta vastutulevate nõukogude vägedega juba enne sinna jõudmist. Väidetavasti ütles Laidoner selle peale: “*Me oleme okupeeritud riigis.*”

⁶⁹ Vt UK, *Judgement of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals*, Cmd. 6964, (1946), lk 17, 18–19. Tribunal ei nõustunud väitega, et Austria poolelt oli saadud nõusolek, ning märkis, et *Anschlu* oli õigusvastane. Vt *ibid.*, lk 17. Vt ka J. Crawford (toim), *Commentaries on the ILC Draft Articles on State Responsibility*, art 20.

⁷⁰ Meissner, *Die Sowjetunion...*, 1956, lk 205 jj.

⁷¹ Vt Marek, *op. cit.*, lk 64 jj. Repečka, *op. cit.*, lk 155.

pärast okupatsiooni algust) ametlike nõukogude andmete kohaselt 1500 liiget (0,05% Leedu rahvastikust).⁷²

On üsna üllatav, et mõnikord ei ole lääne õiguskirjanduses Balti riikide okupeerimist 1940. aasta juulis kvalifitseeritud kui agressiooni.⁷³ Nõukogude Liidu poolsest ülevõtmisest rääkides kasutatakse mitmeid ettevaatlikke ja segase tähendusega eufemisme nagu “inkorporeerimine” või “absorbeerimine”. Selle põhjuseks võib osaliselt olla ekslik arvamus, et Balti riikide juhid “nõustused” okupatsiooni ja Moskva poolt määratud valitsuste ametisse kinnitamisega. Kui Balti riigid oleks “absorbeeritud”, ei oleks alles jäänud seaduslikke (eksiil)valitsusi, mis protestisid nõukogude poliitika vastu, nii et Krõlovi poolt 1933. a agressiooni defineerimise konventsiooni kohta tehtud märkus (“ühtegi nendest konventsioonidest ei kohaldatud nende sündmuste ajal, mis viisid II maailmasõjani”)⁷⁴ oli ühtaegu nii vormiliselt õige kui ka ülimalt küüniline.

Ent seisukoht, et NSV Liit pani Balti riikide suhtes toime agressiooni, leiab veelgi kinnitust Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali praktika analüüsimisel. Nürnbergi tribunali ülesandeks oli leida vettpidav õiguslik kvalifikatsioon Natsi-Saksamaa agressiivsele poliitikale enne II maailmasõda ja selle ajal. Nürnbergi tribunali jurisdiktsiooni all olnud kuritegude hulgas olid sõjakuriteod, kuriteod inimsuse vastu ning — käesoleva töö jaoks kõige kõnekamalt — kuriteod rahu vastu, mida defineeriti kui “*agressioonisõja või rahvusvahelisi lepinguid, leppeid või kinnitusi rikkuva sõja kavandamine, ettevalmistamine, algatamine või pidamine, või osalemine ühises plaanis või konspiratsioonis eelnimetatud tegevuste elluviimiseks.*”

Kui suurema osa Saksamaa vallutuste — näit Poola või Nõukogude Liidu osas — määratlemine “agressioonisõdadena” ei valmistanud Nürnbergis probleeme, osutusid teised piiripealsed juhtumid õiguslikult keerukamaks. Saksamaa oli vallutanud mõned iseseisvad riigid —

⁷² Repečka, *op. cit.*, lk 155.

⁷³ Kuid USA esandajatekoja Kersteni komisjon leidis aastal 1954: “(...) Nõukogude Liit tungis 1940. a juunis, ilma, et teda oleks provotseeritud, Leetu, Lätti ja Eestise ning võttis nende üle sõjalise ja poliitilise kontrolli, pannes sellega toime provotseerimata agressiooni.” Vt *Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.*, Third Interim Report, Washington, D.C., 1954, lk 7.

⁷⁴ С. Б. Крылов, *Борьба СССР за мир*, väljaandes: В. Н. Дурденевски, С. Б. Крылов, *Международное право*, Институт права Академий Наук СССР, Москва: Юридическое издательство, 1947. lõik 122, lk 578–579.

Austria, Tšehhoslovakkia ja Taani — ilma et oleks puhkenud sõjategevust, üksnes sõjalise jõuga ähvardamise teel. Nii andis Tšehhoslovakkia president E. Hacha lõpuks järele Saksamaa nõudmistele lubada *Wehrmacht*il oma riiki sisse marssida, kui H. Göring oli ähvardanud, et Saksa *Luftwaffe* hakkab Prahast pommitama. Veel enne Tšehhoslovakkia vallutamist annekteeris Saksamaa 1938. a märtsis ilma sõjalise konfliktita Austria, kui Austria kantsler Schuschnigg oli järele andnud Saksamaa ähvardustele ning nimetanud peaministriks kohaliku natside juhi. Taani okupeerimisel ilmnevad taas väikesed iseärasused — Taani alistus ilma sõjalise vastupanuta (ehkki mõned Taani üksused osutasid Saksamaa invasiooni esimestel tundidel vastupanu). Ent Taani kuningas Christian keelas Saksamaa sõjaväe sissetungile vastuhakkamise alles pärast seda, kui see oli juba alanud.⁷⁵

Klassikalise arusaama kohaselt ei olnud Austria, Tšehhoslovakkia ja Taani vallutamise puhul Saksamaa poolt tegemist “sõjaga”. Nendel juhtudel puudus nii “sõjaline konflikt” kui ka “sõjaseisukord”.⁷⁶ Klassikalise ja, nagu me oleme näinud, ka ebapiisava jaotuse puhul, kus eristatakse “sõjalist” ja “rahumeelset” okupatsiooni, võiks neid tegusid vormiliselt käsitleda “rahumeelsete okupatsioonidena.”⁷⁷ Veelgi enam, Saksamaa ja tema poolt vallutatud riikide vahel ei olnud sõlmitud taolisi agressiooni defineerivaid lepinguid, mis kehtisid näiteks NSV Liidu puhul. Seega tuli agressiooni fakt kindlaks teha Nürnbergis *in casu*.

“Sõja” puudumine nendel juhtudel ei olnud Nürnbergi tribunali jaoks põhjuseks, miks neid oleks pidanud käsitlema erinevalt teistest juhtumitest, kus “agressioonisõda” tõepoolest toimus. Samas eristati Nürnbergi tribunali otsuses ühelt poolt Austria ja Tšehhoslovakkia juhtumeid ja teiselt poolt Taani juhtumit. Mõnevõrra kunstlikult arvati Taani juhtum siiski “agressioonisõja” kategooriasse (esmajoones seetõttu, et Taani andis Saksamaa nõudmistele järele alles pärast seda, kui Saksamaa sissetung oli juba alanud).⁷⁸ Nürnbergi tribunali otsuse kohaselt pani Saksamaa Austria ja Tšehhoslovakkia suhtes toime “agressioonitegusid”.⁷⁹ Ehkki neid ei loetud “agressioonisõdadeks”,

⁷⁵ Vt lisaks A. Ross, *Denmark's Legal Status During the Occupation*, 1 Jus Gentium 1949, lk 3 jj.

⁷⁶ Kuid “sõjaseisukorra” kontseptsiooni kriitikat vt C. A. Pompe, *op. cit.*, lk 3, 34 jj.

⁷⁷ Pompe, *op. cit.*, lk 24.

⁷⁸ Vt I. Brownlie, *International Law and the Use of Force by States*, Oxford: Clarendon Press, 1963, lk 211.

⁷⁹ Vt Judgment, lk 17, 19, 93, 106. Vt ka Brownlie, *Use of Force...*, lk 211.

leiti, et nende sissetungide tulemuseks oli siiski agressioon. Mõnevõrra paradoksaalselt järeldub sellest, et mõningaid “rahuaegseid” okupatsioone on ometi võimalik käsitleda rahuvastaste kuritegudena, rahu ähvardamisena või isegi sõjaliste tegudena.⁸⁰

Selliste õiguslike järelduste põhjendus on hõlpsalt mõistetav: kõigil neil juhtudel oleks vastavate riikide vastu alustatud sõda, kui nende “koostöövalmidust” poleks õnnestunud saavutada ähvarduste abil.⁸¹ Rünaku alla sattunud riik oleks paratamatult pidanud alustama relvastatud vastupanu, kui ta oleks tahtnud kaitsta oma iseseisvust või territooriumi terviklikkust.⁸² Seega omasid need ähvardused C. A. Pompe selgituste kohaselt Nürnbergi tribunali jaoks samasugust mõju nagu sõda või sõjalise jõu kasutamine.⁸³ Kokkuvõttes näitas Nürnbergi praktika, et II maailmasõja ajal oli võimalik toime panna “agressiooni” ka ilma, et oleks puhkenud sõjategevus.⁸⁴

Nürnbergi pretsedendid on Balti riikide juhtumi hindamisel üksnes abistava tähtsusega. Nagu juba ülal näidatud, langevad Nõukogude Liidu poolt Balti riikide suhtes toime pandud teod “agressiooni” kategooriasse juba vastavalt *agressiooni defineerimise konventsioonile*. Siiski lisavad Nürnbergi pretsedendid olulist tõendusmaterjali selle kohta, kuidas rahvusvahelist õigust II maailmasõja kontekstis tõlgendati. Analoogia alusel Nürnbergi pretsedentidega kvalifitseerub agressiooniks ka Balti riikide hõivamine Nõukogude Liidu poolt ja seda isegi juhul, kui nende riikide vahel poleks kehtinud õiguslikult siduvat agressiooni definitsiooni koos mittekallaletungi paktidega. Raske on mitte nõustuda Dainius Žalimase mõttekäiguga:

Pole mingit põhjust käsitleda Nõukogude Liidu analoogseid tegusid aastal 1940 kuidagi erinevalt. Kui me võtaksime teistsuguse seisukoha, siis me eitaksime rahvusvahelise õiguse õiguslikku iseloomu. Mistahes õigussüsteemis on võimatu kvalifitseerida erinevalt analoogseid tegusid, mis on tehtud samades tingimustes, s.t me ei saa pidada ühe

⁸⁰ Roberts, *What Is a Military Occupation?*, BYBIL 1984, lk 273. Vt ka USA sõjaväetribunali otsust 14. aprillil 1949, *US vs Weizsäcker and Others*, A. D., 16 (1949), Case No. 118, lk 347.

⁸¹ Pompe, *op. cit.*, lk 22.

⁸² Pompe, *op. cit.*, lk 50.

⁸³ Pompe, *op. cit.*, lk 120.

⁸⁴ Nürnbergi tribunali Tšehhoslovakkiaat puudutava otsuse kriitikat vt: Marek, *op. cit.*, lk 302 jj.

riigi poolt sooritatud tegu rahvusvaheliseks kuriteoks ja täpselt sama tegu teise riigi poolt sooritatuna legitiimseks.⁸⁵

Eeltoodu valguses võib teha järgmised järeldused. 1940. aasta juunis pani Nõukogude Liit Balti riikide suhtes toime agressiooniaktid. Vaatamata nõukogude armee poolt tekitatud õhu- ja mereblokaadile, ei puhkenud sõjategevust ning vormiliselt ei kehtestatud NSV Liidu ja Balti riikide vahel sõjaseisukorda. Sellegipoolest oli Balti riikide okupeerimine punaarmee poolt oluliselt lähedasem sõjalisele kui rahu-meelsele okupatsioonile, olemata samas puhtal kujul ei üks ega teine. See on nende kahe liigi vahele jääv juhtum, mida Alfred Verdross on nimetanud sõjalaadseks okupatsiooniks (*occupatio quasi-bellica*) ning mis muutis okupandile siduvaks 1907. a Haagi regulatsioonid.⁸⁶ (Hiljem tuleb meil selles uurimuses veel tagasi pöörduda keeruka õigusliku küsimuse juurde *occupatio quasi-bellica* tagajärgedest, eriti pikaajalise okupatsiooni ja anneksiooni kontekstis.)

Balti riikide okupeerimise eritunnuseks on asjaolu, et okupeeriv riik ei tunnistanud ühelgi juhul, et tegemist on okupeeriva jõuga. Selle asemel väitis NSV Liidu valitsus pidevalt, et Balti riigid astusid “nõukogude rahvaste sõbralikku perre” omal vabal tahtel. Nagu on eelnevalt ja ka paljudes varasemates uurimustes näidatud, oli see väide lihtsalt vale. Eesti, Läti ja Leedu võtmine Nõukogude Liidu koosseisu 1940. aasta augustis pärast nende riikide okupeerimist 1940. a juunis ei olnud vabatahtlik, vaid seda tuleb käsitleda kui territooriumi sunniviisilist hõivamist, s.t anneksiooni. Lisaks, nagu me järgmiseks näeme, räägivad nõukogude uurijate töödes avaldatud vaated selgelt vastu võimalusele, et sunniviisiline annekteerimine võiks olla legaalne.

(D) Anneksiooni õigusvastasus rahvusvahelises õiguses: Nõukogude õigusteadlaste seisukohad

Nõukogude õiguslikku seisukohta anneksioonide õiguspärasuse küsimuses ei tohiks arutlusest kõrvale jätta, kuna kõige õiglasem võimalus määrata kindlaks, mis on õiguslikult lubatud ja mis keelatud, on vaadelda, kuidas mõistab õigusnorme asjaomane riik ise. Vladimir Lenini vaateid järgides määratlesid nõukogude õigusteadlased

⁸⁵ D. Zhalimas, *Legal and Political Issues...*, lk 110.

⁸⁶ Vt A. Verdross, *Völkerrechtliche Identität von Staaten...*, lk 20.

territooriumide omastamise legaalsuse rahvaste enesemääramisõiguse põhimõtte alusel, mitte niivõrd selle alusel, et riikidel on õigus suveräänsusele.⁸⁷ Lenini järgi on anneksioon “*rahvaste enesemääramisõiguse rikkkumine, riigipiiride kehtestamine vastu rahva taht.*”⁸⁸ 8. novembril 1917 kuulutas Venemaa II nõukogude üldkongress välja “Rahudekreedi”, mille oli sõnastanud Lenin. Selles kasutati anneksiooni defineerimiseks järgmist keerukat lõiku:

Vastavalt üldise demokraatia ja konkreetsemalt töölisklassi õigustunnetusele mõistab valitsus anneksiooni ehk võõrriikide sunniviisilise hõivamise all mistahes väikese ja nõrga rahva ühendamist suure ja tugeva riigiga ilma selle rahva täpse, selge ja vabatahtlikult väljendatud tahte või nõusolekuta, sõltumata vägivaldselt liidetava rahva eesrindlikkusest või tagurlikkusest, või selle rahva hoidmist olemasoleva riigi piirides, sõltumata sellest, kas see rahvas asub Euroopas või mõnes kauges ookeanitaguses riigis.⁸⁹

Nõukogude anneksioonikäsitluse loogiliseks järelدuseks oli, et territoriaalse muudatuse legaalsuse üle otsustamisel oli tähtsaimaks teguriks asjaomase rahva tahe. See käsitlus võimaldas tõlgendada legaalsena anneksioone, mis võeti ette *riigi* (valitsuse) vastu, kuid mida toetas vastava riigi *rahvas*.⁹⁰

Nõukogude õiguslike arvamuste allikad kinnitavad seisukohta, et juba II maailmasõja perioodi puhul pidasid nõukogude valitsus ja teadlased vägivaldset hõivamist õigusvastaseks, vähemalt juhul, kui sellega rikuti rahvaste õigust enesemääramisele.⁹¹ Paradoksaalselt ilmneb see õiguslik seisukoht muuhulgas ka sellest, kuidas nõukogude õiguskirjanduses käsitleti Balti riike. Nõukogude pool ei ole kunagi väitnud, et anneksioonid (aastal 1940) olid legaalsed, vaid et Balti

⁸⁷ Vt lisaks P. Morr , *Die Änderung der staatlichen Gebietshoheit nach sowjetischer Völkerrechtslehre und V lkerrechtspraxis, mit besonderer Berücksichtigung des Annexionsverbots*, Dissertatsioon, Münster, 1967, lk 147 jj.

⁸⁸ Vt V. Lenin, *Kogutud teosed*, kd. XIX, lk 304. Tsiteeritud teoses Morr , lk 147.

⁸⁹ Vt näit *Документы внешней политики СССР*, том. I, Москва, 1957, lk 12. Loomulikult võib väita, et “Rahudekreet” oli poliitiline ja mitte õiguslik dokument. Samas viitab dekreeди sõnastus Nõukogude valitsuse tugevalt normatiivsele veendumusele.

⁹⁰ Vt Morr , *op. cit.*, lk 156, 165 ja 176.

⁹¹ Vt ka “rahvusp him tte” (Barsegov) kontseptsiooni, mille kohaselt rahvad moodustavad oma “riiklikud territooriumid” ja nende piire saab seetõttu muuta ainult kooskõlas rahvaste enesem aramis iguse põhimõtetega. Vt Ю. Г. Барсегов, *Территория в международном праве*, lk 128 jj.

rahvad esitasid “vabatahtlikult” palve NSV Liiduga ühinemiseks, s.t nad teostasid oma õigust enesemääramisele. Seetõttu põhines nõukogude õiguslik argument alati faktide erisugusel tõlgendusel, nimelt et Balti riikide “kodanlikud” valitsused olid kukutatud “sotsialistlikes revolutsioonides” ning uued “rahvavalitsused” korraldasid valimised, mille tulemusena Balti riikide parlamendid palusid luba NSV Liiduga ühinemiseks. Seepeale Balti riikide parlamentide taotlused rahuldati.⁹²

Kui heita kõrvale see, kuidas nõukogude pool käsitles Balti juhtumi fakte, siis näitab nõukogude käsitus anneksioonide õiguslikust staatusest selgelt, et NSV Liidu enda praktika oli õigusvastane. Juri Barsegovi sõnul:

Vallutamine ja orjastamine vastanduvad täielikult tänapäeva rahvusvahelise õiguse normidele. Vallutamise ja anastamise aluseks on alasti jõu kasutamine. Sellest järeldub, et vallutamine ja anastamine ei käi kokku rahvaste vaba enesemääramisega. Lisaks ei käi need kokku ka riigi territooriumi terviklikkuse ja puutumatus põhimõtetega. Kõigis ametlikes rahvusvahelistes tegudes (...) eitatakse sõja ähvardusel või relvastatud anastamise tulemusena saavutatud territoriaalse vallutuse õiguslikku kehtivust. Esmajoones 1947. aastal sõlmitud rahulepingud, millega lõpetati II maailmasõda, tühistasid ka teljeriikide poolt tehtud territoriaalsed muudatused.⁹³

Ent Balti riikide puhul ei teinud territoriaalseid muudatusi mitte teljeriigid, vaid üks II maailmasõja võitjariik. Kuigi õiguslikust aspektist ei olnud sel tõsiasjal mingit tähtsust, olid sellel olulised tagajärjed võimupoliitika praktilise külje jaoks.

(E) Nõukogude anneksiooni õigusvastatus: üldjärelused

Lähtudes ülaltoodud analüüsist, võib järeldada, et Balti riikide annekteerimine Nõukogude Liidu poolt aastal 1940 oli rahvusvahelise õiguse järgi õigusvastane. Sellega rikuti vähemalt kahte põhjapanevat

⁹² Vt näit Ю. Г. Барсегов, *Территория...*, lk 88 jj. Vastuolu nõukogude õigusdoktriini ja praktika vahel toob välja E. Kordt, *Ungleicher Vertrag und Annektion im sozialistischen Völkerrecht und in der Staatenpraxis sozialistischer Länder*, FS Hermann Jahrreiss, Köln: Carl Heymanns Verlag, 1964, lk 201–220.

⁹³ Ю. Г. Барсегов, *Территория...*, lk 94.

rahvusvahelist õigusnormi, mis olid NSV Liidu ja Balti riikide suhete jaoks siduvad: jõu kasutamise keeld ja rahvaste õigus enesemääramisele. Eelnevalt on näidatud, et alusetu on väita nagu ei tähendaks jõu kasutamise õigusvastasus ka anneksioonide õigusvastasust.

Kuid Balti riikide puhul kestis õigusvastaste tegevustega loodud olukord pool sajandit. Seetõttu tuleb küsida, kas see pikk ajavahemik võis mingil moel “parandada” anneksiooni õigusvastasuse.

3. Igamine ja Nõukogude võim ebaseaduslikult annekteeritud Balti riikides

(A) Igamise kontseptsioon rahvusvahelises õiguses

Rahvusvahelises õiguskirjanduses on palju vaieldud, kas igamise instituut, mis sisaldub praktiliselt kõigi riikide õigussüsteemis, eksisteerib ka rahvusvahelises õiguses. Mil määral saab aja möödumine “heastada” algselt õigusvastast tegu, näit tekitada valdusõiguse jõuga omandatud territooriumile? Millisel ajahetkel tunnistab rahvusvaheline õigus *die normative Kraft des Faktischen* (tegelikkuse normatiivset jõudu)⁹⁴ ja legaliseerib *fait accompli* (sündinud fakti)?⁹⁵

Esimesed rahvusvahelisest õigusest kirjutanud autorid, näit Hugo Grotius,⁹⁶ Christian Wolff ja Emer de Vattel,⁹⁷ kuid samuti varane anglosaksi doktriin tunnustasid igamise instituuti teatud tingimustel.⁹⁸ Teisalt mõõnis Johan Jacob Moser kahetsusega, et kuigi igamise õigusdoktriin oleks ülimalt vajalik rahu ja julgeoleku tagamiseks, ei anna rahvusvaheline õigus mingeid juhiseid, kuidas toimida juhul, kui riigid esitavad nõudeid teiste riikide poolt okupeeritud aladele.⁹⁹ Sarnaselt tõi Georg von Martens esile, et Euroopa riigivõimud on igamisenõude rakendamisel ebajärjekindlad ning puudub kokkulepe

⁹⁴ Selle doktriini alguse kohta vt: G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, 1914, lk 340 jj.

⁹⁵ Vastavat arutlust vt C. Bilfinger, *Vollendete Tatsachen und Völkerrecht — Eine Studie*, 15 ZaöRV 1953/54, lk 453–481.

⁹⁶ H. Grotius, *De iure belli ac pacis*, II raamat, ptk. 4, §§ 1, 7, 9.

⁹⁷ E. Vattel, *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle*, II raamat, ptk XI, § 147.

⁹⁸ Täiendavaid viiteid võib leida teosest B. Wiewióra, *Uznanie nabytków...*, (The Recognition of the Territorial Acquisitions in International Law) 1961, lk 163.

⁹⁹ Vt J. J. Moser, *Versuch des neuesten Europäischen Völkerrechts in Friedens — und Kriegszeiten*, I. raamat, I. ptk., 1777, lk 24–25.

igamise tähtaja osas.¹⁰⁰ Sellegipoollest on igamise instituuti mitmetel 20. sajandi rahvusvahelise arbitraaži juhtudel tunnistanud ja rakendatud.¹⁰¹ Seega jääb igamine küll alati vastuoluliseks teemaks, kuid see on siiski klassikalise rahvusvahelise õiguse osa.¹⁰² Igamine on olnud rahvusvahelises õiguses hädavajalik instituut, arvestades vajadusega, et õigus oleks realselt toimiv. Ilma igamise instituudita võiks tekkida oht, et õiguse ja tegelikkuse pikka aega kestev vastuolu muudaks rahvusvahelise õiguse ebaefektiivseks ja tarbetuks.

Ometi on pärast ÜRO harta jõustumist kostnud üha tugevamaid hääli, et soetava igamise instituut tuleks hüljata.¹⁰³ Üks osa õigusdoktriinist pooldab veel seisukohta, et soetav igamine on üldine õigusprintsip, mida rahvusvaheline õigussüsteem endiselt tunnustab.¹⁰⁴ Samas on muutunud väga kaheldavaks, kas territooriumi õigusvastase hõivamise igamine on veel võimalik ÜRO harta valguses, kui *droit de conquête* on kaotatud.¹⁰⁵ Siiski on mõistlik lähtuda eeldusest, et kuna Balti riigid annekteeriti aastal 1940, s.t enne ÜRO harta jõustumist, võib igamise instituut mängida Balti riikide olukorra hindamise juures teatud rolli.

(i) Ajategur kui objektiivne element igamise analüüsis?

Õiguskirjanduses on vaieldud selle üle, kas aja möödumine omab iseseisvat ja objektiivset kaalu igamise toetuseks.¹⁰⁶ Kui möödub näiteks

¹⁰⁰ G. von Martens, *Précis du droit des gens moderne de l'Europe, fondé sur les traités et l'usage*, 2. trükk, Göttingen: Henri Dietrich, 1801, lk 64–67.

¹⁰¹ Vt *Chamizal*, RIAA XI, 1911, lk 318; *Grisbadarna*, 1909, in Scott, *The Hague Court Reports* 1916, lk 487 jj. Vt ka *Island of Palmas*, RIAA II, lk 839. (“...territoriaalse suveräänsuse pidev ja rahumeelne (rahumeelne teiste riikide suhtes) eksponeerimine on sama hea nagu valdusõigus.”) ja *Minquiers and Ecrehos*, ICJ Reports 1953, lk 47 jj.

¹⁰² Head ülevaadet doktriinist ja selle kriitikat vt: G. Zimmer, *Gewaltsame territoriale Veränderungen und ihre völkerrechtliche Legitimation*, Berlin, 1971, lk 46–67; E. A. Belgrad, *The Theory and Practice of Prescriptive Acquisition in International Law*, Dissertation, Johns Hopkins U., Baltimore, 1967.

¹⁰³ Vt näit Langer, *Forcible Seizure...*, ja Verdross-Simma, *Universelles Völkerrecht*, lk 759, § 1163. Poola rahvusvahelise õiguse uurijate negatiivseid hinnanguid vt Wiewióra, *Uznanie...*, 1961, lk 147 jj. (“Igamine peab olema püsiv, häärimatu ja vaidlustamatu.”)

¹⁰⁴ Vt näit Dahm/Delbrück/Wolfrum, *Völkerrecht*, Bd. I/I, lk 365; Seidl-Hohenfeldern, *Völkerrecht*, 1997, Rdnr. 1157; D. H. N. Johnson, *Acquisitive Prescription in International Law*, 27 BYIL 1950, lk 353; Doehring, *Effectiveness*, väljaandes: EPIL 7, 1984, lk 73.

¹⁰⁵ Kuid vt C. A. Fleischhauer, *Prescription*, EPIL 10, 1987, lk 330.

¹⁰⁶ Vt üldiselt M. Kohen, *Le droit international et le temps*, väljaandes: Société française pour le droit international, Colloque de Paris, Paris: Pedone, 2001, lk 129–157 ja riikide

sada aastat, kas siis olukord muutub pika ajavahemiku tõttu objektiivselt kindlaks, või kindlustub see üksnes põhjusel, et riigid omistavad ajategurile seesuguse kaalu? Nõukogude võim Balti riikides kestis ligikaudu viiskümmend aastat, mis on iseenesest pikk aeg ja võrdub inimese keskmise elueaga paljudes maailma osades.

Joe Verhoeven märgib, et eksisteerib oluline erinevus selle vahel, kuidas Iraak okupeeris Kuveidi aastal 1990 ja selle vahel, milline oli Balti riikide okupatsioon (1940–1991) — eristavaks asjaoluks on just ajategur. Kuveit oli okupeeritud kuus kuud, Balti riigid aga viiskümmend aastat.¹⁰⁷ Charles de Visscheri jaoks oli aeg ise selliseks teguriks õigusdoktriinis, mis toetas igamist.¹⁰⁸ Ka mitmed teised autorid on kasutanud oma käsitlustes ajategurit väites, et riik lakkab olemast juhul, kui puudub realistlik võimalus selle riigi iseseisvuse taastamiseks.¹⁰⁹ Doehring kasutab muuhulgas ka seda argumenti, kui ta selgitab, kuidas Saksa riik ning Saksamaa poolt annekteeritud Austria said pärast II maailmasõda järjepidevalt edasi eksisteerida.¹¹⁰ Georg Dahm väitis, et protestid ja formaalne mittetunnustamine ei saa välisendada igamise toimumist; pigem on igamise allikaks *normative Kraft des Faktischen* ise.¹¹¹

Küsimustes riikide lõppemise ja järjepidevuse kohta on ajategur mänginud ajaloos olulisemat rolli kui praegu, eriti kui jõu kasutamise keeld ei olnud veel saanud vastuvaidlematuks normiks.¹¹² Ent juba 1930ndatel aastatel tõlgendati ajategurit kontekstist lähtuvalt seoses tekkiva õigusvastasuse aspektiga. Näiteks nõukogude välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov teatas Austria ja Tšehhoslovakkia okupeerimise kontekstis:

õigusjärgluse kontekstis: W. Fiedler, *Der Zeitfaktor im Recht der Staatensukzession*, väljaandes: Staat und Recht. Festschrift für Günther Winkler, Wien: Springer, 1997, lk 217–235.

¹⁰⁷ J. Verhoeven, *La reconnaissance...*, lk 37.

¹⁰⁸ Vt C. de Visscher, *Théories et réalités en droit international public*, 1967, lk 256 (“Aeg on faktoriks juriidilises konsolideerumises.”)

¹⁰⁹ K. Doehring, *Völkerrecht*, lk 71. “Riigi hävimist tema riigivalitsusvõime kaotamineku tõttu (...) tunnustatakse tõsiselt alles siis, kui ei eksisteeri enam mõistlikku väljajaadet seda kunagi taastada.”

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ Vt G. Dahm, *Völkerrecht*, Stuttgart, 1958, 1 Band, lk 593–595. Vt J. Charpentier, *La reconnaissance internationale et l'évolution du droit des gens*, Dissertatsioon, Paris, 1956, lk 158.

¹¹² Vt Saksamaa tsiviilkohtu otsuses toodud arutlust “ajateguri” aspektist annekteeritud Balti riikide juhtumi puhul, LG Göttingen of 25.5.1948, MDR 1948, lk 361 jj.

Me ei saa arvestada ainult küsimusega, kas võitlus agressori ja tema ohvri vahel on lõppenud, vaid me peame vaatama ka seda — kui see on praegu juhtunud —, kas on veel võimalust selle võitluse taastamiseks ning samuti tuleb meil arvestada teiste asjaoludega, mis võivad agressiivsete vägivallategudega loodud olukorda muuta.¹¹³

On äärmiselt kaheldav, kas kaasaegne rahvusvaheline õigus omistab ajategurile iseseisva ja “objektiivse” rolli otsustes riigi lõppemise või järjepidevuse üle õigusvastase annekteerimise juhtudel. Kaasaegsesse rahvusvahelisse õigusse kuulub norm, mis keelustab õigusvastaste anneksioonide tunnustamise; ajateguriga arvestamine muudaks õigusvastaselt annekteeritud riikide õigusliku staatuse sõltuvaks sellest, kas riiki õnnestub kiiresti ja edukalt vabastada või mitte. See oleks meelevaldne kriteerium; selles mõttes ei saa aja möödumine ilmselt okupatsiooni õigusvastasust ära muuta. Kuveidi jätkuv “olemasolu” viis kuud pärast Iraagi õigusvastast anneksiooni oleks samasugune fiktsioon nagu iseseisvate Balti riikide “olemasolu” 1980ndatel aastatel, kui nad olid NSV Liidu poolt õigusvastaselt annekteeritud.

1940. aastal kehtinud rahvusvahelise õiguse kontekstis ja järgnevatel aastakümnetel enne mittetunnustamise kohustuse teket *võis* ajategur mängida õigusliku staatuse jaoks olulist rolli, kuid see oli üksnes selline roll, mille sellele omistasid “kukutatud valitseja” ja kolmandad riigid, s.t see ei olnud “objektiivne” roll.

(ii) Igamise analüüsi kriteeriumid

Edasise analüüsi alusena võib kasutada Hersch Lauterpachti käsitlust igamisest. Lauterpachti definitsiooni järgi on igamine *suveräänsuse omandamine territooriumi üle selle territooriumi üle pideva ja häirimatu suveräänsuse valitsuse teostamise abil seesuguse perioodi vältel, mis on ajalooliste arengute mõjul vajalik selleks, et tekiks üldine veendumus, et praegune asjade seis vastab rahvusvahelisele korrale*.¹¹⁴ Lauterpacht toetas igamise instituudi kasutamist rahvusvahelises õiguses ning pidas selle põhjenduseks vajadust stabiilsuse ja korra järele — samadel põhjustel kasutatakse seda ka siseriiklikus õiguses.¹¹⁵ Ta rõhutas, et ei ole

¹¹³ 19 LNOJ, 341 (1938).

¹¹⁴ H. Lauterpacht (toim), *International Law. A Treatise*, 8th ed., 1955, lk 576.

¹¹⁵ *Ibid.*, lk 576.

võimalik kehtestada üldist reeglit, mis määratleks igamise teel valdusõiguse tekkimiseks vajaliku ajavahemiku või muud tingimused: kõik sõltub üksikjuhtumist.¹¹⁶ Ent samas võttis ta seisukoha, et “*ķuni teised riigid jätķavad protestide ja nõuete esitamist, ei ole suveräänse valitsuse teostamine häirimatu, samuti ei ole olemas nõutavat üldist veendumust, et praegune asjade seis vastab rahvusvahelisele ķorrale. Ent ķui selliste protestide ja nõuete esitamine lakķab, muutub territooriumi tegelik valdamine häirimatuks ning seega võivad teatud oludel asjad ķüpseda selleni, et asjade seis vastab rahvusvahelisele ķorrale.*”¹¹⁷

Nagu õigusdoktriinis on korduvalt rõhutatud, ei ole igamisel kindlaksmääratud ajalist piiri.¹¹⁸ Õiguskirjanduses on väidetud, et vallutatud territooriumi puhul ei rakendu igamine kindlasti veel poole sajandi möödumisel. Näiteks Piotr Laski on väitnud, et jagatud Poolas (1795–1919) ei toimunud mingit igamist, muuhulgas ka poolakate arvukate ülestõusude tõttu.¹¹⁹ Seega ei saa ka viiskümmend aastat olla veenvaks argumendiks igamise rakendumise kohta.

Laski näib kokku võtvat paljud õigusdoktriinis esitatud argumendid, kui ta väidab, et igamine teostub alles siis, kui olukord on lõplikult stabiliseerunud. Igamiseks vajalikkude stabiilsust võib häirida eelmine valitseja, solidaarselt tegutsev rahvusvaheline kogukond või siis ka asjaomase territooriumi elanikkond, “*ķelle vastuhakķ toob ķaasa jõu ķasutamise, mis ühtlasi tähendab, et suveräänsete õiguste teostamine ei ole enam rahumeelne.*”¹²⁰

Seega võime igamise analüüsis eristada kolme olulist elementi: “kukutatud valitseja” (valitsuse) seisukoht, kolmandate riikide arvamused ning allutatud rahva suhtumine. Seetõttu on vaja analüüsida, kas need elemendid toetavad Balti riikide õiguslikku järjepidevust või selle kadumist. Nendest elementidest mängis vähemalt rahvusvahelise õiguse spetsialistide hinnangul kõige olulisemat rolli mittetunnustamispoliitika raames esitatud kolmandate riikide arvamus.

¹¹⁶ *Ibid.*, lk 576.

¹¹⁷ *Ibid.*, lk 576–577.

¹¹⁸ Vt näiteks: D. Blumenwitz, ‘*Ex factis ius oritur — ex injuria ius non oritur*’, väljaandes: B. Meissner, G. Ziegler (toim), Staatliche und nationale Einheit Deutschlands — ihre Effektivität, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984, lk 55 ja Zimmer, *op. cit.*, lk 52.

¹¹⁹ P. Laski, *The Prescription in International Law — Some Remarks*, 23 Polish YBIL 1997–1998, lk 225 jj.

¹²⁰ Laski, *op. cit.*, lk 225.

(B) Balti riikide okupeerimise mittetunnustamine: õigus ja poliitika

(i) Mittetunnustamine ajaloos

Mittetunnustamine on doktriin, mida on ajaloos kasutatud peamiselt poliitiliste eesmärkide saavutamiseks. 19. sajandil ei olnud Euroopa monarhiad ja USA — küll osaliselt erinevatel põhjustel ja erinevates huviväljendustes — nõus tunnustama revolutsioonide tagajärjel tehtud muudatusi valitsussüsteemides. 19. sajandil ja 20. sajandi algul kasutati mittetunnustamist imperialistliku poliitika teostamiseks.¹²¹ Mittetunnustamise lõppeesmärk on olnud ebasoovitava olukorra tagasipööramine või siis muude soovitud poliitiliste eesmärkide saavutamine. Juba varasemas riikide praktikas käis mittetunnustamisega kaasas tõsiasjade eiramine normatiivsetel või ideoloogilistel põhjustel, näit USA keeldumine Venemaa nõukogude valitsuse tunnustamisest 1920ndatel aastatel. On kritiseeritud, et mittetunnustamise taga võivad küll olla head kavatsused, kuid kuna see ei saa toimida tõhusa sanktsioonina, “tekib see ainult täiendavat ebastabiilsust.”¹²² Oma 1941. aastal peetud ettekandes Ameerika Rahvusvahelise Õiguse Ühingule märkis Herbert W. Briggs, et õigusteadlased on ajast aega pidanud otsustama kas faktide või normatiivsete ootuste kasuks, ning otsustas ise mittetunnustamise vastu: “Päris kindlasti on võimalik üht-teist öelda faktidega tegelemise kasuks.”¹²³

(ii) Stimsoni doktriin

Õigusvastase jõukasutuse tagajärjel tekkinud anneksiooni mittetunnustamist kasutati esimest korda juba varsti pärast 1928. a Briand-Kelloggi pakti vastuvõtmist.¹²⁴ Ent selle abinõu kasutamine riikide praktikas ei olnud esialgu ühtne ega järjekindel.¹²⁵ Balti riikide anneks-

¹²¹ Vt USA poliitika kohta Ladina-Ameerikas: *Non-recognition: A Reconsideration*, 22 The University of Chicago Law Review 1954–1955, lk 261, 271 jj.

¹²² H. W. Briggs, *Non-recognition of Title by Conquest and Limitations of the Doctrine*, 34 ASIL Proc. 1940, lk 72, 81–82.

¹²³ *Ibid.*, lk 82.

¹²⁴ Vt Langer, *Seizure of Territory*, 1947, lk 46 jj.

¹²⁵ Vt *ibid.*, lk 123 jj.

teerimine tõi kaasa ühe esimestest või isegi kõige esimese juhtumi, kus — vaatamata kõigile faktidele ja tegelikele asjaoludele — oluline osa riikidest eitas *pidevalt* selle anneksiooni legaalsust.

Agressiooni tulemuste mittetunnustamise doktriini sõnastas Ameerika Ühendriikide riigisekretär Henry L. Stimson seoses Jaapani agressiooniga Mandžuurias aastal 1932.¹²⁶ Stimsoni doktriini aluseks oli USA vastava diplomaatilise noodi viimane lause:

ning et (USA valitsus) ei kavatse tunnustada mingit olukorda, lepet või lepingut, mis tekitatakse 27. augusti 1928. a Pariisi pakti kokkulepete ja kohustustega vastuolus olevate abinõudega, arvestades, et selle lepingu osapooled on nii Hiina, Jaapan kui ka Ameerika Ühendriigid.¹²⁷

See doktriin leidis teiste riikide seas, eriti Ameerika mandril, koheselt positiivset vastukaja.¹²⁸ Seega võttis Rahvasteliidu assamblee, pidades esmajoones silmas Mandžuuria olukorda, 11. märtsil 1932 vastu otsuse, mille kohaselt

... Rahvasteliidu liikmetel lasub kohustus mitte tunnustada ühtegi olukorda, lepet või lepingut, mis tekitatakse Rahvasteliidu lepingu või Pariisi paktiga vastuolus olevate abinõudega.¹²⁹

Kirjanduses on arutletud selle üle, kas Rahvasteliidu assamblee 11. märtsi 1932 otsus koos liidu lepingu 10. artikliga kehtestas õigus-

¹²⁶ Vt Langer, *op. cit.*, lk 50 jj. Vt ka P. C. Jessup, *The Birth of Nations*, 1974, lk 305 jj.

¹²⁷ Vt teksti 26 AJIL1932, lk 342.

¹²⁸ Vt 3. augusti 1932 Chaco deklaratsiooni, milles üheksateist Ameerika vabariiki deklareerisid: “Ameerika rahvad deklareerivad lisaks, et nad ei tunnusta selles vaidlusküsimuses ühtegi territoriaalset korraldust, mida ei ole saavutatud rahumeelsete vahenditega, ega territoriaalsete hõivamiste kehtivust, kui need on saavutatud okupatsiooni või relvade jõul vallutamise teel.” Vt ka 10. oktoobri 1933 Saavedra Lamas sõjavastast lepingut, milles kaksikümmend üks Ameerika vabariiki ja üksteist Euroopa riiki deklareerisid, “et territoriaalseid küsimusi kõrgete lepingupoolte vahel ei tohi lahendada vägivaldselt ning nad ei tunnusta ühtegi territoriaalset korraldust, mida ei ole saavutatud rahumeelsete vahenditega, ega okupatsiooni või territooriumi hõivamise kehtivust, kui see on saavutatud relvade jõul.” Vt LNTS 163 (1935–1936), lk 393. Viimaks sätestas 26. detsembri 1933 riikide õiguste ja kohustuste Montevideo konventsioon: “Lepinguosalised riigid kehtestavad oma selge käitumisreeglina kohustuse mitte tunnustada territooriumi hõivamisi ega erilisi eeliseid, mis on saavutatud jõu abil... Iga riigi territoorium on puutumatu ning ei või olla sõjalise okupatsiooni ega ühe riigi poolt teisele otseselt või kaudselt, mistahes motiivil ja kasvõi ajutiselt peale sunnitud jõumeetmete objektiks.” Vt LNTS 165 (1936), lk 19.

¹²⁹ Vt lisaks Repečka, *op. cit.*, lk 216 jj.

likult juba mittetunnustamise kohustuse.¹³⁰ Mõnede teadlaste väitel see kohustus tõepoolest kehtestati, vähemalt otsuse poolt hääletanud riikide jaoks, samas kui teised on arvanud, et see otsus (mis ei olnud leping) ei saanud omada seesugust õiguslikku mõju. Eriti problemaatiline on õigusliku hinnangu andmine riikide praktikale 1930ndate aastate lõpul, kui peaaegu kõik riigid, sealhulgas ka Balti vabariigid, tunnustasid lõpuks Etioopia ja Austria annekteerimist. Rahvusvahelise õiguse uurijad on püüdnud hoiduda väitest, et need riigid rikkusid iseendile kehtestatud *õiguslikku* standardit.

Robert Langer järeldab, et “see küsimus jääb mõneti lahtiseks.”¹³¹ Ent isegi kui mittetunnustamine ei saanud aastal 1932 õiguslikult siduvaks reeglits või kohustuseks, mängisid vastavate riikide seisukohad olulist rolli selle poliitilise doktriini kinnistamisel ning hilisemal muutumisel õigusdoktriiniks, kuni sellest sai *opinio iuris*.

Balti juhtumi uurimisel pakub erilist huvi nõukogude poole seisukoht, mida on väljendatud 7. märtsi 1933 noodis Mandžuuria juhtumi kohta. Selles noodis väljendas Nõukogude Liit järgmist seisukohta vallutamise ja anneksiooni kohta:

Nõukogude riigi algusest peale on ta kuulutanud oma poliitika ühe olemusliku põhimõttena kõigi rahvaste õigust enesemääramisele, nii et neil on vabadus väljendada oma tahet ning puudub igasugune väline surve; ta on võtnud kõige otsustavamalt sõna sõjalisest vallutusest tulenevate anneksioonide ja väljapressimiste vastu, samuti vägivaldse okupatsiooni vastu. Need põhimõtted toovad loogiliselt kaasa absoluutse austuse kõigi riikide territoriaalse terviklikkuse ning poliitilise, sotsiaalse, majandusliku ja haldusliku sõltumatuse suhtes, rahvusvaheliste konfliktide mitterahumeelsete vahenditega lahendamise lubamatuse, ning kõige selgemalt ka kohustuse täita rangelt rahvusvahelisi leppeid, mis neid põhimõtteid kehastavad¹³²

¹³⁰ Vt arutelu teoses Langer, *op. cit.*, lk 95 jj.

¹³¹ Langer, *op. cit.*, lk 98.

¹³² Tsiteeritud teoses Repečka, *op. cit.*, lk 217. Repečka järgi tõestab see deklaratsioon, et NSV Liit eitas juba aastal 1933 ametlikult, et anneksioon võiks olla õiguspärase valdusõiguse aluseks. Vt lk 217–218.

(iii) Nõukogude anneksiooni mittetunnustamine
Balti riikide puhul

Balti riikide annekteerimise puhul ei olnud riikide praktika täiesti ühetaoline.¹³³ Kuna on olemas juba põhjalikud uurimused Balti riikide annekteerimise mittetunnustamise diplomaatia ajaloo kohta,¹³⁴ ei ole siinkohal vajadust korrata kõiki sellega seotud fakte. Võttes aluseks seisukoha Balti riikide annekteerimise suhtes, võib riigid jagada nelja gruppi. Selle jaotuse aluseks on vastuoluline eristus *de facto* ja *de iure* tunnustamise vahel. Ehkki mõned autorid on pidanud sellist eristust “rahvusvahelises õiguses lubamatuks”,¹³⁵ kasutasid Balti juhtumi puhul seda mitmed riigid.

Esimesse gruppi kuuluvad need lääneriigid eesotsas USA-ga, kes kunagi ei tunnustanud Balti riikide annekteerimist ei *de iure* ega *de facto*.¹³⁶ Ühendriikide mittetunnustamispoliitikaga kaasnes, et Balti riikide diplomaatilised esindused USA-s jätkasid oma tegevust ka viie nõukogude võimu aastakümne vältel. Kogu selle aja, mil Balti riigid olid nõukogude võimu all, andsid Ameerika Ühendriigid nende kolme riigi iseseisvuspäevadel välja korduvaid kinnitusi oma mittetunnustamispoliitika kohta. Ühendriikide valitsus pidas enda poolt Balti riikidega sõlmitud lepinguid jätkuvalt kehtivaks.¹³⁷ USA valit-

¹³³ Aastal 1941 jõudis Makarov isegi esialgsele järeldusele, et II maailmasõja keeres olid riigid, välja arvatud Portugal, Balti riikide annekteerimist tunnustanud. Vt N. Makarov, *Die Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjet-Union*, ZaöRV 1941, lk 705–706.

¹³⁴ Vt W. J. H. Hough, III, *The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting forcible Seizure of Territory*, 6 New York L. S. J. Int'l. L., 1985, lk 391 jj. Vt ka V. J. Riisman, *The Continued Legal Existence of the Baltic States*, 12 The Baltic Review 1957, lk 48 jj; Repečka, *op. cit.*, lk 282 jj.

¹³⁵ Michael C. van Walt van Praag kinnitab, et “riik ei saa tegelikult eksisteerida (...), ilma et ta eksisteeriks juriidilises mõttes. (...) Terminid *de facto* ja *de iure* on tunnustamise protsessis kasutatavad vaid juhul, kui vastukäivad nõuded territooriumi valitsemisele jäävad lahendamata ning tunnustav riik tahab näidata oma toetust ühele taotlejale.” Vt *The Status of Tibet. History, Rights, and Prospects in International Law*, Boulder: Westview Press, 1987, lk 99.

¹³⁶ Teiste varasemate juhtumite kohta USA kohtutes vt *The Maret*, A.D. Case No. 9 (1943/45); *A/S Merilaid*, A.D. Case No. 6 (1947). Vt ka M. Whiteman, *Digest of International Law*, Vol. 5, US Department of State, 1965, lk 942; H. W. Briggs, *Non-recognition in the Courts: the Ships of the Baltic Republics*, 37 AJIL 1943, lk 585–596 ja L. Juda, *United States' Non-recognition of the Soviet Unions Annexation of the Baltic States: Politics and Law*, 6 JBS 1975, lk 272–290.

¹³⁷ Vt *Treaties in Force — A List of Treaties and Other International Agreements of the United States in Force on January 1, 1983*, Washington, Department of State, 1983, lk 102.

suse nimekiri maailma riikidest sisaldas jätkuvalt kolme iseseisvat Balti vabariiki koos märkusega, et Ühendriigid ei tunnusta nende võtmist NSV Liidu koosseisu.¹³⁸

Nõukogude vallutuse mittetunnustamist rõhutati eriliselt Reagani valitsuse ajal, mil Balti riikides ja teistel NSV Liidu poolt annekteeritud Ida-Euroopa aladel aastal 1941 toimunud esimese massiküüditamise aastapäeval, 14. juunil 1982 seati Ühendriikides sisse Balti vabaduse päev. 26. juulil 1983, kui tähistati kolme Balti riigi *de iure* tunnustamise 61. aastapäeva, esitas Ühendriikide saadik ÜRO juures Jeane J. Kirkpatrick ÜRO peasekretärile deklaratsiooni, mis kinnitas Balti riikides kehtestatud nõukogude võimu jätkuvat mittetunnustamist.¹³⁹

Samuti ei tunnustanud Eesti, Läti ja Leedu võtmist Nõukogude Liidu koosseisu ei *de iure* ega *de facto* ka Vatikan ja Iirimaa.

Teine ja arvuliselt tõenäoliselt kõige suurem lääneriikide grupp ei tunnustanud nõukogude anneksiooni kunagi *de iure*. Samas nad tunnustasid nõukogude valitsust *de facto*. Sellesse riikide gruppi kuulusid Austraalia, Belgia, Brasiilia, Costa Rica, Ecuador, Guatemala, Hiina, Jugoslaavia, Kanada,¹⁴⁰ Kolumbia, Kreeka, Luksemburg, Malta, Mehhiko, Norra, Paraguai, Portugal, Prantsusmaa,¹⁴¹ SLV,¹⁴² Šveits, Taani,

¹³⁸ Vt R. J. Misiunas, *Sovereignty Without Government: Baltic Diplomatic and Consular Representation, 1940–1990*, väljaandes: Y. Shain (toim), *Governments-in-Exile in Contemporary World Politics*, New York: Routledge, lk 137.

¹³⁹ E. Jaakson, *Eestile*, Tallinn: SE & JS, 1995, lk 312.

¹⁴⁰ Vt *Estonian State Cargo and Passenger S.S. Line vs Laane and Boutser (The Elise)*, A.D. Case No. 50 (1948). Vt ka House of Commons Debates, May 19, 1987, lk 6229, trükitud 26 CanYBIL 1988, lk 336 jj ("Need meetmed tõestavad, et Kanada ei tunnista jätkuvalt Nõukogude kontrolli kehtestamist Balti riikide üle ning Nõukogude instantsid on sellest tõsiasiast täiesti teadlikud.")

¹⁴¹ Vt *Gebraud vs Meden*, France, Cour de Cassation, January 10, 1951, milles leiti: "Ükski rahvusvahelise ulatusega akt ei ole tühistanud Läti riigi kadumist. Ükski leping ei ole kinnitanud selle kadumist õiguste ja kohustuste subjektina. Vastavalt sellele on madalama astme kohus korrektselt järeldanud, et 'kuni Läti tulevikku ei ole otsustatud rahulepinguga, ei ole võimalik öelda, et lätlased on jäänud ilma riigita.'" 18 ILR 1951, lk 288–289. Vt ka välisminister Roland Dumas' ütlust ajalehes *Le Monde*, 12.3.1990, Prantsuse seisukohtadest annab ülevaate J. Huntzinger, *La renaissance des Etats Baltes*, 1994, lk 48 jj.

¹⁴² Vt näiteks föderaalvalitsuse seisukohta 8.11.1985: *Verhandlungen des Deutschen Bundestages, Stenographische Berichte*, 172. Sitzung, Bd. 134, lk 12959, kus riigiminister Möllemann, vastates rahvasaadik Hupka küsimusele, ütles: "Föderaalvalitsus ei ole tunnustanud Balti riikide annekteerimist NSV Liidu poolt. Seda seisukohta on väljendatud mitmetes föderaalvalitsuse deklaratsioonides ja samuti *Bundestag*'is." Ülevaadet Saksamaa kohtuotsustest Briti ja Ameerika okupatsioonitsoonides, millega

Tšiili, Türgi, Uruguai, Venezuela ja Ühendkuningriik.¹⁴³ Näiteks ei pidanud Briti suursaatkond Moskvast ametlikku suhtlust Balti nõukogude vabariikide riigorganitega.¹⁴⁴ 1980ndatel sai paljudel juhtudel selgeks, et nende riikide juhtide retoorika muutis eristuse anneksiooni *de iure* ja *de facto* tunnustamise vahel — vähemalt poliitiliselt — järjest ebaolulisemaks. Nii näiteks teatas Prantsusmaa välisminister 16. detsembril 1981 Prantsuse senatis:

Prantsusmaa ei ole tunnustanud Läti, Eesti ja Leedu annekteerimist NSV Liidu poolt 1940. aastal ja ei ole hiljem andnud sellele ei avalikku ega vaikivat tunnustust. See suhtumine leidis kinnitust aastal 1975, kui Vabariigi president kirjutas alla Helsingi lõppaktile ja märkis sealjuures, et 'Prantsusmaa arvates ei tähenda [sel ajal] allkirjastatud tekstid selliste olukordade tunnustamist, mida muul juhul ei oleks tunnustatud.'¹⁴⁵

Euroopa pinnal väljendati mittetunnustamist mõnede ühisdeklaratsioonidega, millest kõige märkimisväärsemad on need, mille võttis vastu Euroopa Nõukogu konsultatiivne assamblee. Balti riikide sunniviisilise NSV Liidu koosseisu võtmise 20. aastapäevaga seoses assamblee poolt 29. septembril 1960 (20. istung) vastu võetud resolutsioonid 189 deklareeriti:

1. Assamblee,
2. kahekümne aasta möödumisel Euroopa riikide Eesti, Läti ja Leedu okupeerimisest ja sunniviisilisest Nõukogude Liidu koosseisu võtmisest,
3. märgib, et see õigusvastane annekteerimine toimus ilma kehtiva viiteta nende rahvaste tahtele;
4. väljendab kaastunnet Balti rahvaste kannatustele ning kinnitab neile, et kaaseurooplased ei ole neid unustanud;
5. on kindel, et kommunistlikul rõhumisel ei õnnestu murda nende vaimu ega usku vabadusse ja demokraatiasse;

kinnitati Balti riikide riikkondsuse jätkuvat õiguslikku olemasolu, vt H. Jellinek, *Der automatische Erwerb und Verlust...*, 1951, lk 172 jj.

¹⁴³ Vt näiteks välisministeeriumi kirjavahetust kohtuga juhtumises *AJS Tallinna Laeväühisus and others vs Tallinna Shipping Company, Ltd., and Estonian State Steamship Line*, (1946) 79 LI.LR 245, lk 251: I. Tema Majesteedi valitsus tunnustab, et Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi valitsus on Eesti valitsus *de facto*...

¹⁴⁴ Vt HC Debs., vol. 82, WA, col. 273:5.7.1985, trükitud: 56 BYBIL 1985, lk 390.

¹⁴⁵ *Journal Officiel de la République Française*, 3. mai 1982.

6. märgib, et suurem osa vaba maailma rahvaste valitsustest tunnustab endiselt Balti riikide iseseisvat olemasolu *de iure*;
7. õhutab oma liikmesriikide valitsusi toetama Balti riikide põgenike vastavaid jõupingutusi oma loomulike kultuuritraditsioonide ja keele säilitamiseks, oodates aega, kui Eesti, Läti ja Leedu saavad mängida oma rolli vabade rahvastena meie demokraatlikes rahvusvahelistes institutsioonides.¹⁴⁶

Kolmas riikide grupp tunnustas Balti riike Nõukogude Liidu osana. Rootsi oli üks esimesi lääneriike, kes andis Eestis, Lätis ja Leedus kehtestatud nõukogude võimule ka *de iure* tunnustuse. II maailmasõja ajal lõi Holland diplomaatilised suhted Nõukogude Liiduga ning kuna nad ei teinud mingeid märkusi NSV Liidu läänepiiri kohta, tähendas see Balti riikide inkorporeerimise *de iure* tunnustamist. Sarnaselt tunnustas Balti riikide annekteerimist kaudselt ka Hispaania, mis oli varem kindel mittetunnustamispoliitika toetaja. Ent kui ta lõi aastal 1977 diplomaatilised suhted NSV Liiduga, lisamata mingeid piiravaid märkusi, tähendas see valitseva olukorra kaudset tunnustamist.¹⁴⁷ Samuti andis Balti riikidele kui NSV Liidu osadele *de iure* tunnustuse Uus-Meremaa.¹⁴⁸

Neljas riikide grupp eelistas selles küsimuses “väljendusrikkalt vaikida”. Nii näiteks ei teinud üks Balti riikide lähimaid naabreid, Soome, nõukogude võimu perioodil kunagi ühtegi sellekohast formaalset avaldust. See võimaldas Soomel jätkata diplomaatilisi suhteid Balti riikidega, selle asemel, et neid aastal 1991 uuesti tunnustada. Ent Soome poliitika nõukogude perioodil ilmestab hästi mitte ainult välisriikide valitsuste ees seisnud keerukaid valikuid, vaid ka vaikiva “mittetunnustamise” suhtelisust. Sest kuigi Soome tunnustus Balti riikide võtmisele NSV Liidu koosseisu ei olnud selgelt väljendatud, võib öelda, et see oli kaudselt siiski olemas. Soome presidendi Urho Kaleva Kekkoneni külaskäiku nõukogude Eestisse 1964. a märtsis võib mõista kui Soome (vaikivat) tunnustust Eestis kehtestatud nõukogude võimule — ehkki Soome rõhutas, et Kekkoneni külaskäik oli “mitteametlik”. Kaudselt väljendasid nõukogude anneksiooni tunnustamist ka 1974. aastal toimunud Iraani šahhi ja 1981. aastal

¹⁴⁶ Reprint: *The Baltic States and the Soviet Union. Reprinted from a Report of the Council of Europe, with a Preface and Supplementary Comments*, Stockholm, 1962.

¹³⁷ Vt 1 Spanish YBIL 1991, lk 48 jj.

¹⁴⁸ Vt R. J. Misiunas, *Sovereignty Without Government...*, lk 136.

toimunud India peaministri külaskäigud Eesti NSV-sse¹⁴⁹ nende riigivisiitide ajal NSV Liitu.

Mitmed riigid olid iseseisvatena tekkinud pärast Balti riikide annekteerimist aastal 1940 ning kuna neil ei olnud suhteid Balti riikidega enne II maailmasõda, ei võtnud nad selles küsimuses ka selget seisukohta.

(iv) Õigusvastase anneksiooni mittetunnustamise kohustus alates aastast 1970

Samaaegselt Balti riikide pika anneksiooniperioodiga toimusid rahvusvahelises õiguses mitmed olulised arengud, mis olid osaliselt inspireeritud ka rahvusvahelise kogukonna kogemustest Balti juhtumiga. Juba 1949. aastal Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni poolt vastu võetud riikide õigusi ja kohustusi puudutava ÜRO otsuse eelnõu artikkel 11 määratles mittetunnustamise kohustuse: “Iga riik on kohustatud mitte tunnustama mistahes territoriaalseid hõivamisi teise riigi poolt, kui nendega on rikutud [agressiooni keelustavat artiklit 9].”¹⁵⁰ Samas ei võetud deklaratsiooni eelnõu peassambleel vastu erimeelsuste tõttu agressiooni defineerimise küsimuses.

ÜRO peassamblee kinnitas mittetunnustamise kohustuse lõpuks aastal 1970. 24. oktoobril 1970 vastu võetud *ÜRO deklaratsioon Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni hartale vastavate riikidevahelisi sõbralikke suhteid ja koostööd puudutavate rahvusvahelise õiguse põhimõtete kohta* sätestab: “Riigi territoorium ei tohi olla teise riigi poolse hõivamise objektiks, kui see tuleneb jõu kasutamisega ähvardamisest. Ühtegi jõu kasutamise kasutamisega ähvardamise tulemusel saadud territooriumi omastamist ei tohi tunnustada kui õiguspärast.”¹⁵¹ Sellest järeldub, et õigusvastaste tegude mittetunnustamise põhimõte, mida kunagi tehti maha kui kõigest “poliitilist nähtust”, sai positiivse rahvusvahelise õiguse osaks,¹⁵² õiguslikuks kohustuseks.

¹⁴⁹ Vt <http://www.okupatsioon.ee/1940/1940.html>, kirjutise autoriks ajaloolane Eero Medijainen.

¹⁵⁰ *Draft Declaration of Rights and Duties of States* of December 6, 1949 (Res. 375 (IV) UNGA). Vt YB of the ILC, 1949, lk 288.

¹⁵¹ U.N.G.A. Res. 2625 (XXV), October 24, 1970.

¹⁵² Vt näit J. Crawford, *Fourth report on State responsibility*, ILC, 2 April 2001, A/CN.4/51, lk 20 (§ 52.)

Pärast 1970. a *sõbralike suhete* deklaratsiooni vastuvõtmist kinnitasid mitmed lääneriigid uuesti oma mittetunnustamispoliitikat Balti riikide annekteerimise suhtes. Ent kuna Balti riikide juhtum sai alguse aastal 1940, ei kehtinud mittetunnustamise kohustus rangelt võttes selle olukorra kohta.

(v) Helsingi lõppakt: kas lääneriikide tunnustus *de facto* olukorrale?

Nõukogude pool väitis, et 1975. a Helsingi lõppaktiga tunnustasid lääneriigid Nõukogude Liidu territoriaalset terviklikkust koos Balti riikidega.¹⁵³ Vähemalt formaalselt ei olnud see õige, kuigi Helsingi lõppakti III artikkel sätestab: “*Osalevad riigid käsitlevad üksteise riigipiire, samuti kõigi Euroopa riikide piire puutumatusena*”¹⁵⁴ Samas esitasid suuremad lääneriigid deklaratsioone, milles nad väljendasid oma reservatsioone seoses Balti riikidega. Enne aktile allakirjutamist üles USA president Gerald Ford:

Puudutades eraldi mõistetavat muret Helsingi deklaratsioonide mõjust Balti rahvastele, võin teile kinnitada, et Ameerika Ühendriigid ei ole kunagi tunnustanud Leedu, Läti ja Eesti inkorporeerimist ning ei tee seda ka nüüd. Euroopa julgeolekukonverentsi tulemused ei mõjuta meie ametlikku mittetunnustamispoliitikat. Territoriaalse terviklikkuse põhimõtete deklaratsioonis sisaldub säte, et ühtegi okupatsiooni ega territooriumi omastamist, mis toimub vastuolus rahvusvahelise õigusega, ei tunnustata kui legaalsel.¹⁵⁵

Pärast Helsingi lepete sõlmimist võttis Ühendriikide esindajatekoda vastu otsuse, mis deklareeris, et Helsingi lepped ei muutnud USA

¹⁵³ Vt Visek, *Creating the Ethnic...*, lk 326. Samal ajal eitati Helsingi lõppakti õiguslikult siduvat iseloomu. Näiteks I. A. Smirnov täheldas, et “riikidel ei olnud mingit kavatsust anda nõupidamise aktidele rahvusvahelise õigusallika jõudu. EJKN raames võetud kohustused on poliitiliste korralduste pakett, mis on täielikult kooskõlas praeguse rahvusvahelise õigusega, jäädes samas väljapoole selle süsteemi.” I. A. Smirnov, *The Legal Qualification of the Documents on Security and Cooperation in Europe*, Soviet Journal of International Law, No. 2, 1991, lk 111–120.

¹⁵⁴ Conference on Security and Co-operation in Europe, Final Act (Helsinki Accords), 14 I.L.M. 1292, 1294 (1975).

¹⁵⁵ U.S. Department of State, Department of State Bulletin, 73,1885, 11 August 1975, lk 204–206.

mittetunnustamispoliitikat õigusvastaselt annekteeritud Balti riikide suhtes.¹⁵⁶ Seega võib järeldada, et Helsingi lõppaktile allakirjutanud riigid olid Balti küsimuses erinevatel arvamustel,¹⁵⁷ isegi kui lõppakti keelekasutus ise näib toetavat nõukogude poole argumenti, et lääs leppis Balti riikides kehtestatud nõukogude võimuga.¹⁵⁸ Veelgi enam, nn Helsingi protsessi ajal tõstasid Ühendriikide esindajad ka küsimuse, et NSV Liidu kohalolu Balti riikides on olukord, mis rikub Helsingi põhimõtteid.¹⁵⁹

(vi) Mittetunnustamispoliitika ebajärjekindluse ja vastuoluliste aspektide õiguslik tähtsus Balti juhtumi puhul

Milliseid järeldusi saab teha riikide kogukonna reaktsioonidest Balti riikide annekteerimisele NSV Liidu poolt? On selge, et nõukogude anneksiooni mittetunnustamine sedavõrd paljude riikide poolt sedavõrd pika aja vältel oli rahvusvaheliste suhete ajaloos pretseeditud nähtus. Ent see praktika ei olnud kunagi üksmeelne ning omandas mõnikord peaaegu karikatuurse kuju. Selles osas on paljusid asju võimalik mitut moodi tõlgendada ning palju sõltub sellest, kas tõlgendaja meelest on klaas pooltäis või pooltühi.¹⁶⁰ Näiteks aastal 1974 andis Whitlami poolt juhitud Austraalia tööpartei valitsus *de iure*

¹⁵⁶ HR 864, U.S. Congress, *Congressional Record*, 2 December 1975, lk H 11587.

¹⁵⁷ Vt ka Prantsusmaa presidendi diplomaatilisest avaldusest seoses Helsingi lõppakti allkirjastamisega: "Prantsusmaa arvates ei tähenda siin allkirjastatud tekstid selliste olukordade tunnustamist, mida ta ei oleks muul juhul tunnustanud ..." Tsiteeritud teoses Hough, *op. cit.*, lk 430. Vt ka Briti peaministri Margaret Thatcheri avaldust parlamendidebatis 3. aprillil 1990: "Ma olen viidanud, et see riik ei tunnustanud kunagi Leedu, Läti ja Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu koosseisu. (...) Helsingi lepe tunnustas piire faktiliselt, kuid mitte õiguslikult." Vt 61 BYBIL 1990, lk 497.

¹⁵⁸ Vt ka F. Lange, *Die baltischen Staaten und die KSZE*, väljaandes: 44 Osteuropa, März 1994, lk 233.

¹⁵⁹ Vt selle kohta Vitas, *op. cit.*, lk 99–100.

¹⁶⁰ Näiteks Helmut Tichy kinnitas, et Balti riikide "taotlus olla õiguslikult samastatud nende kolme riigiga, mille Nõukogude Liit aastal 1940 annekteeris, leidis rahvusvahelises kogukonnas tunnustamist." Samuti leidis Tichy: "Kuni 1991. aasta augustini leidis ainult üksikuid riike, mis ei olnud neid anneksioone otseselt ega kaudselt tunnustanud. Riikide ülekaalukas enamik oli vähemalt kaudselt jõudnud seisukohale, et Balti riigid kuuluvad Nõukogude Liidu koosseisu. Sama kehtis ka Austria puhul" Vt H. Tichy, *Two Recent Cases of State Succession...*, Aust. JPIL 1992, lk 127. Vt ka J. Salmon, 24 RBDI 1991, *Pays baltes*, lk 265 ('Anneksiooni mittetunnustamise kinnitamine Lääne poolt varjas halvasti nõustumist *fait accompli*'ga 1944. a.) ja P. M. Eisemann, *Bilan de recherches...*, väljaandes: *State Succession* (Hague), 1996, lk 53.

tunnustuse Balti riikide võtmisele NSV Liidu koosseisu,¹⁶¹ kuid sellele järgnenud Fraseri liberaalide valitsus tühistas selle tunnustuse.¹⁶² (Rahvusvahelise õigusdoktriini kohaselt peetakse juba antud *de iure* tunnustust üldjuhul tagasivõtmatuks.)¹⁶³ Igal juhul on oluline märkida, et kui räägitakse nõukogude anneksiooni mittetunnustamisest läänes — nagu Balti riikides armastatakse teha —, siis on tegemist liialdatud väitega ja liigse lihtsustamisega. Lääneriikide suhtumine oli kogu aeg killustunud. Samas on siiski peaaegu ilma mööndusteta võimalik rääkida USA mittetunnustamisepoliitikast.

Reageeringud mittetunnustamisepoliitikale (ja vastavale doktriinile) on õiguskirjanduses olnud samavõrd mitmekesised. Mõned autorid olid loomulikult väga kriitilised. Joe Verhoeven kirjutas aastal 1975 Balti riikide mittetunnustamisepoliitika puhul, et see “*jääb täna ultimatiivseks satisfaktsiooniks diplomaatilisele personalile ja grupile põgenikele, kes ootavad oma kadumist pärast endi riikide kadumist.*”¹⁶⁴ Ilmselt erinevatel põhjustel oli ka Nõukogude õigusdoktriini jaoks mittetunnustamisepoliitika puhtalt poliitiline nähtus, mis kuulus nõukogudevastase propaganda ja ideoloogilise võitluse juurde.¹⁶⁵ Isegi lääne teadlased, kes rõhutasid Balti riikide annekteerimise õigusvastasust, märkisid, et alates teatud punktist võis mittetunnustamine saada ka Külma sõja poliitika ja mitte enam õiguslike seisukohtade väljenduseks.¹⁶⁶ Balti riikide annekteerimise mittetunnustamine näis üha enam muutuvat poliitiliseks kurioosumiks, nii et mõned lääne õigusteadlased otsustasid seda küsimust üldse vältida ja Balti juhtumist lihtsalt mööda minna.¹⁶⁷

¹⁶¹ Vt 6 Austr. YIL1974/5, lk 230.

¹⁶² Vt 7 AYIL 1976/7, lk 432. Vt ka E. Dunsdorfs, *The Baltic Dilemma. The Case of the de iure Recognition by Australia of the Incorporation of the Baltic States into the Soviet Union*, 1975.

¹⁶³ Vt 1933. aasta Montevideo konventsiooni artiklit 6: “(...) Tunnustus on tingimatu ja tagasivõetamatu.” Vt selle kasutamise kohta kirjanduses näit J. L. Kunz, *Identity of States Under International Law*, 49 AJIL 1955, lk 75.

¹⁶⁴ J. Verhoeven, *La reconnaissance internationale dans la pratique contemporaine*, 1975, lk 307–308.

¹⁶⁵ Vt Misiunas, *op. cit.*, lk 138 ja A. Liivak, *Soviet Responses to Western Nonrecognition of Baltic Annexation*, väljaandes: Loeber/Vardys/ Kitching (toim), *Regional Identity Under Soviet Rule*, 1990, lk 375–394.

¹⁶⁶ Nii arvab J. Crawford, *The Creation of States in International Law*, 1979, lk 219.

¹⁶⁷ Näiteks Hans Blix esitab mittetunnustamisepoliitikate ajaloo alates Stimsoni doktriinist, mainimata sealjuures Balti juhtumit. Vt H. Blix, *Contemporary Aspects of Recognition*, RCADI 1970-II, lk 567–703.

Teine “äärmus” on pidanud nõukogude anneksiooni mittetunnustamist legaalsuse võiduks õigusvastase jõukasutuse üle, rahvusvahelise õiguse ja morali võiduks põhimõttelageda pragmatismi üle.¹⁶⁸ W. J. Hough leidis aastal 1985: “*Erinevalt 1930ndate aastate mittetunnustamispoliitika puhtalt poliitilistest motiividest on raske näha, milline otsene poliitiline huvi võiks rahvusvahelisel üldsusel 1940ndatel aastatel ja pärast seda olla seoses Balti riikide taastamisega.*”¹⁶⁹ Siiski on selge, et NSV Liidu territoriaalsete vallutuste vaidlustamine oli igati kooskõlas USA ja teiste lääne demokraatiate poliitiliste huvidega, et õõnestada vastaspoolel seisva nõukogude impeeriumi aluseid, eriti pärast Külma sõja puhkemist aastal 1945. USA-poolse virtuaalsete Balti riikide tunnustamise poliitiline mõõde sai selgeks aastatel 1987–1991, mil Ühendriikide suhtumine Balti riikidesse muutus palju tagasihoidlikumaks. Aprillis 1991 esitas Ühendriikide poolt rahastatav Raadio Vaba Euroopa Balti riikidest pärit peatoimetajatele plaani, mille kohaselt Balti ajakirjanikke õhutati propageerima “alternatiivset ühendust” NSV Liiduga ja mitte täielikku iseseisvust.¹⁷⁰ Paradoksaasel kombel muutus lääneriikide juhtide retoorika Balti riikide suhtes palju reserveeritumaks just siis, kui Balti rahvad nägid lõpuks ometi võimalust oma iseseisvuse taastamiseks.¹⁷¹

Selleks et realistlikult hinnata mittetunnustamise konteksti ja väärtust Balti juhtumi puhul, tuleb uurida mitte ainult teatud valitsuste sõnu, vaid ka seda, mida *ei* öeldud või mis rahvusvahelistes suhetes tegelikult toimus. Kuigi mittetunnustamispoliitikat kasutati kui formaalset õiguslikku seisukohta, siis poliitilise reaalsuse mõttes kehtestati 1945. aasta Jalta konverentsil uus maailmakorraldus.¹⁷²

Mittetunnustamise ei suhtunud täie tõsidusega. Selle poliitika “julguse” ja põhimõttekindluse näiline väärtus väheneb oluliselt, kui arvestada, et Balti riigid olid ainsad riigid, mis kaotasid II maailmasõjas oma iseseisvuse. Kui natside agressiooni ohvrite iseseisvus sõja lõppedes taastati, siis Nõukogude Liidul, mis oli ise Natsi-Saksamaaga salaplaane teinud ja sellega sõja puhkemisele kaasa aidanud, lubati

¹⁶⁸ Vt näit Hough, *op. cit.*, 1985.

¹⁶⁹ Hough, *op. cit.*, lk 467.

¹⁷⁰ T. H. Ilves, *Eesti välispoliitika peegelmaastikul*, Postimees, 07.08.2001.

¹⁷¹ Vt selle kohta: R. Kherad, *La reconnaissance internationale des États Baltes*, 96 RGDIP 1992, lk 858 jj.

¹⁷² Selle terav kriitika on esitatud teoses: K. Skubiszewski, *The End of Yalta*, väljaandes: K. Wellens (toim), *International Law: Theory and Practice. Essays in Honour of Eric Suy*, The Hague: Nijhoff, 1998, lk 107–119.

vallutatud Balti riigid annekteerida ning järgida poliitikat, mida NSV Liit oli ka ise nimetanud “agressiooniks” varem nende riikidega sõlmitud lepingutes. Kuigi nõukogude mõjusfääri langesid ka mitmed teised Ida-Euroopa riigid, siis vähemalt säilitasid need satelliitriigid mingisuguse iseseisvuse.

Ühendriigid ja Suurbritannia ei tunnustanud küll kunagi Balti riikide allaneelamist õiguslikus mõttes, kuid aeg-ajalt tuli neil sellega leppida poliitilise reaalsuse mõttes. 14. augustil 1941 vastu võetud Atlandi hartas olid president Roosevelt ja peaminister Churchill lubanud seista kõigi õigusvastaselt anastatud rahvaste vabaduse eest.¹⁷³ Ent Teherani,¹⁷⁴ Jalta¹⁷⁵ ja Potsdami¹⁷⁶ konverentsidel leppisid nad vaikides

¹⁷³ Atlandi hartas deklareerisid USA ja Suurbritannia juhid:

“...Teiseks, nende soov on mitte näha territoriaalseid muudatusi, mis ei ole kooskõlas neil territooriumidel elavate rahvaste vaba tahtega.

Kolmandaks, nad respekteerivad kõikide rahvaste õigust valida omale riigikord, mille all nad tahavad elada; nad soovivad, et kõikidele rahvastele tagataks nende suveräänsus ja nende poolt valitud riigikord, kellelt see on jõuga ära võetud.

... Kuuendaiks, peale natslikku türannia hävitamist nad loodavad taastada rahu, mis võimaldab kõikidel rahvastel elada rahu oma riigi piirides ja tagada, et kõik inimesed kõikides maades on vabad hirmust ja viletsusest.”

NSV Liidu esindaja teatas 24. septembril 1941 Londonis, et tema riik järgib Atlandi harta põhimõtteid. Ent selle Nõukogude kinnitusega kaasnes teine deklaratsioon, mille ebamäärane sõnastus viitas, et NSV Liit peab Balti riike oma territooriumi õiguspäraseks osaks. Vt Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten...*, lk 119 jj.

¹⁷⁴ President Roosevelt olevat Teheranis öelnud: “et ta [Roosevelt] mõistab täielikult, et kolm Balti riiki olid ajaloos ja on nüüd ka viimasel ajal olnud Venemaa osad ning lisan naljatlevalt, et kui nõukogude armeed need alad uuesti okupeerisid, ei kavatsenud ta selles küsimuses Nõukogude Liiduga sõda alustada.” Samas oli Roosevelt mures, “et maailma arvamus tahaks kuulda nende rahvaste endi tahteavaldust, võib-olla mitte kohe pärast nende taasokupereerimist nõukogude vägede poolt, kuid kunagi edaspidi ning et ta isiklikult on veendunud, et rahvad hääletavad Nõukogude Liiduga liitumise poolt.” Stalin jäi sellega nõusse tingimusel, et selline “hääletus ei toimuks rahvusvahelise kontrolli all,” samas kui USA poolel tehtud märkmed ei sisalda Rooseveltilt selle kohta mingit vastust ega vastuväidet ning nõukogude poole märkmete kohaselt olevat Roosevelt vastanud: “Muidugi mitte.” Vt *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Teheran*, 1943, 1961, lk 594–596. Vt A. Fischer, *Teheran, Jalta, Potsdam. Die sowjetische Protokolle von den Kriegskonferenzen der Großen Drei*, Köln, 1973, lk 139. Vt ka U. Bollow, *Die baltische Frage in der internationalen Politik nach 1945*, Berlin: FU Politikwissenschaft, 1993, lk 4.

¹⁷⁵ Ameerika uemat seisukoha Jalta konverentsist vt teosest H. Kissinger, *Diplomacy*, 1994, lk 394 jj. Kissingeri sõnul “nõustus Roosevelt Stalini plaaniga nihutada Poola piiri lääne poole ning andis mõista, et ta ei avalda Stalinile survet Baltikumi küsimuses. Kui NSV Liidu väed okupeerisid Balti riigid, siis tema väitel ei ajaks ei Ameerika Ühendriigid ega Suurbritannia teda välja — ehkki ta soovitas ka rahvahääletuse korraldamist.” Samas lisab Kissinger, et “Roosevelt ... ei tahtnud laskuda arutellu sõjajärgse maailma üle ... [ning] esitas oma märkused Stalini sõjajärgsete plaanide kohta Ida-Euroopa jaoks

Balti riikide jäämisega Stalini kontrolli alla, otsekui oleks see üks elu paratamatusi. II maailmasõja ajal kaldus Suurbritannia tunnustama NSV Liidu nõuet Balti riikidele vastutasuks Moskva sõjapanuse eest.¹⁷⁷

Vastavasisulise leppe sõlmimise Moskvaga hoidis ära peamiselt Ühendriikide vastuseis. Küsimus sellest, kas lääne riigimeestel, kes kujundasid aastatel 1944/45 uut maailmakorraldust, oli Balti riikide osas ka mõni teine võimalus peale Atlandi harta põhimõtete “allaneelamise”, peab kuuluma pigem mõnda ajaloolisse või poliitika-teaduslikku uurimusse, mitte rahvusvahelist õigust puudutavasse käsitusse.¹⁷⁸

Annekteeritud Balti riigid muutusid etturiteks Külma sõja diplomaatiliste lahingute malelual. Lääneriigid lükkasid tagasi Stalini palve anda Leedu NSV-le — lisaks ka Ukraina NSV-le ja Valgevene NSV-le — ÜRO täisliikme staatus.¹⁷⁹

sedavõrd ettevaatlikult, et need kõlasid peaaegu vabandavalt.” Vt lk 411. Ilmselt just sel põhjusel teeb Benvenisti järelduse, et “rahvusvaheline kogukond leppis sellega, et NSV Liit taastas aastal 1940 kehtinud riikidevahelised piirid, kuigi formaalset tunnustust nende riikide liitmisele ei antud.” Vt Benvenisti, *The International Law of Occupation*, 1993, lk 68.

¹⁷⁶ Teisalt põhines USA ametlik seisukoht Potsdami konverentsil selgemalt NSV Liidu vallutuse mittetunnustamisel. Vt FRUS, *The Conference at Berlin/Potsdam 1945* (1960), lk 799.

¹⁷⁷ Briti välisministeerium esitas oma selle aja poliitilised kaalutlused, märkides, et “on kaheldav, kas Ameerika mõistab enesemääramise küsimusega Euroopas seonduvate poliitiliste ja geograafiliste probleemide keerukust ... Näiteks kui NSVL otsustas pärast sõda alla neelata Balti riigid, võime me olla sunnitud fakte tunnustama ning hoidma Venemaaga häid suhteid Euroopas rahu säilitamise ja meie laiemate huvide nimel. Ühendriigid lepivad samuti faktidega, kuid nad ei anna oma formaalset tunnustust moraalsel põhjusel, süüdistades samal ajal meid isekas põhimõtetest loobumises.” Vt L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, London: Her Majesty's Stationery Office, 1970–1976, lk 205. Teises Briti välisministeeriumi memorandumis detsembrist 1941 on öeldud: “Ma ei leia, et Balti riikide iseseisvus on Euroopa jaoks esmane vajadus.” Tsiteeritud teosest Bollow, lk 12.

¹⁷⁸ Ühte võimalikku vastust poliitikateadlastelt vt R. A. Vitas, *op. cit.*, lk 67. Kriitilist käsitlust Atlandi harta praktilise rakendamise kohta vt S. Korman, *The Right of Conquest. The Acquisition of Territory by Force in International Law and Practice*, Oxford: Clarendon Press, 1996, lk 163: “Seega, vaatamata liitlaste väidetavale kinnipidamisele põhimõtetest, milles sisaldus ka vallutusõigusest lahtiütlemine, viitab nende praktika vaatlemine, et nad tunnustasid jätkuvalt reeglit, mille alusel õiguse territooriumi võõrandamisele võib saada sõjalise võidu või vallutuse abil.”

¹⁷⁹ Vt näit Misiunas, *op. cit.*, lk 136. Vt ka A. J. Kochavi, *Prelude to Nuremberg. Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*, Chapel Hill, 1998, lk 47 jj. Väärrib märkimist, et riigid ei tõstnud Balti küsimust ÜRO peassambleel päevakorda kuni aastani 1991 ning seda mainiti üksnes teistes, “seotud” kontekstides — kolonialism,

Järgmiseks paljastasid Nürnbergi protsessid “eesuguse silma- kirjalikkuse taseme, mida isegi selles ebatäiuslikus maailmas harva kohtab.”¹⁸⁰ Nürnbergis mõistsid võidukad lääneliitlased koos nõukogude kohtunike ja süüdistajatega hukka natside kohutavad kuriteod ja esmajoones Saksamaa agressiivsed sõjad — “rahvusvahelise õiguse kohaselt kõige raskemad kuriteod.”¹⁸¹ Samal ajal, kui nõukogude poliitika tegi endiselt näo, et Balti rahvad on vabatahtlikult NSV Liidu liikmeks astunud, mõisteti Nürnbergis “kuritegudena rahu vastu” hukka ilma sõjata toimunud natside invasioonid Austria, Tšehhoslovakkia ja Taani vastu, samuti nagu ka natside agressiivsed sõjad. Ehkki Nürnbergi protsessi ainus eesmärk oli võtta vastutusele natsikurjategijad, oli küllap siiski raske mööda vaadata sarnasustest nende tegude ja NSV Liidu poolt Balti riikide suhtes toime pandud agressiooni vahel.

Aeg-ajalt osutus Nürnbergi protsessidel üsna raskeks “õige” tasakaalu leidmine jõu, õiguse ja poliitika vahel. Kui Rudolf Hessi kaitsja, dr Alfred Seidl püüdis tõstatada küsimust natsi-nõukogude salaprotokollidest, siis katkestas tema sõnavõtu nõukogude poole peasüüdistaja major Rudenko.¹⁸² Sellegipoolest lisas USA süüdistaja Robert H. Jackson Nürnbergi otsuse juurde Balti riike puudutava reservatsiooni.¹⁸³ Lisaks ei koheldud Balti riikidest Saksa armeesse värvatud sõdureid ja teisi Balti riikidest pärit inimesi üldjuhul NSV Liidu kodanikena, kes tavaliselt deporteeriti sunniviisiliselt tagasi Nõukogude Liitu.

Ungari 1956, Afganistan 1979. Vt näit Varela Quiros (Costa Rica), UN-Doc. 6th Emergency Special Session, A/PV.4, UN GA Official Records, January 12, 1980.

¹⁸⁰ A. P. Rubin, *Ethics and Authority in International Law*, Cambridge UP, 1997, lk xiii.

¹⁸¹ Vt üldiselt G. Ginsburgs, *Moscow's Road to Nuremberg, the Soviet Background to the Trial*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1996.

¹⁸² Vt Internationaler Militärgerichtshof (Hrsg.) *Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*, Bd. X, lk 14 jj, Bd. XIV, lk 315 jj. Vt ka Bd. XIX, lk 390 jj.

¹⁸³ USA süüdistaja Jacksoni reservatsioon sisaldas järgmist sõnastust:

“Täna allkirjastatud süüdistuses Saksa sõjakurjategijate vastu viidatakse, et Eesti, Läti, Leedu ja veel teatud territooriumid jäävad NSV Liidu alale. Selle sõnastuse esitas Venemaa ning see võeti vastu, et vältida teksti muutmise tõttu tekkiivat viivitust. Süüdistus on allkirjastatud selle reservatsiooni ja seisukohaga.

Mul ei ole volitusi Ühendriikide nimel tunnistada ega vaidlustada nõukogude poole taotlust nendel territooriumidel valitsusvõimu teostamisele. Seetõttu ei tule midagi käesolevas süüdistuses mõista kui Ühendriikide tunnustust eesugusele valitsusvõimule ega kui mingisuguse suhtumise väljendust Ühendriikide poolt või allkirjutanu poolt eesuguse valitsusvõimu muutmise kohta.” Tsiteeritud teoses E. Jaakson, *Eestile*, Tallinn: SE & JS, 1995, lk 136.

Hilinenud, kuid siiski oluline poliitiline katse anda hinnang Balti riikide ülevõtmisele NSV Liidu poolt tehti aastal 1954, kui Ühendriikide esindajatekoda moodustas Charles Kersteni poolt juhitud erikomisjoni, et uurida Balti riikide NSV Liidu koosseisu võtmist (*House Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.*). Olles kogunud kokku kättesaadava tõendusmaterjali, tunnistused jne, tegi Kersteni komisjon järgmised lõppjäreldused:

(I) Eksisteerivad ülekaalukad ja veenvad tõendid, et Eesti, Läti ja Leedu okupeeriti sunniviisiliselt ja annekteeriti õigusvastaselt NSV Liidu poolt. Kõik NSV Liidu väited, et nende poolt 1940. aasta juulis läbi viidud valimised olid vabad ja vabatahtlikud või et nende tulemusel moodustatud parlamentide poolt vastu võetud ja nõukogude vabariigina tunnustamist paluvad otsused olid legaalsed, on valed ja ilma faktilise aluseta.

(II) Et Leedu, Läti ja Eesti jätkuv sõjaline ja poliitiline okupeerimine NSV Liidu poolt on praegu inimkonda ahistavate ohtlike ülemaailmsete pingete oluliseks põhjuseks ning seega kujutab see endast tõsist ohtu rahule.¹⁸⁴

Kuigi Kersteni komisjonil olid parlamendilt saadud — ja seega poliitilised — volitused, puudutas selle põhjalik uurimistöö ja lõppraport ka õigusvaldkonda. Kersteni komisjoni töö on huvitavaks näiteks sellest, kuidas suured riigid on rahvusvahelise kogukonna keskvalitsuse puudumisel suutelised välja kuulutama (ja mõnel juhul ka kehtestama)¹⁸⁵ rahvusvahelist õigust.

Teist õiguse ja poliitika põimumise vormi iseloomustab annekteerimise *de facto* tunnustamise kontseptsioon ja selle rakendamine. Aegajalt andis anneksiooni *de facto* tunnustamine vastavale valitsusele *de facto* vabad käed oma poliitika tegemiseks ja soovitud eesmärkide saavutamiseks. Kuigi Suurbritannia ei tunnustanud nõukogude anneksiooni Balti riikides kunagi *de iure*, andis Tema Majesteedi valitsus aastal 1968 Eesti ja Läti kullareservid partertehingus üle

¹⁸⁴ *Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.* Third interim report: *Baltic States — a Study of their Origin and national Development; their seizure and incorporation into the U.S.S.R.*, Washington: United States Government Printing Office, 1954, lk 8. Vt ka V. Riismandel, *Kersten'i komisjoni töötulemusi*, Võitlev Eesti, Nr. 6, 1956, lk 35.

¹⁸⁵ USA uuema ja vastuolulisema praktika kohta vt Damrosch, *Enforcing International Law Through Non-Forcible Measures*, 269 RCADI 1997, lk 41 jj.

Nõukogude valitsusele.¹⁸⁶ Balti riikide kulladeposiiti kasutati selleks, et katta kõik Briti kodanike nõuded Balti riikide vastu, samas kui Nõukogude Liit loobus kõigist oma nõuetest Ühendkuningriigi vastu. Siiski nõustus Ühendkuningriik loovutama Nõukogude Liidule poole miljoni naela väärtuses Balti kulladeposiite.¹⁸⁷

Briti positsioon Balti küsimuses oli enamasti üsna ebamäärane. Aastal 1979 küsis üks parlamendiliige Briti asevälisministrit, kas Ühendkuningriigi otsus võtta vastu NSV Liidu kutse tulla vaatama Leedus toimuvaid nõukogude sõjaväemanöövraid ei ole nõukogude anneksiooni kaudne tunnustamine. Asevälisminister vastas: “*Vastavalt Helsingi lõppakti sätetele teavitas Nõukogude valitsus meid sõjaväemanöövrist nimega “NEMAN”, mis leiavad aset Leedus 23.–27. juulil. Vastavalt täiendavale vabatahtlikule sättele kutsus Nõukogude valitsus Ühendkuningriiki ja teisi saatma sinna oma vaatlejad. Ühendkuningriik koos mitmete teiste lääneriikidega on selle kutse vastu võtnud koosõlas meie sooviga kasutada täielikult ära lõppakti poolt pakutud võimalusi. Sellel ei ole mingit seost meie seisukohaga 1940. aastal toimunud Balti riikide NSV Liidu koosseisu võtmise tunnustamise kohta: me tunnustame seda inkorporeerimist de facto, kuid ei anna sellele täielikku tunnustust.*”¹⁸⁸ Niisiis ei andnud Suurbritannia anneksioonile täielikku tunnustust, kuid tahtis samal ajal täielikult ära kasutada Helsingi lõppakti poolt pakutud võimalusi. Just nõukogude anneksiooni tunnustamine *de facto* (aga mitte *de iure*) andis riikidele mugava võimaluse tulla vastu kõigi ootustele ning samal ajal vaigistada iseenda (või opositsiooni) südametunnistust.

Balti riikide annekteerimise mittetunnustamine näitab, et territoriaalse vallutuse formaalne mittetunnustamine jääb poollikuks abinõuks agressioonile reageerimisel, kui seda ei toeta tõhusad sanktsioonid.¹⁸⁹ Ehkki mittetunnustamine hoiab ära õigusvastaste olukordade kinnistumise, ei ole see iseenesest veel õiguse jõustamise vahend ega ka

¹⁸⁶ Teiselt poolt ei takistanud see Suurbritannia valitsusel, mis oli tunnustanud Balti riikide järjepidevust, tagastamast vastavaid kullasummasid Balti riikide valitsustele pärast nende iseseisvuse taastamist. Suurbritannia ja Nõukogude tehingu kohta vt *Agreement between the United Kingdom and the USSR concerning the Settlements of Mutual Financial and Property Claims of 5 January, 1968*, UKTS 12. (1968), Cmnd. 3517.

¹⁸⁷ Vt ka E. Jaakson, *Eestile*, lk 193.

¹⁸⁸ 970 Parl. Deb., H.C. (5th ser) 849 (1979). Vt ka BYBIL 1979, lk 293.

¹⁸⁹ Varasemat ja optimistlikumat käsitlust mittetunnustamispoliitika kohta vt W. Schätzel, *Die Annexion im Völkerrecht*, AVR 1950, lk 28.

mingi tegelik sanktsioon.¹⁹⁰ Pigem on see teiste jõustamistegevuste eeltingimus. Poliitiliselt raske olukorra ja/või huvipuuduse tõttu ei võetud selliseid tõhusaid õiguse jõustamistegevusi pärast Balti riikide annekteerimist kunagi tarvitusele.

Rudolf Bindschedler on juhtinud tähelepanu sellele riikide praktikas esinenud ebajärjekindlusele:

Mittetunnustamise doktriin on mõneti kaheldava väärtusega, sest see lubab riikidel salvida oma südametunnistust platooniliste deklaratsioonidega ja vabastab nad kohustusest võtta tarvitusele positiivseid abinõusid ja kehtestada sanktsioone, mis paneksid õigust rikkunud riigid tegeliku surve alla. Praktika on seda selgelt näidanud; Etioopia, Austria ja Tšehhoslovakkia juhtumitel ei järgitud seda põhimõtet sugugi järjekindlat, kuid suurem osa riike ei ole tunnustanud Balti riikide annekteerimist.¹⁹¹

Balti riikides on valdavalt vaid sümboolset mittetunnustamist aeg-ajalt veelgi karmimalt kritiseeritud. Üks Eesti publitsist küsis hiljuti: mitu baltlast suutis mittetunnustamise doktriin päästa Siberisse küüditamise eest?¹⁹²

Selles peitubki mittetunnustamise doktriini kahepalgelisus, nii nagu seda kasutati Balti riikide puhul.¹⁹³ Kas mittetunnustamise ebajärjekindlus muudab selle poliitika õiguslikult tähtsusetuks? Mõned teadlased on eristanud “toimivaid proteste” ja “paberil proteste”.¹⁹⁴ Kas nõukogude anneksiooni mittetunnustamine võrdus passiivse ja mitte-toimiva “paberil protestiga”? Charles de Visscher on väitnud, et mittetunnustamise ja protestide õiguslik mõju sõltub nende suutlikkusest mõjutada olukorra tegelikku kinnistumist. Kui selliseid proteste ei toeta toimivad vastumeetmed, ei suuda nad olukorra kinnistumist

¹⁹⁰ Crawford, *The Creation...*, lk 122 ja 128.

¹⁹¹ R. L. Bindschedler, *Annexation*, väljaandes: R. Bernhardt (toim), EPIL, Inst. I, 1992, lk 172. Sarnast kriitikat vt P. de Visscher, *Théories et réalités en Droit international public*, Paris: Editions A. Pedone, 4. trükk, 1970, lk 261.

¹⁹² K. Tarand, *Kasvuraskused*, EÜSi Album XVIII, Tartu, 2000, lk 58.

¹⁹³ Vt ka R. C. Visek, *Creating the Ethnic Electorate through Legal Restorationism: Citizen Rights in Estonia*, 38 Harvard JIL 1997, lk 326: “Tagasi vaadates oli lääneriikide keeldumine Nõukogude anneksiooni tunnustamisest suhteliselt madala riskitasemega akt. Sellega ei kaasnenud sõjalist konfrontatsiooni ning see iseenesest ei takistanud suhete jätkamist NSV Liiduga.” Vt ka kriitikat, mille esitab M. Siiagi, *Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR*, lk 259–260.

¹⁹⁴ Vt E. Suy, *Les actes juridiques unilatéraux en droit international public*, Dissertatsioon, Paris, 1962, lk 71 jj.

pikas perspektiivis ära hoida.¹⁹⁵ Siiski ei ole need seisukohad tänapäeva õiguskirjanduses ülekaalus.¹⁹⁶ On kaheldav, kas ÜRO harta ajastul on võimalik rääkida tegelikust leppimisest õigusvastase olukorraga, kui kolmandad riigid esitavad regulaarselt noote, mis kinnitavad jätkuvat mittetunnustamist, ehkki sellised ühepoolsed aktid võivad olla suures osas “sümboolsed”.

(vii) Mittetunnustamine ja igamine Balti riikide puhul:
järelused

Käesoleva uurimuse seisukohalt on oluline, et märkimisväärne hulk lääneriike keeldus Balti riikide NSV Liitu võtmist formaalselt tunnustamast, jätkates seda poliitikat kuni nende iseseisvuse taastamiseni aastal 1991. Hinnanguliselt ei olnud 1980ndate lõpul Balti riikide annekteerimist tunnustanud ligikaudu viiskümmend riiki.¹⁹⁷ Õigusliku mõju jaoks on teisejärguline, kas nad tegid seda üksnes “õilsatel” eesmärkidel ja kas nende panus oli piisav. Seetõttu ei ole “silmakirjalik”¹⁹⁸ väita, et eksisteeris pidev mittetunnustamispoliitika, isegi kui mõnede riikide suhtumises mittetunnustamisse esines märke, mida võiks nimetada silmakirjalikkuseks. Juba see tõsiasi, et terve rida riike ei tunnustanud Balti riikide annekteerimist, räägib nende riikide püsimise või kadumise kontekstis vastu sellele, et siin oleks võinud rakenduda igamise instituut.¹⁹⁹ Lauterpachti poolt sõnastatud igamise eeltingimus (protestide ja nõuete puudumine) ei olnud Balti juhtumi puhul täidetud.²⁰⁰ Samal kombel kahtles Ti-Chiang Chen, kas igamiseks vajalikud tingimused saavad “üldse olla täidetud, kui vallutatud riik (kui see on veel olemas) ja teised riigid jätkavad

¹⁹⁵ P. de Visscher, *Les effectivité du droit international public*, Paris, 3. trükk, 1967, lk 25 ja 108.

¹⁹⁶ Vt Jennings, *Acquisition of Title...*, lk 25 ja Zimmer, *Gewaltsame territoriale...*, lk 45–46.

¹⁹⁷ Reinhards, *Lettonie-Russie...*, lk 158.

¹⁹⁸ Nii väidab H. Ruiz Fabri, *État (création, succession, compétences)...*, AFDI 1992, lk 162.

¹⁹⁹ Sarnase järelduse teeb V. J. Riisman, *The Continued Legal Existence of the Baltic States*, 12 *Baltic Review* (7 November 1957), lk 49.

²⁰⁰ Vt Wiewióra, lk 171. (“Juhtudel, kui puudutatud riik ise ei ole suuteline protesti avaldama, näit täieliku vallutamise tõttu, tundub, et kolmandate riikide mittetunnustamine hoiab ära igamise.”)

protestide ja nõuete esitamist.”²⁰¹ Seega räägib kolmandate riikide suhtumine tervikuna igamise vastu, vaatamata sellele, et paljud riigid siiski leppisid nõukogude vallutusega.²⁰²

(viii) Balti nõukogude sotsialistlike vabariikide staatus
rahvusvahelise õiguse seisukohast

Üks osa mittetunnustamise problemaatikast on seotud Balti nõukogude vabariikide õigusliku staatusega. Aastal 1940 transformeeris NSVL kolm Balti vabariiki nõukogude sotsialistlikeks vabariikideks. Vastavalt nõukogude seisukohale, mida kehastab näiteks 1977. a põhiseadus, olid Balti riigid jätkuvalt “iseseisvad ja suveräänsed riigid”,²⁰³ samuti nagu kõik teised NSVL liiduvabariigid ning sellistena olid nad rahvusvahelise õiguse subjektid.²⁰⁴ Seega seisnes nõukogude poole vastus riigi samasuse küsimusele selles, et kodanlikud Balti riigid olid muutunud sotsialistlikeks riikideks, mis samal ajal jäid rahvusvahelise õiguse subjektiks NSV Liidu *ses*. Varasemas õigusteoorias on sageli väidetud, et riigi eksistents jätkub ka siis, kui ta astub föderalse riigi liikmeks või võetakse teise riigi koosseisu, nii et tal säilivad teatavad rahvusvahelise õiguse subjekti võimed.²⁰⁵

²⁰¹ T.-C. Chen, *The International Law of Recognition. With Special Reference to Practice in Great Britain and the United States*, London: Stevens & Sons, 1951, lk 431.

²⁰² Tunnustamise ja leppimise eristuse kohta vt R. Y. Jennings, *The Acquisition of Territory in International Law*, Manchester: Manchester University Press, 1963, lk 36: “Kui isegi vaikiv tunnustamine on positiivse tunnustuse vastuvõtmine riigi poolt, siis leppimine võib tekkida vaid sellest, kui jäetakse avaldamata protesti olukorras, kus õigus protesti avaldamiseks oli olemas ja selle õiguse kasutamist taotleti.”

²⁰³ Vt 7. oktoobril 1977 vastu võetud Nõukogude konstitutsiooni artiklit 78: “Nõukogude vabariik — suveräänne nõukogude sotsialistlik riik, mis on ühinenud teiste nõukogude vabariikide Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduks. Nõukogude vabariik teostab oma territooriumil iseseisvalt riigivõimu NSV Liidu konstitutsiooni artiklis 73 sätestatud piirides (...).”

²⁰⁴ Vt J. N. Hazard, *Soviet Republics in International Law*, väljaandes: EPIL, 1987, lk 527–528 (vt seal ka edasisi viiteid) ja L. Schulz, *The Relationship of the Union to the Republics in Soviet Constitutional Law*, väljaandes: D. A. Loeber, S. V. Vardys, L. P. A. Kitching (toim), *Regional Identity under Soviet Rule — the Case of the Baltic States*, 1990, lk 351–354. Nõukogude käsitlust vt Д. И. Феддман (toim), *Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории)*, Москва: Юридическая литература, 1971. lk 37 jj.

²⁰⁵ Vt näit G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, 3. Aufl., Berlin, 1914, lk 283. Uuemat sellekohast käsitlust vt D. Rauschnig, *Das Schicksal völkerrechtlicher Verträge bei der Änderung des Status ihrer Partner*, Hamburg: Hansischer Gilddenverlag, 1963, lk 44.

Formaalne Nõukogude Liidu konstitutsioon sisaldas sätteid, mis võisid tõepoolest viidata nõukogude vabariikide suveräänsusele. Näiteks artikkel 80²⁰⁶ toob välja nõukogude vabariikide õiguse tegelda välissuhtlusega:

Liiduvabariigil on õigus suhelda välisriikidega, sõlmida nendega lepinguid, vahetada diplomaatilisi ja konsulaaresindajaid ning võtta osa rahvusvaheliste organisatsioonide tegevusest.

Samas määras nõukogude konstitutsiooni²⁰⁷ tegelikkust palju enam artikkel 81:

Liiduvabariikide suveräänseid õigusi kaitseb NSV Liit.

Igal juhul lükkas rahvusvaheline kogukond üksmeelselt tagasi väited, et NSV Liidu koostisosad on iseseisvad “rahvusvahelise õiguse subjektid”, välja arvatud üks anomaalne juhtum, kui Ukraina NSV-l ja Valgevene NSV-l lubati saada ÜRO liikmeks.

Balti olukorra käsitlemisel tuleb Balti nõukogude vabariikide õigusliku staatuse hinnangus arvestada ka õigusvastase okupatsiooni ja anneksiooni mittetunnustamist. Seetõttu on mõistetav, miks NSV Liidu katsed esitleda Balti “välisministreid” kui iseseisvate riikide legitiimseid esindajaid jäid edutuks. Aastal 1952 töötas Eesti NSV välisministeeriumis 12 inimest ja aastal 1962 töötas seal 4 inimest. Üks Balti nõukogude vabariikide “välisministeeriumide” selgemaid eesmärke oli näidata halvas valguses II maailmasõja eelset iseseisvusperioodi.²⁰⁸ Aeg-ajalt õnnestus NSV Liidul esitleda Balti nõukogude seisukohti isegi ÜRO-le.²⁰⁹

²⁰⁶ 7. oktoobril 1977 vastu võetud NSV Liidu konstitutsiooni paragrahv 80.

²⁰⁷ Üksikasjalikku analüüsi vt H.-J. Uibopuu, *Die Völkerrechtssubjektivität der Unionsrepubliken der UdSSR*, Vienna, New York: Springer, 1975 ja *International Legal Personality of Union Republics of U.S.S.R.*, väljaandes: The ICLQ, Oct. 1975, lk 811. Vt ka arutlust teoses B. Meissner, *Die Souveränität der baltischen Nationen* (1980), väljaandes: *Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel*, 1995, lk 174 jj.

²⁰⁸ Eero Medijainen väidab, et “välisministeeriumi” eesmärgiks oli teha propagandatööd eksiilis elavate baltlaste seas ning anda täiendavat poliitilist toetust Venemaa, Ukraina ja Valgevene nõukogude vabariikide kui “iseseisvate riikide” liikmestaatusele ÜRO-s. Vt E. Medijainen, *Eesti NSV välisministeerium*, <http://www.okupatsioon.ee/1940/1940.html> (külastatud 26. veebruaril 2001).

²⁰⁹ Nii esitleti pr Leokadia Piljušenkot ÜRO 1967. aasta sügisel istungjärgul kui Leedu NSV välisministrit. USA saadik kolmanda komitee juures pr Patricia Roberts Harris vastas, et Piljušenkol ei ole õigust rääkida Leedu nimel.

Seega jäid Eesti, Läti ja Leedu NSV-d marionettideks ja neile ei omistatud kunagi rahvusvahelise õiguse subjektide staatust.²¹⁰ Nii näiteks keeldus Ameerika Ühendriikide suursaadik Moskvas Jack Matlock 1987. aasta detsembris vastu võtmast Läti NSV ülemnõukogu delegatsiooni, mis protesteeris Läti iseseisvuspäeva puudutava USA

Sarnaselt esindas hr A. Green, kes registreeriti kui “Eesti NSV välisminister”, NSV Liitu ÜRO 17. peassambleel, kus põhiliseks päevakorras olnud poliitiliseks küsimuseks oli kolonisatsioon. Tema ja Suurbritannia esindaja vahel tekkis järgmine diskussioon. Sir Patrick Dean (UK): “... Nõukogude Liidu esindaja selles küsimuses, kes kannab Eesti välisministri tiitlit, võttis innukalt sõna föderatsioonide ja teiste liitude loomise vastu juhul, kui puudutatud elanikkond seda ei soovi. Kas võib olla, et ta meenutab oma riigi, Eesti, õnnetut saatust, mis oli vaba ja iseseisev riik ning Rahvasteliidu liige kuni aastani 1940, mil see võeti sunniviisiliselt Nõukogude Liidu koosseisu?” Hr A. Green (USSR): “... Oma avalduses [II75. koosolek] ütles Sir Patrick Dean, et Nõukogude esindaja kannab Eesti välisministri tiitlit. Ma võin teda teavitada, et ma mitte ainult ei kannan seda tiitlit, vaid olen tõepoolest Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi välisminister ja esindan selle rahva huve. Kuid praegusel juhul esindan ma ennekõike kõigi suure Nõukogude Liidu rahvaste huve. Mis puudutab väidet, et ma peaksin tundma omaenda riigi ajalugu, võin öelda kategooriliselt, et ma tunnen seda ning ma palun teil sellega seoses lubada mul esitleda mõningaid sellest võetud tüüpfaakte. Kogu maailm peab teadma, et töökas Eesti rahvas osales aktiivselt suures oktoobrirevolutsioonis, kõrvuti Venemaa tööliste ja talupoegadega. (...) Oma avalduses mainis Sir Patrick Dean, et “kodanlik” Eesti Vabariik, mis oli loodud imperialistide poolt (see viimane selgitus pärineb minult), oli iseseisev riik ja isegi Rahvasteliidu liige. Jah, see oli tõepoolest Rahvasteliidu liige, kuid milline see iseseisvus oli, seda teavad kõige paremini Eesti inimesed ise. (...) Eesti nõndanimetatud iseseisvuse tulemuseks oli, et seal valitses Euroopa kõige madalam elustandard, rääkimata sellistest hädadest nagu pidev tööpuudus, keskkoolide vähesus ja nii edasi. Aastal 1940, kui fašismimeelne Eesti valitsus oli üksinda jäänud ning ei saanud enam loota oma imperialistlike patroonide abile, kihutasid Eesti töölisel selle minema ja asendasid nõukogude võimuga, mis avas nende ees tohutud majandusliku ja kultuurilise arengu perspektiivid. (...) Vene rahva vennaliku abi toel on paljud väikesed riigid ja rahvad suutnud ühe-kahe aastakümnega saavutada sellise arengu, mis muudes oludes oleks nõudnud sajandeid. (...) Nõukogude Liit on ainus riik maailmas, mis on päästnud palju rahvusi väljasuremisest. (...) Sellest teemast rääkides lubage mul veel kord selgitada, et Nõukogude rahvad, kaasa arvatud Eesti rahvas, ei vaja selliseid isehakanud kaitsjaid, millistena teatud lääneriikide saadikud, kes siin on rääkinud, tahaksid ennast kujutleda. Me ütleksime neile härrastele: ajaloolised faktid on teie vastu. Tõepoolest, ajalugu peaks andma teile selge õppetunni, et kui imperialistide unistuste teostegemine relvastatud sekkumise abil on osutunud võimatuks, siis ei ole mingit abi nendest pahatahtlikest ja laimavatest rünnakutest, mida sellel assambleel kasutavad koloniaalvõimud.” Vt A/PV.II72-I2O2 *Official Records of the General Assembly Seventeenth Session, Plenary Meetings, Volume III, Verbatim Records of Meetings, 21 November - 20 December 1962, United Nations, New York, 1964, lk 934–935.*

²¹⁰ Seetõttu ei ole siinkirjutaja nõus Obiora Chinedu Okaforiga, kes näeb “legitiimsust, mis oli pikka aega omistatud Balti regiooni nõukogude riikidele.” Vt *Redifining Legitimate Statehood. International Law and State Fragmentation in Africa*, The Hague: Nijhoff, 2000, lk 66.

esindajatekoja otsuse vastu.²¹¹ Ehkki annekteeritud Balti nõukogude sotsialistlike vabariikide haldamises esines teatud piiratud autonoomia või omavalitsuse elemente, ei tunnustatud Balti nõukogude vabariike kunagi annekteeritud Balti riikide õigusjärglust kandvate “riikidena” ega vastavate rahvaste tõelise poliitilise esindajana.

Samas oleks liiga lihtne öelda *prima facie*, et kõik Balti nõukogude vabariikide egiidi all tehtu oli okupatsioonirežiimi töö. Selles kontekstis on Ulrich Fastenrath väitnud, et:

... baltlased võeti vastu nende tahtmist nõukogude riiki, kuid pärast seda oli neil siiski — erinevalt koloniseeritud rahvastest — võimalus osaleda selle valitsuses. Seda, mis juhtus sel ajal, kui eestlased, lätlased ja leedulased olid kaasvastutajad, ei saa lihtsalt kuulutada varasema ebaõigluse tulemuseks.²¹²

See märkus tõstatab olulise küsimuse Balti riikides kehtinud nõukogude võimu eriliste asjaolude kohta, eriti selle pikaajalise kestvuse kohta. Natside okupatsioon Euroopa riikides ja ka Balti vabariikides näitas, et teatud osa rahvastikust on erinevatel põhjustel alati valmis okupandiga koostööd tegema. On veelgi selgem, et viiekümne aasta jooksul võtab suurem osa inimestest üle teatud kollaboratsiooni vormi või vähemalt teeb valitseva režiimiga “koostööd” avatud “vastupanu” asemel — kui parafraseerida nõukogude rahvuvahelise õiguse teadlast Grigori Tunkinit.²¹³ Ehkki selline kollaboratsioon ei muuda tingimata territooriumi õiguslikku staatust, tuleb sellega kahtlemata arvestada, kui kerkib küsimus vastutusest. Sellegipoolest vajab Balti riikide “osalemine valitsuses”, nagu Fastenrath väitis, lähemat uurimist, sest NSVL ei olnud demokraatlik riik, vähemalt mitte lääne mõistes. Näiteks ei saanud Balti rahvad peaaegu üldse valitsuses kaasa rääkida aastal 1949, kui Nõukogude Liit korraldas Balti riikides massiküüditamised, ning isegi Balti kommunistide juhid püüdsid esialgu veenda kommunistliku partei juhte Moskvast sellistest “drastilistest meetmetest” loobuma. Samas ei ole baltlastel kindlasti õigust eitada oma kaasvastutust selle eest, mis juhtus nende kaasabiga nõukogude “sula” perioodil, sõltumata Balti riikide õiguslikust seisundist.

²¹¹ Vt R. A. Vitas, *op. cit.*, lk 83.

²¹² U. Fastenrath, *Das Recht der Staats sukzession*, väljaandes: BDGV, Heidelberg, lk 9–48,

16.

²¹³ Vt G. Tunkin, *International Law in the International System*, 147 RCADI 1975, lk 41–44.

(C) Balti vabariikide riigiorganite edasikestmine eksiilis

Lisaks kolmandate riikide suhtumisele on teine oluline aspekt igamise analüüsis see, mida arvab puudutatud riigi valitsus ise. Nagu ülal mainitud, on iseseisva riigi täieliku annekteerimise puhul põhiliseks raskuseks, et sellistes oludes ei saa toimiv ja sõltumatu valitsus enam edasi tegutseda. Mõnel juhul (näit Austria 1938–1945) ei olnud riigivalitsusest enam mingit jälge. Austria juhtum näitab, et ekssiilvalitsuse olemasolu ei ole hilisemaks riigi samasuse tunnustamiseks *condition sine qua non*. Ent tänu Ameerika Ühendriikide mittetunnustamispoliitikale jätkas üks osa Balti riigiorganitest pidevalt ekssiiltegevust Ameerikas ning säilinud riigiorganite küsimus kuulub ka igamise ja riigi järjepidevuse analüüsi juurde.

Kuna nõukogude armee oli 1940. aasta juunis kehtestanud toimiva sõjalise blokaadi, ei õnnestunud Eesti, Läti ja Leedu valitsustel ekssiili põgeneda. Ent on huvitav märkida, et kogu nõukogude perioodi vältel eksisteerisid ja tegutsesid vabas maailmas mõned Eesti, Läti ja Leedu diplomaatilised esindused, mis pärinesid ajast enne II maailmasõda. Balti riikide väite kohaselt sümboliseerisid need esindused õigusvastaselt okupeeritud ja annekteeritud vabariikide jätkuvat olemasolu. Ning ehkki esialgu algupäraseid ekssiilvalitsusi ei moodustatud, kuulutati 1949. aastal Oslos välja Eesti ekssiilvalitsus. Järgnevalt antakse üksikasjalikum ülevaade nendest arengutest.

(i) Balti diplomaatiliste esinduste tegevus aastatel 1940–1991

17. mail 1940 võttis Läti valitsus vastu salajase otsuse, millega taheti tagada Läti Vabariigi õiguslikku järjepidevust. Otsustati, et eriolukorras lähevad valitsuse volitused üle Läti saadikule Londonis, Kārlis Zarinšile. Muuhulgas anti Zarinšile volitused määrata ametisse ja kutsuda tagasi Läti diplomaatilisi ja konsulaaresindajaid juhul, kui ühendus Lätiga peaks sõja tõttu katkema.²¹⁴ Zarinši asetäitjaks määrati Läti suursaadik Washingtonis, Alfred Bilmanis.²¹⁵ Läti diplomaatilistel esindajatel paluti teatada sellest otsusest oma asukohariikide välis-

²¹⁴ Vt Repeča, *op. cit.*, lk 47.

²¹⁵ Vt *The Baltic States 1940–1972...*, lk 20.

ministeeriumidele.²¹⁶ Läti ministri erivolitusi tunnustasid Ameerika Ühendriigid, Püha Tool ja Hispaania.

Samasugused arengud toimusid Leedus. 2. juunil 1940 määras Leedu valitsus endise välisministri ja sel hetkel Itaalias saadikuna töötava Stasys Lozoraitise Leedu diplomaatilise teenistuse juhiks, andes talle õiguse määrata inimesi ametikohtadele juhul, kui valitsus ei ole enam teovõimeline.²¹⁷

Kuigi ei ole teada, et Eesti valitsus oleks teinud samasuguseid korraldusi,²¹⁸ võtsid kõigi kolme Balti vabariigi diplomaatilised esindused pärast nõukogude okupatsiooni ja nende riikide annekteerimist ühtmoodi aktiivse rolli.

Nii deklareeris New Yorgi Eesti saatkonna peakonsuli asetäitja Johannes Kaiv oma 23. juuli 1940 noodis Ameerika Ühendriikide riigisekretärile:

Olles määratud endise põhiseadusliku valitsuse poolt selle riigi kõrgemaks esindajaks, pean ma ülalnimetatud valimisi ja samuti kõiki selle põhiseaduse vastaselt valitud saadikutekogu otsuseid kehtetuks ja õigustühiseks, eriti puudutab see otsust NSV Liitu astumise kohta.²¹⁹

Eesti saadik Londonis, August Torma esitas samuti Briti välisministeeriumile protesti, milles ta muuhulgas märkis:

Otsus loovutada riigi iseseisvus on seega üsna ilmselt tehtud surve all ning seda ei saa pidada Eesti rahva ülekaaluka osa vabaks ja tõeseks tahteväljenduseks.²²⁰

Samasugused protestid põhiseaduslike valitsuste kukutamise vastu esitasid nõukogude okupatsiooni alguses ka teised Balti riikide diplomaatilised esindajad, näiteks Leedu suursaadik Berliinis, Škirpa tegi seda 22. juulil ja Leedu suursaadik Londonis, Balutis 25. juulil 1940.²²¹

Koheselt pärast Balti riikide okupeerimist püüdsid nõukogude ametivõimud sundida nende riikide diplomaatilisi esindajaid andma

²¹⁶ Vt Repečka, *op. cit.*, lk 47.

²¹⁷ Misiunas, *op. cit.*, lk 135 ja Vitas, *op. cit.*, lk 39.

²¹⁸ Misiunas, *op. cit.*, lk 135.

²¹⁹ Tsiteeritud teoses *The Baltic States 1940–1972...*, lk 14.

²²⁰ Tsiteeritud teoses *The Baltic States 1940–1972...*, lk 14.

²²¹ Repečka, *op. cit.*, lk 83.

oma saadikuvolitused üle nõukogude “õigusjärglastele” ja koju tagasi pöörduma. On teada, et neid korraldusi järgis ainult üks diplomaat — hiljuti ametisse määratud Eesti peakonsul Istanbulis.²²² Diplomaatiliste esindajate koju tagasi sundimiseks võtsid nõukogude võimud vastu üliranged karistusseadused. Näiteks riigireetjate karistamise seadus, mis avaldati Eesti Riigi Teatajas 5. augustil 1940, kuulutas väljaspool seadust olevaiks need diplomaadid, kes keelduvad kodumaale tagasi tulemast. Selles kuriteos süüdimõistetud tuli maha lasta 24 tunni möödumisel, arvates nende isiku tõestamise momendist. Kuid see pretsedenditu karistusseadus ei “veennud” Eesti diplomaatilise esinduse võtmeisikuid okupeeritud kodumaale tagasi pöörduma.²²³ Leedus seevastu kasutati teistsugust meetodit: 14. augustil 1940 avaldati otsus, millega võeti Leedu saadikult USA-s, Zadeikiselt Leedu koda-kondsus, konfiskeeriti tema vara ja keelati tal Leetu tagasipöördumine.²²⁴

Tänu võõrustajariigi otsusekindlale mittetunnustamispoliitikale ja mõjuvõimsusele kujunesid välisesinduste põhiliseks koondumiskohaks Ameerika Ühendriigid. Eesti, Läti ja Leedu saatkonnad eksisteerisid ja tegutsesid Ühendriikides kõigi 51 nõukogude anneksiooni aasta jooksul. Selleks ajaks, kui Balti riikide iseseisvus 1991. aasta augustis taastati, oli alles veel kolm Leedu saatkonda (Washingtonis, Londonis ja Vatikanis), üks Läti saatkond (Washingtonis)²²⁵ ja üks Eesti saatkond (konsulaaresindus), mis olid suutnud vastu panna “faktide normatiivsele survele.” Need saatkonnad olid veel 1940. aasta eelse põhiseadusliku korra elavad kandjad ning nad andsid oma volitused üle Balti vabariikide värskest moodustatud põhiseaduslikele organitele.

Kogu nõukogude perioodi vältel seisid Balti saatkonnad silmitsi kolme põhilise raskusega: neil tuli veenda asukohariiki oma jätkuva tegutsemise vajalikkuses; nad pidid toime tulema oma töötajate vananemisega; ning neil tuli läbi ajada väga nappide finantsvahenditega. Kuna nad esindasid okupeeritud ja annekteeritud riike, ei saanud nad mõistetavatel põhjustel raha oma riikide valitsustelt (mida enam ei olnud). Paljud Balti saatkonnad olid sunnitud tegevuse

²²² Misiunas, *op. cit.*, lk 139.

²²³ Vt E. Jaakson, *Eestile*, lk 96.

²²⁴ R. A. Vitas, *op. cit.*, lk 42.

²²⁵ Vt Misiunas, *op. cit.*, lk 140.

lõpetama “loomulikel põhjustel” (s.t surma tõttu), sest ainult USA ja Vatikan lubasid diplomaatilistes esindustes töötajaid asendada.²²⁶

Nii näiteks suri aastal 1971 August Torma, kes oli olnud Eesti suursaadik Suurbritannias aastast 1934. Pärast Torma surma ei saanud Anna Vageström-Taru, kes oli saatkonnas töötanud aastast 1948, enam Briti välisministeeriumilt akrediteeringut. Ehkki Ühendkuningriik ei tunnustanud jätkuvalt *de iure* nõukogude võimu kehtestamist Eestis, asus ta seisukohale, et aastast 1940 ei eksisteerinud enam Eesti Vabariigi valitsust, millel oleks olnud õigus määrata oma esindajad Tema Majesteedi valitsuse juurde.²²⁷ Samal kombel keeldus Uruguai tunnustamast Leedu saatkonda asendajate nimetamist Leedu diplomaatilise teenistuse juhi poolt.²²⁸

Leedu saatkond Argentiinas suleti siis, kui Argentiina sõlmis diplomaatilised suhted NSV Liiduga. Eesti konsulaat Brasiilias, Sao Paolos, mis oli ainus allesjäänud Eesti saatkond Lõuna-Ameerikas, lõpetas tegevuse pärast konsul Ferdinand Saukase surma 29. detsembril 1976.²²⁹ Hiljem sulges Brasiilia valitsus oma territooriumil tegutsevad Leedu ja Läti diplomaatilised esindused, tunnustades *de facto* nende riikide võtmist NSV Liidu koosseisu.²³⁰ Sarnaselt lõpetas tegevuse Eesti saatkond Hispaanias varsti pärast Kaarel Robert Pusta surma 4. mail 1964.²³¹ Endine välisminister Karl Selter töötas Eesti diplomaatilise esindajana Saksamaa Liitvabariigis ja Šveitsis, kuid ka see esindusfunktsioon lõppes koos tema surmaga.²³²

Kuna USA valitsus lubas asendajate määramist, jätkasid Balti diplomaatilised esindused Ameerika Ühendriikides oma tegevust katkematult kogu nõukogude anneksiooni perioodi vältel. Näiteks kui saatkonda²³³

²²⁶ Misiunas, *op. cit.*, lk 140.

²²⁷ Vt välisministeeriumi sertifikaati küsimuses *Re an Application by Ernst Jaakson and Aarand Roos*, 85 ILR 53, lk 57. Vt ka HL Debs., vol. 440, col. 1449: 28.3.1983, trükitud: 54 BYBIL 1983, lk 3384.

²²⁸ Misiunas, *op. cit.*, lk 139.

²²⁹ Jaakson, *op. cit.*, lk 207–208.

²³⁰ Misiunas, *op. cit.*, lk 139.

²³¹ Jaakson, *op. cit.*, lk 214. Seoses K.-R. Pusta panusega rahvusvahelise õiguse uurimise vt K.-R. Pusta, *Le Statut juridique de la mer Baltique à partir du XIXe siècle*, 52 RCADI 1935, lk 105–190.

²³² Misiunas, *op. cit.*, lk 140.

²³³ See oli selle diplomaatilise esinduse mittekonventsionaalne nimetus. Rahvusvahelise diplomaatilise õiguse range tõlgenduse kohaselt oli selline nimetus kurioosum, kuid USA valitsus tunnustas seda ning see kanti Washingtonis diplomaatilise nimekirja. Vt E. Jaakson, *op. cit.*, lk 65.

juhtinud Eesti konsuli kohusetäitja Johannes Kaiv 29. novembril 1965 suri, asus tema asemele konsul Ernst Jaakson, kes kanti USA diplomaatilisse nimekirja 15. detsembril 1965²³⁴ ning jäi peakonsuli ametisse kuni õiguspärase riigivõimu taastamiseni Eestis.

Ernst Jaakson ja tema elulugu kehastab mitmes mõttes ka Eesti Vabariigi järjepidevustaoitlust.²³⁵ Jaakson, kes sündis aastal 1905 ehk esimese Vene revolutsiooni ajal, asus Eesti diplomaatilises esinduses Riias tööle juba 1919. aastal, kui ta oli kõigest neljateistkümne aastane. 1932. a aprillis määrati ta Eesti peakonsulaadi juurde New Yorgis.²³⁶ Nagu juba öeldud, sai Jaaksonist aastal 1965 saatkonna juhataja ja peakonsuli kohusetäitja, ta jäi sellele kohale kuni Eesti põhiseaduslike organite taastamiseni aastatel 1991/1992 ning jätkas tööd diplomaatilises teenistuses esimese Eesti saadikuna ÜRO juures kuni oma surmani aastal 1998. Oma 75 teenistusaastaga peeti Jaaksonit maailma kõige kauem ametis olnud diplomaadiks.²³⁷

USA riigidepartemang lubas Balti saatkondadel määrata ametisse ka uusi konsuleid²³⁸ — ainsaks tingimuseks oli, et ametisse määratud isikul peab olema vastava Balti riigi kodakondsus. Eesti peakonsuli E. Jaaksoni ajal määras USA riigidepartemang aastal 1967 konsuliks Aksel Linkhorsti. Pärast Linkhorsti surma aastal 1981, tunnustas USA riigidepartemang uue Eesti konsulina Evald Uustalu. Uustalu ise suri aastal 1982 ning seejärel sai 4. aprillil 1982 USA riigidepartemangult uue Eesti konsulina akrediteeringu Aarand Roos, keeleteadlane Lundi ülikooli juurest.²³⁹

Samal kombel asendas Läti saatkonna juhti Alfred Bilmanist tema surma järel Jules Feldmans. Pärast Feldmansi surma jätkas seda tööd Arnolds Spekke. Kui Läti iseseisvus 1991. a augustis taastati, juhtis Läti saatkonda asjur Anatol Dinbergs.²⁴⁰

Povilas Zadeikis, kes oli aastal 1940 Leedu suursaadik Washingtonis, suri aastal 1957 ja teda asendas Juozas Kajeckas. Aastal 1977

²³⁴ Jaakson, *op. cit.*, lk 174. Vt ka A. Velliste, *Ernst Jaaksonile*, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000.

²³⁵ Vt ka E. Medijainen, *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997, lk 258.

²³⁶ Vt Jaakson, *op. cit.*, lk 19 jj.

²³⁷ Vt *Ernst Jaakson, Estonian Envoy, Dies at 93*, International Herald Tribune 26–27 September, 1998.

²³⁸ Vt *Digest of United States Practice in International Law*, 1979, lk 111.

²³⁹ Vt Jaakson, *op. cit.*, lk 216–217.

²⁴⁰ Vt Jaakson, *op. cit.*, lk 113.

asus Kajeckase kohale tema abi Stasys Backis. Pärast New Yorgi Leedu peakonsuli Jonas Budryse surma asus sellele kohale hr Stasinskas ja hiljem Stasys Backis.²⁴¹ Nõukogude perioodi viimaseks Leedu saadikuks Washingtonis oli Stasys Lozoraitis Jr., endise Leedu diplomaatilise teenistuse juhi poeg, kes asus ametisse 1987. a alguses. Aastal 1970 tunnistas Vatikan teda kui asjurit ning ta täitis oma kohustusi nii Vatikanis kui Washingtonis.²⁴² Leedu saatkonda Londonis juhatas kuni nõukogude perioodi lõpuni enne sõda ametisse määratud Vincas Balickas, kes oli saabunud Suurbritanniasse aastal 1938 kui ärinõustaja ning oli Leedu taasiseseisvumise ajaks 84-aastane.²⁴³

Üks Balti saatkondade eluspüsümise seisukohalt kõige tähtsamaid küsimusi oli vägagi praktilise iseloomuga: tegevuse rahastamine olukorras, kus sidemed koduriikidega olid läbi lõigatud. Näiteks 1. juulil 1940 oli New Yorgi Eesti peakonsulaadi käsutuses vaid 4 525.15 dollarit. Selle raha eest oleks peakonsulaat saanud tegutseda vaid mõned kuud (arvestades New Yorgi rendihindadega, töötajate elamiskuludega jne.)²⁴⁴ Balti saatkondade õnneks andis USA riigidepartemang aastal 1941 loa osaliselt kasutada varem blokeeritud Balti vabariikide deposiite USA-s.²⁴⁵ Ühendriigid olid tagasi lükanud NSV Liidu keskpanga, Gospanki, nõude kanda Balti riikide varad talle üle. USA riigidepartemang andis lisaks loa kasutada neid deposiite Lõuna-Ameerikas tegutsevate Balti saatkondade (näiteks Brasiilias, Sao Paolos töötanud Eesti konsulaadi) rahastamiseks.²⁴⁶ Alates 1951. aasta algusest rahastati ka Londoni Eesti saatkonna kulusid Ameerika Ühendriikides deponeeritud kullareservidest.²⁴⁷ Lisaks mängisid kõigi kolme riigi saatkondade puhul olulist rolli vabatahtlikud annetused eksiilis olevatelt kaasmaalastelt. Need võimaldasid saatkondade ruume hooldada ja remontida jms.²⁴⁸ Äärmise majandusliku kitsikuse korral aitasid Balti diplomaatilised esindused ka üksteist. Ühel korral

²⁴¹ Jaakson, *op. cit.*, lk 113. Vt Vitas, *op. cit.*, lk 43, 110 ja 112.

²⁴² Misiunas, *op. cit.*, lk 140. Leedu esinduse juhatajana mängis Lozoraitis Jr. Leedu iseseisvuse taastamise juures olulist rolli, töötades ülemnõukogu esimehe Landsbergise nõunikuna. Vt Lieven, *op. cit.*, lk 235 ja 71.

²⁴³ Misiunas, *op. cit.*, lk 140.

²⁴⁴ Vt Jaakson, *op. cit.*, lk 95.

²⁴⁵ Vt ka *Digest of United States Practice in International Law*, 1979, lk 173.

²⁴⁶ Vt Jaakson, *op. cit.*, lk 111 ja 115.

²⁴⁷ Jaakson, *op. cit.*, lk 115.

²⁴⁸ Misiunas, *op. cit.*, lk 141.

andis Läti asjur Dinbergs oma Eesti kolleegile, konsul Jaaksonile Eesti saatkondade ülalpidamiskuludeks 185 000 dollarit laenu.²⁴⁹

Balti riikide diplomaatiliste esinduste põhifunktsioon oli sümboolse iseloomuga: esindada kolme okupeeritud ja annekteeritud riigi suveräänsust. Kogu nõukogude anneksiooni vältel olid Balti diplomaadid kantud riigidepartemangu diplomaatide nimekirja ning seetõttu kutsuti neid osalema Ühendriikide riigidepartemangu poolt korraldatud diplomaatilistel tseremooniatel ja vastuvõttudel. Samuti oli Balti konsulitel hagemisõigus (*locus standi*) USA kohtute juures. Esimene juhtum USA-s, mis seda reeglit kinnitas oli *Buxhoeveden vs Eesti Pank*.²⁵⁰ *Lukš' Estates*²⁵¹ asjas andis New Yorgi asendajate kohus hagemisõiguse Läti ja Eesti peakonsulitele. Lisaks sellele jätkasid Balti saatkonnad passide väljastamist isikutele, kes suutsid tõestada oma Eesti, Läti või Leedu kodakondsust, ning teatud juhtudel ka nende järeltulijatele.²⁵²

Ühendriigid, mis ei tunnustanud Balti riikide inkorporeerimist NSV Liidu poolt, jätkasid Balti riikide kodanike passide ja mere-mehepasside tunnustamist. Veelgi enam, neid passe tunnustasid reisi- ja elukohadokumentidena ka mõned sellised riigid, mis muus osas tunnustasid Balti riikide inkorporeerimist, näiteks Rootsi.²⁵³

Lisaks passide väljaandmisele abistasid Balti saatkonnad vastavate riikide eksiilis elavaid kodanikke tavapärares konsulaarasjades, näiteks notaritoimingute tegemine — ametlike dokumentide tõlkimine, tõendite väljastamine, enne aastat 1940 Balti riikides välja antud dokumentide legaliseerimine jne.²⁵⁴

(ii) Eesti erisus: eksiilvalitsus

Õiguskirjanduses valitseb teatav segadus Balti eksiilvalitsuste küsimuses. Mõned autorid on väitnud, et annekteeritud Balti riikidel ei

²⁴⁹ Jaakson, *op. cit.*, lk 202. Vt Vitas, *op. cit.*, lk 111.

²⁵⁰ *The New York Supreme Court, Special Term, Queens County*, April 21, 1943; 41 N.Y.S. (2d) 752–757; *ibid.*, Part I, October 8, 1948; 84 N.Y.S. (2d) 2. (Eesti peakonsuli staatust kinnitati üldise rahvusvahelise õiguse ja USA-Eesti lepingute alusel.)

²⁵¹ *In re Lukš estates*, 256 N.Y.S. 2d 194, samuti esitatud 59 AJIL 1965, lk 642 jj.

²⁵² Misiunas, *op. cit.*, lk 141.

²⁵³ Misiunas, *op. cit.*, lk 141–142.

²⁵⁴ Vt E. Roosaare, *Consular Relations between the United States and the Baltic States*, 27 *Baltic Review* (June 1964), lk 23–32. Vt Jaakson, *op. cit.*, lk 98.

olnud eksiilvalitsusi, mis oleks saanud olla oma riigis legitiimsed riigivõimu esindajad.²⁵⁵ Teised autorid on ekslikult oletanud, et (kõigil) kolmel Balti riigil olid nõukogude perioodil eksiilvalitsused.²⁵⁶ Tegelikuses oli selline valitsus ainult Eestil²⁵⁷ ning juba see segadus näitab, kui võrd habras oli selle valitsuse roll ja staatus.

Eesti eksiilvalitsuse algus on tihedalt seotud Eesti viimase okupatsioonieelse peaministri, professor Jüri Uluotsa nimega.²⁵⁸ Uluotsal õnnestus Eestis põranda all üle elada esimene nõukogude okupatsiooni aasta ning üldiselt peeti teda tol ajal Saksamaa poolt okupeeritud riigis (1941–1944) Eesti riigi järjepidevuse kandjaks vastavalt Eesti 1938. aasta põhiseadusele. Kuna vabariigi president K. Päts oli deporteeritud Nõukogude Venemaale, otsustas 1938. aasta põhiseaduse alusel moodustatud viieliikmeline valimiskogu oma 20. aprilli 1944 salajasel koosolekul, et vabariigi presidendi kohused antakse üle viimasele õiguspärasele peaministrile, Jüri Uluotsale.

Õiguslikult jäi Uluotsa “tiitel” vaieldavaks, sest on väidetud, et 1940. aasta juunis vabastas president Päts Uluotsa valitsuse ametist viisil, mis oli kooskõlas Eesti põhiseadusega. Teisalt on see kriitika tagasi lükatud põhjendusega, et kui president Päts määras 1940. aasta juunis ametisse uue nõukogudemeelse valitsuse, tegutses ta surve all ja juba okupeeritud riigis; järelikult ei olnud valitsuse vahetus põhi-seaduslik.²⁵⁹

18. septembril 1944 määras Uluots ametisse uue Eesti Vabariigi valitsuse, mida juhtis Otto Tief. Saksa armee oli sel ajal taganemas ning eestlased lootsid taastada oma iseseisvuse enne, kui nõukogude armee jõuab riigi teistkordselt “vabastada”. Tiefi valitsus sai tegutseda ühe nädala, omades paari päeva jooksul kontrolli Tallinna üle ning korraldades sõjalist vastupanu pealetungivale punaarmeele. Kuid 22. septembril 1944 vallutas punaarmee Tallinna ning jõudis peagi Lääne-Eesti rannikule, kohates äsja moodustatud Eesti väeüksustelt vaid juhuslikku vastupanu. Suurem osa Tiefi valitsuse liikmetest — kaasa arvatud Tief ise — arreteeriti ning ainult vähestel õnnestus põgeneda

²⁵⁵ Vt näit H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 443.

²⁵⁶ A. Peters kasutab terminit “im Exil befindlichen Exilregierungen”, vt *op. cit.*, lk 151.

²⁵⁷ Seotud püüdluste kohta Leedus ja Lätis vt *The Baltic States 1940–1972...*, lk 63–69.

²⁵⁸ Vt ka L. Mälksoo, *Professor Uluots, the Estonian Government-in-Exile and the Continuity of the Republic of Estonia*, 69 *Nordic JIL* 2000, lk 289–316.

²⁵⁹ Mareki sõnadega: kindlasti ei näinud Eesti põhiseadus ette riigi valitsuste moodustamist võõrriigi organite poolt koostatud nimekirjade alusel. Vt Marek, *op. cit.*, lk 384.

üle Läänemere Rootsi. Sellega oli Tiefi valitsus olemast lakanud ning Eesti oli jälle nõukogude okupatsiooni all.

Uluots, kes pidas end Eesti riigivõimu järjepidevuse kandjaks, suri 9. jaanuaril 1945 Rootsis vähki. Päev enne tema surma otsustasid Tiefi valitsuse allesjäänud liikmed Stockholmis, et vastavalt 1938. aasta Eesti põhiseadusele lähevad vabariigi presidendi ülesanded üle Tiefi valitsuse vanimale liikmele, kelleks oli August Rei, välisminister ja Eesti saadik Moskvast aastatel 1939–1940.

Kuid Eesti põhiseadus võimaldas ka sellise põhiseadusliku kriisi olukorra teistsugust tõlgendamist, nimelt, et vabariigi president tuleb uuesti valida vastava valimiskogu poolt (nagu oli tehtud aastal 1944 Uluotsaga). Need kaks erinevat põhiseaduse tõlgendust tõid kaasa kahe konkureeriva Eesti eksiilvalitsuse tekke.

12. jaanuaril 1953 ehk rohkem kui kaheksa aastat pärast Tiefi valitsuse lõppu kuulutas selle valitsuse vanim liige August Rei Oslo välja Eesti eksiilvalitsuse. Rei poolt moodustatud valitsus sai tuntuks “Oslo eksiilvalitsuse” nime all. Endise valimiskogu allesjäänud liikmed leidsid, et Rei “ühepoolne tegutsemine” on nende ambitsioone riivanud ning kogunesid koosolekule Saksamaal Detmoldi lähistel. See “valimiskogu” valis ühe oma liikme, Alfred Maureri, kes oli enne aastat 1940 olnud riigikogu teise koja teine aseesimees, Eesti presidendi kohusetäitjaks eksiilis. Maurer nimetas 2. märtsil 1953 Eesti “eksiilvalitsuse” peaministriks Johan Holbergi.

Selles võitluses suuresti vaid kujutletava võimu pärast tekkis niisiis üheaegselt kaks Eesti eksiilvalitsust. Kuna Eesti oli endiselt nõukogude võimu all ning “valimiskogu” ei saanud oma ridu eksiilvalitsuse liikmete arvel täiendada, lakkas Maureri “alternatiivne” eksiilvalitsus olemast pärast selle liikmete surma.

Rei poolt välja kuulutatud Oslo valitsus aga püsis kuni Eesti põhiseadusliku võimu taastamiseni 1992. aasta valimistel. See eksiilvalitsus põhines sellisele 1938. a põhiseaduse tõlgendusele, mille kohaselt presidendi (või vastavalt presidendi kohusetäitja) surma korral saab järgmiseks presidendi kohusetäitjaks automaatselt valitsuse kõige vanem liige. Seega oli võimalik teostada “noorendust” iga kord pärast presidendi kohusetäitja surma. Teoreetiliselt oleks selline meetod võinud tagada Eesti eksiilvalitsuse kestmise *ad aeternum*. Pärast August Rei surma 1964. aastal sai uueks presidendi kohusetäitjaks Aleksander Warma. Warmale järgnes aastal 1971 Tõnis Kint ja Kintile aastal 1990 Heinrich Mark. Eesti eksiilvalitsus tegutses kogu

nõukogude perioodi jooksul, koosnedes sümboolsest kõigist II maailmasõja eel valitsuses olnud portfelliidest, alates välisasjadest ning lõpetades transpordi ja põllumajandusega.

Nii nagu ka Balti diplomaatiliste esinduste puhul oli Eesti eksiilvalitsuse peamine *raison d'être* Eesti õigusvastase annekteerimise teema päevakorral hoidmine tükikese riigivõimu säilitamise teel.²⁶⁰ Selle valitsuse liikmed esitasid Eesti seisukohti aktiivselt konverentsidel ja poliitiliste suursündmuste ajal, andsid Eesti Vabariigi nimel aumärke teatud väljapaistvatele isikutele jne. Kuid selle valitsuse tähtsus piirdus poliitilise sümbolismiga, sest ühegi välisriigi valitsus seda ei tunnustanud.²⁶¹ Veelgi enam, selle legitiimsust ja volitusi Eesti eksiilvalitsusena ei tunnustanud ka Eesti diplomaatilised esindused New Yorgis ja Londonis.²⁶²

Seega ei olnud Eesti eksiilvalitsusel oma tegevusajal (1953–1992) mingit rahvusvahelist staatust. Rahvusvahelise tunnustuse puudumine takistas sellel tegutseda toimiva eksiilvalitsusena. Kuid on väidetud, et sellele vaatamata oli Eesti eksiilvalitsus põhiseaduslikult legitiimne. Tundub, et vähemalt seda asjaolu on praeguse Eesti Vabariigi põhiseaduslikud organid *post factum* ka tunnustanud. Eesti presidendi ametlikul veebilehel on Eesti Vabariigi presidendi kohusetäitjad loetletud kui pärast aastat 1992 ametisse saanud presidentide eelkäijad, riigi järjepidevuse kandjad õigusvastase nõukogude anneksiooni perioodil.²⁶³ Ehkki Eesti eksiilvalitsuse põhiseaduslik legitiimsus on akadeemilisest seisukohast vaieldav, tuleb siiski arvesse võtta Eesti praeguste põhiseaduslike organite tõlgendust, mis toetab Eesti eksiilvalitsuse legitiimsust, kuna see näitab, kuidas “asjaomane riik ise ennast näeb.”²⁶⁴ Samas ei saa ka Eesti põhiseaduslike organite praegusaegne tõlgendus anda Eesti eksiilvalitsusele tagasiulatuvalt rahvusvahelist staatust.

Seega oli Eesti eksiilvalitsuse suhteliselt pika tegevusperioodi vaieldamatuks tippphetkeks 7. oktoober 1992, kui tuli kokku nõukogudejärgse perioodi esimene ja üldse VII Riigikogu koosseis ning presidendi kohusetäitja eksiilis Heinrich Mark esines Riigikogu ees

²⁶⁰ Varast ülevaadet nendest püüdlustest vt *We Demand Freedom for Estonia. Memoranda Presented to the Delegations at the Paris Conference* (1946), London: Boreas, 1947.

²⁶¹ USA ja Suurbritannia seisukohtade kohta vt Jaakson, *op. cit.*, lk 170 ja 195.

²⁶² Eesti New Yorgi ja Londoni saatkondade diplomaatiliste esindajate kohtumine eksiilvalitsuse presidendi kohusetäitja A. Warmaga Londonis 27. aprillil 1966. Vt Jaakson, *op. cit.*, lk 171.

²⁶³ Vt www.president.ee/eng/headstat.html.

²⁶⁴ Vt Fiedler, *Continuity*, lk 808.

kõnega, mida võib tõlgendada kui riigivõimu tseremoniaalset “üleandmist” äsja valitud põhiseaduslikele organitele. Samal päeval valis Riigikogu Eesti Vabariigi esimeseks okupatsioonijärgseks presidendiks Lennart Meri. Sellega lõpetas eksiilvalitsus oma tegevuse, samas kui äsja valitud Eesti Vabariigi president Lennart Meri avaldas “sügavat tänu” Heinrich Markile ja kõigile teistele eksiilvalitsuse liikmetele “Eesti Vabariigi järjepidevuse hoidmise eest.”²⁶⁵ Seda “restauratsioonilist” lähenemist rõhutas veelgi asjaolu, et president Meri vältis hoolikalt võimu tseremoniaalset ülevõtmist viimaselt Eesti Vabariigi ülemnõukogu presiidiumi esimehelt Arnold Rüütli. On ajaloo (ja võib olla ka Eesti järjepidevustootluste) iroonia, et 2001. aasta septembris pidi president Meri andma Eesti presidendi volitused ülemnõukogu presiidiumi endisele esimehele Rüütli, kelle valimiskogu oli presidendiks valinud.

(iii) Balti diplomaatilised esindused ja Eesti eksiilvalitsus: hinnang riigi järjepidevuse ja igamise seisukohalt

Kuna Läti ja Leedu puhul eksiilvalitsusi ei eksisteerinud — ja Eesti diplomaatilised esindused ei tunnustanud 1953. aastal moodustatud Eesti eksiilvalitsust —, siis ei olnud Balti diplomaatilistel esindustel Balti vabariikide okupatsiooni perioodil mingeid siduvaid suhteid ühegi riigiorganiga. Õigupoolest nemad olidki ainsad riigiorganid, mis annekteeritud Balti riikidest alles olid jäänud. Kirjanduses on laialt levinud seisukoht, et Balti riikide järjepidevus kandus edasi nende diplomaatilistes esindustes.²⁶⁶ USA-s tegutsenud saatkonnad toimisid *de facto* peaaegu nagu eksiilvalitsused ning sümboliseerisid sellega riigi kolmanda koostisosa, riigivõimu, jätkuvat edasikestmist.

Ehkki USA ei tunnustanud Balti diplomaatilisi esindusi formaalselt “eksiilvalitsustena”,²⁶⁷ rõhutasid Ühendriikide esindajad, et Balti saadikute ülesanne on “alal hoida vaba Eesti, Läti ja Leedu ideaali.”²⁶⁸

²⁶⁵ Vt H. Mark, *Vabariigi President ja Vabariigi Valitsus Eksiilis 1988–1992*, Akadeemia 1997 Nr. 7, lk 1443 jj.

²⁶⁶ Vt Marek, *op. cit.*, lk 410; Misiunas, *op. cit.*; Silagi, *op. cit.*, lk 257; Meissner, *Sowjetunion, die baltischen Staaten...*, lk 200; Yakemtchouk, *op. cit.*, lk 273.

²⁶⁷ Vt R. A. Vitas, *op. cit.*, lk 41.

²⁶⁸ U.S. Department of State, *Statement by Robert L. Barry, Assistant Secretary for European Affairs, before the Subcommittee on International Organizations of the House Committee on Foreign Affairs*, June 26, 1979, lk 4–5.

Kuigi mõned autorid on sel põhjusel selgelt eitanud, et Balti diplomaatiliste esinduste puhul saaks rääkida eksiilvalitsuse rolli osalisest täitmisest,²⁶⁹ ei tohi alahinnata nende saatkondade õiguslikku tähtsust Balti riikide järjepidevustootluse valguses. Diplomaatiliste esinduste sümboolne säilimine ja tegutsemine kogu õigusvastase anneksiooni perioodil garanteeris, et katkematult säilis vähemalt üks sümboolne “osa” okupeeritud ja annekteeritud riikide õiguskorrast ning seega on see oluline argument Balti riikide järjepidevustootluse poolt. See, kas diplomaatilised esindused kandsid ka “eksiilvalitsuste” rolli, võib lõpuks jääda lahtiseks, sest selline määratlus ei ole riigi järjepidevuse üle otsustamisel määrava tähtsusega. Nagu eespool märgitud, võis riigi järjepidevus õigusvastase anneksiooni korral säilida ka siis, kui puudusid eksiilvalitsus, diplomaatilised esindused ja muud riigiorganid. Tõsi küll, varasemate pretsedentide korral oli tegemist märksa lühemate ajaperioodidega.

Eesti eksiilvalitsuse olemasolu ja selle hilisemat tunnustamist Eesti parlamendi ja presidendi poolt tuleb pidada esmajoones sümboolseks aktiks. Selle sümbolismi põhieesmärgiks oli ilmselt veelgi enam rõhutada riigi järjepidevust kinnitavaid argumente. Võib eeldada, et Eesti seadusandjad ja president olid aastal 1992 teadlikud sellest, kui võrd habras oli eksiilvalitsuse juriidiline positsioon nõukogude anneksiooni perioodil.

Akadeemilisest seisukohast on vaieldav, kas Eesti eksiilvalitsuse näol oli üldse tegemist valitsusega rahvusvahelise õiguse mõistes. Kuna sellel valitsusel puudus rahvusvaheline tunnustus, ei mõjutanud selle olemasolu praktiliselt üldse riikide otsust aastal 1991 Balti riikide samasust tunnustada. Kuigi eksiilvalitsus (mõnede väitel küll isehakanud) oli olnud vaid Eestil, tunnustasid riigid kõigi kolme Balti vabariigi samasust.

Võib järeldada, et Eesti eksiilvalitsuse tähtsus on olnud mõnevõrra kaheldav nii Eesti põhiseadusliku kui ka rahvusvahelise õiguse raames. Samas oleks kogu taotluslikule sümbolismile vaatamata ekslik järeldada, et Eesti eksiilvalitsus ei mänginud Eesti Vabariigi õigusliku staatuse määramisel mingit rolli. Esiteks, kuigi see oli sümboolne ja/või reaalse võimuta, kujutas see endast asjaomase rahva teadlikku vastandumist nõukogude režiimile ning seega jätkas pidevalt nõukogude võimu kehtivuse vaidlustamist. Olukorraga leppimine

²⁶⁹ Vt näit W. Schaumann, *Exilregierung*, väljaandes: K. Strupp ja H.-J. Schlochauer (toim), *Wörterbuch des Völkerrechts*, 2. Aufl., Band I, Berlin: Springer, 1960, lk 498.

oleks võinud tähendada, et Eesti Vabariik oleks lõplikult lakanud olemast rahvusvahelise õiguse subjekt.

Teiseks, mis on ehk veel olulisem, oli Eesti eksiilvalitsuse olemasolul üllatavalt suur mõju nendele põhiseaduslikele otsustele, mille Eesti rahvas ja poliitikud aastatel 1990–1992 vastu võtsid. Kui väljendada seda *cum grano satis*, siis vaatamata sellele, et Eesti eksiilvalitsus ei “hoidnud alal” Eesti Vabariigi staatust rahvusvahelise õiguse subjektina, uskusid paljud kodanikud (või tahtsid uskuda), et ta seda siiski tegi. Niisiis mõjutas Eesti eksiilvalitsus oluliselt Eesti Vabariigi kodanike kui kõrgeima riigivõimu legitiimsuse kandja suhtumist ja valikuid.

Tagasi vaadates võib järeldada, et kuigi Eesti diplomaatilised esindused ei tunnustanud Eesti eksiilvalitsust, ei olnud need institutsioonid kui riigi järjepidevuse kandjad ka üksteist välistavad. Mõlemad väljendasid Eesti kodanike jätkuvat nõuet iseseisvale riigile ning omal kombel esindasid mõlemad okupatsioonieelset riigivõimu. Mõlemad esitasid vastuväiteid riigi lõplikku loovutamist ja lakkamist tähendava igamise kohaldamisele Balti riikide puhul: doktriini kohaselt on eksiilvalitsuse jätkuv olemasolu üks fakt, mis räägib vastu vallutuse kinnistumisele.²⁷⁰

Samal ajal on selge, et Balti diplomaatilised esindused ega eksiilvalitsus (Eesti puhul) ei täitnud valitsusfunktsioone tavapärasel moel. Ükski eksiilis tegutsev riigiorgan ei saa tegutseda samasuguse tõhususega nagu “tavaline” riigivõim; see kehtib eriti siis, kui jutt käib poole sajandi pikkusest perioodist.

(D) Balti rahvad ja igamine

Viimase teemana igamise analüüsi juures tuleb meil uurida Balti rahvaste endi rolli. 20. sajandi teisel poolel on demokraatliku legitiimsuse põhimõte muutunud riikluse õigusliku analüüsi juures järjest tähtsamaks.²⁷¹ Rahvaste enesemääramisõiguse ja üldiselt kõigi inimõiguste tähtsuse kasv on toonud kaasa põhjaliku lahkulöömise riigikesksest õiguslikust formalismist. Riik ei ole enam hegellik absoluut; selle võim lähtub rahvalt. Viimasel kahel aastakümnel on mitmed väljapaistvad rahvusvahelise õiguse spetsialistid hakanud

²⁷⁰ Vt K. Doehring, *State*, väljaandes: EPIL 10, 1987, lk 427.

²⁷¹ Vt J. Crawford, *The Criteria for Statehood...*, lk 144 jj.

väitma, et rahvusvahelises õiguses eksisteerib õigus demokraatlikule valitsemisele.²⁷²

Seega ei ole üllatav, et õiguslikust aspektist on üha olulisemaks muutunud see, kuidas asjaomane elanikkond ise suhtub sellesse riiki, mis neid valitseb. Samal ajal tundub termin “rahvas” olevat riikluse õiguslike küsimuste uurimisel üks kõige keerukamaid elemente. “Rahva tahe” on olnud üks kõige mõjukamaid — ja seetõttu ka kõige enam kuritarvitatud — argumente poliitilises retoorikas ja õigusliku legitiimsuse taotlustes.

Kui õigusvastaselt okupeeritud riigi elanikkond tunnustab uut režiimi ja riigi uut identiteeti ning ei nõua enam oma iseseisvat riiki, võib see riik muutuda hoopis millekski muuks. Kuna kaasaegses rahvusvahelises õiguses on üksikisiku huvidel eelisõigus riigi huvide ees, võib rahva leppimine vallutusega olla üheks teguriks, mis räägib igamise kohaldamise kasuks.²⁷³ Teiste sõnadega, igamist ei saa toimuda ilma asjaomase rahvastiku tegeliku nõusolekuta.²⁷⁴ Aastal 1941 väitis Philip Marshall Brown:

Sõjaline okupatsioon ise ei anna veel valdusõigust ega lõpeta rahva eksistentsi. Samuti ei tee seda anneksiooni väljakuulutamise, kui okupeeriva võimu väidetele esitatakse toimivaid vastuväiteid ja seda võimu ei tunnustata. (...) Rahvas ei saa automaatselt olemast lakata. (...) Rahvas on midagi palju enam kui vaid väline vorm territooriumi ja valitsuse näol. See koosneb meestest ja naistest, kelles eluneb suveräänsus. Seni, kuni nad suveräänsust oma südames kalliks peavad, ei ole rahvas surnud.²⁷⁵

Seega võib rahvastik kui kolme elemendi teooria teine koostisosa olulisel määral mõjutada riikluse analüüsi.

Mitmel põhjusel võib sageli olla raske kindlaks teha rahva tegelikku taht. Esiteks on mittedemokraatlikel režiimidel võimalus rahva tahtega manipuleerida, kasutades selleks oma monopoolset seisundit informatsiooni ja hariduse vallas ning edastades propaganda-

²⁷² Vt T. Franck, *The Emerging Right to Democratic Governance*, 89 AJIL 1992, lk 46–91; J. Crawford, *Democracy and International Law*, 64 BYBIL 1993, lk 113.

²⁷³ Bowett, *Case Concerning Territorial Dispute (Libya-Chad)*, I.C.J., Public Sitting, CR 93/28, lk 19.

²⁷⁴ Vt näit A. Verdross, *Völkerrecht*, Wien, 1964, 5. Aufl., lk 288–289 ja H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 455.

²⁷⁵ J. S. Brown, *Sovereignty in Exile*, 35 AJIL 1941, lk 667–668.

masina kaudu selgeid valesid. Isegi kui nad ei tee seda sama veenvalt nagu George Orwell raamatus 1984,²⁷⁶ suudavad sellised režiimid vähemalt osaliselt inimesi segadusse ajada, nii et nad ei tea enam täpselt, mida nad tahavad. Samal kombel võib režiim segadusse ajada välismaailma oma eksitavate väidetega selle kohta, mida režiimi kontrolli all olev rahvas tahab.²⁷⁷ Okupeeritud territooriumil võib režiim sundida või meelitada inimesi koostööle ellujäämise nimel. Teatud isikud vallutatud aladelt värvatakse ja koolitatakse välja rahva “tõelisteks uuteks esindajateks”, kes omakorda räägivad pidevalt, kui suurepärase on elu uues riigis ja uue valitsuse all.

Ehkki eeldatavasti on selline suitsukate suhteliselt kergesti paljastatav²⁷⁸ — eriti seetõttu, et 20. sajand on meile põhjalikult tutvustanud totalitaarsete režiimide funktsioneerimist, meetodeid ja võimalusi²⁷⁹ —, jääb rahva tegeliku tahte kindlakstegemine siiski problemaatiliseks. Näiteks on täiesti võimalik, et lääne poliitikud võisid endalt küsida, kas Balti riikide annekteerimise mittetunnustamine on Eesti, Läti ja Leedu rahva huvides või mitte. Ehkki nõukogude poole pidev moonutatud teave “tööraha kodumaa” kohta oli suhteliselt kergesti läbinähtav, oli pragmaatiliselt võttes küsimuseks ka see, mis on tähtsam, kas jätkuvad kultuuri- ja majandussuhted — mis oleks kasulikud kõigile osalevatele rahvastele ja isikutele — või igasugusest koostööst okupatsioonirežiimiga keeldumine “ideoloogilistel” põhjustel. Näiteks Soome valis president Urho Kaleva Kekkoneni ajal esimese võimaluse ning, lausudes meelitusi nõukogude režiimi aadressil, taastas aktiivsed kultuurisidemed Eestiga sel määral, nagu nõukogude valitsus seda lubas. Nii on analüütikud arvanud, et just tänu kultuuri- ja majandussidemetele Soomega, mis ka nõukogude perioodil täielikult ei katkenud, suutis Eesti olla suhteliselt edukas lääneliku vabaturumajandusega kohanemisel ja vajalike reformide läbiviimisel.

²⁷⁶ Vt G. Orwell, *Nineteen eighty-four*, London: Seeker & Wartburg, 1997.

²⁷⁷ Vt ka seoses totalitaarsete riikidega G. Arangio-Ruiz, *L'État dans le sens du Droit des Gens...*, lk 292.

²⁷⁸ Lääne intellektuaalide poolt Stalini ja Hitleri režiimidega tehtud entusiastliku kollaboratsiooni ajalugu, mida sümboliseerivad väljapaistvad intellektuaalid nagu Romain Rolland ja Knut Hamsun, on loomulikult oluline erand, mis väärrib iseseisvat (mitte küll õiguslast) uurimistööd.

²⁷⁹ Vt eriti H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, London: André Deutsch, 1986. Seoses nõukogude totalitarismiga, vt eriti lk 303 jj.

Sõltumata sellest, kas rahva “tahe” on totalitaarse režiimi ja ideoloogia mõju all, võib see ka lihtsalt muutuda, samuti nagu võivad elu jooksul muutuda ühe inimese eesmärgid ja plaanid. Paljude austerlaste suhtumine Hitlerisse ja Suur-Saksamaa ideesse oli arvatavasti erinev aastal 1938 ja aastal 1945 (samas kui tšehhide käsitus Hitlerist oli ilmselt ühesugune nii aastal 1939 kui ka aastal 1945).

Ent millised ka ei oleks rahva tahte teadasaamisega seotud raskused, on viimased arengud näidanud, et alati, kui rahvas on oma valikute tegemisel vaba ning on piisavalt huvitatud oma eelistuste väljendamisest, siis rahvusvaheline õiguspraktika seda ka arvestab. Lõppeks on just asjaomane rahvas see, keda otsus riigi subjektistaatuse kohta kõige enam mõjutab.

Eelneva valguses on selge, et annekteeritud Balti riikide puhul tuleb omistada eriline tähtsus inimeste endi nõuetele ja enesemääramise väljendusvormidele. Rohkem kui Balti diplomaatilised esindused (või Eesti puhul ka eksiilvalitsus, mis omandas tähtsuse alles nõukogude režiimi viimastel aastatel) aitasid Balti riikide kui rahvusvahelise õiguse subjektide säilimisele kaasa Balti rahvaste endi ja nende esindajate poolt esitatud nõudmised riigi järjepidevusel põhineva omariikluse taastamiseks.

Ent kas sellised omariikluse nõuded olid nõukogude võimu aastakümnetel tõepoolest olemas? Aastatel 1989–1991 toimunud iseseisvumisprotsessis esitasid Balti rahvad ja poliitikud üsna jõuliselt oma nõudmise, et nende sõjajärelsete vabariikide iseseisvus taastataks. Selle nõudmisega nad näitasid, et nad tunnetasid pigem järjepidevat sidet II maailmasõja eel eksisteerinud iseseisvate vabariikidega — vanemad põlvkonnad olid olnud nende vabariikide kodanikud —, mitte aga siis veel eksisteeriva nõukogude režiimiga. Loomulikult oleks utoopiline kujutleda, et rahvas kasutab oma mõtlemises riigi “samasuse” või “järjepidevuse” kontseptsioone. Samas inimesed üldjuhul siiski teavad, kes nad on ja kes nad ei ole; milline riik on “nende oma” ja milline mitte. Aastal 1991 olid enne II maailmasõda eksisteerinud Balti riigid suurema osa sealsete inimeste jaoks vaid kujutletavad ideed, mida nad ei olnud tegelikkuses “näinud” ega kogenud. Kuid iseseisvusnõude võimas esiletungimine 1980ndate lõpul näitab, et omariikluse ideaal ei kadunud Balti rahvaste meelest ka nõukogude perioodi (1940–1941, 1944–1991) jooksul.

Seega kui leedulased, lätlased ja eestlased nõudsid aastatel 1990 ja 1991 II maailmasõja eelsete iseseisvate vabariikide taastamist ja mitte

NSV Liidust (Venemaast) “lahkulöömist”, siis ei saanud see olla üllatav nende analüütikute jaoks, kes olid jälginud Balti riikides pärast nõukogude võimu kehtestamist toimunud arenguid.

Balti rahvaste viha ja vastumeelsus nõukogude režiimi vastu väljendus mitmel moel (põhjusi seesuguse okupandi vastu suunatud viha tekkeks, eriti Stalini ajal riigi poolt toime pandud kuritegusid on käsitletud tagapool). Kohane oleks ehk esitada põgus ajalooline tagasivaade. 1941. aasta suvel kasutasid Balti partisanisalgad, mis olid tekkinud pärast nõukogude massiküüditamist 14. juunil 1941, ära Hitleri rünnakut NSV Liidule ning neil õnnestus mõnes piirkonnas sundida nõukogude okupatsiooniväed taganema, enne kui *Wehrmacht* okupeeris Balti riigid omakorda Natsi-Saksamaale. Aastal 1944 oli Balti sõdurite sõjaline vastupanu nõukogude sissetungijatele veelgi otsusekindlam, kuigi see ei toonud edu. Kui aastal 1944 sai selgeks, et Stalini poolt juhitud Nõukogude Liit võtab Balti riigid uuesti oma valdusse, hääletasid sajad tuhanded leedulased, lätlased ja eestlased jalgadega nõukogude riigi vastu, suundudes põgenikena läände.

Ajavahemikus 1944–1956 seisis NSVL silmitsi tõsise partisaaniliikumisega Balti riikides. Partisanid, keda kohalikud elanikud nimetasid “metsavendadeks” ja nõukogude valitsusasutused “bandiitideks”, olid eriti aktiivsed Leedus ning nad pälvisid kohalikest elanikest (ja teatud määral ka lääne luureteenistustelt) nii toetust kui ka kaastunnet. Nad kontrollisid maapiirkondi, kus nõukogude võimu õnnestus kehtestada üksnes suurte kaotuste hinnaga.²⁸⁰ Ehkki Balti partisanide sõjaline vastupanu lakkas 1950ndate aastate alguses, tabati viimased metsavennad märksa hiljem. Näiteks Eestis tapeti üks viimaseid “aktiivsetest” metsavendadest, August Sabe, alles aastal 1978, kui ta püüdis Lõuna-Eesti metsades põgeneda kahe KGB töötaja käest.²⁸¹

NSVL vastas Balti riikides puhkenud massilisele vastupanule massiliste küüditamiste ja hukkamistega, mida võib pidada riiklikeks kuritegudeks — kuritegudeks inimsuse vastu ja võimalik, et isegi genotsiidiks.²⁸² Heike Krieger, kes oma hiljutises monograafias rõhutab muus osas üsna tugevalt toimivuse (efektiivsuse) tähtsust rahvusvahelises õiguses, väidab samuti, et kui üks riik on mõne territooriumi

²⁸⁰ Eestis võitles nõukogude armee ja funktsionäride vastu aastatel 1944–1956 kuni 30 000 metsavenda. Vt M. Laar, *War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*, Washington, D.C.: The Compass Press, 1992. Vt ka Lieven, *op. cit.*, lk 87–92.

²⁸¹ Viimane teadaolev Eesti metsavend Johannes Lillenuurm suri vabaduses aastal 1980.

²⁸² Vastavat arutlust vt L. Mälksoo, *Soviet Genocide? The Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law*, 14 Leiden JIL 2001, lk 757–787.

õigusvastaselt annekteerinud ning kasutab sealjuures veel massilist küüditamist või genotsiidi, “ei ole igamine võimalik ühelgi tingimusel.”²⁸³

Kui suurem osa eestlastest, lätlastest ja leedulastest mõistis 1940ndate aastate lõpul, et Stalini NSV Liidule sõjalise vastupanu osutamise jätkamine oleks enesehävituslik, võeti kasutusele passiivsemad vastupanu vormid.²⁸⁴ Näiteks heisati riiklikel pühadel protesti märgiks sageli iseseisva Eesti, Läti ja Leedu lippe, kuigi nende kasutamine oli keelatud ja kriminaalkorras karistatav. Alates 1950ndatest aastatest ei jäänud suuremale osale rahvastikust muud valikut kui teha nõukogude võimudega koostööd ning suurem osa inimestest püüdis otsida tuge pigem oma kultuurilisest identiteedist kui aktiivsest vastupanust. Nõukogude režiimi aastakümned ei olnud seega kindlasti üksnes kangelasliku vastupanu periood, vaid ühtlasi ka kollaboratsiooni periood. Endine Leedu peaminister Kazimiera Prunskiene kirjutab sellest baltlaste kogemusest selliselt:

... vabadusel on mõte vaid siis, kui rahvas, kellel see vabadus on, jääb elama. Kas miski on veel olulisem kui vabadus? Ma arvan, et selleks on rahvas ise, kes mõnikord peab ka veidi ootama, kuni Jumal või ajalooline juhus annab uue võimaluse eluks vabaduses.²⁸⁵

Seega leidis suurema osa eestlaste, lätlaste ja leedulaste vastuseis nõukogude režiimile väljenduse iroonilises ja ükskõikses suhtumises nõukogude riiki, nii et sellega kaasnes kurikuulus ja mõnikord peaaegu skisofreeniline riigist võõrandumine.²⁸⁶ Balti vastupanurühmitused

²⁸³ H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, 2000, lk 426.

²⁸⁴ Vt näit D. Bungs, *Joint Political Initiatives by Estonians, Latvians, and Lithuanians as Reflected in Samizdat Materials 1967–1987*, väljaandes: Loeber/Vardys/Kitching (toim), *Regional Identity...*, 1990, lk 429–462. Eesti vastupanuliikumise kohta vt Viktor Niitsoo artikleid ajakirjas Akadeemia: *Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955–1962*, Nr. 12, 1994, lk 2513–2539 ja Nr. 1, 1995, lk 58–71; *Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975*, Nr 9–10, 1993, lk 1819–1833 ja 2905–2110; *Avalik vastupanuliikumine aastail 1977–1984*, Nr. 9–10, 1992, lk 1917–1933 ja 2180–2194. Traagiliste üksiksaatuste kohta vt R. Taagepera, *Softening without Liberation in the Soviet Union: the Case of Jüri Kukk*, University Press of America, Inc., 1984.

²⁸⁵ K. Prunskiene, *Unabhängigkeit als Option...*, väljaandes: K. Ludwig (toim), *Perspektiven für Tibet*, 2000, lk 94.

²⁸⁶ Mõnikord omandas see võõrandumine lausa anekdootlikke vorme. Illustreerivaks näiteks on paljude baltlaste suhtumine sellisesse süütusse spordialasse nagu jäähoki, mida nõukogude võimuorganid esitlesid kui eriti nõukogulikku meeskondlikku ala. Kui teleris näidati NSV Liidu hokimeeskonna mängu maailmameistrivõistlustel või

protesteerisid pidevalt iseseisvate Balti riikide okupeerimise ja annekteerimise vastu.²⁸⁷ Aeg-ajalt puhkesid Balti riikides üliõpilaste ja tööliste protestid — näiteks Kaunases mässasid aastal 1972 tuhanded noored mitme päeva vältel ning ligi 500 neist arreteeriti. Selle meelevalduse ajendas 19-aastane üliõpilane Romas Kalanta, kes põletas enese protestiks nõukogude okupatsiooni vastu.

Siinkohal võib lõpetada Balti vastupanu ajalooliste üksikasjade kirjeldamise. Samas on oluline, et vaatamata Nõukogude Liidu sageli vägivaldselt repressiivsetele pingutustele Balti identiteedi kaotamiseks ning nende ja ülejäänud NSV Liidu vaheliste erinevuste kõrvaldamiseks, säilitasid Balti rahvad oma identiteedi ja vaimse järjepidevuse okupatsioonieelse omariiklusega.

Terminiga “Balti rahvad” ei ole mõeldud ainult etnilisi eestlasi, lätlasi ja leedulasi, vaid ka paljusid teistesse vähemusrahvustesse kuulunud Eesti, Läti või Leedu vabariigi kodanikke. Näiteks paljud nn vene vanausulised, kes olid 17. ja 18. sajandil põgenenud tagakiusamiste eest Peipsi järve piirkonda, jäid endiselt vaba Eesti pooldajateks ja säilitasid oma identiteedi selle riigi kodanikena. Samuti säilitasid oma identiteedi baltisakslased, kes pärast Hitleri ja Stalini kokkulepet aastal 1939 olid sunnitud poolvägisi oma kodumaalt lahkuma. Ei ole juhus, et nõukogude anneksiooni ajal olid baltisaksa päritolu rahvusvahelise õiguse uurijad, näiteks Boris Meissner ja Dietrich A. Loeber nende seas, kes jõuliselt kaitsesid väidet, et Balti riikide “vabatahtlik liitumine” NSV Liiduga aastal 1940 oli tegelikult õigusvastane okupatsioon ja anneksioon, millega Balti riigid ei kaotanud oma staatust rahvusvahelise õiguse subjektidena.

Nõukogude anneksiooni aastakümnetel väljendasid Balti rahvaste arvamust ka need inimesed, kes olid Leedust, Lätist ja Eestist läände põgenenud. Balti põgenikekomiteed tegid aktiivset lobitööd lääne võimukoridorides, et hoida Balti riikide küsimust lääneriikide teadvuses, vältides seeläbi lõplikku leppimist nõukogude võimuga. Teatud määral oli lääneriikide mittetunnustamispoliitika taga ka Balti põgenike aktiivne tegevus.²⁸⁸

olümpiamängudel, olid balti vaatajad sageli lahkarmamusel, millist meeskonda toetada. Aga kindlalt teadsid nad seda, millise meeskonna vastu tuleb olla — “enda oma”! Vt ka Lieven, *op. cit.*, lk 103.

²⁸⁷ Vt lisaks Lieven, *op. cit.*, lk 103–108.

²⁸⁸ Näiteks aastal 1967 esitles vabade lätlaste maailmaorganisatsioon (PBLA) Prantsusmaa presidendile Charles de Gaulle’ile memorandumit, milles paluti, et president ei külastaks Riivat oma ametliku külaskäigu ajal NSV Liitu. Kreml oli seda külaskäiku

Rahvusvahelises õiguses on üks väheseid võimalusi — ja Krystyna Mareki arvates ainus võimalus²⁸⁹ — õigusvastase teo legitimeerimiseks see, kui kahjukannatanud pool ise selle kehtivaks tunnistab.²⁹⁰ Loomulikult peab see tunnistus olema ehtne, sest ükski õigusliku kaaluga kehtivakstunnistamine ei saa tugineda võltsingule, näiteks nukuvalitsusele või võltsitud rahvahääletusele.²⁹¹ Lisaks tõsiasi, et Balti rahvastel ei olnud nõukogude režiimi ajal võimalust selliseks ehtsaks tahteavalduseks, ei vastanud Eesti, Läti ja Leedu NSV-de ülemnõukogude valimised kuni aastani 1990 minimaalsetele nõudmistele, et valimisi saaks lugeda vabadeks ja õiglasteks — samuti ei ilmutanud Balti rahvad ise initsiatiivi nõukogude okupatsiooni kehtivaks tunnistamiseks. Jõu abil vallutatud territooriumil elava ja mittedemokraatliku režiimi poolt allasurutud rahva mitteleppimise režiimiga tuleb eeldada seni, kuni rahvas ei ole uut võimukorraldust tunnustanud *ehtsa enesemääramise väljendusvormi* abil. Kuna Balti rahvastel ei olnud nõukogude režiimi ajal kordagi võimalust oma vaba tahte väljendamiseks, ei ole võimalik rääkida ka tegelikust olukorraga leppimisest asjaomase elanikkonna poolt.

4. Igamine? Järeldused

Ülal esitatud analüüs viib järelduseni, et NSV Liit ei saanud legaalselt valdusõigust Balti riikide üle igamise teel.²⁹² Seda seisukohta toetavad kindlalt ka nõukogude õigusdoktriinis igamise kohta esitatud vaated. Nõukogude rahvusvahelise õiguse doktriin toetas tugevalt seisukohta, et kaasaegses rahvusvahelises õiguses ei saa igamist esineda territo-

soovinud, kuid PBLA väitel oleks see näidanud tunnustust Läti võtmisele NSV Liidu koosseisu. Lõpuks ei külastanudki president de Gaulle NSV Liidus viibides Lätit. Balti põgenike protestid mängisid otsustavat rolli ka pretseedentide juhtumisel, kui Austraalia tühistas oma otsuse tunnustada Balti riikide võtmist NSV Liidu koosseisu. Vt *Lettland unter sowjetischer und nationalsozialistischer Herrschaft*, 1998, lk 172.

²⁸⁹ Marek, *op. cit.*, lk 579.

²⁹⁰ Vt H. Lauterpacht, *Recognition in International Law*, lk 427–430. Vt ka Marek, *op. cit.*, lk 577–578.

²⁹¹ Vt Marek, *op. cit.*, lk 578.

²⁹² Sarnast järeldust vt F. Vabahärra Waitz von Eschen, *Zur internationalen Lage der baltischen Republiken nach Erlangung der Unabhängigkeit*, väljaandes: 42 Osteuropa 1992, lk 321.

riaalsete vallutuste puhul.²⁹³ Juri Barsegovi sõnul võib õigusvastane anneksioon kesta kasvõi mitu sajandit, ilma et selle tulemusel tekiks legaalne valdusõigus,²⁹⁴ sest:

Selleks, et lõpetada igamise rakendumine ja vältida legaalse valdusõiguse saamist territooriumi üle, piisab mistahes aktist, mis on antud olukorras kohane ja mis annab tunnistust olemasoleva faktilise olukorra legitiimsuse mittetunnustamisest. Ilmselt piisab selleks näiteks tavapärasest diplomaatilisest protestist mõne riigi poolt, isegi kui seda ei toetata jõu kasutamisega. Võib arvata, et igamine ei lõpe üksnes mõne riigi teo tagajärjel, vaid ka valitsetava territooriumi elanike tegude tagajärjel, mis väljenduvad protestide või muude rahva tahet väljendavate tegudena.²⁹⁵

Soetava igamise eitamise (ehk siis nõukogude võimu õigusvastasuse tunnistamise) loogiliseks järelduseks on ka riigi olemasolu lõpetava igamise eitamine, s.t, et rahvusvahelise õiguse seisukohast eksisteerisid Balti riigid jätkuvalt edasi ning jäid pooleks sajandiks õigusvastase okupatsiooni alla. Kuid mida tähendab rahvusvahelises õiguses termin “okupatsioon”? Kas õigusvastase “okupatsiooni” kontseptsioon on sobilik Balti riikide staatuse tähistamiseks ajavahemikus 1940–1991?

²⁹³ Vt näit A. A. Эсаян, *Некоторые вопросы теории и истории международного права*, Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1977, lk 163 jj. Vt ka ülevaadet teoses B. Meissner, *Die sowjetische Stellung zur Annexion und zur Ersitzung*, väljaandes: *Int.Recht und Dipl.* 1964, lk 96–100.

²⁹⁴ Ю. Г. Барсегов, *Территория в международном праве*, 1958, lk 141.

²⁹⁵ Ю. Г. Барсегов, *op. cit.*, lk 111 jj. Vt ka Wiewióra, *op. cit.*, lk 168.

4. PEATÜKK. BALTI RIIKIDE OKUPATSIOON (1940–1991)?

1. Balti riikide nõue Nõukogude okupatsiooni kohta (1940–1941, 1944–1991)

Praegused Balti riigid on väitnud, et nad olid NSV Liidu okupatsiooni all aastatel 1940–1941, Saksa okupatsiooni all aastatel 1941–1944 ning taas NSV Liidu okupatsiooni all aastatel 1944–1990/1991. Näiteks Eesti NSV Ülemnõukogu 30. märtsi 1990 otsus Eesti riiklikust staatusest deklareeris:

Eesti NSV Ülemnõukogu kinnitab, et Eesti Vabariigi okupeerimine NSV Liidu poolt 17. juunil 1940. a ei ole katkestanud Eesti Vabariigi olemasolu *de iure*. Eesti Vabariigi territoorium on okupeeritud tänaseni.¹

Aastal 1994 võttis Riigikogu vastu deklaratsiooni, mis kutsus maailma riike üles avaldama survet Vene Föderatsiooni valitsusele, et see muudaks oma seisukohta, mille kohaselt NSV Liit ei okupeerinud Eesti Vabariiki ning Eesti Vabariik tekkis aastal 1991 NSV Liidust lahkumise teel.²

21. detsembril 1994 vastu võetud otsuses leidis Eesti Riigikohus, et Eesti Vabariigi okupeerimine aastal 1940 oli õigusvastane ning seetõttu ei saanud NSV Liidu väeüksused mingeid omandiõigusi Eesti pinnale ja ehitistele.³

¹ Kaldkiri lisatud. Tekst võetud teosest A. Kiris, *Restoration of the Independence of the Republic of Estonia. Selection of Legal Acts (1988–1991)*, Tallinn 1991, lk 22.

² Vt Riigi Teataja I 1994, 13, 235.

³ Eesti Riigikohtu (täidab ühtlasi ka konstitutsioonikohtu ülesannet) otsus pidas põhiseaduslikuks seadust, millega tunnistati kehtetuks kõik NSV Liidu relvajõududega sooritatud tehingud. Vt Riigi Teataja I 1995, 2, 34.

22. augustil 1996 võttis Läti Seim vastu “Deklaratsiooni Läti okupeerimise kohta”,⁴ milles väljendati muret Venemaa jätkuva keeldumise pärast tunnistada, et Nõukogude Liit okupeeris Läti (“okupatsioon, mis kestis pool sajandit”). Deklaratsiooni lõpus palus Läti parlament, et riikide kogukond ja rahvusvahelised organisatsioonid tunnustaksid fakti, et Läti oli okupeeritud.⁵

2. Reaktsioonid Balti riikide väitele nõukogude okupatsiooni kohta

Nõukogude võimu perioodil väljendasid Ameerika Ühendriigid korduvalt oma nõustumist okupatsiooni väitega. Näiteks USA esindajatekoja Kersteni komisjon rääkis aastal 1954 “Leedu, Läti ja Eesti jätkuvast sõjalisest ja poliitilisest okupeerimisest.”⁶ 26. juulil 1983, Ühendriikide mittetunnustamispoliitika esmakordse väljakuulutamise (Stimsoni deklaratsiooni) kuuekümnendal esimesel aastapäeval teatas president Reagan, et Balti riikide jätkuva *okupeerimisega* rikub NSV Liit rahvusvahelist õigust.⁷ USA saadik Jeane J. Kirkpatrick esitas ÜRO peasekretärile Javier Perez de Cuellarile Reagani avalduse teksti.⁸ Vastavalt USA kaitseministeeriumi otsusele aastaks 1983 ei tohtinud eraldatud rahalisi vahendeid kasutada “selliste NSV Liitu kujutavate kaartide koostamiseks, ostmiseks või valmistamiseks,” mille puhul Eesti, Läti ja Leedu juures ei oleks märget “Nõukogude okupatsiooni all.”⁹

Pärast Balti riikide iseseisvuse taastamist on Ühendriigid uuesti kinnitanud oma nõustumist okupatsiooni väitega. 10. oktoobril 1998.

⁴ Tekst: *Latvijas Vestnesis*, 27. august 1996, lk i.

⁵ Vt *ibid.* Prantsuskeelset tõlget vt A. Reinhardts, *Lettonie-Russie...*, lk 284. Vt ka B. Meissner, *The Occupation of the Baltic States from a Present-Day Perspective*, Riga 1998, lk 483 jj ning *Letter from the Saeima of Latvia to UN Secretary General, His excellency Kofi Annan*, 22. oktoober 1998, <http://www.bafli.com/saeimaletter.html> (vaadatud 25. augustil 2000).

⁶ Report of the Select Committee, 1954, lk 8.

⁷ *President Reagan's Statement on the Baltic States*, Press Release. Vrd ka U.S. House of Representatives, House Concurrent Resolution 57, 4 February 1981, lk 2–3.

⁸ *U.S. Mission to the United Nations, The United States Reaffirms Recognition of Independence of Estonia, Latvia and Lithuania*, press release, 29 July 1983, lk 1–3.

⁹ Public Law 97–252, Department of Defence Authorization Act, 1983, 8 September 1982, section 1134.

aastal vastu võetud resolutsioonis deklareeris USA kongress, et “Ühendriigid ei tunnustanud kunagi seda õigusvastast ja sunniviisilist okupatsiooni.”¹⁰

Sarnaseid ütlusi on esitanud ka Euroopa institutsioonid. 29. septembril 1960 võttis Euroopa Nõukogu assamblee vastu resolutsiooni Balti riikide kohta, milles leiti, et need riigid on sõjalise okupatsiooni all.¹¹ Samasugust lähenemist kasutati Euroopa parlamendi 13. jaanuari 1983. aasta resolutsioonis Balti riikide olukorra kohta.¹² Lisaks deklareeris nimekatest rahvusvahelise õiguse spetsialistidest koosnev valitsusväline tribunal, mis nimetas ennast *Balti tribunal Kopenhaagenis*, 26. juulil 1985 muuhulgas, et Eesti, Läti ja Leedu on okupeeritud.¹³ Üldjuhul ei nimetanud need lääneriigid, mis ei tunnustanud Balti riikide annekteerimist NSV Liidu poolt, seda lihtsalt “annekteerimiseks”, vaid kasutasid väljendit “õigusvastane annekteerimine” vms. Enn Sarv leiab, et juba Nõukogude anneksiooni mittetunnustamine lääneriikide poolt tähendab automaatselt (vähemalt mittetunnustanud riikide jaoks), et NSV Liidu kohalolu Balti riikides saab kirjeldada ainult kui pikaajalist okupatsiooni.¹⁴ Seega on väidetud, et paljude riikide arvates jäid Balti riigid okupeeritud territooriumideks, kuna nende anneksioon aastal 1940 oli õigusvastane.¹⁵

Samas ei võtnud ÜRO kuni Balti riikide iseseisvuse taastamiseni vastu ühtegi otsust, mis oleks mõistnud hukka (annekteeritud) Balti riikide okupeerimise, kuigi samas võeti vastu mitmeid otsuseid Iisraeli

¹⁰ Tsiteeritud aadressilt www.usislib.ee/congress.html.

¹¹ Vt ka hr Lowzowi raportit Euroopa Nõukogu konsultatiivsele assambleele: 14.9.1960 (dok 1173), lk 6, 23, 27 jj.

¹² “Mõistes hukka asjaolu, et Nõukogude Liit okupeeris need iseseisvad ja neutraalsed riigid 1940. aastal pärast Molotov-Ribbentropi pakti sõlmimist ja *et see okupatsioon kestab* (kaldkiri lisatud).” Vt *Resolution on the Situation in Estonia, Latvia and Lithuania*, European Parliament, January 13, 1983. Doc. I-777/80. Kuid Euroopa Nõukogu (“Resolution on the Baltics”, Strasbourg, January 28, 1987) ja Euroopa Parlamendi (“Resolution on the Independence of the Baltic States” dok 62–1247/88) hilisemad resolutsioonid, mis toetasid küll tugevalt Balti riikide iseseisvuspüüdlusi, vältisid “okupatsiooni” mõiste kasutamist. Tekste vt Looming 1989, nr 3, lk 429–430.

¹³ Balti tribunali liikmed olid Theodor Veiter (eesistuja), Per Ahlmark, Jean-Marie Daillet, Michael Bourdeaux ja Sir James Fawcett. Kopenhaageni manifesti eestikeelset tõlget vt Looming 1989, nr 3, lk 428.

¹⁴ E. Sarv, *Õiguse vastu ei saa ükšķi*, lk 60.

¹⁵ Vt näit U. W. Saxer, *The Transformation of the Soviet Union: From a Socialist Federation to a Commonwealth of Independent States*, väljaandes: 14 Loy. L. A. Int'l & Comp. L.J. 1992, lk 633.

poolt okupeeritud territooriumide, Põhja-Küprose jne kohta. On kaheldav, kas seesugust poliitilise huvi puudumist saab selgitada vaid sellega, et vormiliselt pärines Balti riikide juhtum ÜRO moodustamisele eelnenud ajast.

Seega on reaktsioonid väitele, et Balti riigid olid aastatel 1940–1991 sõjalise okupatsiooni all, olnud õiguskirjanduses mõnevõrra ettevaatlikud. Tihtipeale püüavad Balti riikide toleaegsest staatusast kirjutavad autorid ennast distantseerida okupatsiooni teooriast sel teel, et asetavad viited okupatsioonile jutumärkidesse (Nõukogude “okupatsioon”).¹⁶ Lisaks on Vene autorid jõuliselt eitanud Balti riikide okupatsiooni teooriat. Stanislav Tšernitšenko on rõhutanud: “*Aga terminit ‘okupatsioon’ ei saa kasutada selle olukorra puhul, mis kujunes Balti riikides pärast nende liitumist NSV Liiduga, isegi kui tunnistada, et nad ühendati NSV Liiduga sunniviisiliselt (annekteeriti selle poolt). Erandiks on ainult Saksa okupatsiooni periood.*”¹⁷

Erinevus “okupatsiooni” ja “mitteokupatsiooni” vahel ei ole ainult terminoloogiline nüanss. See on otsustava tähtsusega küsimus, kui tahetakse õiguslikult hinnata NSV Liidu poliitikat Eestis, Lätis ja Leedus. Võtame näiteks 1949. aasta massiküüditamised. Kas tegemist oli rahvusvahelise õiguse rikkumisega või mitte? Seda oleks vaja teada, arvestades, et politoloog Raymond Aron väitis aastal 1966: “(...) see, mida Nõukogude Liit teeb nendel aladel, mis aastal 1939 kuulusid Eestile või Leedule, ei ole enam seotud rahvusvahelise õigusega (...).”¹⁸

Kas “okupatsiooni” kontseptsiooni kasutamine on Balti riikide nõukogude perioodi puhul korrektne või mitte? Millised järeldused tuleneks sellest, kui öelda, et Balti riigid olid aastatel 1940–1991 okupeeritud, eriti kui arvestada, et need riigid annekteeriti Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta augustis? Esmajoones tekitab see küsimuse, kas anneksioon, olgugi õigusvastane, välistab õiguslikus mõttes okupatsiooni.

¹⁶ Vt näit Lieven, *The Baltic Revolution*; Hafner/Reinisch, *op. cit.*, 1996, lk 107; M. Koskenniemi, väljaandes: *State Succession: Codification Tested Against the Facts*, Hague Academy of IL, 1996, lk 126.

¹⁷ S. Chernichenko, *Ethnic Russians in the Baltics*, väljaandes: 44 International Affairs (Moscow) 1998, lk 119–120.

¹⁸ R. Aron, *Peace and War: A Theory of International Relations*, NY: Doubleday, 1966, lk 108.

3. “Okupatsiooni” kontseptsiooni areng rahvusvahelises õiguses

Okupatsiooni idee, mis Adam Robertsi sõnul on ise juba “õigusliku mõtte triumf”¹⁹ ja vastandub poliitikateaduses kasutatavale enam reaalsusel põhinevale (kirjeldavale) arusaamale rahvusvahelistest suhetest, teeb vahet territooriumi faktilise ja õigusliku valdamise vahel ehk siis *de facto* kontrolli ja legaalse valdusõiguse vahel. Kuna *terra nullius*’e okupatsioon ei mängi tänapäeva maailmas enam praktilist rolli, kasutatakse okupatsiooni mõistet praegu selleks, et viidata olukorrale, kus üks riik on haaranud kontrolli ja võimu teise riigi territooriumi üle.

Okupatsiooni puudutav õigusvaldkond on viimase sajandi jooksul läbi teinud olulisi arenguid. Kui esialgu kasutati seda vaid vaenlase territooriumi okupeerimise puhul *durante bello*, siis hiljem laiendati seda märksa mitmekesisematele võõrkontrolli juhtumitele.²⁰ Samas on rahvusvahelise okupatsioonialase õiguse arenguid varjutanud tõsiasi, et riigid on just selles valdkonnas sageli õiguse ettekirjutusi rikkunud ja eiranud.²¹

Rahvusvahelise okupatsioonialase õiguse klassikaline tekst on Konventsioon maismaa sõjaseaduste ja -tavade tunnustamisest, mis võeti esmakordselt vastu 1899. aasta Haagi rahvusvahelisel rahu-konverentsil ning veidi muudetud kujul uuesti 1907. aasta rahu-konverentsil (4. Haagi konventsioon).²² Okupatsiooni puudutava õiguse põhiosa, mis suuresti kehtib ka täna, sisaldub 4. Haagi konvent-

¹⁹ A. Roberts, *Prolonged Military Occupation*, AJIL 1990, lk 45.

²⁰ Vt Roberts, *What is Military Occupation?*, lk 299.

²¹ Vt E. Benvenisti, *The International Law of Occupation*, 1993, lk 5: “Kasaja okupandid on mitmesugustel põhjustel hakanud vältima seesuguste otsuste haldusstruktuuride määramist. Selle asemel püüavad nad riike annekteerida, rajada nukuriike või -valitsusi, kasutada ära olemasolevaid valitsusstruktuure või lihtsalt ei määragi ametisse mingisugust valitsust. Sellistel juhtudel on okupantidel kombeks mitte tunnustada okupatsiooniõiguse kohaldatavust nende enda või nende asemike tegevusele ning kui nad kasutavad asemikinstituutsioone, siis nad ei ole nõus võtma rahvusvahelist vastutust nende instituutsioonide tegevuse eest.” “Suurem osa kaasaja okupante on eiranud oma okupatsiooniõigusest tulenevat staatust ja kohustusi. [...] Seesugune okupantide praktika muudab okupatsiooniõiguse tõsiseltvõetavuse vägagi kaheldavaks.” *Ibid.*, lk 6. Vt ka A. Roberts, *Prolonged Military Occupation: the Israeli-Occupied Territories Since 1967*, 84 AJIL 1990, lk 44–71.

²² Haagi konverentsi protokolle vt J. B. Scott, *The Proceeding of the Hague Conferences*, 5 kd ja indeks, New York: Oxford University Press, 1920.

siooni lisas pealkirjaga *Eeskirjad maismaa sõjaseaduste ja -tavade täitmiseks*, mis võeti vastu 18. oktoobril 1907. Haagi okupatsioonialane õigus kehtis mõlema maailmasõja ajal ning on seetõttu kõige olulisemaks allikaks 1940. aastal tekkinud Balti riikide olukorra analüüsimisel.

Vastavalt Haagi 1907. a eeskirjadele nimetati õiguses okupatsiooni-režiimiks algselt sõjalist okupatsiooni (*occupatio bellica*), s.t olukordi, kus kontroll teise riigi territooriumi üle saadi sõjalise jõu abil sõjalise ründe käigus.²³ Sõjaline okupatsioon seisnes ühe sõdiva riigi territooriumi otseses kontrollimises teise riigi relvajõudude abil.²⁴ Sõjalise okupatsiooni kehtestamisega läks “seaduslik võim” üle okupandile.²⁵ Samas ei tähendanud see riigi suveräänsuse üleminekut okupeerivale riigile, vaid sellele rakendusid märkimisväärsed piirangud, mis olid välja toodud 1907. a Haagi eeskirjade 3. osas.²⁶ Territooriumi õiguspärane valitsus säilitas oma suveräänsuse, mis üksnes peatus sõjalise okupatsiooni ajaks.²⁷

Okupatsioonirežiimi seostamine sõjaseisukorra ja sõjalise vallutusega tähendas, et sõjalist okupatsiooni peeti põhimõtteliselt ajutiseks olukorraks. Sõjaline okupatsioon lõppes kas muutusega sõja käigus (okupeeritud territooriumi tagasivallutamine), vägede lõpliku ja vabatahtliku väljaviimisega, vastavate territooriumide õigusliku staatuse muutmisega läbirääkimiste teel (näit rahulepinguga), või okupeeritud territooriumide anastamise ja annekteerimisega okupeeriva riigi poolt.²⁸

²³ Vt M. Bothe, *Occupation, Belligerent*, väljaandes: EPIL, Inst. III, lk 64.

²⁴ Vt Haagi eeskirjade artiklit 42: “Territoorium loetakse okupeerituks, kui see satub tegelikkuses vaenuliku armee võimu alla. Okupatsioon ulatub ainult sellele territooriumile, kus selline võim on kehtestatud ja kus see on teostatav.”

²⁵ Vt Haagi eeskirjade artiklit 43.

²⁶ Vt G. von Glahn, *The Occupation of Enemy Territory*, 1957, lk 31 jj.

²⁷ Vt Glahn, *ibid.*, lk 31. Selle reegli ajaloolise arengu kohta vt C. Rousseau, *Le droit des conflits...*, lk 134 jj.

²⁸ Vt A. Roberts, *Prolonged Military Occupation...*, 84 AJIL 1990, lk 47 jj. Vt Glahn, *The Occupation...*, lk 30. Okupeeritud ala suveräänsuse loovutamine rahulepinguga on õiguspärane moodus okupatsiooni lõpetamiseks. Vt M. Sassoli ja A. Bouvier, *How Does Law Protect in War? Cases, Documents and Teaching Materials on Contemporary Practice in International Humanitarian Law*, Geneva: ICRC, 1999, lk 155.

(A) Kas 1907. a Haagi eeskirjad olid/on kehtivad ka väljaspool sõja konteksti?

II maailmasõja praktika näitas, et sõjalise okupatsiooni piiratud kontseptsioon oli muutunud mitmes mõttes sobimatuks. Esiteks, sõjalise ja rahumeelse okupatsiooni (rahumeelse okupatsiooni korral nõustub territooriumi valdav valitsus okupatsiooniga) selge eristamine osutus kunstlikuks ja mitterahuldavaks. Kuna näiteks Tšehhoslovakkia (1939) ja Taani (1940) okupeerimisega Saksamaa poolt ei kaasnenud vaenutegevust ega sõjaseisukorda, ei vastanud sellised olukorrad formalistlikult võttes 1907. aasta Haagi eeskirjadele. Samas kehtivad Haagi eeskirjad ka sellistele olukordadele, kuna taoliste sõjalist okupatsiooni meenutavate okupatsioonide juhtumid on sisult analoogsed sõjaliste okupatsioonidega, nagu on näidatud käesoleva uurimuse esimeses osas.

Võib eeldada, et klassikaliste sõjaliste okupatsioonide ja Tšehhoslovakkia tüüpi okupatsioonide, mida Adam Roberts on nimetanud “sunniviisilisteks rahuaegseteks okupatsioonideks”,²⁹ võrdsustamine oli saanud II maailmasõja ajaks juba rahvusvahelise tavaõiguse osaks. Seda seisukohta toetab nii õiguskirjandus kui ka riikide praktika. Juba aastal 1920 väitis Walter Schätzel, et “*on täiesti loogiline käsitleda riigi rahumeelset annekteerimist täpselt samuti nagu selle vallutamist. Siin ei ole võimalik leida mingit juriidilist erinevust.*”³⁰ Aastal 1924 väideti, et rahuaegsete okupatsioonide puhul on okupandi õigused veelgi väiksemad kui klassikaliste sõjaliste okupatsioonide korral.³¹ Haagi eeskirju peeti kehtivaks juba sellele olukorrale, kui Rumeenia sõjavägi tungis Bulgaariasse — tegu oli sõjalise operatsiooniga, kus lahingutegevust ei toimunud.

Isegi kui riikide praktika II maailmasõja ajal on üsnagi fragmentaarne, peeti Haagi eeskirju kehtivateks Tšehhoslovakkia ja Taani kui

²⁹ Vt A. Roberts, *What Is a Military Occupation?*, BYBIL 1984, lk 261, 274 jj. Roberts definitsiooni järgi on sunniviisiline rahuaegne okupatsioon riigi territooriumi täielik või osaline okupeerimine ilma selle valitsuse eelneva nõusolekuta, kuid ilma selle riigiga relvastatud konflikti puhkemiseta. Tavaliselt on selle põhjuseks asjaolu, et sissetungija on esitanud otseseid või kaudseid jõu kasutamise ähvardusi ning sõjaline vastupanu sissetungile näib sedavõrd lootusetu, et sellisele sissetungile sõjalist vastupanu ei osutata.” Vt *ibid.*, lk 274.

³⁰ W. Schätzel, *Die Annexion im Völkerrecht*, 1920, 1959. a korduustrükk, lk 199.

³¹ F. Llewellyn Jones, *Military Occupation of Alien Territory in Time of Peace*, Transactions of the Grotius Society, lk 159 jj.

klassikaliste juhtumite puhul.³² Hiljem on nimekad juristid seda seisukohta oma kirjutistes kinnitanud. Analüüsidest Taani õiguslikku staatust II maailmasõja ajal, jõudis Alf Ross järgmistele järeldustele:

Lähtekohaks peavad olema Haagi eeskirjad sõjalise okupatsiooni kohta (art 42–56), lisades neile *muudatused, mis tulenevad asjaolust, et kahe poole vahel ei ole sõjaseisukorda*.

Loomulikult peavad okupeeritud riigile jääma kõik needsamad õigused, mis tal oleks siis, kui eeskirjad oleksid otseselt kohaldatavad.

Teisest küljest tuleb okupandi õigusi piirata vastavalt okupatsiooni rahumeelsele iseloomule. Siin peab juhtivaks ideeks olema mõte, et territoorium on okupeeritud vaid selleks, et aidata kaasa okupandi sõjategevusele, ilma et eksisteeriks mingit kavatsust asendada riigiparaati või võtta üle okupeeritud riigi sunnivahendeid.³³

Arnold McNair ja Arthur Watts leiavad mõnevõrra ettevaatlikult, et “näib olevat olnud tendents lähtuda samasuguselt aluselt, mis on laias laastus analoogne sõjalise okupatsiooniga sõja ajal.”³⁴ Samuti kinnitab Kelly, et meid huvitaval ajal oli konventsiooniga reguleerimata mittesõjalistel okupatsioonidel palju ühist sõjaliste okupatsioonidega.³⁵

Kelly määratleb õiguslikud üksikasjad, mis piiravad mittesõjalise okupandi võimu, veelgi täpsemalt kui klassikalise sõjalise okupatsiooni puhul:

Kohalike institutsioonide suhtes tuli üles näidata maksimaalset lugupidamist ning nende tegevusse võis sekkuda vaid juhul, kui seda tingis vajadus tagada korda ja kindlustada võimu. Mittesõjaliste okupatsioonide eritunnuseks oli asjaolu, et territooriumi elanikke ei peetud ‘vaenlase’ rahvastikuks ning okupatsiooniväe ja elanike suhet tuli reguleerida rahuaegse õiguskorra vahenditega, kui julgeolekusituatsioon seda vähegi võimaldas.³⁶

³² Vt A. Roberts, *What is a...*, lk 276. Saksamaa okupatsiooni kohta Böömimaal ja Moraavias vt ka *Anglo-Czechoslovak and Prague Credit Bank vs Janssen* [1943–1945] A.D. Case no. u, at 47 (Australia, Supreme Court of Victoria).

³³ Vt A. Ross, *Denmark's Legal Status During the Occupation*, 1 *Jus Gentium* 1949, lk 10.

³⁴ A. McNair, A. Watts, *The Legal Effects of War* (4th ed., 1966), lk 423.

³⁵ M. J. Kelly, *Non-Belligerent Occupation*, 28 *Israel YB on Human Rights* (1998), lk 30. Viidates Saksa valitsuse poolt vastustatud Ruhri okupeerimisele Prantsuse ja Belgia vägede poolt 1923. aastal, eristab Kelly mittesõjalist okupatsiooni rahumeelsest okupatsioonist, öeldes, et mittesõjalise okupatsiooni korral “puudus küll sõjaseisukord, kuid sellegipoolest puudus ka nõustumine.” Vt *ibid.*, lk 4.

³⁶ Kelly, *op. cit.*, lk 30.

Tänapäevaks on seda olukorda õiguslikult selgitatud 12. augustil 1949 vastu võetud nelja Genfi konventsiooni abil, mille ühine artikkel 2 sätestab:

Lisaks sätetele, mida kohaldatakse rahuajal, rakendatakse käesolevat konventsiooni ka kõigi kuulutatud sõdade või muude relva-konfliktide korral, mis võivad puhkeda kahe või enama lepingupoole vahel, ka juhul kui üks nendest sõjaseisukorda ei tunnusta.

Konventsiooni rakendatakse ka lepingupoole territooriumi osalise või täieliku okupeerimise korral, ka juhul kui okupatsioonile ei osutata relvastatud vastupanu.

Konventsiooniga ühinenud riigid järgivad oma vastastikustes suhetes konventsiooni ka juhul, kui mõni konfliktis osalev riik ei ole käesoleva konventsiooni pool. Nad järgivad konventsiooni ka suhetes nimetatud riigiga, kui too selles sätestatud tunnustab ja rakendab.

Pictet on 1949. aasta Genfi konventsioone kommenteerides öelnud, et see artikkel on üks konventsiooni tähtsamaid sätteid, kuna see laiendab oluliselt selle kohaldatavust.³⁷ Võib järeldada, et alates 1949. a Genfi konventsioonidest kasutatakse sõjalise okupatsiooni laadsete okupatsioonide (ehk rahumeelsete sunniviisiliste okupatsioonide) korral sedasama õigust, mida sõjaliste okupatsioonide korral, ning esimese tüübi puhul kasutatud õiguslikud erikaalutlused on kaotanud oma praktilise tähtsuse.³⁸ “Okupatsioon” ei pea tingimata olema reaalse lahingutegevuse tulemus, vaid võib tuleneda ka jõu kasutamise ja ähvardamisest, mille tõttu ähvardatud valitsus loovutab kontrolli oma territooriumi üle võõrriigile.³⁹

(B) Okupatsioon ja anneksioon

Teiseks suureks küsimuseks, mis kerkis üles II maailmasõja aegsete okupatsioonide kontekstis, oli õigusvastaste anneksioonide probleem, kus põhiraskuseks oli taas kord see, milliseid anneksioone tuleks pidada õigusvastasteks. Vastavalt 19. sajandil välja kujunenud üldisele

³⁷ J. S. Pictet, *Commentary to the I Geneva Convention*, Geneva: ICRC, 1952, lk 28. Vt ka *Commentary to the III Geneva Convention*, Geneva: ICRC, 1951, lk 19 jj.

³⁸ M. Bothe, *Occupation, Belligerent*, EPIL, vol. 4, lk 68.

³⁹ Vt E. Benvenisti, *The International Law of Occupation*, 1993, lk 3 jj.

arusaamale oli okupeeritud alade liitmine okupeeriva riigiga (anastamine või vallutamine) õiguspärane moodus okupatsiooni lõpetamiseks.⁴⁰ Õigusdoktriin eristas selgelt kolme järjestikust etappi sündmuste kulgemises: relvajõudude sissetung, territooriumi okupeerimine ja anneksioon.⁴¹

Ent mitte kõik anneksioonid ei olnud õiguslikus mõttes suutelised okupatsiooni lõpetama. Vastavalt Haagi eeskirjade aluseks olevale ideele peeti enneaegseid anneksioone, s.t sõja ajal teostatud anneksioone, õigusvastaseks ning neile ei laienenud vastavate rahvusvahelise õiguse sätete õiguslik toime. Näiteks Tripoli ja Kürenaika annekteerimist Itaalia kuningliku dekreediga 5. novembril 1911, Itaalia ja Türgi sõja ajal peeti õigusvastaseks, kuna anneksiooni kehtestamise ajal oli Itaalia sõjavägi okupeerinud ainult mõned rannikulinnad.⁴² II maailmasõja kontekstis oli rahvusvahelise õiguse mõttes õigusvastane Saksamaa anneksioon Poolas aastatel 1939 ja 1940, Belgia Eupeni ja Malmedy piirkondade anneksioon 18. mail 1940 ning Prantsusmaa Elsassi ja Lotringi piirkondade anneksioon Saksamaa poolt 7. augustil 1940, sest sel ajal jätkas õiguspärane riigivalitseja või tema liitlased veel võitlust anneksiooni teostanud võimu vastu.⁴³

⁴⁰ Vt D. A. Graber, *The Development of the Law of Belligerent Occupation 1863–1914*, New York: Columbia University Press, 1949, eriti ptk 2. Vt ka N. Ando, *Surrender, Occupation and Private Property in International Law. An Evaluation of US Practice in Japan*, 1991, lk 35.

⁴¹ Invasiooni ja okupatsiooni etappide eristamise kohta vt *US vs List and Others*, Judgment of February 19, 1948, Annual Digest, 1948, case no. 215, lk 637–640. Vt ka G. von Glahn, *The Occupation of Enemy Territory. A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*, 1957, lk 28; Roberts, *What Is a Military Occupation?*, lk 256 ja C. Rousseau, *Le droit des conflits armés*, Paris, 1983, lk 134 jj.

⁴² G. von Glahn, *ibid.*, lk 33.

⁴³ Kruppi protsessil mõistis USA sõjaväetribunal hukka eraomandi konfiskeerimise Elsassis II maailmasõja ajal ning leidis: “See konfiskeerimine põhines eeldusel, et Elsass võetakse Reichi koosseisu ning et Elsassis asuvat ja väljaspool Elsassi elavatele prantslastele kuuluvat vara võib käsitleda viisil, mis eirab täielikult sõjaka okupandi kohustusi. Püüd võtta Elsassi Saksa riigi koosseisu oli rahvusvahelise õiguse kohaselt kehtetu ning järelikult oli eraomandi õiguse rikkumine vastuolus Haagi eeskirjade artikliga 46.” *US vs Alfred Krupp*, et al., Case No. 68, US Military Tribunal at Nuremberg. väljaandes: The United Nations War Crimes Commission, Law Reports of Trials of War Criminals, vol. X, 1949, lk 130–159.

Vt ka *US vs Greifelt and Others*, A. D., 1948, case no. 216, lk 655. Belgia munitsipaalkohtutes käsitletud juhtumitest annab hea ülevaate C. Rousseau, *Le droit des conflits armés*, lk 141. Vt ka Glahn, *ibid.*, lk 33. Poola kohta vt ka A. Randelzhofer, O. Dörr, *Entschädigung für Zwangsarbeit? Zum Problem individueller Entschädigungsansprüche von ausländischen Zwangsarbeitern während des Zweiten Weltkrieges gegen die Bundesrepublik Deutschland*, Berlin, 1994, lk 18.

Kui sõda ise kuulutatakse õigusvastaseks, muutub arusaamatuks kogu see loogika, mille kohaselt anastamine või anneksioon võiks olla okupatsiooni lõpetamise ja territooriumi võõrandamise vahendiks. Nagu juba eelnevalt räägitud, ei esine kaasaegses rahvusvahelises õiguses enam õiguslikku võimalust suveräänsuse võõrandamiseks agressorile.⁴⁴ Kuid II maailmasõja ajal ning isegi pärast seda aset leidnud praktika on andnud üsnagi ebaselgeid signaale rahvusvahelise õiguse käsitluste kohta sellisest olukorrast, kus õigusvastane anneksioon on juba teoks tehtud ja olukord on stabiliseerunud. Siit ilmneb vastuolu piisavate sanktsioonide toeta normi ja tegelikkuse vahel. Kas okupeeritud territooriumi annekteerimine, olgugi, et see on õigusvastane, saaks tuua kaasa teatud muudatusi vastava territooriumi õiguslikus režiimis? Kas Haagi eeskirjadega okupatsioonirežiimidele ette nähtud piirangud jäävad kehtima ka pikemaajalise õigusvastase, kuid sellegipoolest toimiva anneksiooni korral? Roberts on täheldanud, et “*mitmed okupatsioone käsitleva õiguse aspektid ei olnud mõeldud selliste olukordade jaoks; just ulatuslike õiguslike ja poliitiliste muudatuste keeld võib mõnikord omada vaid piiratud tähtsust, kui okupantide sooviks (...) on just nimelt läbi viia teatud muudatused.*”⁴⁵

Üheks varasemaks klassikaliseks näiteks on Austria võtmine Saksa *Reichi* koosseisu 13. märtsil 1938 ehk päev pärast riigi okupeerimist Saksamaa poolt. Roberts siinul “komplitseerib” Austria annekteerimine Saksamaa poolt Austria õigusliku staatuse hindamist (lisaks teistele teguritele nagu näiteks teravate konfliktide puudumine riigitruuduse küsimuses).⁴⁶ Nagu juba ülal räägitud, on Austria tolleaegse õigusliku staatuse kirjeldamiseks välja töötatud mitmeid teooriaid. Suurem osa Austria teadlastest ja jurisdidentsist on esindanud teooriat, et Austria oli sõjalise (okupatsiooni laadse) okupatsiooni all.⁴⁷

Samas märgib Adam Roberts, et sõjajärgsetes otsustes võis täheldada teatavat reserveeritust selles osas, et vaadelda Austriat kui okupatsiooni all olnud riiki ja kohaldada 1907. a Haagi eeskirju.⁴⁸ Nürnbergi rahvusvaheline sõjatribunal ei langetanud otsust otsust Haagi eeskirjade kehtivuse kohta Austria puhul. Hilisem Ühendriikide

⁴⁴ Vt ka Roberts, *What Is a Military...?*, lk 259.

⁴⁵ Roberts, *What Is a Military...?*, lk 287.

⁴⁶ Roberts, *What Is a Military Occupation?*, BYBIL, lk 275.

⁴⁷ Vt eriti anneksiooni/okupatsiooni dilemma kohta S. Verosta, *Die internationale Stellung Österreichs 1938 bis 1947*, 1947, lk 7 jj. Verosta seisukohtade kriitikat vt H. Jellinek, *Der automatische Erwerb und Verlust...*, 1951, lk 148.

⁴⁸ Roberts, *What Is a Military...?*, lk 276.

sõjajärgsete sõjaväetribunalide praktika oli mõneti ebamäärane. Kohtuasjas *US vs Krauch and Others* otsustas USA sõjaväetribunal, et Haagi eeskirju ei saa kohaldada Austriale ajavahemikus 1938–1945, kuid lisas:

Seda otsust tehes ei eita me argumenti, et vara, mis asub nõrga riigi territooriumil, mis langeb agressori ohvriks, kuna ei suuda vastupanu osutada, peaks olema kaitstud samal määral nagu sõjaliste okupatsioonide puhul, kus esines tegelik sõjategevus.⁴⁹

Samas leiti teises otsuses (*US vs Weizsäcker and Others*), et Saksamaa sissetung Austriasse ja Tšehhoslovakkiasse oli samaväärne “sõja kuulutamisega” ning seda võib sellisena käsitleda.⁵⁰ Sellised USA sõjaväekohtute poolt väljendatud erinevad seisukohad võivad olla tingitud asjaolust, et Ühendriigid olid tunnustanud Austria võtmist Saksamaa koosseisu.⁵¹ Seetõttu võis suurem osa vasturääkivustest Austria juhtumi käsitlemisel tuleneda antud juhtumi eripärast. Üldiselt aga siiski liitlasriigid tunnustasid Austria okupeerimise teooriat ning pakkusid selle isegi ise välja. Lõpliku kinnituse sai see aga 1955. a Austria riigilepingus.⁵²

Kokkuvõttes viisid II maailmasõjas saadud kogemused riigid nü kaugele, et nad võtsid 12. augustil 1949 rahvusvahelise Punase Risti komitee egiidi all vastu neli Genfi konventsiooni. Neljas Genfi konventsioon tsiviilisikute sõjaeagse kaitse kohta sisaldab olulist sätet, mis heidab teatavat valgust okupatsiooni ja anneksiooni vastuolule:

Kaitstud isikutelt, kes on okupeeritud territooriumil, ei või mingil juhul ega viisil võtta õigust käesoleva konventsiooniga ettenähtud soodustustele okupeerimise tõttu toimuvate muudatustega selle territooriumi võimuorganites või valitsuses, ega okupeeritud territooriumi võimuorganite ja okupeeriva riigi vahel sõlmitud lepingutega ega *koogu territooriumi või selle osa annekteerimisega okupeeriva riigi poolt* (kald-kiri lisatud).⁵³

⁴⁹ *US vs Krauch and Others*, judgment of 29 July 1948, A. D., 15 (1948), Case no. 218, lk 672.

⁵⁰ *US vs Weizsäcker and Others*, A. D., 16 (1949), Case No. 118, lk 347.

⁵¹ Vt *US vs Uhl*, A. D., 12 (1943–1945), Case No. 8, lk 23 jj.

⁵² Vt Oberhammer/Reinisch, *Restitution of Jewish Property...*, ZaöRV 2000, lk 742 jj.

⁵³ *Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of August 12, 1949*, art 47 ('Inviolability of Rights').

Nii märgivad Marco Sassóli ja Antoine A. Bouvier ettevaatlikult: “Okupeeritud territooriumi ühepoolne annekteerimine okupeeriva riigi poolt — ükskõik kas *ius ad bellum*’i kohaselt õiguspärane või õigusvastane — (...) ei saa isikuid ilma jätta rahvusvaheliste humanitaarõiguste kaitsest.”⁵⁴ See sõnastus kinnitab, et humanitaar-eeskirjad on ka ühepoolset annekteeritud aladel jätkuvalt kohaldatavad, kuid jätab lahtiseks, kas selline anneksioon võib teatud tingimustel olla ka õiguspärane.⁵⁵

Viimast seisukohta toetab 29. märtsil 1969 langetatud India ülemkohtu otsus, milles viidatakse Goa annekteerimisele India poolt.⁵⁶ India okupeeris Goa, Damao ja Diu 19. detsembril 1961 pärast lühiajalist sõjategevust, mida India ülemkohus nimetas “vabastussõjaks”. Goa annekteeriti India poolt 27. märtsil 1962. Apellant, preester Monteiro väitis, et okupatsiooni ei saa lõpetada ühepoolset — “väide seisneb selles, et okupatsioon ei lõpe anneksiooniga ning seetõttu jääb õiguslik kaitse kestma seni, kuni territoorium loovutatakse või kuni okupeeriv riik tõmbub territooriumilt tagasi ning kumbagi nendest sündmustest pole toimunud.”⁵⁷ Goa riigi poolt esitatud väide ütles, et “okupatsiooni all mõeldakse okupeerimist relvajõudude abil või sõjalist okupatsiooni ning okupatsioon lõpeb vallutamisega, millele järgneb anastamine.”⁵⁸ India ülemkohus pidi langetama valiku nende kahe väite vahel:

Sõjaline okupatsioon on ajutine *de facto* olukord, mis ei jäta okupeeritud riiki ilma tema suveräänsusest ega võta ära tema riiklust. [...] Seevastu annekteerimine toimub siis, kui okupeeriv riik omandab okupeeritud territooriumi ja muudab selle enda omaks. Anneksioon annab *de iure* õiguse territooriumi haldamisele. Anneksioon tähendab, et territooriumi mitte üksnes ei vallata, vaid selle üle omatakse vaidlustamatut suveräänsust. [...] Sõjalist okupatsiooni tuleb eristada anastamisest, mille korral territooriumi mitte üksnes ei vallutata, vaid ka annekteeritakse.

⁵⁴ Vt Sassoli ja Bouvier, *op. cit.*, lk 155.

⁵⁵ Jaataval seisukohal on O. Debbasch, *L’Occupation militaire. Pouvoirs reconnus aux forces armées hors de leur territoire national*, Paris: R. Pichon ja R. Durand-Auzias, 1962, lk 333–336.

⁵⁶ *Rev. Mons. Sebastiao Francisco Xavier Dos Remedios Monteiro vs State of Goa, March 26, 1969*, India, Supreme Court Reports, lk 87–102. (Trükitud ka teoses M. Sassoli ja A. Bouvier, *op. cit.*, lk 752 jj.)

⁵⁷ Vt *ibid.* Tsiteeritud teosest Sassoli ja Bouvier, lk 754.

⁵⁸ Vt *ibid.*, lk 754.

Samas tuleb eristada ühelt poolt tegelikku anneksiooni ja teiselt poolt enneaegset anneksiooni, mida on mõnikord nimetatud ka eeldatavaks anneksiooniks. [...] [1949. a Genfi] konventsioonid sätestavad õigusega, et anneksioon ei oma mingit mõju õiguste kaitstusele. Kuid nendes räägitakse enneaegsest ehk eeldatavast anneksioonist. Enneaegsel või eeldataval anneksioonil ei ole mingit mõju. [...] Konventsiooni koostamise ajal olid eksperdid peaaegu valmis lisama artiklis 47 sõna “anneksioon” ette sõna “väidetav”, et tuua sisse eristus vallutusele ja anastamisele järgnenud anneksiooni ning veel sõjategevuse ajal toimunud anneksiooni vahel. [...] Anastamise korral, mida tunnustatakse kui ühte võimalust valdusõiguse saamiseks, läheb vallutajale üle mitte ainult *de facto* vaid ka *de iure* valdusõigus. Pärast anastamist peavad elanikud alluma kehtestatud seadustele ja neile mitte vastu hakkama. [...] Kui konflikt on lõppenud ja vastas ei ole vaenulikku armeed, on anneksiooni mõjuks territooriumile valdusõiguse andmine. *Kuigi ÜRO hartas sisaldub kohustus, et jõudu ei tohi kasutada teiste riikide territoriaalse terviklikkuse vastu (art 2 lõige 4), on pärast Teist maailmasõda toimunud sündmused näidanud, et riigid tunnustavad endiselt territooriumi valdusõiguse võõrandamist vallutamise teel.* [...] Kui territooriumi loovutamine pärast kaotust saab tekitada valdusõiguse, siis peab samasuguse valdusõiguse tekitama ka okupatsioon, kui sellele puudub vastuseis.

Antud juhtumil on faktid sellised, et lahingutegevus kestis ainult mõned tunnid ning seejärel lakkas igasugune vastupanu. [...] 20. detsembril 1961 toimunud okupatsioon ei olnud sõjaline okupatsioon ega eeldatav okupatsioon, vaid tõeline anneksioon vallutamise ja anastamise teel.⁵⁹

Samas tundub selle India ülemkohtu rahvusvahelist õigust tõlgendava *pro domo mea* otsuse väärtus pretsedendina olevat üsna piiratud.⁶⁰ Esiteks, oma põhjenduses ei täpsusta kohus, milline II maailmasõja järgne praktika tühistab ÜRO hartas sisalduvast jõu kasutamisega ähvardamise keelust tuleneva anneksiooni õigusvastasuse. Lisaks olid Goa, mida on kirjeldatud kui “koloniaalenklaavi”, annekteerimise konkreetset asjaolud üsna unikaalsed. Ehkki suurem osa ÜRO julgeolekunõukogu liikmetest asus seisukohale, et India tegevus oli õigusvastane,⁶¹ mõjutas India rahva õigus enesemääramisele tõlgendust

⁵⁹ Vt *ibid.*, tsiteeritud teoses Sassòli ja Bouvier, *op. cit.*, 756 jj (kalkkiri lisatud).

⁶⁰ Vt ka PCIJ, Recueil des Avis Consultants, Serie B No. 12: ‘...keegi ei saa olla kohtunik iseenda asjas.’

⁶¹ S/5033 SC Official Records, 988th mtg., 18 Dec. 1961, lk 26–27. JN otsuse eelnõud toetas küll seitse riiki üheteistkümnest, kuid see jäi vastu võtmata NSV Liidu vastuhääle

selliselt, et jõu kasutamise õigusvastasus muutus vähem problemaatiliseks tunnustamise ja igamise protsesside tõttu.⁶² Tundus, et rahvusvaheline kogukond on vaikivalt nõus India põhjendustega, et Goa okupeerimine oli “vabastussõda” ning seega andis selles konkreetse postkoloniaalse olukorras erakorraliselt oma heakskiidu annekteerimisele jõu abil.

1949. a Genfi konventsioonide tekstid ja hilisem ÜRO julgeolekunõukogu praktika näitavad selgelt, et õigusvastane okupant ei saa okupeeritud alasid õiguspäraselt annekteerida.⁶³ Seetõttu on Christopher Greenwoodil õigus, kui ta märgib, et kaasaegse rahvusvahelise õiguse järgi ei suuda okupeeriva riigi püüd okupeeritud territooriumi annekteerida muuta selle territooriumi või selle elanike õiguslikku staatust, ning nendele jääb kehtima sõjalist okupatsiooni puudutav õigus.⁶⁴ Kuid kui vaadata vahetult II maailmasõjale järgnenud aastaid, muutub see küsimus vaieldavamaks. Vähemalt mõned varasemad autorid on eeldanud, et okupeeritud territooriumi annekteerimine lõpetab okupatsioonirežiimi ja/või muudab territooriumi suveräänsust.⁶⁵

tõttu. Vt ka M. M. Whiteman, *Digest of International Law*, Vol. 2, Washington, DC, 1963, lk 1140 jj ning Q. Wright, *The Goa Incident*, 56 AJIL 1962, lk 617 jj.

⁶² Vt Crawford, *The Criteria of Statehood*, lk 169.

⁶³ Vt näit SC Res. 252, SCOR, 23rd Session, Resolutions and Decisions, lk 9, UN Doc. S/INF/23/Rev.I (1968) — okupeeritud Ida-Jeruusalemma puudutavate Iisraeli seadusandlike meetmete kontekstis leiti, et sõjalise okupatsiooni teostaja ei või okupeeritud territooriumi annekteerida.

⁶⁴ C. Greenwood, *The Administration of Occupied Territory in International Law*, väljaandes: E. Playfair (toim), *International Law and the Administration of Occupied Territories. Two Decades of Israeli Occupation of the West Bank and Gaza Strip*, Oxford: Clarendon Press, 1992, lk 245. Erinevaid seisukohti vt ka O. Y. Elagab, *The Law of Belligerent Occupation Versus the Law of Annexation of Territories: A Case Study of the Golan Heights*, 6 *Development of Peace* 1985, lk 118–128; M. Chemillier-Gendreau, *Le droit international et la protection d'un peuple contre l'annexion*, väljaandes: *Revue d'études Palestiniennes* No. 34, 1990, lk 63–73 ja R. Lapidoth, *The Expulsion of Civilians from Areas which came under Israeli control in 1967: Some Legal Issues*, 2 *EJIL* 1990, lk 97–109.

⁶⁵ Vt näit O. M. Uhler, *Der völkerrechtliche Schutz der Bevölkerung eines besetzten Gebiets gegen Maßnahmen der Okkupationsmacht (unter besonderer Berücksichtigung der Genfer Zivilkonvention vom 12. August 1949)*, Zürich: Polygraphischer Verlag, 1950, lk 34–35; A. F. Schnitzer, *Staat und Gebietshoheit*, Zürich: Verlag für Recht und Gesellschaft, 1935, lk 86.

(C) 1907. a Haagi eeskirjade põhinõuded okupeerivale riigile ja II maailmasõja aegne praktika

Siinkohal ei ole vaja põhjalikult analüüsida 1907. a Haagi eeskirjades sätestatud okupatsiooni reegleid. Vastavates tekstides on neid reegleid üksikasjalikult uuritud.⁶⁶ Sellegipoolest tuleb tsiteerida teatud põhinorme, mis puudutavad otseselt Balti riikide olukorda.

Okupatsiooniõiguse põhisisu on kokku võetud 1907. a Haagi eeskirjade artiklis 43, mis ütleb:

Kui legitiimse riigivõimu volitused on realselt üle läinud okupandi kätte, peab viimane rakendama kõiki enda käsutuses olevaid meetmeid avaliku korra ja turvalisuse taastamiseks ja tagamiseks,⁶⁷ järgides sealjuures riigis kehtivaid seadusi, kui see ei ole täielikult välistatud.

Okupeeritud territooriumil elavaid tsiviilisikuid kaitsevad muuhulgas 1907. a Haagi eeskirjade artiklid 46 ja 50. Artikkel 46 ütleb:

Austada tuleb perekonna au ja õigusi, inimeste elu ja eraomandit ning religioosseid veendumusi ja praktikaid. Eraomandit ei tohi konfiskeerida.

Neid okupandile tehtavaid ettekirjutusi täiendab artikkel 50:

Elanikkonnale ei tohi kohaldada üldisi rahalisi ega muid karistusi üksikisikute tegude eest, mille eest neid ei saa pidada üheskoos või eraldi vastutavaks.

II maailmasõja ajal rikuti massiliselt kõiki neid põhireegleid, mis kaitsevad kukutatud valitsusi ja okupeeritud territooriumil elavaid tsiviilelanikke. Okupeeritud territooriume annekteeriti korduvalt, mingeid nõuetekohaseid okupatsioonivalitsusi ei moodustatud, eraomand võõrandati sunniviisiliselt, tsiviilelanikke tapeti ja küüditati.⁶⁸ Õigusnormide kehtivuse aspektist on raske selgitada seda tohutut

⁶⁶ Vt näit R. A. Picciotti, *Legal Problems of Occupied Nations after the Termination of Occupation*, 33 *Military Law Review* 1966, lk 25–57.

⁶⁷ Mitmed autorid on välja pakkunud, et termini “turvalisus” asemel võiks kasutada “tsiviilelu”, kuna see vastab paremini 1907. a Haagi eeskirjade prantsuskeelsele tekstile. Vt E. Benvenisti, *op. cit.*, lk 7.

⁶⁸ Põhjalikku ülevaadet praktikatest vt Benvenisti, *op. cit.*, lk 59 jj.

lõhet seadusetähe ja barbaarse tegelikkuse vahel. Suurem osa autoritest on omal moel seda probleemi vältinud, leides rahuldust asjaolust, et vähemalt teljeriikide õigusvastaste tegude osas⁶⁹ tunnistati Nürnbergis vana okupatsiooniõigus siiski kehtivaks. Kuid Eyal Benvenisti on väitnud, et II maailmasõja aegne praktika tõi kaasa 1907. a Haagi okupatsioonireeglite “allakäigu”:⁷⁰ Ta ütleb, et

okupatsiooniõiguse korduva eiramise valguses on piisavalt alust väita, et Haagi eeskirjad olid sõja lõpuks kaotanud oma õigusliku mõju.⁷¹ Samal ajal, kui Nürnbergi rahvusvaheline sõjatribunal nimetas neid rahvusvahelise tavaõiguse väljenduseks, olid nad sisuliselt kaotanud oma normatiivse väärtuse.⁷²

See seisukoht räägib vastu Nürnbergi ja Kaug-Ida sõjaväetribunalide väidetele, mille kohaselt Haagi reeglid olid II maailmasõja ajal kehtivad kui rahvusvaheline tavaõigus.⁷³ Tõenäoliselt ei jaga suurem osa okupatsiooniõiguse teemal kirjutavaid autoreid Benvenisti seisukohta,⁷⁴ kuigi ta toob välja olulise probleemi: kui õigusnormi rikutakse suuremal määral, kui seda järgitakse, ja rikkumiste toimepanijaid ei ole võimalik vastutusele võtta, siis mis mõtet on veel stoiliselt väita, et see norm on endiselt kehtiv. See küsimus on asjakohane ka II maailmasõja ajal toime pandud Nõukogude okupatsioonide analüüsimisel. Need okupatsioonid ja nende aluseks oleva Nõukogude

⁶⁹ Vt R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.

⁷⁰ Benvenisti, *op. cit.*, lk 30 jj.

⁷¹ Benvenisti, *op. cit.*, lk 59.

⁷² Benvenisti, *op. cit.*, lk 98. Vt ka lk 97.

⁷³ Vt International Military Tribunal in Nuremberg, *The Trial of the Major War Criminals*, 65 (1947) ning International Military Tribunal for the Far East, *In re Hirohita*, 1948, A.D. Case no. 118, at 366 (1907. a Haagi eeskirjad kui rahvusvahelise tavaõiguse “hea näide”).

⁷⁴ Mõnevõrra vastukäivalt väidab Benvenisti teisel, et okupantide tungiv soov näidata, et nende meetmed on pälvinud kohalike elanike heakskiitu või et kohalikud elanikud on nõus formaalse anneksiooniga, “ei vabasta okupante nende rahvusvahelistest kohustustest.” Benvenisti, *op. cit.*, lk 58. On mõistetamatu, miks oleks see pidanud olema — õiguslikult — teisiti II maailmasõja ajal, tuues kaasa õigusvälise “musta augu”. Kuid ka teised autorid on väljendanud oma ebamugavustunnet rahvusvaheliste õigusreeglite osas II maailmasõja päevil. Adam Roberts kirjutab, et mitmed pikaajalise okupatsiooni juhtumid pärast II maailmasõda “on tõstatanud keerukaid küsimusi rahvusvaheliste reeglite kehtivuse ja kasulikkuse kohta.” Vt Roberts, *Prolonged Military Occupation*, AJIL 1990, lk 47.

riigi poliitika ideoloogilised alused panid samuti kahtluse alla rahvusvahelise okupatsiooniõiguse kehtivuse.

4. Hinnang Balti juhtumile: fiktsioon ja tegelikkus okupatsiooniteoorias

(A) Nõukogude Liit ja Haagi eeskirjad

Õiguspraktikas ja -kirjanduses esineb lahkarmumusi küsimuses, kas NSV Liit oli formaalselt seotud 1907. a Haagi eeskirjadega.⁷⁵ Kui Tsaari-Venemaa oli olnud üks Haagi konventsiooni algsetest pooltest, siis bolševikud keeldusid seda “kodanlikku” õigusdokumenti formaalselt tunnustamast.⁷⁶ On väidetud, et *formaalselt* sidus NSV Liit ennast nende eeskirjadega alles pärast välisasjade rahvakomissari V. Molotovi kavatsuste deklaratsiooni 25. novembril 1941.⁷⁷ Ent kuna Haagi eeskirjad olid — vastavalt Nürnbergi protsessi arvamusalaldusele — omandanud rahvusvahelise tavaõiguse staatuse, oli nende sätete täitmine NSV Liidu jaoks kohustuslik juba II maailmasõja algusest alates.⁷⁸

Kuigi Haagi eeskirjad olid muutunud rahvusvaheliseks tavaõiguseks, eirasid nii nõukogude kui natside totalitaarsed režiimid 1930ndatel ja 1940ndatel aastatel nende sätteid praktikas täielikult. Krystyna Marek leiab, et selle põhjuseks on Euroopa tsivilisatsiooni homogeensuse kokkuvarisemine:

Selle revolutsiooni [1917. a] sisemise loogikaga oli täiesti kooskõlas, et esialgu ja enne näiliselt normaalse rahvusvahelise koostöö alustamist deklareeris Nõukogude Venemaa, et on vaba Haagi eeskirjades sätestatud piirangutest. Nõukogude Liidu poolt peetud sõdades ei

⁷⁵ Probleemi põhjalikku käsitlust vt J. Toman, *L'Union Soviétique et le droit des conflits armés*, Genève, 1997, lk 109 jj. Praktiliselt võttes oli probleemiks esmajoones see, et sakslased keeldusid rahvusvaheliste standardite kohaldamisest nõukogude sõjavangide puhul, viidates kahepoolsuse nõudele.

⁷⁶ Vt B. Meissner, *Sowjetunion und Haager LKO. Gutachten und Dokumentenzusammenstellung*, Hamburg: Universität Hamburg, 1950, lk 7 jj ning *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten...*, 1956, lk 231 jj.

⁷⁷ Vt arutlust teoses Meissner, *Sowjetunion und Haager LKO*, lk 6 jj ja teoses *Die Sowjetunion...*, lk 233.

⁷⁸ Vt J. Toman, *L'Union Soviétique...*, lk 115.

olnud vastaspoolte vahel sellist ühist nimetajat, mida võis täheldada näiteks Napoleon III Prantsusmaa ja Bismarcki Preisimaa vahel. Sissetungiva Nõukogude armee jaoks oli loomulik mitte austada okupeeritud riigis olemasolevaid kapitalistlikke institutsioone, vaid nende eesmärk oligi nende muutmine.⁷⁹

See kehtis II maailmasõja ja selle järelkajade kohta sellisel määral, et nõukogude okupatsioon Ida- ja Kesk-Euroopas iseloomustas täielik lugupidamatus isegi kõigi põhilisemate Haagi okupatsioonioiguse nõuete suhtes.⁸⁰ Selle asemel, et austada Hitleri-Stalini pakti tulemusena okupeeritud riikide suveräänsust, püüti saavutada jäävat ja monopolset kontrolli okupeeritud territooriumide üle.⁸¹ Pealegi oli marksistlik-leninliku õpetuse kohaselt proletariaadi diktatuur uut tüüpi riigivormiks. See ei olnud lihtsalt valitsuse liikmete väljavahetamine ega valitsuse vahetus, mis jättis puutumata senised majanduslikud ja ühiskondlikud suhted, vaid see oli uus riik, mis tekkis vana kodanliku riigi varemetele.⁸² Selline diktatuur saab tekkida ainult kodanliku riigimasina, kodanliku sõjaväe, kodanliku bürokraatia-aparaadi, kodanliku politsei hävitamise tulemusena.⁸³

Teoriale järgnes praktika ning lõpptulemusena peab nõustuma Eyal Benvenisti hinnanguga:

“Need [nõukogude] okupatsioonid olid ... õigusvastased kahel põhjusel: esiteks, okupatsioonini viinud agressiooni enda olemuslik õigusvastatus ning teiseks, õigusvastane valitsusvorm, mille okupeeriv armee pärast kontrolli saavutamist valis.”⁸⁴

⁷⁹ K. Marek, *Identity and Continuity of States in Public International Law*, 1954, lk 124.

⁸⁰ Vt näit Benvenisti, *The International Law of Occupation*, lk 59 ja 67 jj.

⁸¹ Benvenisti, *op. cit.*, lk 68. Sarnase NSV Liidu praktika kohta Rumeenias, Bulgaarias ja Ungaris pärast aastat 1945 vt N. Ando, *Surrender, Occupation, and Private Property...*, 1991, lk 53 jj (“... kogu okupatsiooniperioodi vältel sekkus Nõukogude Liit okupeeritud riikide siseasjadesse, püüdes eelkõige panna võimule moskvameelseid rühmitusi,” lk 56.) Vt ka C. Rousseau, *Le droit des conflits armés*, Paris: A. Pedone, lk 141 (*‘Maades, mida NSVL kontrollis Teise maailmasõja ajal ja järel (Poola, Balti riigid, Ida-Saksa, Ungari, Rumeenia, Tšehhoslovakkia, Bulgaaria) see polnud üksnes okupant, kes saabus, vaid revolutsioon. Antifašistliku võitluse, kohtuprotsesside, puhastuste, tööstus- ja põllumajandusreformide, rahvamasside liigutamise kaudu hävitati süstemaatiliselt vana ühiskonna jäänused.’*)

⁸² J. Stalin, *Über die Grundlagen des Leninismus*, väljaandes: *Zu den Fragen des Leninismus*, 1916, lk 42 jj. Vt ka V. I. Lenin, *Staat und Revolution*, 1917, eriti lk 180 ja 185.

⁸³ J. Stalin, *ibid.*, lk 45.

⁸⁴ Benvenisti, *op. cit.*, lk 68.

Seega tuleb Nõukogude Liidu sõjalisi okupatsioone aastal 1940 mõõta 1907. a Haagi eeskirjade alusel, täpselt samuti nagu teisi tolle aja okupatsioone.⁸⁵ Veelgi enam, kuna NSVL oli üks 1949. a Genfi konventsioonide algsetest lepingupooltest, muutusid need lepped NSV Liidu jaoks siduvaks nende ratifitseerimisele järgnenud okupatsioonide osas.

(B) Millised okupatsioonireeglid olid õiguslikult kehtivad Balti riikide suhtes?

Balti riikide okupeerimist NSV Liidu poolt aastal 1940 võib iseloomustada kui sõjalise okupatsiooni laadset okupatsiooni,⁸⁶ sunniviisilist rahuaegset okupatsiooni,⁸⁷ *occupation militaire pacifique de fait ou sans titre juridique*,⁸⁸ “interventsioonilist okupatsiooni” (*occupatio interveniens*)⁸⁹ ja/või pealesunnitud okupatsiooni.⁹⁰ Kuna sõjalist kokkupõrget ei toimunud ning diplomaatilised suhted ei katkenud, ei tekkinud Balti riikide ja NSV Liidu vahel sõjaseisukorda. Nõukogude sõjaväe sissetungi oleks täpsem nimetada (õigusvastaseks) “interventsiooniks”, mitte aga sõjaks.⁹¹

Nagu ülal mainitud, on nii õiguse praktikas kui kirjanduses leidnud kinnitust, et 1907. a Haagi eeskirjad kehtisid II maailmasõja kontekstis ka sunniviisilistele rahuaja okupatsioonidele.⁹² Seega on korrektne järeldada, et 1907. a Haagi standardid kehtisid õiguslikult ka okupeeritud Balti riikides.⁹³

⁸⁵ Ando järeldab, et II maailmasõja alistumisjärgsete okupatsioonide puhul “olid Haagi eeskirjad kohaldatavad Ida-Euroopa riikide okupeerimisele”. Vt Ando, *op. cit.*, lk 72.

⁸⁶ Selle kontseptsiooni kohta vt A. Verdross, *Die völkerrechtliche Identität der Staaten*, FS Klein, 1950.

⁸⁷ Selle kontseptsiooni kohta vt A. Roberts, *What Is a Military Occupation?*, lk 274 jj.

⁸⁸ Vt J. Repečka, *op. cit.*, lk 145, viide: Frangulis (toim), *Dictionnaire diplomatique*, 3 tomes, Paris, 1933, lk 246.

⁸⁹ Vt B. Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, lk 224. Meissneri järgi on *occupatio interveniens* vahevorm *occupatio bellica* ja *occupatio pacifica* vahel. Vt *ibid.*

⁹⁰ Vt näit O. Uhler, *Der völkerrechtliche Schutz...*, 1950, lk 34.

⁹¹ Vt B. Meissner, *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, lk 223 jj.

⁹² Ülevaadet vt B. Meissner, *op. cit.*, lk 226 jj. Vt ka R. Laun, *Haager LKO*, lk 104 jj.

⁹³ Vt B. Meissner, *op. cit.*, lk 226 jj.

Järgmiseks, mõneti keeruliseks küsimuseks on see, kas ka 1949. aasta neljanda Genfi konventsiooni⁹⁴ sätted olid õigusliku standardina kohaldatavad nõukogude võimu all olevale Eestile, Lätile ja Leedule. Balti riikides on see olnud standardne argument. 1980ndate aastate lõpul aktiveerus Baltikumis rahvaliidumise “Genf 49”, mis protesteeris Balti riikidest pärit meeste värbamise vastu Nõukogude “okupatsiooniarmeesse” ning viitas vastavatele 1949. aasta Genfi konventsiooni sätetele, mis keelustab sõdurite värbamise okupeeritud aladelt.⁹⁵

Nagu me tagapool näeme, muutus nende sätete kohaldatavuse küsimus (otseses või konventsiooni vaimu mõttes) hiljem eriti vastuoluliseks ja emotsioone tekitavaks seoses nõukogude immigrantide massilise asustamisega Balti nõukogude vabariikidesse, eriti Lätti ja Eestisse.⁹⁶ Nendes riikides on viidatud neljanda Genfi konventsiooni järgmisele sättele (artikli 49 viimane lõige):

Okupeeriv riik ei või okupeeritud territooriumile deporteerida või ümber asustada osa oma tsiviilelanikkonnast.

Genfi konventsioonide kohaldumise kasuks Eestis, Lätis ja Leedus räägib argument, et okupeeritud territooriumi suhtes õiguslikult kohalduvat okupatsiooniõigust tuli vaadelda kooskõlas vastava okupatsiooniõiguse arenguga, seda “kaasajastada”.

Samas on võimalik vastu väita, et IV Genfi konventsioon ei olnud Balti riikide suhtes õiguslikult kohaldatav. Esiteks, selleks ajaks kui Genfi konventsioonid NSV Liidu jaoks siduvaks muutusid, olid Balti riigid olnud okupeeritud ja annekteeritud juba kümme aastat. Genfi konverentsi *travaux préparatoires* ei viita sellele, et Genfi konventsioone tulnuks formaalselt kohaldada ka *ex post facto* olukordadele. Lisaks väideti nõukogude anneksiooni perioodil suhteliselt harva, et NSV Liit on kohustatud täitma Genfi konventsioone Balti riikide puhul.

⁹⁴ Vt *Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of August 12, 1949*, eriti rubriik III (“Occupied territories”).

⁹⁵ Vt IV Genfi konventsiooni artikli 51 esimest lõiget (“Okupeeriv riik ei või sundida kaitstud isikuid teenima oma relvajõududes või nende abiteenistustes. Igasugune surve ja propaganda vabatahtlikuks värbamiseks on keelatud.”)

⁹⁶ Mitmed poliitikud väitsid 1990ndate algul, et kuna Genfi konventsioon keelustab kolonistide asustamise okupeeritud territooriumile, on Balti riikidel õigus kasutada sotsiaalset ja majanduslikku survet nende lahkuma sundimiseks. Vt Lieven, *The Baltic Revolution...*, lk xxvii.

Pealegi jääb lahtiseks, kas teatud Genfi reeglid, mis käsitlesid võõrriigi okupatsiooni, olid enne aastat 1949 õiguslikult kehtivad. Samas sisuliselt täpsustasid ja arendasid 1949. a Genfi reeglid ainult neid põhireegleid, mis kehtisid juba 1907. a Haagi konventsiooni alusel. Näiteks 1949. aasta massiküüditamised Balti riikidest olid õigusvastased nii 1907. kui ka 1949. aasta reeglite järgi.

(C) Järeldused: rahvusvahelise õiguse reeglid, mis olid NSV liidu jaoks Balti riikide okupeerimise (õigusvastase annekteerimise) ajal siduvad

Seoses mitmete II maailmasõja ja sellele järgnenud okupatsiooni-juhtumitega on tuliselt vaieldud, kas teatud rahvusvahelised okupatsiooniõiguse sätted, näiteks 1907. a Haagi eeskirjad ja/või 1949. a IV Genfi konventsioon, olid nendele kohaldatavad. Näiteks pärast II maailmasõja lõppu ja Saksamaa ja Jaapani okupeerimist lääneliitlaste poolt eitasid viimased mitmetel õiguslikel ja poliitilistel põhjustel 1907. a Haagi eeskirjade kehtivust.⁹⁷ Isegi kui okupeeritud riikides endas esitatud õiguslik hinnang leidis, et Haagi eeskirjadega ette nähtud kaitse on kohaldatav⁹⁸ ning esitati mitmesuguseid õigusteooriaid okupatsioonirežiimi õigusliku iseloomu kohta,⁹⁹ jäi peale enam faktidel põhinev teooria, et okupeerivate riikide denatsifitseerimispoliitika ei rikkunud rahvusvahelist õigust.

Kuid liitlaste okupatsioon 1945. aastal Saksamaal oli agressorriigi okupeerimine pärast selle väe jõudude tingimusteta kapituleerumist,¹⁰⁰ samas kui Balti riigid oli agressiooni ohvrid. Kui Haagi ja Genfi okupatsiooniõiguse pikaajaline kohaldatavus Balti riikide puhul vaidlustada, siis tuleks seda teha mingitel muudel põhjustel kui Saksamaa puhul — näiteks anneksiooni fakt ise (erinevalt “puhtast” okupatsioonist, millega ei kaasnenuks annekteerimissoovi) või õigusvastase korra erakordselt pikk kestus.

⁹⁷ Nendel juhtudel väljus okupatsioonipoliitika kaugelt 1907. a Haagi eeskirjade sätete raamidest.

⁹⁸ Vt näit R. Laun, *Die Haager Landkriegsordnung. (Das Übereinkommen über die Gesetze und Gebräuche dei Landkrieges)*, 4. Aufl., Wolfenbüttel: Wolfenbütteler Verlagsanstalt G.m.b.H. 1949.

⁹⁹ Vt näit T. Schweisfurth, *Germany, Occupation After World War II*, väljaandes: EPIL, lk 196 jj.

¹⁰⁰ Vt “Kapitulatsiooniakt”, 7./8. mai 1945.

Raske on vastuargumente mittevõimaldavalt kindlaks teha, täpselt millised okupatsioonireeglid olid NSV Liidu jaoks Balti riikide puhul aastani 1990/1991 kas otseselt või analoogia põhjal siduvad. Kuna autoriteetne kohtulahend puudub, on tõenäoline, et nende küsimuste osas esitatakse ka edaspidi erinevaid õiguslikke argumente. Sellega seostub rahvusvahelise (humanitaar-)õiguse veelgi põhimõttelisem puudus, nimelt õiguse määratlematuse (indetermineerituse) probleem. Georges Abi-Saabi sõnul:

(...) kõige problemaatilisem küsimus üldiselt rahvusvahelise õiguse ja konkreetselt rahvusvahelise humanitaarõiguse rakendamisel ei ole niivõrd selle lõpliku ja ülima 'jõustamise' etapp, vaid 'determineerimise' vaheetapp.

Kuni me jääme selliste üldreeglite või põhimõtete juurde, mida iga subjekt tõlgendab iseendale kasulikult ning iseenda väärtuste ja huvide valguses, ei ole meil võimalik saavutada objektiivseid otsuseid. Õiguse roll taandub seeläbi retooriliseks kaitsekõneks või õigustuseks ning nende reeglite ja põhimõtete õiguslik iseloom jääb hüpoteteesiliseks või kaheldavaks.¹⁰¹

Juhtiv uue voolu teadlane David Kennedy on osutanud rahvusvahelise õiguse ebamäärasele iseloomule veelgi karmimate sõnadega, väites, et "rahvusvahelise õiguse diskursus on vestlus ilma sisuta — rituaalne mõttevahetus, mis väldib tegelemist sellesama küsimusega, mida ta väidetavalt püüab lahendada. (...) kedagi ei veenda."¹⁰²

Ent konstruktivistlikust perspektiivist tuleb eristada kahte küsimust: kas õiguslikult oli NSV Liit Balti riikide suhtes okupandi rollis, ning milliste rahvusvaheliste standardite aluselt tuleks NSV Liidu poliitikat hinnata? Esimesele küsimusele on lihtsam vastata kui teisele. Kuna Balti riikide annekteerimine NSV Liidu poolt aastal 1940 toimus ilma mistahes õigustusega rahvusvahelise õiguse järgi ning märkimisväärne osa rahvusvahelisest kogukonnast ei andnud Nõukogude Liidu vallutustele formaalset tunnustust, siis ei saanud NSV Liit Balti riikide üle legaalselt valdusõigust, millest järeldub automaatselt, et rahvusvahelise õiguse mõttes kestis okupatsioonirežiim

¹⁰¹ G. Abi-Saab, *Conclusions. La Nations Unies et le droit international humanitaire. Actes du colloque international de l'Université de Genève*, Paris: A. Pedone, 1996, lk 309. Seega pooldab Abi-Saab järelvalve ja muude kontrollmehhanismide kasutamist, et ületada määramatuse probleemi rahvusvahelises humanitaarõiguses.

¹⁰² D. Kennedy, *Theses about International Law Discourse*, 23 GYBIL 1980, lk 353, 376.

kuni Eesti, Läti ja Leedu iseseisvuse taastamiseni aastal 1991.¹⁰³ Seetõttu on, vaatamata Balti riikide annekteerimisele NSV Liidu poolt aastal 1940, korrektne rääkida nende (jätkuvast) “okupeerimisest”, pidades sellega eelkõige silmas legaalse valdusõiguse puudumist NSV Liidul.¹⁰⁴ Pikaajaline nõukogude okupatsioon Balti riikides oli *sui generis* ebatüüpiline okupatsioon või *Annexionsbesetzung* (“annekteeriv okupatsioon”).¹⁰⁵ Kuni aastani 1991 meenutas Balti riikide olukord mitmes olulises mõttes klassikalist okupatsiooniolukorda: väline, jõu abil saavutatud kontroll, millel puudus alus rahvusvahelises õiguses, ning huvide konflikt kohalike elanike ja nende üle valitsejate vahel.¹⁰⁶

Kuid mitmes teises aspektis oli see olukord klassikalisest okupatsiooniolukorrast vägagi erinev. Praktilisest aspektist paneb rahvusvaheliste okupatsioonireeglite kohaldatavuse ajavahemikul 1940–1991 kahtluse alla nii Balti riikide võtmine NSV Liidu koosseisu¹⁰⁷ kui ka nõukogude võimu pikaajaline kestus. “Kuid tegelikult ei seadnud NSV Liit pärast aastat 1940 Balti riikides sisse okupatsioonirežiime ...”¹⁰⁸ Siin jõuame punkti, kus pole võimalik teha nägu, et annekteeriva praktika tõsiasja ja tegelikkust polnud üldse olemas. Vastasel korral muutuks seadusetahe ja annekteeriva riigi poolt toime pandud õigusrikkumise pinge sedavõrd teravaks, et see seaks kahtluse alla rahvusvahelise õiguse kontseptsioonide mõttekuse.¹⁰⁹

Näiteks nõukogude majandussüsteemi kehtestamisega Balti riikides rikkus NSV Liit selgelt 1907. a Haagi okupatsiooniregleid. Kuid on mõistlik väita, et põhimõte *ex factis ius oritur* sunnib leppima teatud väljast peale sunnitud nõukogude majandussüsteemi anneksioonijärgsete aspektidega kui paratamatustega. Kogu nõukogude

¹⁰³ Sarnase järelduse teeb D. A. Loeber, *Forced Incorporation: International Law Aspects of the Soviet Takeover of Latvia in 1940*, väljaandes: R. Clark, F. Feldbrugge, S. Pomorski (toim), *International and National Law in Russia and Eastern Europe*, The Hague: M. Nijhoff, 2001, lk 225–259, 259.

¹⁰⁴ Vt juba M. Brakas, *Lithuania's International Status: Some Legal Aspects*, 2, 38 *Baltic Review* (August 1971), lk 14.

¹⁰⁵ Vt selle kontseptsiooni kohta S. Cybichowski, *Das völkerrechtliche Okkupationsrecht*, *Z. für VR* 1934, lk 318.

¹⁰⁶ Vt A. Roberts, *Prolonged Military Occupation*, lk 44.

¹⁰⁷ “Pikaajaliste okupatsioonide” eriliste asjaolude kohta vt A. Roberts, *Prolonged Military Occupation*, *AJIL* 1990, lk 44 jj.

¹⁰⁸ Nii leiab T. Schweisfurth, *Soviet Union, Dissolution*, väljaandes: *EPIL*, Vol. 4, 2000, lk 529–547, 540.

¹⁰⁹ Vt P. Guggenheim, *op. cit.*, kd.1, lk 443: ‘Rahvusvaheline õigus, mis on primitiivne õigus, ei valda küllalt arenenud tehnikat vaidlustamaks täielikult juriidiliselt poliitilise võimu kehtivust, mis on loodud õigust rikkudes, kuid mis on kestev ja toimiv.’

okupatsiooni periood ei saa olla õiguslikult *nullum*. Seega muutus pealesunnitud nõukogude majandussüsteem kogu Ida-Euroopas paratamatuseks, mida kohalikud elanikud viimaks talusid ning mida rahvusvaheline kogukond lõpuks selliselt tunnustas. Kuna seda enam rahvusvaheliselt ega siseriiklikult ei vaidlustatud, oleks kunstlik väita, et see süsteem rikkus jätkuvalt 1907. a Haagi eeskirju. Alf Ross hoiatas Taani kontekstile viidates asjakohaselt:

Oleks naiivne uskuda, et agressorit saab karistada, eitades kõiki tema legaalseid õigusi. Kui lähtuda kategoorilisest lähenemisest, et kõik okupeeriva riigi poolt okupeeritud alal tehtu on õigusvastane kui algse õigusvastase invasiooni tagajärg, tuleks praktikas loobuda igasugustest püüdlustest leida õiguslik *modus vivendi*.¹¹⁰

See tähelepanek kehtib *a fortiori* ka Balti juhtumi puhul.

Vastates teisele küsimusele (okupatsioonivõimu jaoks siduvad reeglid Eestis, Lätis ja Leedus), võime konstateerida, et absoluutselt minimaalne standard, mida NSVL oli kohustatud annekteeritud Balti riikides järgima, olles mitte omandanud suveräänõigust Balti riikidele, oli sellistest rahvusvahelise õiguse reeglitest kinnipidamine, mis piiravad valitsuse õigusi panna toime (uusi) kuritegusid rahu või inimsuse vastu.¹¹¹ Lisaks olid kujunevad “siseriiklikele” oludele kohaldatavad rahvusvahelised inimõiguste standardid NSV Liidu jaoks kehtivad ka õigusvastaselt annekteeritud Balti riikide puhul.¹¹²

Kokkuvõtteks võib kinnitada, et Balti riikide õigusvastase annekteerimise kontekstis tuleb põhimõtteliselt toetada okupatsiooni teooriat. Samas tuleb seda realistlikult kitsendada. Vaatamata anneksiooni faktile, jäi NSV Liidu kohalolu Balti riikides rahvusvahelise õiguse järgi okupatsiooniks *sui generis* kuni nende riikide iseseisvuse taastamiseni.

¹¹⁰ A. Ross, *Denmark's Legal Status*, lk 7.

¹¹¹ Vt USA sõjainimesteeriumi 10. detsembri 1946 õiguslikku seisukohta, JIR. Vol. 6, 1956, 300. Vt ka T. Schweisfurth, *Germany, Occupation After World War II*, EPIL, lk 196 jj.

¹¹² Vt Roberts, *Prolonged Military Occupation*, lk 49, 52 ja 70 jj.

5. Kokkuvõte: Balti riigid aastatel 1940–1991, järjepidevus või lõppemine?

Eelmistes peatükkides tehtud järeldused — et annekteeritud Balti riikide puhul ei rakendunud igamine ning et need kolm riiki olid jätkuvalt NSV Liidu poolt okupeeritud — viitavad vältimatult sellele, et Balti riikide samasuse õiguslik fiktsioon ei ole mingil juhul poliitiline fiktsioon selles mõttes, et riikide praktikas sellele olukorrale antud lahendus ei olnud *deus ex machina*. Riigi samasuse fiktsiooniga näib käivat käsikäes ka idee riikide järjepidevusest. Kuid selline järeldus on teadusliku uurimuse jaoks eksistentsiaalselt oluliseks pöördepunktiks ning siinkohal on veel viimane võimalus vaadata üle kõik kaalutlused, mis võiksid anda teistsuguseid tulemusi. Siin on eriti oluline mõelda sellele, kuivõrd veenvalt on üldse võimalik õiguslikke argumente esitada.

Sobiv hetk on meenutada ühte rahvusvahelise õiguse metodoloogia analüüsi, mis lõi rahvusvahelise õiguse uurijad kahte leeri. Oma paljukiidetud ja rohkeid vaidlusi põhjustanud 1989. aasta käsitluses “dekonstrueeris” Martti Koskenniemi rahvusvahelise õiguse argumendi kui millegi, mis on sunnitud pendeldama kahe äärmuse vahel. Ühelt poolt on see justkui tegelikule rahvusvahelisele praktikale õiguse kvaliteedi juurdemõtlemine (apoloogia) ja teisalt praktikale normatiivse standardite seadmine, millel on oht kaugeneda tegelikusest ja teostatavusest (utopism).¹¹³ Esimene argumendi liik lähtub eeldusest *ex factis oritur ius*, teine aga maksimist *ex injuria ius non oritur*.

Nõukogude anneksiooniperioodi ja Balti riikide staatuse küsimuses on esitatud mõlemaid argumentide liike. “Utopistid” leiavad, et sõjalise okupatsiooni eeskirjad olid kehtivad ning Balti riigid eksisteerisid kogu selle aja katkematult; “apologeetid” seevastu osutavad nõukogude võimu reaalsele toimimisele Balti riikides. Samas on mõlemat seisukohta võimalik ka ümber pöörata. Näiteks Balti riikide rõhuasetus okupatsioonile võib muutuda *de facto* hoopis vahendiks teatud “egoistlike” eesmärkide saavutamiseks (apoloogia) ning Venemaa rõhuasetus faktidele võib rajaneda “utopistlikele” ideedele

¹¹³ Vt M. Koskenniemi, *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*, 1989. Vt ka M. Koskenniemi, *The Politics of International Law*, I EJIL 1989, lk 4–32, 9.

Venemaa või Nõukogude universalismist. Olukorra kurioossus seisneb selles, et autoriteetse otsuse puudumisel võivad mõlemad seisukohad olla teatud määral arvestatavad — vähemalt seni, kuni argumente esitatakse õigusliku argumentatsiooni tunnustatud piirides.

Eesti õigusteadlane Enn Sarv viib Balti riikide argumenti loogilise äärmuseni, väites, et 1949. aasta Genfi okupatsioonireeglid olid NSV Liidu jaoks Balti riikide suhtes siduvad kuni aastani 1991. Tema tõlgenduse kohaselt tuleb NSV Liidus 1950ndatest kuni 1980ndateni rakendatud ümberasustamispoliitikat, mille eesmärgiks oli pöörduvatute muutuste tegemine Balti riikide rahvuslikus struktuuris, käsitleda kui “sõjakuritegusid” ning IV Genfi konventsiooni artikli 49 rikkumist.¹¹⁴ Selle seisukoha järgi oli “sõjakuritegu” ka Balti riikide meeste värbamine Nõukogude armeesse 1980ndatel aastatel. Skaala teises otsas on Vene diplomaatia väited: “*Tõsiasi, et Balti riigid inkorporeeriti sunniviisiliselt Nõukogude Liitu, ei tähendanud õiguslikus mõttes nende järgnevat okupeerimist, nii nagu ei saa rääkida ka Texase või New Mexico osariikide ‘okupeerimisest’ Ameerika Ühendriikide poolt.*”¹¹⁵

Selliseid vastuolulisi seisukohti väljendati juba siis, kui hinnati nõukogude anneksiooni mittetunnustamise mõjusid.¹¹⁶ Koskenniemi ise koos Marja Lehtoga esitas ettevaatliku argumenti, väites, et “*Võib kahelda, kas oli vaja tagasi minna järjepidevuse fiktsioonini, saavutamaks tagajärgi, mis tulenesid juba okupatsiooni õigusvastasusest.*”¹¹⁷ Teiselt poolt esitas vastupidise argumenti Juozas Repečka aastal 1949: Balti riigid jäävad rahvusvahelise õiguse subjektidena kestma seni, kuni eksisteerib veel vähemalt üks kolmas riik, mis ei tunnusta nõukogude

¹¹⁴ Vt E. Sarv, *Õiguse vastu ei saa ükski...*, lk 193 ja 227. (Nõukogude Liidu poolt Eestis tehtud “etniline puhastus” oli “sõjakuritegu”; NSV Liidu kodanike asustamine okupeeritud Eestisse oli IV Genfi konventsiooni artikli 49 “jultunud rikkumine”.) Sarve käsitlust nõukogude “tsiviilokupatsioonist” vt *ibid.*, lk 47 jj.

¹¹⁵ Vt Venemaa esindaja S. Tšernõsenko sõnavõttu ÜRO Majandus ja Sotsiaalnõukogu inimõiguste komisjoni vähemuste diskrimineerimise vältimise ja nende kaitse alamkomisjonis, 33rd Meeting, Geneva, 26 August 1992, E/CN.4/Sub.2/1992/SR.33, lk 16. Huvitaval kombel jätkab see seisukoht nõukogude *tu quoque* retoorikat. Vt näit V. P. Karpov, *The Soviet Concept of Peaceful Coexistence and Its Implications for International Law*, väljaandes: H. W. Baade (toim), *The Soviet Impact on International Law*, Dobbs Ferry, NY: Oceana, 1965, lk 20 (kritiseerib USA kongressi “teatavaid otsuseid” piiride puutumatus põhimõttest lähtuvalt: “Ma ütleksin, et tegemist on üldjoontes sama asjaga, kui näiteks Mehhiko parlament oleks vastu võtnud otsuse, milles nõutakse Texase, Arizona ja California vabastamist Ameerika orjusest.”)

¹¹⁶ Vt üldiselt tunnustamise mõju kohta: J. Verhoeven, *La reconnaissance...*, 1975, lk 665 jj.

¹¹⁷ Vt Koskenniemi ja Lehto, AFDI 1992, lk 198.

anneksiooni legaalsust. Boris Meissner¹¹⁸ on asunud vahepealsele seisukohale, järeldades aastal 1980, et vaatamata õigusvastasele nõukogude anneksioonile, eksisteerivad Eesti, Läti ja Leedu rahvusvahelise õiguse subjektidena edasi *nende riikide jaoks* (näiteks USA ja teised lääneriigid), mis ei ole tunnustanud nõukogude anneksiooni *de iure*.¹¹⁹ Kuid *nende riikide jaoks*, mis on tunnustanud nõukogude anneksiooni *de iure*, on Balti riikide suveräänne eksistents lakanud.¹²⁰ Nendest lahknevatest arvamustest ilmneb, et pole sugugi selge, kas Balti riikide praegune staatus on üldse *erga omnes*.

Samamoodi tuleb “utopismi” ja “apoloogia” lahknevus mängu siis, kui Balti riikide olukorda hinnatakse Montevideo riikluse kriteeriumide alusel. Balti argumentide poolelt vaadates väidavad “utopistid”, et õigusvastase anneksiooni korral eksisteerib riik edasi, isegi kui ta “tegelikkuses” (vastavalt “kolme koostisosa teooriale”) ei eksisteeri. Apologeetid teisalt rõhutavad toimivust ja on valmis leppima maailmaga, nii nagu see on, sõltumata sellest, kas see on tekkinud legaalsete või illegaalsete vahenditega. Nii eelistavad nad pigem NSV Liidu koosseisu kuuluvate Balti nõukogude vabariikide olemasolu kui tõsiasja, mitte aga “Balti riikide jätkuvat edasikestmist, vaatamata nende annekteerimisele.” Heike Krieger leiab, et toimivuse põhimõte mängis Balti juhtumi puhul kindlasti rolli, nii et algselt õigusvastased olukorrad kinnistusi ning NSV Liit omandas territoriaalse ülemvõimu Balti riikide üle.¹²¹ Üks *l’effectivité* põhimõtte veendunumaid kaitsjaid Joe Verhoeven on seisukohal, et “*jõu kasutamise keelustamine ja suveräänsuse ülemineku puudumine vallutuse korral on üks asi, ohvriks langenud riigi edasikestmine või kadumine teine asi.*”¹²² Ta hoiatab, et riikide järjepidevuse tunnustamine Balti juhtumi puhul võib “õhku lennutada traditsioonilise arusaama riigist”, sest “*tavaliselt viimane*

¹¹⁸ Vt B. Meissner, *Die Souveränität der baltischen Nationen*, 1980, väljaandes: B. Meissner, *Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994*, Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1995, lk 174–195.

¹¹⁹ *Ibid.*, lk 181.

¹²⁰ “...on Balti rahvad oma riikliku iseseisvuse täielikult kaotanud.” Vt Meissner, *ibid.*, lk 182. Professor Meissner jätkab seda arutlust: “*Ka suurem osa nendest riikidest, mis löid diplomaatilised suhted Nõukogude Liiduga alles pärast Teist maailmasõda, võisid lähtuda NSV Liidu hetkel kehtivast territoriaalsest staatusest ning mitte võtta seisukohta sellega seotud rahvusvahelise õiguse probleemide osas. Seega ei pane need riigid kahtluse alla ka NSV Liidu seisukohta, et Balti liiduvabariigid on Nõukogude Liidu liikmesriigid.*” *Ibid.*, lk 182.

¹²¹ H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 455.

¹²² Vt. J. Verhoeven, *La reconnaissance internationale: déclin ou renouveau?*, 39 AFDI 1993, lk 7–40, 36.

sünnib ja sureb puhta fakti elementidest: territoorium, rahvas ja sõltumatu valitsus.”¹²³ Selle nurga alt tõstatab Verhoeven olulise küsimuse: “Kas tuleb eitada riigi sündi või surma põhjusel, et mängus oli õigusvastatus?” — ning vastab sellele ettevaatlikkusega: “Võib vaid kahelda sellise seisukoha omaksvõtmise õigsuses.”¹²⁴ Seega: “Vähemalt praeguse asjade seisu juures on õigem lasta üksnes efektiivsusel otsustada riigi sündi või surma üle. See on tõenäoliselt realistlikum ja võibolla ka arukam.”¹²⁵ Niisiis tundub, et Joe Verhoeven tahab “päästa” kolme koostisosa teooriat riikluse määratlemisel või vahest isegi päästa rahvusvahelist õigust, kui see peab seisma silmitsi rahvusvaheliste suhete “realiteetidega”.

Kuid “utopismi” ja “apoloogia” dilemma paradoks seisneb selles, et professor Verhoeveni “apologeetilise” seisukohaga nõustumine toob meid bumerangina tagasi küsimuse juurde, mis tähtsust saaks rahvusvahelisel õigusel sel juhul olla normatiivse süsteemina. Joe Verhoeven kutsub üles “realismile”, püüdes sellega takistada rahvusvahelise õiguse muutumist tähtsusetuks — ning paradoksaalsel kombel just sellega muudabki selle tähtsusetuks. On hästi teada, et oma detsentraliseeritud olemuse tõttu on rahvusvaheline õigus “primitiivne” õiguskord, võrreldes hästi töötava siseriikliku õiguskorraga.¹²⁶ Seetõttu on alati olemas oht, et rahvusvaheline õigus näeb ette teatud käitumise (teo või tegematajätmise), seda õigusnormi rikutakse, kuid ometi ei ole õigusnormi rikkumisel praktikas mingeid tõsisemaid tagajärgi (“midagi ei juhtu”). Mida vähem rahvusvaheline õigus sellistele olukordadele lahendusi otsib, seda tähtsusetumaks muutub selle kui õiguse kehtestaja roll rahvusvahelistes suhetes ning seda innukamalt püüab see järgida toimivuse põhimõtet.¹²⁷ Need kaalutlused kehtivad kõige

¹²³ Vt *ibid.*, lk 37.

¹²⁴ Vt *ibid.*, lk 38.

¹²⁵ Vt *ibid.*, lk 39.

¹²⁶ Ent seoses rahvusvahelise õiguskorra vaieldamatu tugevnemisega pärast II maailmasõda sõnastaksid veel vaid vähesed õigusteadlased oma vaateid täna samavõrd jõuliselt, nagu seda tegi Hans Kelsen aastal 1932, kui ta leidis, et “... oma tehniliselt struktuurilt kujutab rahvusvaheline õigus endast primitiivset õiguskorda ning seetõttu — kui see üldse on õigus — saab see olla vaid primitiivne õigus.” Vt H. Kelsen, *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht*, XII ZöR 1932, lk 481–606, 481.

¹²⁷ Siinkirjutaja nõustub James Crawfordi analüüsiga: “...rahvusvahelist õigust ähvardab ebaefektiivseks muutumine just siis, kui see ei vaidlusta eksisteerivaid õigusvastaseid olukordi. (...) Väide, et rahvusvaheline õigus ei suuda reguleerida ega kontrollida tegelikke territooriaalseid üksusi, väljendab seisukohta, et rahvusvaheline õigus ei suuda üldse võimupoliitikat reguleerida.” Vt Crawford, *The Criteria of Statehood...*, lk 145.

enam selliste juhtumite korral, kus rikutakse kõige põhilisemaid rahvusvahelisi norme, näiteks agressiooni keeldu.

Paradoksaalsel kombel annab õiguse täielik faktidele alistumine “realistidele” kätte veel ühe argumendi, mille tulemuseks on, et rahvusvaheline õigus “pole oluline”. Nende rahvusvahelisest õigusest loobumisele suunatud kriitika on veelgi arusaadavam, kui rahvusvaheline õigus ei kaitse enam neid, keda see peaks kaitsma, ega toimi kõige suurema vajaduse korral. Hedley Bull väidab, et rahvusvaheline õigus mõistab küll agressiooni hukka, kuid kui agressioon on olnud edukas, siis seda enam hukka ei mõisteta.¹²⁸ Üks moodsa “realismi” rajajaid, Hans Morgenthau esitas rahvusvahelise õiguse uurijatele kriitilise küsimuse:

... probleemid tekivad seoses Briand-Kelloggi pakti ja 1919. aasta rahulepingutega, samuti seoses teiste poliitiliste lepingutega nagu (...) liidulepingud, agressiooni kontseptsioonid, iseseisvus, sekkumine ja nõnda edasi. Need on fikseeritud kirjalikes dokumentides, mis on nõuetekohaselt ratifitseeritud ja mida pole kehtetuks tunnistatud. Kas nad siis on algusest peale kehtinud ning mis on nendest saanud vahepealsete rikkumiste aastatel? Kas nad on endiselt kehtivad? Kui mitte, siis mille tõttu nende kehtivus kadus?¹²⁹

Ühekülgne ja tasakaalustamata toimivuse põhimõte ei saa olla rahvusvahelise õiguse keskmeks, sest äärmuseni arendatud toimivus tähendab tugevama õigust — maailmakorda, mis realistliku koolkonna arvates ongi tegelikkus, kuid mida ei saaks sel juhul nimetada “rahvusvaheliseks õiguseks”, sest see tühistaks rahvusvahelise õiguse. Kui maailma valitseks ainult puhas jõud ning tugevad teeksid reegleid ainult enda jaoks, oleks väär nimetada sellist asjade korraldust “õiguseks”. Kui jõuda järeldusele, et tegelikult asjad ongi nii, on põhjust ühineda nende teadlastega, kes sarnaselt Makau Mutuaga on väitnud (“kolmanda maailma” perspektiivist), et “rahvusvahelise õiguse režiimil puudub legitiimsus.”¹³⁰

Asjaolu, et rahvusvaheline õigussüsteem näib olevat võimetu reageerima ühe oma kõige põhilisema normi — agressiooni keelus-

¹²⁸ H. Bull, *The Anarchical Society, A Study of Order in World Politics*, 2nd ed., New York: Columbia UP, 1995, lk 88 (tsiteerib Mazrui'd.)

¹²⁹ H. Morgenthau, *Positivism, Factionalism and International Law*, 34 AJIL 1940, lk 267.

¹³⁰ Vt M. Mutua, *What is TWAIL?*, väljaandes: ASIL Proceedings of the 94th Annual Meeting, April 5–8, 2000, lk 31.

tamise — rikkumistele, on ilmselt suuremaks probleemiks nendele õigusteadlastele, kellele teeb pigem muret õigusnormidest kinnipidamine rahvusvahelistes suhetes kui see, et rahvusvaheline õigus võiks muutuda “ebarealistlikuks” juhul, kui see toetab põhiliste õigusnormide rikkumise järel tekkivaid fiktsioone. Igal juhul ei saa nn *normative Kraft des Faktischen* omada iseseisvat õiguslikku tähtsust (*Kraft*). Gustav Radbruchi sõnadega: “*Tegelikkuse normatiivne jõud on paradoks. Paljalt olemisest ei saa kunagi tekkida kohustust. Mingi fakt, näiteks teatud ajastul kehtinud vaated, saavad normatiivseks muutuda vaid juhul, kui nad on saanud oma normatiivsuse mõnelt normilt.*”¹³¹

Just sel põhjusel ei olnud Balti riikide õigusvastase anneksiooni perioodil kõik õigusteadlased kunagi nõus tunnistama, et Balti riigid kaotasid oma riikluse rahvusvahelise õiguse säilitamise nimel. Võttes aluseks mittetunnustamispoliitika, järeldas Krystyna Marek aastal 1968, et “1940. aasta iseseisvate Balti riikide ja tulevikus oma tegeliku vabaduse tagasi saavate Balti riikide vahel saab siiski olla samasuse ja järjepidevuse suhe, enne kui faktide ülekaalukas normatiivne surve ei ole kaasa toonud nende lõplikku olemast lakkamist.”¹³² Seega, olgugi et NSV Liidu õigusvastase okupatsiooni ja anneksiooni kestus oli ebataavaliselt pikk, ei tähenda perioodi kestus automaatselt veel riikide kui õiguse subjektide kadumist.

Peamise vastuse professor Verhoeveni küsimusele: “*Kas tuleb eitada riigi sündi või surma põhjusel, et mängus oli õigusvastasus?*”, annab aga riikide praktika ise. Sellise lahenduse poolt ja vastu rääkivad argumentid ilmselt olid ja tõenäoliselt ka jäävad vaieldavaks, kuid rahvusvahelise õiguse uurijatele on kõige olulisem siiski see, et märkimisväärne osa riikide praktikast läks tegelikkuses nii kaugele ja eitas õigusvastaselt annekteeritud Balti riikide hävimist. Diplomaatiline praktika, eriti mittetunnustamispoliitika ja riikide samasuse tunnusta-

¹³¹ G. Radbruch, *Rechtsphilosophie*, 4. Aufl., herausg. von Erik Wolf, lk 288. Peaaegu samuti väidab Karl Doehring: “Tegelik toimivus on õiguslikult oluline ainult sel määral, kui võrd õigusüsteem seda lubab. Tegelikkus ise kui paljalt faktilise sündmuse tagajärg ei loo õigusi.” K. Doehring, *Effectiveness*, EPIL, Vol 7, lk 70. Ning üllataval kombel väitis isegi professor Kelsen selles kontekstis, et “õiguslikke tagajärgi ei saa tuletada lihtsalt faktidest, vaid ainult õigusreeglitest, mille alusel on faktid suutelised uut õigust looma.” Vt H. Kelsen, *Principles of International Law*, 2nd ed., komm. R. Tucker, 1966, lk 711–722.

¹³² K. Marek, *Identity and Continuity...*, 2nd ed., 1968, lk 581. Aastal 1956 jõudis Boris Meissner sarnastele järeldustele: “*Seega ei ole Balti riigid minetanud oma staatust rahvusvahelise õiguse subjektina. Kuna nad ei ole õiguslikus mõttes kadunud, kestab koos nende kodakondsuse ja õigusliku korraga põhimõtteliselt edasi ka nende materiaalne õigus 1940. aasta seisuga.*” Meissner, *op. cit.*, lk 309.

mine aastal 1991 viitab sellele, et “utoopiat” eelistati “apoloogia” ning peale jäi Balti riikide järjepidevust rõhutav seisukoht.

Balti riikide olukorraga seotud faktid sunnivad tegema järeldust, et väide, nagu oleks Balti riigid aastatel 1940–1991 edasi eksisteerinud, sisaldab teatud õigusliku fiktsiooni elementi. Mõned riigid, mis ei andnud NSV Liidu vallutusele *de iure* tunnustust, ei olnud samas ka eriti sõnakad oma mittetunnustamise rõhutamisel. On vaieldav, mil määral sellised “kõhklevad” riigid seostasid oma mittetunnustamist teesiga, et Balti riigid kestavad õigussubjektina edasi. Teatud määral nõustusid need riigid sellise jätkuva eksistentsi fiktsiooniga tagantjärele, *ex post*.

Ometi ei viita viimaste aegade riikide praktika üldjuhul, et Balti riikide samasust tunnustanud riigid oleks mõtelnud vastuolulisele ja poliitikast ajendatud seosele “samasus ilma järjepidevusega”. Balti riikide väide on alati rõhutanud riikide *järjepidevust*, ning kolmandad riigid, mis on tunnustanud Balti riikide samasuse ideed, on nähtavasti tunnustanud ka Balti riikide väidet pikaajalisest nõukogude okupatsioonist.

Nõukogude okupatsiooni ja anneksiooni õigusvastasus, nõukogude anneksiooni mittetunnustamine lääneriikide poolt, Balti rahvaste vastupanu nõukogude režiimile ning riigiorganite jäänuste katkematu eksistents eksiilis sunnivad langetama lõpliku otsuse, et Balti riikide järjepidevus kestis läbi kogu nõukogude anneksiooniperioodi. Lääneriikide mittetunnustamine üksnes rõhutas selle anneksiooni õigusvastasust. Selle õigusvastasuse tõttu, mida kinnitas mittetunnustamine, ei omandanud NSV Liit ka suveräänõiguseid. Kui just ei väideta, et Balti riikidest sai *terrae nullius*, mis oleks ilmselgelt absurdne, siis jäi nende riikide suveräänne valdusõigus õigusvastaselt okupeeritud Balti riikide eksiilorganite kätte.

2. OSA. EX FACTIS ORITUR IUS

1. SISSEJUHATUS

Käesoleva uurimuse esimene osa lõppes optimistliku järeldusega, et Balti riikide õigusvastase annekteerimise küsimuses saavutas legaalsuse põhimõtte võidu toimivuse põhimõtte üle. Kuna nõukogude anneksioon oli õigusvastane ning Balti riigid esitasid jõuliselt väite oma riiklikust järjepidevusest, tunnustas riikide kogukond aastal 1991 praeguste Balti riikide ja II maailmasõja eelsete Balti riikide samasust. Siinkohal oleks mugav analüüs lõpetada, tähistada õigluse ja normatiivsete väärtuste võitu rahvusvahelises õiguses ning heita sulg käest.

Kuid Obiora Chinedu Okafor hoiatab meid, et

... endiselt on veel liiga vara kuulutada legitiimsuse põhimõtte absoluutset võitu toimivuse doktriini range versiooni üle. Kuigi toimivus ei taga veel automaatselt legitiimsust, on see doktriin ise endiselt oluline osa rahvusvahelisest õigusest ja praktikast. Rahvusvahelise õiguse pendel võib veel toimivuse põhimõtte poole tagasi pöörduda, eriti kui hind, mida tuleb maksta toimivate kuid õigusvastaste olukordade ebalegaalseks kuulutamise eest, muutub süsteemi jaoks talumatult raskeks. (...) viimast sõna ei ole sel teemal veel öeldud.¹

Käesoleva uurimuse teine osa käsitleb “hinna” küsimust ning konkreetsemalt seda, kas hind võis olla rahvusvahelise süsteemi jaoks liiga kõrge. Selles kontekstis võib väita, et hind kerkib liiga kõrgeks juhul, kui utoopia taotlemine muutub liialt kriitikavabaks ja rahvusvahelise õiguse doktriin ei suuda täita riikidele antud lubadusi. Ebareaalsete ootuste tekitamine võib ohtu seada rahvusvahelise õiguse tõsiseltvõetavuse. Seda on varemgi juhtunud. Näiteks Martti Koskenniemi järgi leidsid mitmed realismi kuulutavad õigusteadlased pärast II maailmasõda, et

... eelmise põlvkonna püüdlused kukkusid läbi, sest nad tegelesid spekulatiivsete abstraktsioonidega, pööramata piisavalt tähelepanu

¹ Vt Okafor, *op. cit.*, lk 69.

muutunud jõujoontele ja poliitilistele tõsiasjadele. Selle kurikuulsaks näiteks on muljetavaldava õiguslik-kontseptuaalse neutraalsuse idees-tiku kokkuvarisemine. Õigus ei tulnud oma ülesannetega toime, sest see esindas iganenud ideid legitiimsusest ja korrast ning lähtus spekulatiivsetest hüpoteesidest, mis ei haakunud reaalse võimuga. Ühesõnaga, see oli liiga utopistlik.²

Üks asi on väita, et rahvusvahelises õiguses eksisteerib mingi “kõrgelennuline” fiktsioon või reeglistik, teine ja märksa keerulisem ülesanne on tagada selle järgimine ja mõttekas ellurakendamine.³ Rahvusvahelise õiguse doktriin on üldjuhul pidanud enesestmõistetavaks, et ta ei saa seada oma normatiivseid ootusi sama kõrgeks nagu siseriiklikud õigussüsteemid.⁴ Mõned autorid hoiatavad selgelt, et rahvusvahelises õiguses ei ole ruumi “radikaalsele normatiivsusele.”⁵ Järgnevalt uurime riikide praktikas Balti juhtumile antud lahenduse teist külge, eriti seda, kas praktika ja teooria on siin ühitatavad.

² Vt M. Koskenniemi (toim), *International Law*, Aldershot et al., Dartmouth, 1992, lk xvii.

³ Vt ka S. Yu. Marochkin, *Questions of Effectiveness of International Law Rules*, Soviet YBIL 1988, lk 12–22.

⁴ Vt H. Krüger, *Das Prinzip der Effektivität, oder: Über die besondere Wirklichkeitsnähe des Völkerrechts*, väljaandes: D. S. Constantopoulos et al. (toim), Grundprobleme des internationalen Rechts, Festschrift für Jean Spiropoulos, Bonn 1957, lk 265–284, 266.

⁵ Vt H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 177 ja 202. Vt ka R. Bindschedler, *Die Anerkennung im Völkerrecht*, väljaandes: Berichte der DGV, Band 4, 1961, lk 1–27, 20 (“seni kuni rahvusvaheline õigus eksisteerib detsentraliseeritud kujul, ei saa see loobuda reaalse toimivuse põhimõttest ning peab tunnustama tegelikku normatiivset jõudu.”)

5. PEATÜKK. VAIDLUSI TEKITANUD NÕUDED LEGAALSETE ÕIGUSTE TAASTAMISEKS BALTI RIIKIDE PUHUL

1. Doktriinis valitsev arusaam “riigi järjepidevusest”

Järgides Kelseni riigikäsitlust, seostas Krystyna Marek oma teed-rajavas uurimuses riigi samasuse ja järjepidevuse kontseptsioonid vastava riigi õiguste ja kohustustega: staatusest tulenevad õigused. Tema seisukoha järgi tähendab riigi taastamine järjepidevuse alusel põhimõtteliselt seda, et taastatakse selline asjade seis, mis valitses enne õigusvastase teo toimepanekut (*restitutio in integrum*).¹ Kuid järele-mõtlemine riikide praktika üle II maailmasõja perioodil sundis Marekit piirama oma “normatiivselt radikaalselt” või “utopistlikku” põhireeglit realistlikel kaalutlustel: praktikas ei ole võimalik ignoreerida tegelikkuse normatiivset jõudu ja sageli osutub *restitutio in integrum* saavutamine võimatuks:

(...) tuleb jätta ruumi kõige tõsisematele kahtlustele selles osas, kas praktikas on võimalik saavutada tõeliselt täielikku restitutsiooni või kas see tegelikkuses ei ole üksnes maksimumeesmärk, mille suhtes tuleb teha olulisi järeleandmisi. Sest võib väita, et ei ole võimalik eirata õigusvastase välise ülemvõimu reaalsel toimivust ning isegi kui see ülemvõim õnnestub parimal võimalikul moel kõrvaldada, jätab see siiski püsiva jälje.²

¹ Vt Marek, *op. cit.*, lk 582. Vt ka P.C.I.J., Ser. A 17, P. 47.

² Marek, *op. cit.*, lk 582. Rein Müllerson on laiendanud selle idee ka Balti riikidele, väites, et *restitutio ad integrum* pärast enam kui viiekümne aasta möödumist on sagedamini õiguslik fiktsioon kui realistlik võimalus. Vt R. Müllerson, *New Developments in the Former USSR and Yugoslavia*, 33 Va. J. Int'l L. 1993, lk 310–311. Vt ka Kaljurand, *Some Aspects of...*, 1995, lk 8.

Edasi ütleb Marek, et on “lihtsalt võimatu käsitleda toimepandud õigusvastast tegu kui midagi olematut”³ ning viitab lihtsale tõe, et “elu jätkub ka annekteeritud või okupeeritud territooriumil või nukuvalitsuse all ning ka seal toimib mingisugune õiguskord ja tehakse tegusid, mis iseeneses ei ole õigusvastased.”⁴

Lahenduseks pakub Marek, et tuleb eristada algset õigusvastast tegu ja hilisemaid okupeeritud territooriumil toime pandud tegusid.⁵ Õigusvastase kontrolli all oleval territooriumil aset leidvate tegude õiguspärasust tuleb käsitleda nende tegude endi alusel, lähtudes nende kontrollimisel “kriteeriumidest selle kohta, mis on Haagi eeskirjade järgi lubatav sõjalisele okupandile”:⁶

See kriteerium välistab täielikult ja absoluutselt mistahes muudatused ohvriks langenud riigi rahvusvahelises staatuses ning see riik peab pärast võõrvõimu perioodi lõppu omama kõiki endisi rahvusvahelisi õigusi ja kohustusi ning selle piirid peavad olema rahvusvahelise õiguse alusel jätkuvalt kehtivad — vastasel korral poleks katkematu järjepidevuse põhimõttel üldse mingit mõtet. Sellepärast ei saagi taastatud riik ega kolmandad riigid omistada isegi ajutist kehtivust rahvastikus toimunud või territoriaalsetele muudatustele.⁷

Marek järeldab, et “õigusvastaselt alla surutud riigi taastamisel ühendatakse selle järjepidevuse põhimõtte teatud vajalike ja vältimatute piirangutega täpselt samal kombel nagu riigi taastamisel pärast sõjalist okupatsiooni. Kummalgi juhul ei tähenda see — ega saa tähendada — õiguslikku maavärinat.”⁸

Ehkki see viimane sõnastus jätab elegantselt alles teatava manööverdusruumi, on selge, et isegi õigusvastaselt alla surutud riikide puhul peab Marek riigi järjepidevust selle rahvusvaheliste õiguste ja kohustuste järjepidevuseks — “vastasel korral poleks katkematu järjepidevuse põhimõttel üldse mingit mõtet.” Igal juhul on õiguslik presumpatsioon rahvusliku koosseisu, territoriaalsete muudatuste ja muude selliste fundamentaalsete küsimuste puhul rõhutatud riigi, selle õiguste ja huvide poolel. Professor Mareki tööst ilmnevate rõhuasetuste põhjal võib eeldada, et tema põhilised arusaamad riigi järje-

³ Marek, *op. cit.*, lk 582.

⁴ *Ibid. op. cit.*, lk 582.

⁵ Marek, *op. cit.*, lk 584.

⁶ *Ibid.*, lk 584.

⁷ Marek, *op. cit.*, lk 584–585.

⁸ Marek, *op. cit.*, lk 586.

pidevusest ja samasusest kui presumptsioonist, mis toetab rahvusvaheliste õiguste ja kohustuste järjepidevust, on kujunenud õigusvastaselt anastatud riikide taastamise perspektiivis.

Ehkki Crawford on varem kritiseerinud Mareki normatiivset käsitlust riigi järjepidevusest, “kummitab” see endiselt õigusalaselt kujutlusvõimet, nagu on öelnud Martti Koskenniemi.⁹ Koskenniemi kritiseerib seda, kuidas “*suur osa viimase aja debatist Euroopas toimunud poliitiliste muudatuste õiguslike aspektide üle põhineb eeldusel, et esimeseks lahendamist vajavaks probleemiks on küsimus, kas mingi subjekt on täiesti ‘uus’ või jätkab ‘vana’ riigi eksistentsi ning et riigi õiguste ja kohustuste üle otsustatakse seesuguse staatuse määratlemise alusel.*”¹⁰ Mareki normatiivne skeem võib seega muutuda üsnagi killustavaks ja maksimalistlikuks: kui riigi õiguslik staatus on x, siis järeldub sellest y. Otsekui järgides laulusõnu “*the winner takes it all*”. Mareki käsitlus vihjab sellele, et riigi järjepidevuse säilitamine on absoluutselt vältimatu; kui selline staatus on saavutatud, siis on põhiliste õiguste taastamine juba enam-vähem enesestmõistetavaks järelduseks.

Kuid kas rahvusvaheline õigus suudab alal hoida Krystyna Mareki “normatiivset lubadust”, riigi õiguste ja kohustuste järjepidevuse fiktsiooni? Jean Touscoz kirjutab, et riigi tasandil legitimeerib fiktsioonide kasutamise üksnes toimiv riigivõim.¹¹ Rahvusvahelisel tasandil sellega võrdväärset toimivat võimu ei ole. Seetõttu on Ulrich Fastenrath professor Marekist märksa kahtlevamal seisukohal, öeldes, et “pole selge ... milliseid õiguslikke tagajärgi toob kaasa riigi samasuse taastamine, võttes arvesse vahepeal toimunud asjaolude fundamentaalset muutumist.”¹² Samal kombel on Ian Brownlie hoiatanud “kontseptsioonide türannia” eest riigi õigusjärgluse ja järjepidevuse küsimustes.¹³ Sellest tuleneb eeldus, et isegi õiguse sfääris ei ole kõik must ja valge, vaid sealgi esineb halle toone. Seda võib näha ka Balti riikide puhul, kus ajategur seadis teatavad piirangud nende järje-

⁹ Koskenniemi, *The Present State of Research*, väljaandes: State Succession (Hague Academy), 1996, lk 153.

¹⁰ Vt *ibid.*, lk 153.

¹¹ J. Touscoz, *Le principe d'effectivité dans l'ordre international*, 1964, lk 179.

¹² U. Fastenrath, *States, Extinction*, väljaandes: EPIL 10, 1987, lk 465.

¹³ Vt Brownlie, *Principles...*, lk 82. Kuid professor Brownlie rahulolematu teooriatega tundub ulatuvat sügavamale kui vaid riigi õigusjärgluse ja järjepidevuse küsimused. Vt näit I. Brownlie, *Recognition in Theory and Practice*, väljaandes: 53 BYBIL 1982, lk 197–211, 197 (“Kahtlemata pole siin ruumi käsitleda täielikult kogu seda kahju, mille teooria on õiguslasele uurimistööle põhjustanud.”)

pidevusele enne aastat 1940 eksisteerinud riikidega ning mõned vaatlejad märkisid, et riikide praktikas esines isegi sellised elemente, mis viitasid nendele kui NSV Liidu õigusjärglastele.

Pärast oma iseseisvuse taastamist võtsid Balti riigid oma õigusliku staatuse määratlemisel aluseks professor Mareki normatiivse käsitluse riigi järjepidevusest. Nad lähtusid eeldusest, et vähemalt riikluse põhiliste aspektide osas (territoorium, rahvus, okupeeritud riigi staatus) on neil õigus taastada oma (endised) õigused. Nende riikide välispoliitika juhid näisid arvavat, et võidu võtmeks on õigusliku staatuse — riigi järjepidevuse ja samasuse — tunnustamine ja fikseerimine; selle normatiivsed tagajärjed järgneksid siis juba automaatselt. Ent nagu me järgnevalt näeme, on see lähenemine olnud ainult osaliselt edukas, kuna tundub, et tõe põhil on ka Jean Salmoni 1991. aasta augustis esitatud väitel, et “oma tagajärgede poolest on õigusvastasuse hüpotees tõeline herilasepesa.”¹⁴

2. Erilised asjaolud Balti riikide puhul

Käesoleva uurimuse teises peatükis on juba kokku võetud Balti riikide lepingupraktika pärast aastat 1991. Diplomaatiline praktika sisaldab rohkesti fakte, mis näitavad endiste õiguste ja kohustuste taastamist pärast aastat 1991. Paljud diplomaatilised sammud olid eeskätt sümbolse tähendusega. Sellegipoolest leidub ka vastupidisele viitavaid materjale. Mitmel juhul tunnustasid kolmandad riigid küll Balti riikide samasust, kuid lisasid, et enne aastat 1940 kehtinud lepinguid ei saa uutes tingimustes enam kohaldada.¹⁵ Näiteks Eesti puhul oli enne aastat 1940 sõlmitud lepingute kehtivust eitavate riikide hulgas nii neid, mis põhimõtteliselt tunnustasid riigi järjepidevuse põhimõtet (Saksamaa, Itaalia), kui ka neid, mis seda ei tunnustanud (Venemaa, Jaapan).¹⁶ Paljudel neist juhtudest — välja arvatud Balti riikide rahulepingud Venemaaga — on vastavad lepingud tänapäeva maailmas üksnes marginaalse tähtsusega ning nende jätkuv kohaldamine oleks tõepoolest olnud vaid žest ilma praktilise väärtuseta.

¹⁴ J. Salmon, *Pays Baltes*, 24 RBDI 1991, lk 267.

¹⁵ Vt näit Leedu Vabariigi ja Norra Kuningriigi vahelist protokollit Leedu-Norra kahepoolseid suhteid reguleerivate lepingute kohta, mis allkirjastati Vilniuses 20. aprillil 1994 (viidatud teoses Satkauskas, *op. cit.*, lk 63).

¹⁶ Vt Kerikmäe/Vallikivi, *State Continuity in the Light of...*, V *Juridica International* 2000, lk 35.

Teisalt on teatud järelemeid Balti riikide ja II maailmasõja eelsete riikide samasusest tunnustanud isegi sellised riigid, mis varasematel aastakümnetel tunnustasid nõukogude anneksiooni, kuid on traditsiooniliselt olnud Balti riikidega sõbralike suhetes, näit Rootsi.¹⁷

Kuid Balti riikide taastamise juhtum erineb ühes huvitavas mõttes (jättes kõrvale ajateguri) teistest tunnustamist leidnud riikide järjepidevuse juhtumitest (näit Austria 1938–1945 või Tšehhoslovakkia 1939–1945). Nende juhtumite puhul oli natside ohvriks langenud riikide järjepidevus võidukate liitlaste poolt praktiliselt peale sunnitud. Natsi-Saksamaa kui agressor sunniti tingimusteta kapituleeruma ning natsidest puhastamise protsessis olev okupeeritud Saksamaa ei tahtnud ega suutnud panna kahtluse alla okupatsioonieelse *status quo* õiguslikku taastamist.¹⁸

Balti riikide puhul on olukord teistsugune, kuna iseseisvus taastati “seestpoolt”, NSV Liidu kokkuvarisemise tagajärjel, ilma et ükski rahvusvaheline kohtu- või poliitikainstants oleks esitanud õigusvastase olukorra lõpetamise kohta mõõtuandvaid ja “siduvaid” vastuseid — näiteks nagu oli 1943. a Moskva deklaratsioon Austria puhul. Õigupoolest näitas Venemaa aastal 1991 üles märkimisväärselt head tahet, lõpetades NSV Liidu poolt tekitatud õigusvastase olukorra, ega surunud (muidugi ka rahvusvahelise surve tõttu) Balti riikidele peale “lahkulöömise tingimusi.” Hiljem pidid taastatud Balti riigid ja Vene Föderatsioon leidma vastused küsimustele, mis puudutasid nende endi vastastikuseid õiguslikke suhteid, kuna Balti riikide õigusliku staatuse tunnustamist ei sundinud Vene Föderatsioonile keegi peale.

Selle tõttu on Balti riikide juhtum eriliselt keerukas, kuna mõistetavalt on kõige olulisemad probleemid endiste õiguste ja kohustuste taastamise korral seotud selle riigiga, mille eelkäija oli õigusvastase olukorra tekitamise eest vastutav (nii nagu Austria või Tšehhoslovakkia puhul oli Saksamaa). Lühidalt on tulemuseks olukord, kus

¹⁷ Erik Franckx uuris viimaseid Eesti ja Rootsi vahel sõlmitud merendusalasaid kokkuleppeid ning jõudis järeldusele, et Rootsi on vähemalt sõnades tunnustanud Eesti seisukohta, et ükski nõukogudeaegne leping ei ole Eesti jaoks automaatselt siduv. Vt E. Franckx, *The 1998 Estonia-Sweden Maritime Boundary Agreement: Lessons to be Learned in the Area of Continuity and/or Succession of States*, 31 *Ocean Development & International Law* 2000, lk 271 ja 275.

¹⁸ Samas väljendati Saksa kohtupraktikas ja vastavas kirjanduses siiski teatud reservatsioon (eriti seoses kodakondsusküsimustega). Vt näit H. Jellinek, *Der automatische Erwerb und Verlust der Staatsangehörigkeit durch völkerrechtliche Vorgänge, zugleich ein Beitrag zur Lehre von der Staatensukzession*, Berlin: Carl Heymann, 1951, lk 142 jj.

lääneriigid (mis kunagi ei tunnustanud Balti riikide võtmist NSV Liidu koosseisu) on suhtunud Balti riikide järjepidevuse väitesse toetavalt, samas kui NSV Liiduga õiguslikku samasust kandev riik ehk Vene Föderatsioon ei ole seni seda teinud.

Praktiliselt on Balti riikide iseseisvuse taastamise puhul kõige fundamentaalsemaks küsimuseks: kas selle taastamise aluseks oli üldse rahvusvaheline õigus, mille põhjal NSV Liit ei saanud nende alade üle suveräänõigust ning NSV Liidu kohalolu Balti riikides jäi õigusvastaseks? Või oli selline iseseisvuse taastamine hoopis õigusväline sündmus? Mittetunnustamise doktriin ei andnud viiekümne aasta jooksul mingeid käegakatsutavaid tulemusi. Kas siis on realistlik oletada, et see mängis otsustavat rolli 1991. aastal toimunud iseseisvuse taastamise juures? Kas Balti riigid ei peaks pigem lihtsalt tänama Venemaad selle eest, et nende iseseisvus õnnestus (peaaegu) rahu-meelselt taastada. Seda seisukohta väljendas endine Venemaa suursaadik Tallinnas, kes ütles ühes intervjuus, et “Balti riigid peaksid Venemaad tänama ja mitte ootama vabandust.”¹⁹ Kui see seisukoht, et Balti riikide iseseisvuse taastamine toimus reaalselt tänu Venemaa (ja eriti Vene demokraatide) soostumisele, mitte aga tänu rahvusvahelisele õigusele, osutub õigeks, ei saa see jätta mõju avaldamata vastavatele õiguslikele kontseptsioonidele, eriti “riigi järjepidevuse” kontseptsioonile. Ei ole ilus “ahistada” heategijat nõuetega, mis seostuvad riikide vastutuse ja endiste õiguste taastamisega.

Siinkirjutaja on välja valinud kolm vaieldavat küsimust, mille puhul Balti riikide ja Venemaa seisukohad Balti riikide õigusliku staatuse küsimuses on kõige sagedamini vastuollu läinud. Nende küsimuste analüüs ütleb nii mõndagi “riigi järjepidevuse” doktriini asjakohasuse kohta, samuti õigusliku staatuse ja selle normatiivsete tagajärgede seoste kohta. Nendeks küsimusteks on: esiteks, kas Läti ja Eestisse nõukogude perioodil asustatud valdavalt venekeelsetel inimestel on õigus kodakondsusele; teiseks vaidlus selle üle, kas Läti-Venemaa ja Eesti-Venemaa rahulepingud ja eriti nendes sätestatud piirid on õiguslikult kehtivad; kolmandaks küsimus, milline on Venemaa vastutus Balti riikide õigusvastase annekteerimise eest.

¹⁹ Vt A. Ammas, *Gluhhov: Eesti peab Venemaad tänama, mitte ootama vabandamist*, Eesti Päevaleht, 15.11.2000 (“Aga Venemaa ju andis teile vabaduse, võimaluse areneda vabalt nagu te ise tahate. Ja seda juba teist korda möödunud sajandi jooksul. (...) Te saite ajaloolt suurepärase kingituse. 1980. aastail võisite iseseisvusest vaid unistada ja äkki saite tänu teie ja teie poliitikute püüdlustele iseseisvuse. Aga nõustuge, et ka tänu Venemaale.”)

3. Vaidlus kodakondsuse järjepidevuse ja nõukogude perioodil ümberasustatute poliitiliste õiguste üle

(A) Sissejuhatus

Ühes olulises mõttes on praegused Balti riigid *de facto* tugevalt seotud nõukogude perioodi pärandiga — viiskümmend okupatsiooniaastat muutsid drastiliselt nende riikide rahvastiku koosseisu. Selle tõttu ei nõustunud Läti ja Eesti, kus demograafilised muutused olid kõige suuremad, pärast iseseisvuse taastamist andma kodakondsust automaatselt kõigile, valdavalt vene keelt rääkivatele ümberasujatele. Seega muutusid nõukogude perioodil ümberasustatud isikud 1990ndatel algul nendes riikides kas välismaalasteks või kodakondsuseta isikuteks, kellel Eesti või Läti kodakondsuse saamiseks tuli läbi teha naturalisatsioon.

Seega on küsimus Balti riikidesse asustatud venelaste poliitilistest õigustest seotud küsimusega Balti riikide õiguslikust staatusest. Veelgi enam, 1990ndatel sai sellest Balti riikides üks kõige enam vaieldud ja kõige vastuolulisemaid poliitilisi küsimusi. Järgnevalt uurime lähemalt, milline mõju on siseriiklikel ja rahvusvahelistel argumentidel Balti riikide õigusliku staatuse kohta Läti ja Eesti kodakondsuspoliitikale.²⁰ Kuid rahvusvähemuste küsimuse analüüs ei saaks olla täielik, kui see ei algaks ülevaatega ajaloolisest taustast.

²⁰ Vt üldiselt riigi õigusjärgluse ja kodakondsuse küsimuste kohta: C. Kreuzer, *Staatsangehörigkeit und Staatensukzession. Die Bedeutung der Staatensukzession für die staatsangehörigkeitsrechtlichen Regelungen in den Staaten der ehemaligen Sowjetunion, Jugoslawiens und der Tschechoslowakei*, Berlin: Duncker & Humboldt, 1998; A. Liebich *et al.* (toim), *Citizenship East and West*, London: Kegan Paul Int'l, 1995; P. Cumper ja S. Wheatley (toim), *Minority Rights in the 'New' Europe*, The Hague: Nijhoff, 1999; I. M. Cuthbertson ja J. Leibowitz (toim), *Minorities: The New Europe's Old Issue*, Prague *etc.*: OSI, 1993; G. Smith, A. Aasland, R. Mole, *Statehood, Ethnic Relations and Citizenship*, väljaandes: G. Smith (toim), *The Baltic States. The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, London: Macmillan, 1994, lk 181–205.

(B) Nõukogude võimu migratsioonipoliitika

Balti riikide elanikkond ei ole kunagi olnud puhtalt üherahvuseline. Muidugi andis eestlaste, lätlaste ja leedulaste enesemääramine aastal 1918 *raison d'être*'i nende uute iseseisvate riikide loomisele, kuid riikluse algusest peale elasid põlisrahvused koos suhteliselt väikeste kuid ajalooliselt oluliste saksa, vene, juudi, rootsi jt vähemustega. Aastatel 1922–1923 andsid noored Balti riigid välja deklaratsioonid, mis laiendasid Rahvasteliidu kaitse ka nendele vähemusrahvustele.²¹ Selle tulemusena võtsid Balti riigid vastu nn kultuurautonoomia seadused, mis andsid rahvusvähemustele ulatusliku autonoomia kultuuri, keele, hariduse jm küsimustes.²² Õigusteadlased on nimetanud Balti riikides ja eriti Eestis enne aastat 1940 kehtinud vähemusrahvuste kaitset “eeskujulikuks”.²³ Eestis, kus aastal 1934 moodustasid eestlased riigi 1 126 413-pealisest rahvastikust 88,2 protsenti,²⁴ oli mitte-eestlastest parlamendiliikmetel õigus pöörduda Riigikogu poole oma emakeeles (näit saksa keeles). Rahvusvähemuste õigusi hakati piirama 1930ndatel aastatel, kui poliitikas hakkas pead tõstma paremäärmuslik autoritarism, seda eriti Leedus (ja eeskätt juudi vähemuse osas).

Nõukogude okupatsioonivõimu repressioonidel oli otsene mõju Balti riikide rahvastikule. Esiteks, vastavalt Hitleri ja Stalini vahel kokku lepitud ümberasustamisplaanile viidi suurem osa sakslasi (formaalselt vabatahtlikult) üle aladele, mille Saksamaa oli Poolalt vallutanud. Need sakslased, kes aastal 1940 olid keeldunud Balti riikidest lahkumast, lahkusid sealt 1941. aasta algul toimunud *Nachumsiedlungi* käigus, olles kogenud nõukogude okupatsiooni esi-mesel aastal toimunud repressioone. Seda aastat märgistas Eesti, Läti ja Leedu poliitilise ja sõjaväelise eliidi mõrvamine ning peaaegu saja tuhande

²¹ Vt Lithuania, May 12, 1922, väljaandes: J.O. Juni 1922, lk 586 jj; Latvia, July 7, 1923, väljaandes: J.O. August 1923, lk 933 jj; Estonia, September 17, 1923, väljaandes: J.O. November 1923, lk 1311 jj. Vt ka H. Kraus, *Das Recht der Minderheiten*, Berlin: Stilke, 1927, lk 121–126.

²² Vt M. Laserson, *Das Minoritätenrecht der baltischen Staaten*, 2 ZaöRV 1931, lk 401 jj. Hiljutist ülevaadet vt C. Thiele, *Selbstbestimmung und Minderheitenschutz in Estland*, Berlin: Springer, 1999, lk 79 jj.

²³ Vt näit R. von Laun, *Staat und Volk. Eine völkerrechtliche und staatsrechtliche Untersuchung auf philosophischer Grundlage*, 2. Aufl., Aalen Scientia Verlag, 1971, lk 310 jj ja D. A. Loeber, *Language Rights in Independent Estonia, Latvia and Lithuania, 1918–1940*, väljaandes: S. Vilfan (toim), *Ethnic Groups and Language Rights*, Vol. 3, 1990.

²⁴ Venelased moodustasid sellel ajal 8,2% elanikkonnast.

baltlase küüditamine Siberisse 14. juunil 1941. Surevus Siberi laagrites oli väga kõrge ning need vähesed küüditatud, kellel õnnestus hiljem kodumaale tagasi pöörduda, olid tihtipeale vaimselt või füüsiliselt murtud.

Aastal 1944, mil nõukogude armee üritas Balti riike sakslastelt tagasi võita, sundis hirm stalinistlike repressioonide jätkumise ees sadu tuhandeid baltlasi eksiili põgenema. II maailmasõja tagajärjel kaotasid Balti riigid ligikaudu 20 protsenti oma rahvastikust; Poola ja Valgevene järel on tegemist proportsionaalselt kõige suuremate kaotustega Euroopas. Aastaks 1945 oli Eesti rahvaarv langenud 845 000 inimesele, kellest 97,3 protsenti olid eestlased. Lisaks mitmetele väiksematele küüditamistele deporteeriti enam kui sada tuhat Balti “natsionalisti” Siberisse 25. märtsil 1949 toimunud küüditamise käigus.²⁵

NSV Liidu rahvastikupoliitikat Balti riikides on nimetatud “venestamiseks”²⁶ ning mõnikord isegi “koloniseerimiseks”²⁷ — ehkki see vii-

²⁵ Vt massiküüditamiste üldist käsitlust 1949. a Genfi konventsiooni alusel: O. M. Uhler, *op. cit.*, lk 170 jj ja J.-M. Henckaerts, *Mass Expulsion in Modern International Law and Practice*, 1995, lk 143 jj.

²⁶ Vt näit kirjanduses esinevaid seisukohti: S. Bychkov Green, *Language of Lullabies: The Russification and De-Russification of the Baltic States*, 19 Mich. JIL 1997, lk 217; H.-J. Uibopuu, *Dealing with the Minorities — a Baltic Perspective*, väljaandes: 48 The World Today 1992 (June). lk 108–112, 109; T. Ansbach, *Der Rechtsstatus der nicht-estnischen Bevölkerung in Estland*, väljaandes: Recht in Ost und West, September 1996 No. 7, lk 218.

²⁷ Vt näit aastatel 1983, 1985 ja 1987 vastu võetud Euroopa Parlamendi resolutsioone, näiteks 13. jaanuaril 1983 vastu võetud resolutsioonis kutsus parlament EMÜ riikide välisministreid üles esitama Balti riikide küsimuse ÜRO dekoloniseerimise komisjonile.

Aastal 1975 väitis USA kongressi esindaja, et USA mittetunnustamispoliitika “tõrjub paljude nõukogude kodanike elamaasumist Balti riikidesse. Nii vähendab see kolonistide voogu ning tõkestab oluliselt nõukogude genotsiidilaadset kolonisatsioonipoliitikat, rahvuste segunemist, venestamist ning Balti rahvaste reaalselt absorbeerimist Nõukogude Liitu.” Vt U.S. House of Representatives, Subcommittee on International Political and Military Affairs, Committee on International Relations, *Conference on Security and Cooperation in Europe*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1975, lk 27. ÜRO peassaambleel toimunud arutlustel kolonialismi üle ütles Briti välisminister David Ormsby-Gore 28. novembril 1960 vastusena NSV Liidu nõudmisele, et peassaamblee esitaks “koheselt” üleskutse kõigi kolooniate ja hallatavate territooriumide iseseisvumiseks: “... Pärast aastat 1939 on ligi 500 miljonit varem Briti valitsuse all olnud inimest saanud vabaduse ja iseseisvuse ning nende esindajad istuvad praegu siin. Samal perioodil on kuus riiki 22 miljoni elanikuga tervikuna või osaliselt sunniviisiliselt Nõukogude Liiduga ühendatud; nende hulka kuuluvad ka maailma uusimad kolooniad: Leedu, Eesti ja Läti ...” UN Gen. Ass. Off. Rec. 15th Sess., Plenary, 925th Meeting, Nov. 28, 1960, A/PV.925, lk 982. Sarnaseid seisukohti väljendasid 1960ndatel USA esindajad ÜRO juures Adlai Stevenson ja Arthur Goldberg. Vt Vitas, *op. cit.*, lk 81. Venemaalt pärit autor Irina Busõgina on samuti nimetanud nõukogude poliitikat “järk-järguliseks kolo-

mane termin ei ole formaalsest õiguslikust seisukohast ilmselt täpne. Siiski on selge, et agressor üritas muuta asjaolusid endale soodsamaks. Näiteks II maailmasõja lõpul keelas nõukogude valitsus evakueeritud eestlastel tagasipöördumise oma kodudesse piirilinnas Narvas. Selle asemel anti Narvas paiknevad korterid naaberaladelt tulnud venelastele. Järgnevatel aastakümnetel toimus NSV Liidust pidev peamiselt venelastest koosnev ümberasujate sissevool, mida soodustas Balti riikide ulatuslik industrialiseerimine²⁸ ja nõukogude armee massiline koondamine Baltikumi, mis oli nüüd muutunud NSV Liidu “piiri-alaks”. Balti riigid ja eriti Läti muutusid nõukogude erusõjaväelaste ja nende perede meelispaigaks. Migratsioonipoliitika tagajärjel langes lätlaste osakaal Lätis 75,7 protsendilt (1935. a rahvaloendus) 52 protsendile ning venelaste, ukrainlaste ja valgevenelaste osakaal tõusis 12,1 protsendilt 42 protsendile.

Eestis iseloomustab neid arenguid eestlaste pidevalt langev osakaal Eesti rahvastikus:

	Rahvastik kokku	Eestlaste %
1945	845 000	97,3
1959	1 196 791	74,6
1979	1 464 476	64,7
1989	1 565 662	61,5
1995	1 491 583	64,2

Praegusel ajal on tervelt 60 protsenti Eestis elavatest inimestest pärit väljastpoolt Eestit.²⁹

Migratsioon Leetu oli vähem drastiline, sest kohalikus kommunistlikus parteis oli rohkem rahvuslikult meelestatud liikmeid, kellele õnnestus takistada Moskvast välja pakutud ümberasustamisplaan.³⁰ Lätis ja Eestis, kus kohalikud rahvused olid vastavates kommunist-

niseerimiseks”. Vt I. Busygina, *Russia, the Baltic states and the European Union*, väljaandes: T. Jundzis (toim), *The Baltic States at Historical Crossroads*, Riga 1998, lk 505.

²⁸ Sageli oli Balti nõukogude vabariikidesse rajatud tehaste *majanduslik* mõttekus vägagi küsitav. Vajalikud loodusvarad ja tööjõud toodi sisse mujalt NSV Liidust ning suurem osa toodangust saadeti omakorda tagasi NSV Liitu.

²⁹ Andmed võetud teosest P. Järve, *Ethnic Democracy and Estonia: Application of Smooha's Model*, ECMI Working Paper No. 7, Flensburg, 2000, lk 39.

³⁰ Mõnikord on põhjusena, miks Leedul õnnestus venestamist vältida, mainitud NLKP peasekretäri Hruštšovi ja Leedu KP juhi Sniečkuse sõprust. Vt H.-J. Uibopuu, *Minorities and their Rights in the Baltic States*, väljaandes: 35 AWR-Bulletin 1997, lk 189–197, 190.

likes parteides vähemuses, ei olnud kohalikel elanikel mingit võimlust nõukogude ümberasustamispoliitikat ohjata.

Moskva venestamispoliitikaga kaasnes ka vene keele üleüldine propageerimine, mistõttu suuremal osal uustulnukatest polnud mingit vajadust kohalikke keeli õppida, kuigi need olid Balti põlisrahvuste identiteedi oluliseks osaks. Nõukogude võimude poolt Balti riikides edendatud “integratsioon” oli tegelikkuses poliitika, mis taotles kohaliku mitte-vene elanikkonna assimileerimist. Ühelt poolt propageeriti Balti riikides jõuliselt vene kultuuri ja vene keelt; teiselt poolt ei õhutanud NSV Liit ümberasujaid Balti riikide keeli õppima, pidades neid liiga raskeks (või vähemalt liiga erinevaks) ja ebaoluliseks. Vastavalt NSV Liidu 1989. aasta rahvaküsitluse andmetele valdas kohaliku põlisrahva keelt ainult 13,7 protsenti Eestis, 21,1 protsenti Lätis ja 33,4 protsenti Leedus elavatest venelastest.³¹

Kui Balti riikides algas aastal 1988 iseseisvusliikumine ning üks osa vene ümberasunutest väljendas sellele oma vastuseisu, oli Eestis ja Lätis tulemuseks kodanike komiteede moodustamine.

(C) Eesti ja Läti kodanike kongressid aastal 1990

Kui osa nõukogude perioodil ümberasustatud inimesi avaldas vastuseisu Balti riikide iseseisvustootlusele, väitsid (ennesõjaaegseid) Eesti ja Läti kodanikke ja nende nõukogude anneksiooniperioodil sündinud järeltulijaid esindavad poliitilised juhid, et ümberasustatute “ei” iseseisvuse taastamisele ei ole samaväärne nagu endiselt eksisteerivate Eesti ja Läti vabariikide kodanike “jah”.³² Kodanike komiteede liikumise põhiidee ei olnud seega puhtalt “rahvuslik”, vaid õiguslik või legalistlik ning see põhines arusaamal, et Balti riigid kui rahvusvahelise õiguse subjektid ei ole hävinud.

Eesti ja Läti kodanike komiteede moodustamise idee sündis sõna otseses mõttes “rohujuure tasandil”;³³ kogu organisatoorse töö, mis

³¹ Vt Natsionalny sostav naselenia SSSR, ‘Finansy i Statistika’, Moscow, 1991. Tsiteeritud teoses M. Kahn, *Les Russes dans les ex-républiques soviétiques*, väljaandes: Le courtier des pays de l’Est No. 376 1993, lk 3–20, 10.

³² 1990. a kevadel pakkusid Moskva võimuesindajad välja väljaastumisseaduse, mille kohaselt väljaastumisreferendumil oleks väljaastumiseks vajalik enam kui 2/3 elanike poolthäääl. Selline piir oleks muutnud Läti ja Eesti iseseisvuspüüdlused saavutamatuks.

³³ Eestis ei algatanud kodanike kongressi ideed “professionaalsed” poliitikud, vaid see pakuti esmalt välja pensionär Harald Tillemanni poolt kirjutatud ajaleheartiklis.

kaasnes kodanike registreerimise ja esindajate valimisega, viisid läbi vabatahtlikud. Seega väljendas nende esindusorganite valimine Eesti ja Läti kodanike tahet taastada enda poliitiline staatus. 1990. aasta kevadel valisid Läti ja Eesti vabariikide kodanikud oma esindajad Eesti ja Läti kodanike kongressidesse. Valimised toimusid ilma nõukogude võimude vahelesegamiseta ning neid iseloomustas kõrge osalusprotsent.³⁴ Eesti ja Läti kongressid tulid esmakordselt kokku vastavalt 1990. a märtsis ja mais.

Iseseisvumist pooldavatel ümberasunutel soovitati ennast registreerida “kodakondsuse kandidaadina”; kodanike komiteede liikumise juhid lubasid neile hiljem lihtsustatud korras naturalisatsiooni. Seda võimalust kasutas terve hulk ümberasunuid; nende esindajatele anti Eesti ja Läti kongresside juures vaatleja staatus. Pärast iseseisvuse taastamist võisid nad saada kodakondsuse väljaspool tavapäraselt naturalisatsiooni protsessi.

Eesti ja Läti kodanike kongressid mängisid olulist rolli nendes otsustes ja protsessides, mis viisid iseseisvuse taastamiseni aastal 1991. Mõlemad täitsid nn “valvekoerte” rolli enne seadusliku riigivalitsuse taastamist ning avaldasid — nii kodanike kui ümberasunute poolt valitud — ülemnõukogudele poliitilist survet, et need ei kalduks kõrvale 1940. aastal kaotatud iseseisvuse *taastamise* ideest. 28. juunil 1992 rahvahäletusel vastu võetud Eesti põhiseaduse väljatöötamiseks moodustatud Põhiseaduse Assamblee koosnes 50 protsendi ulatuses Ülemnõukogu poolt ja 50 protsendi ulatuses Eesti Kongressi poolt valitud esindajatest.

Käesoleva uurimuse seisukohalt on kõige olulisem, et Eesti ja Läti kongressides sündis Läti ja Eesti kodakondsusseaduste aluseks saanud mõtteviis. Seetõttu annavad autorid, kes pooldaksid Balti riikides liberaalsemaid kodakondsusreegleid, üldiselt negatiivse hinnangu ka Eesti ja Läti kongressidele.³⁵

³⁴ Arvatakse, et Eestis osales Eesti Kongressi valimistel umbes 90% valimisealistest kodanikest. Vt E. Sarv, *Õiguse vastu ei saa ükski...*, lk 219.

³⁵ Vt näit Lieven, *op. cit.*, lk 274 jj ja lk 307. Kriitiliselt ka G. Smith, *When nations challenge and nations rule: Estonia and Latvia as ethnic democracies*, väljaandes: 33 International Politics, March 1996, lk 31.

(D) Balti riikides 1990ndate algul toimunud vaidlused venekeelsete ümberasujate poliitiliste õiguste kohta

Nagu juba öeldud, lähtusid 1980ndatel lõpul alguse saanud Balti riikide iseseisvusliikumised eeldusest, et aastal 1940 õigusvastaselt annekteeritud Balti riigid ei lakanud olemast rahvusvahelise õiguse subjektid ning omasid rahvusvahelise õiguse seisukohalt okupeeritud territooriumide staatust. Juba eelnevalt jõudis käesoleva uurimuse autor järeldusele, et nõukogude režiimi Balti riikides võib nimetada “okupatsiooniks”, kuigi võib vaielda selle üle, kas 1949. aasta Genfi konventsioonid olid Balti riikide puhul formaalselt kohaldatavad. See jätab mõnede nende konventsioonide eeskirjade kohaldatavuse nõukogude okupatsioonile Balti riikides analoogia alusel küsimuseks *non liquet*.

Balti iseseisvusliikumised kasutasid argumenti, et NSV Liidu poolt toetatud massiline ümberasustamine rikkus rahvusvahelisi okupatsioonieskirju, eriti 1949. a Genfi konventsioone.³⁶ Radikaalsem osa Läti ja Eesti poliitilistest juhtidest väitis, et rahvusvahelise õiguse alusel oleks Balti riikidel pärast okupatsiooni lõppu õigus nõuda nõukogude perioodil ümberasunute lahkumist.

Kuid radikaalsed poliitilised ettepanekud ja õiguse seesugune tõlgendamine ei olnud kooskõlas nende inimeste endi arusaamadega, kes olid nõukogude okupatsiooni ajal Balti riikidesse elama asunud. NSV Liit oli totalitaarne riik ning on selge, et ta ei rääkinud oma kodanikele tõtt selle kohta, kuidas Balti riigid NSV Liidu liikmeks said. Selles mõttes tulid paljud nõukogude immigrandid Balti riikidesse hoopis teistsuguses psühholoogilises ja poliitilises kliimas kui näiteks Iisraeli ümberasujad 1967. aastal okupeeritud territooriumidele. Selle tõttu ongi nõukogude okupatsioon “kvalifitseeritud”, võrreldes klassikaliste sõjaliste okupatsioonidega. Iseseisvuse taastamise ajaks olid paljud ümberasujad Balti riikides elanud juba mitu aastakümnet, mitmed neist olid siin sündinud ning olid hakanud pidama Baltimaid oma uueks koduks.

Neil põhjustel olid aeg-ajalt esinenud üleskutsed vene ümberasunute tagasipöördumiseks oma “emamaale” algusest peale eba-realistlikud. Kuid samas eksisteeris tõsine mure, et elukoige just need ümberasunud, kes polnud õppinud ära Balti riikide keeli ja kellel

³⁶ Vt *Convention relative to the Treatment of Civilian Persons in Time of War*, Art. 49, 12 August 1949, UNTS, vol. 75, lk 287.

seega puudub praktiliselt igasugune ligipääs põlisrahvuste ajaloole ja igapäevakultuurile, ei pruugi olla poliitiliselt lojaalsed.³⁷ Seetõttu ei nõustunud suurem osa eestlasi ja lätlasi “nullvariandiga”, mis oleks kindlasti olnud ümberasunute jaoks kõige mugavam.

Läti ja Eesti vajasid uut ühiskondlikku või isegi rahvuslikku kokkulepet. Nõukogude perioodil sellist kokkulepet ei olnud, kuna põlisrahvustel oli nõukogude migratsioonipoliitikale väga vähe mõju või polnud seda üldse. Uued asjaolud takistasid enne aastat 1940 kehtinud kokkuleppe tingimusteta taastamist selles mõttes, et riikide rahvuslikus koosseisus toimunud fundamentaalseid muudatusi polnud võimalik eitada. Nõukogude perioodil lisandunud inimesed võisid legitiimselt nõuda endale poliitilist esindatust — küsimuseks oli vaid, millistel tingimustel. Saavutatud kompromiss oli järgmine: naturalisatsiooni nõudeks on kodakondsuseksam (sh keeleeksam) ja ustavusvanne.

Selle tulemusena ei saanud Eestis ja Lätis elavad ümberasunud automaatselt kodakondsust. Nendest said välismaalastest residendid, kellel oli õigus saada kodakondsus naturalisatsiooni korras.³⁸ Samal ajal said need venelased, kelle esivanemad või kes ise olid olnud kodanikud aastal 1940, kodakondsuse tagasi automaatselt.

(E) Kodakondsus ja naturalisatsiooniseadused Balti riikides

(i) Eesti

Pärast iseseisvuse taastamist rõhutas Eesti kodakondsuse järjepidevust ning kehtestas 26. veebruaril 1992 uuesti 1938. a kodakondsusseaduse koos 1940. aastal tehtud parandustega. Eesti kodanikeks olid isikud, kes olid olnud Eesti kodanikud enne 16. juunit 1940, samuti nende otsesed järeltulijad. Kõik isikud, kes olid Eestisse asunud pärast nõukogude okupatsiooni algust või kes olid sündinud Eestis, kuid kelle

³⁷ Vastavalt Venemaa välisministeeriumist, Teimuraz Ramišvili'lt saadud andmetele toetas iseseisvust 20 kuni 40 protsenti Eestis elavatest venekeelsetest inimestest. On üllatav, et Ramišvili väidab selles kontekstis: “Poleks vale täna meenutada, et Läti ja Eesti võlgnevad oma iseseisvuse eest mitte väikeses osas tänu kohalike vene keelt rääkivate isikute häälele.” Vt T. Ramishvili, *Latvia and Estonia: Human Rights Violations in the Center of Europe*, 44 International Affairs 1998, lk 117.

³⁸ Vt J. Bojars, *The Citizenship and Human Rights Regulation in the Republic of Latvia*, 39 Osteuropa Recht 1993, No. 2, lk 132–145.

vanemad ei olnud Eesti kodanikud, võisid kodakondsust taotleda. Naturalisatsiooni protseduur sisaldas kolme põhilist nõuet: (1) eesti keele oskus, (2) alaline elamine riigis vähemalt kahe aasta jooksul enne avalduse esitamist alates 30. märtsist 1990 ja ühe aasta jooksul pärast seda ning (3) vanus vähemalt 18 aastat, nooremate isikute puhul vanema või hooldaja luba.

Eesti uus kodakondsusseadus võeti vastu 19. jaanuaril 1995 ning jõustus 1. aprillil 1995. See sätestas, et välismaalased võivad taotleda Eesti kodakondsust naturalisatsiooni korras. Naturalisatsiooni tingimused on järgmised (§ 6): taotleja peab (1) tõendama püsivat viibimist Eestis alalise elamisloa alusel vähemalt viis aastat ja lisaks aasta pärast sooviavalduse registreerimist; (2) olema vähemalt 15-aastane; (3) oskama eesti keelt vastavalt seaduses sätestatud nõuetele; (4) tundma Eesti põhiseadust ja kodakondsusseadust; (5) omama legaalselt püsivat sissetulekut; (6) demonstreerima oma lojaalsust Eesti riigile ja (7) andma ettenähtud vande.

1995. a kodakondsusseaduse kohaselt ei saa Eesti kodakondsust taotleda järgmised grupid: (1) välisriigi relvajõududes teenivad isikud, (2) isikud, kes on töötanud NSV Liidu julgeoleku- või luureorganisatsioonides, (3) isikud, kes on kriminaalkorras karistatud vabadusekaotusega üle ühe aasta, kui neid ei ole rehabiliteeritud, või keda on korduvalt karistatud, ning (4) ilma püsiva sissetulekuta isikud.

1993. a Eesti välismaalaste seadus toob sisse alaliste elanike mõiste, mis hõlmab nii Eesti kodanikke kui ka alalise elamisloa alusel Eestis elavaid välismaalasi (§ 4, lg 1). Viimatinimetatud isikutel — tavaliselt kodakondsuseta isikud, kes on alalised elanikud — on õigus saada nn “välismaalase pass”. Seega nõustus Eesti andma nõukogude perioodi ümberasunutele töö- ja elamisload ning andma kodakondsuseta jäänud isikutele välja välismaalase passid.

(ii) Läti

15. oktoobril 1991 võttis Läti Vabariigi ülemnõukogu vastu Läti Vabariigi kodanikuõiguste uuendamist ja naturalisatsiooni põhimõtteid puudutava resolutsiooni, mille preambul ütleb:

Kodakondsuse küsimuse lahendamise eelduseks on arusaam, et Läti Vabariigi kodanike kogum, mille määratles 1919. a kodakondsus-

seadus eksisteerib edasi, vaatamata riigi suveräänsuse kaotusele 1940. a okupatsiooni tagajärjel.

Lisaks deklareeriti Läti 1991. a resolutsioonis, et 7. septembril 1940 välja antud NSV Liidu dekreet Leedu, Läti ja Eesti NSV kodanikele NSV Liidu kodakondsuse andmise kohta oli *ab initio* õigustühine ning Läti kodanike õigused tuleb taastada. Seega võisid 1993. a Läti parlamendivalimistest osa võtta ainult need elanikud, kes olid kodanikud 17. juunil 1940, ja nende järeltulijad.

Läti kodakondsusreeglistiku aluseks olev põhimõte omandas selge kuju 1994. a kodakondsusseaduses. Selle seaduse paragrahv 12 sätestas, et kodakondsust võivad taotleda kõik Läti alalised elanikud, sõltumata nende rahvuslikust, usulisest või sotsiaalsest taustast. Naturalisatsiooni nõueteks on (1) Lätis elamine vähemalt viie aasta jooksul alates 4. maist 1990, (2) läti keele, Läti põhiseaduse ja ajaloo tundmine, (3) lojaalsusvanne vabariigile ning (4) seaduslik sissetulek.

Teatud isikute kategooriatel ei ole õigust Läti kodakondsust taotleda (§ 11). Nendeks on (1) isikud, kes tegutsesid põhiseaduse vastaselt pärast 13. jaanuari 1991, kui see on kindlaks tehtud kohtuotsusega, (2) kes kuuluvad või kuulusid välisriikide julgeoleku- või relvajõududesse, kui see on kindlaks tehtud seadusega ettenähtud korras, (3) kes on kandnud rohkem kui ühe aasta pikkust vanglakaristust.

Seadus endise NSV Liidu kodanike, kes ei ole Läti ega ühegi teise riigi kodanikud, staatusest määratles, et need endise NSV Liidu kodanikud, kes elasid Lätis 1. juulil 1992 ning ei ole Läti ega ühegi teise riigi kodanikud, loetakse alalisteks elanikeks. Seadus tagas Läti alalistele elanikele inimõigused, s.h liikumisvabaduse (§ 2).

Nii Lätis kui Eestis laiendati diplomaatiline kaitse ka kodakondsuseta isikutele, kes on vastavate riikide alalised elanikud.

(iii) Leedu

Aastal 1989 võttis Leedu vastu kodakondsusseaduse, mis asendati uue seadusega aastal 1991. 1989. aasta seadus sätestas, et Leedu alalised elanikud, kes ei olnud kodanikud, võisid saada kahe aasta jooksul soovi korral automaatselt Leedu kodanikuks, lähtudes Leedu kodakondsuse järjepidevuse põhimõttest. Nad pidid tõestama, et nende alaline elukoht on Leedus ja andma vande. Sellega anti nõukogude

perioodil ümberasunutele võimalus saada Leedu kodanikuks lihtsustatud naturalisatsioonimenetluse korras, kuigi neid ei peetud kodanikeks *ipso facto*.

Selle tõttu ei puudutanud 1991. a seaduse naturalisatsiooninõuded — mis on sisult üpris sarnased Eesti ja Läti vastavate seaduste nõuetele — nõukogude okupatsiooniperioodil Leetu saabunud immigrante. Erinevalt Eestist ja Lätist vältis Leedu sellega probleemi, et paljud nõukogude perioodil ümberasunud muutusid kodakondsuseta isikuteks.³⁹

(F) Eesti ja Läti kodakondsuse seadustes sisalduva kodakondsuse järjepidevuse põhimõtte tunnustamine rahvusvahelise kogukonna poolt

Eesti ja Läti kodakondsuse taastamine, mille tagajärjel suur hulk nõukogude perioodil ümberasunud muutus kodakondsuseta residentideks, on rahvusvahelises kogukonnas tekitanud vastakaid reaktsioone ja segaseid tundeid.⁴⁰ Suurem osa rahvusvahelise poliitika kujundajatest ja analüütikutest näib mõistvat, et tegemist on keerulise probleemiga, kus põrkuvad erinevad huvid ja õiguslikud põhimõtted. Ühes ÜRO aruandes Eesti ja Läti kohta öeldakse:

tundub, et vastavate [inimõigusi puudutavate] õigusdokumentide koostajad ei kujutlenud seda erilist faktilist olukorda, kus anneksiooniga kaasnes erinevat rahvuslikku päritolu inimeste väga suur sissevool väikesesse riiki, millele järgnes 50 aastat ümberasustamist ja mitme rahvuse kooseksistentsi, millele järgnes endise iseseisva riigi taastamine.⁴¹

Vene Föderatsioon on nimetanud diskrimineerimiseks asjaolu, et Eesti ja Läti ei andnud nõukogude perioodil ümberasunud isikutele automaatselt kodakondsust. Tundub, et Venemaa kriitika võtab hästi

³⁹ Poliitikakeskseid ülevaateid vt V. Popovski, *Citizenship and Ethno-politics in Lithuania*, 33 *International Politics March* 1996, lk 45–55 ja L. W. Barrington, *Nations, States, and Citizens: an Explanation of the Citizenship Policies in Estonia and Lithuania*, väljaandes: 21 *Review of Central and East European Law* 1995 No. 2, lk 103–148.

⁴⁰ Vt näit D. Vallens, *The Law on Aliens Controversy in the Baltic States*, väljaandes: *The Review of the International Commission of Jurists*, No. 54 June 1995, lk 1–28.

⁴¹ *Report of the Secretary-General: Situation of Human Rights in Estonia and Latvia*, October 26, 1993, UN Doc. A/48/511, lk 7.

kokku Stansilav Tšernitšenko, kes kirjutab, et “*Läti ja Eesti valitsused kasutavad Balti piirkonnas aastal 1940 toimunud sündmuse jätkuvalt ettekäändena, et piirata nende territooriumil elava venekeelse vähemuse õigusi.*”⁴² Venemaa on viidanud 1991. aastal Eesti ja Lätiiga sõlmitud aluste lepingutele, mille artiklid 2 ja 3 näevad ette, et elanikel on “õigus valida kodakondsust vastavalt elukohamaa seadusandlusele.” Venemaa ja vastavad Balti riigid on seda sätet erinevalt tõlgendanud: kui Venemaa rõhutab sõnu “õigus valida kodakondsust”, siis Eesti ja Läti on väitnud, et täpsustus “vastavalt elukohamaa seadusandlusele” sisaldab ainult *õigust taotleda* kodakondsust eeldusel, et naturalisatsiooni tingimused on täidetud (“vastavalt asukohamaa seadusandlusele”).⁴³ Selle tõlgenduse kohaselt kohustusid Eesti ja Läti ainult mitte keelduma kodakondsuse andmisest nendele ümberasunutele, kes tahavad saada Eesti või Läti kodanikuks.

Mõned poliitanalüütikud on arvanud, et Venemaa valulise reaktsiooni taga on riigisisene olukord ning sellest tulenev vajadus leida välisvaenlane. Teised on leidnud ehk mõneti küüniliselt, et lääne-riikide huvi “inimõiguste olukorra vastu Balti riikides” 1990ndatel oli ajendatud eeskätt poliitilistest põhjustest, s.t mitte olukorra enda raskusest, vaid sellest, et Venemaa sellele nii tugevalt reageeris.

Venemaa kriitilist seisukohta jagavad ka mõned lääne inimõiguste spetsialistid, keda on häirinud asjaolu, et kodakondsuse järjepidevuse range põhimõtte kohaldamise tagajärjel on arvestatav osa Läti ja Eesti rahvastikust — enamasti vene keelt rääkivad isikud — jäänud kodakondsuseta ja seega ka ilma reaalse demokraatliku esindusõigusega.⁴⁴ Sel põhjusel on mõned autorid pannud kahtluse alla ka riigi järjepidevuse põhimõtte enda: “*Üldiselt näib see olevat kahjutu õiguslik fiktsioon, välja arvatud siis, kui riigid taaselustavad selliseid seadusi nagu Eesti 1938. aasta kodakondsusseadus, mis diskrimineerib neljakümnet*

⁴² S. Chernichenko, *Ethnic Russians in the Baltics*, väljaandes: 44 International Affairs 1998, lk 118.

⁴³ Vt H.-J. Uibopuu märkusi teoses *Das Recht der Staatensukzession*, BDGV, Bd. 35, lk 557.

⁴⁴ Vt näit F. de Varennes, *Non-Citizens and Minorities in Estonia and Their Economic and Social Opportunities*, väljaandes: S. Trifunovska (toim), *Minorities in Europe. Croatia, Estonia and Slovakia*, The Hague: Asser Press, 1999, lk 123–139; J. L. Blackman, *State Successions and Statelessness: the Emerging Right to an Effective Nationality Under International Law*, 19 Michigan JIL 1998, lk 1141–1194, 1193 ja G. Ginsburgs, *From Soviet to Russian International Law. Studies in Continuity and Change*, The Hague: Nijhoff, 1998, lk 218 jj; R. C. Visek, *Creating the Ethnic Electorate through Legal Restorationism: Citizenhip Rights in Estonia*, 38 Harvard JIL 1997, lk 315–376.

protsenti riigi elanikkonnast, kes on pärast seda kuupäeva Venemaalt sinna ümber asunud."⁴⁵

Kuid selline rõhuasetus Läti ja Eesti õiguslikule staatusele ja seal valitsevale inimõiguste olukorrale on olnud vähemuse seisukoht. Üldiselt tundub rahvusvaheline kogukond olevat tunnustanud, et Balti riikide kodakondsuse järjepidevuse põhimõte on rahvusvahelises õiguses lubatav.⁴⁶ See ei olegi eriti üllatav, arvestades, et suurem osa rahvusvahelise kogukonna liikmeid tunnustas Balti riikide taastamist aastal 1991. Seetõttu ei peetud asjaolu, et nõukogude perioodil ümberasunud isikud jäid aastatel 1991/92 Lätis ja Eestis ilma kodakondsuseta, *ipso facto* diskrimineerivaks.

Mõned inimõiguste analüüsid on kahjuks kippunud olema "pimedad" nende rahvusvahelise õiguse põhimõtete suhtes,⁴⁷ mis võivad puudutada Eesti ja Läti kodakondsuse seaduste õiguspärasust või lubatavust. Nii on mõned inimõiguste kaitsjad mõistnud hukka Eesti ja Läti kodakondsuspoliitika ning samal ajal järjekindlalt vältinud küsimust Balti riikide õiguslikust staatusest, keskendudes üksnes asjaolule, et oluline osa elanikkonnast "jäi ilma" kodakondsuseta, otsekui oleks Balti riikide puhul tegemist klassikalise riigi lahku löömise juhtumiga. Kui Eesti ja Läti kodakondsuse seadusi nähakse ennekõike nõukogude perioodil ümberasunute "diskrimineerimise-na", ei ole tegemist ainult väärastunud arusaamaga sel puhul kohaldatavatest rahvusvahelise õiguse põhimõtetest, vaid see käsitlus on lisaks ka ebaõiglane.

Iseenesest on Eesti ja Läti kodakondsuse nõuded ühed kõige liberaalsemad, võrreldes teiste Euroopa riikidega. Ainsaks probleemiliseks küsimuseks — ja mitte ainult poliitikute jaoks — on olnud see, miks keelenõuded, mille legitiimsust on kinnitanud praktiliselt kõik pädevad rahvusvahelised institutsioonid ja vaatlejad,⁴⁸

⁴⁵ C. Gray, *Self-determination and the Breakup of the Soviet Union*, väljaandes: 12 YBEL 1992, lk 483. Sarnaseid argumente vt: R. C. Vissek, *Creating the Ethnic Electorate... in Estonia*, 38 Harvard ILJ 1997, lk 315 jj.

⁴⁶ Vt näit Jan De Mayer ja Christos Rozakis, *Report on Human Rights in the Republic of Latvia*, the Council of Europe Parliamentary Assembly Doc. AS/Ad hoc.-Bur-EE (43) 4, 20 January 1992, 246, § 4; UN Secretary-General Report, *Situation of Human Rights in Estonia and Latvia*, A/48/511, 26 October 1993, §§ 28–30.

⁴⁷ Üldist kriitikat liialduste kohta mõnede inimõiguste kaitsjate vaadetes vt: A. Pellet: *Human Rightism and International Law*, mälestusloeng Gilberto Amado auks 18. juulil 2000. a ILC Rahvusvahelise Õiguse seminaril.

⁴⁸ Vt näiteks ülal tsiteeritud ÜRO peasekretäri raportit: "Kuna eestlaste rahvuslik identiteet on tihedalt seotud nende keelega, mida ei räägita kuskil mujal maailmas, on

on osutunud mõnede venekeelse elanikkonna liikmete jaoks sedavõrd suureks takistuseks.⁴⁹ Seda konflikti on vaadeldud kui vastuolu kollektiivsete ja individuaalsete inimõiguste vahel — lääne õigus-teaduses on see dilemma traditsiooniliselt lahendatud individuaalsete inimõiguste kasuks.⁵⁰ Eesti ja Läti poolt astunud sammud oma keele ja kultuuri kaitsmiseks ei sobitu seega väga hästi läänes valitsevasse liberaalsesse inimõiguste diskursusesse.⁵¹

Humanitaarsetel ja poliitilistel kaalutlustel võttis rahvusvaheline kogukond seisukoha, et Läti ja Eesti rahvastikus nõukogude okupatsiooniperioodil toimunud muudatusi ei saa riigi järjepidevuse argumentiga lihtsalt minema pühkida. On tõsiasi, et Eesti ja Läti rahvastik muutus õigusvastase nõukogude anneksiooni perioodil rahvuslikult märksa heterogeensemaks ning et valdav enamus venekeelsetest ümberasunutest soovis jääda Balti riikidesse elama. Lisaks inimõigusi puudutavatele kaalutlustele sai selgeks ka see, et sellise suure elanikkonna osa pikaajaline kõrvaletõrjumine võiks lõpuks ohustada ka Läänemere piirkonna rahu ja julgeolekut.⁵²

Muutunud ühiskondlikud ja poliitilised olud mõjutavad inimeste käsitlust õigusest, mistõttu rahvusvaheline kogukond tõstis esile

estlaste jaoks tähtis ja õigustatud omistada kõrge prioriteet eesti keele aktiivsele kasutusele kõigis tegevusvaldkondades Eestis.” Vt *Situation...*, *ibid.* Vt ka J.-M. Henckaerts, *Mass Expulsion in Modern International Law and Practice*, 1995, lk 93, 96.

⁴⁹ Georg Brunner toob põhjuste hulgas välja isegi mõnede Balti venelaste “keelelise resistentsuse.” Vt G. Brunner, *Die rechtliche Lage der Minderheiten in Mittel-, Ost- und Südosteuropa*, väljaandes: 40 *Osteuroparecht*, September 1994, lk 157–177, 166. Osaliselt näib seda kinnitavat sotsioloogiline uurimus, mille Saar Poll viis läbi 2000. a sügisel Eesti mittekodanike seas. Kuigi 64% mittekodanikest väljendas soovi saada Eesti kodanikuks, kavatses ainult 46% mittekodanikest parandada oma eesti keele oskust ning 44% ei kavatsenud seda teha.

⁵⁰ Vt näit P. Juviler, *Are Collective Rights Anti-Human? Theories on Self-Determination and Practice in Soviet Successor States*, väljaandes: 11 *Netherlands Quarterly of Human Rights* 1993, lk 267–282. Kuid vt ka L. Mälksoo, *Language Rights in International Law: Why the Phoenix Is Still in the Ashes*, 12 *Florida JIL* 2000, lk 431–465, 443.

⁵¹ Vt suurepärasest poleemikast: T. M. Franck, *Are Human Rights Universal?*, väljaandes: *Foreign Affairs* Jan/Feb 2001, lk 191–204, kus on kokku võetud jätkuv võitlus Locke'i stiilis üksikisiku vabaduse pooldavate jõudude ja ühiste väärtuste toetajate vahel (lk 195) ning pooldatakse üksikisikute vabanemist etteantud rassilisest, religioosest ja rahvuslikust identiteedist (lk 201).

⁵² Vt Lieven, *op. cit.*, lk 174. Anatol Lieven esitab üsna otsekoheselt paljude lääne vaatlajate pragmaatilise seisukoha, kirjutades, et “*vestlustes baltlastega vene vähemusele tagatud õiguste teemal on meie argumentid olnud tavaliselt erisuunalised. Nemad tuginevad oma argumentides rahvusvahelisele õigusele, ajaloolisele õiglusele ja spetsiifilistele Balti huvidele. Mina olen neile vastates lähtunud pragmaatikast, praktilistest riskidest ning Euroopa ja endise nõukogude regiooni tervikhuvidest.*” Vt *ibid.*, lk 174–175.

ning — pärast teatavat rahvusvahelist survet — ka need riigid ise aktsepteerisid põhimõtet *ex factis oritur ius*. Rahvusvahelise kogukonna seisukoht oli, et vaatamata Balti riikide õiguslikule staatusel ümberasunute kogukondade tekke perioodil, tuleb lähtuda olemasolevatest faktidest (*normative Kraft des Faktischen*) ning leida keerulise olukorrale võimalikult tulevikku vaatav lahendus. OSCE vähemusrahvuste ülemkomissar Max van der Stoel tunnustas põhimõtet, et nõukogude perioodil ümberasunuid ei saa pidada automaatselt kodanikeks, kuid väitis, et eksisteerib presumpatsioon, mille alusel kauaaegsetel residentidel on õigus saada kodakondsus.⁵³ ÜRO inimõiguste komisjon väljendas “oma muret, et märkimisväärselt suurel osal elanikkonnast, eriti venekeelse vähemuse liikmetel, ei ole võimalust saada Eesti kodakondsust seadusega kehtestatud rohkete nõudmiste ja rangete keeleoskuse nõuete tõttu”⁵⁴

See viimane aspekt väärib kodakondsuse küsimuse puhul eraldi väljatoomist. Rahvusvahelise õiguskogukonna arvates oli Eestil ja Lätil õigus rajada oma kodakondsuspoliitika riigi järjepidevuse põhimõttele. Kuid samas väljendasid Euroopa institutsioonid mitmel moel “arvamust, et need riigid peaks andma kodakondsuse ka isikutele, kes asusid sinna elama pärast aastat 1940.”⁵⁵ Eesti ja Läti põhiargumenti, et nõukogude perioodil ümberasunud peavad kodakondsuse saamiseks ära õppima vastava riigi keele, on peetud mõistlikuks. Samal ajal avaldati Eestile survet oma keeleoskuse nõuete pehmendamiseks ning Lätilt oodati iga-aastase kvoodi (“kodakondsusakna”) kaotamist.⁵⁶ Mõlemad riigid on Euroopa institutsioonide survele nõustunud (ja vastavalt ka oma seadusi muutnud), et pärast iseseisvuse taastamist sündinud kodakondsuseta isikute lapsed saavad automaatselt kodakondsuse, kui nad ise või nende vanemad seda soovivad.

Seega olid Eesti ja Läti küll taastatud riigid, kuid neile ei antud täielikku vabadust oma kodakondsuspoliitika korraldamisel. Sellega on hüljatud kodakondsuse järjepidevuse põhimõtte fundamentalistlik tõlgendus. Pigem eeldatakse, et praegusel üleminekuperioodil on võimalik leppida olukorraga, kus nii Lätis kui Eestis on endiselt liiga palju kodakondsuseta isikuid (üks õigusvastase nõukogude okupatsiooni

⁵³ Vt *Recommendations by the CSCE High Commissioner on National Minorities, Mr Max van der Stoel, upon his visits to Estonia, Latvia and Lithuania*, 14 Human Rights Law Journal 1993, lk 216, 217.

⁵⁴ UN Doc. CCPR/C/79/Add.59 of 3.11.1995, § 12.

⁵⁵ Nii J. Quigley, *Mass Displacement and the Individual Right of Return*, 68, 1997, lk 103.

⁵⁶ Vt Quigley, *ibid*.

negatiivne tagajärg). Euroopa institutsioonide normatiivne ootus näib olevat selline, et Läti ja Eesti jätkavad oma lõimumisprogrammide abil venekeelsete ümberasunute keeleõppe ja naturalisatsiooni toetamist, s.t neil riikidel ei ole täielikku “vabadust” otsustada, kas ja millistel tingimustel kodakondsust venekeelsetele ümberasunutele anda.

(G) Kokkuvõte: kodakondsuse taastamine Balti riikides ei olnud “piiramatu”

Oma hiljutises artiklis⁵⁷ on John Quigley võrrelnud Austria (1938–1945) ja Elsass-Lotringi (1871–1919) juhtumeid Eesti ja Läti juhtumitega (1940–1991). 1919. a Versailles’ leping lubas Prantsusmaal keelduda kodakondsuse andmisest pärast aastat 1871 riiki tulnud saksa immigrantidele, välja arvatud Elsass-Lotringis elavad isikud, kes omasid aastal 1871 juba kodakondsust, või nende järeltulijad.⁵⁸ Samal kombel ei pakkunud Austria oma kodakondsust nendele sakslastele, kes olid Austriasse elama asunud vahemikus 1938 kuni 1945, vaid andis kodakondsuse üksnes neile, kellel see oli olnud aastal 1938, ja nende järeltulijatele.⁵⁹ Quigley leiab, et mõlema juhtumi aluseks on reegel, et “kui riik okupeerib võõra territooriumi, ükskõik kas agressiooni teel või mitte, ei ole tal õigust asustada okupatsiooni ajal oma kodanikke sellele territooriumile.” Rääkides Euroopa institutsioonide, näiteks CSCE (nüüdne OSCE), poolt Eestile ja Lätile avaldatud survest kodakondsuse andmiseks nõukogude perioodil ümberasunutele, järeldab Quigley:

Teised riigid pidasid ilmselt Eestit ja Lätit riikideks, mis tekkisid NSV Liidu lagunemise tulemusel, mitte aga riikideks, mille suveräänsus püsis ka sõjalise okupatsiooni ja õigusvastase anneksiooni ajal. Kui seda Läti ja Eesti poolt esindatud analüüsi oleks tunnustatud, oleks peale jäänud sõjalist okupatsiooni käsitlevates normides kajastuv põhimõte.⁶⁰

⁵⁷ J. Quigley, *Mass Displacement and Individual Right of Return*, 68 BYBIL 1997, lk 99 jj.

⁵⁸ Treaty of Peace with Germany (Versailles), Art. 79, Annexes 1, 2, 3 (28 June 1919).

⁵⁹ Vt Gesetz vom 10. Juli 1945 über die Überleitung in die österreichische Staatsbürgerschaft (Staatsbürgerschaft-Überleitungsgesetz-St-ÜG) §I, *Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich*, 1945, lk 81 (no. 59).

⁶⁰ Quigley, *ibid.*, lk 104.

Selline seisukoht tundub liialt “mustvalge”. Esiteks on vaieldav, kas Elsass-Lotringi okupeerimist Saksamaa poolt (1870–1919) saab pidada “õigusvastase okupatsiooni ja anneksiooni” näiteks, vastandades seda Balti riikide okupeerimisele NSV Liidu poolt, mis olevat “tunnustatud” inkorporeerimise juhtum. Rahvusvahelise õiguse kohaselt on asjad pigem vastupidi. Kui Prantsusmaa keeldus aastal 1919 kodakondsuse andmisest Elsass-Lotringi aladele elama asunud sakslastele, oli tegemist pigem võitja õigusega, mitte aga jõu kasutamist keelavate rahvusvaheliste õigusnormide kohaldamisega — mis kahtlemata ei keelustanud 1871. a edukale sõjale (mille formaalselt algatas Prantsusmaa) järgnenud anneksiooni.⁶¹ Aastatel 1870–1918 omas Saksamaa suverääni õiguseid Elsassi ja Lotringi üle.⁶² Lisaks jätab Quigley oma Austria ja Balti riikide võrdluses tähelepanuta mitte ainult õigusvastase anneksiooni perioodil teostatud ümberasustamispoliitika erinevad mastaabid ja ajalise kestvuse, vaid ka inimõiguste endi arengu (mida Quigley muus osas oma artiklis pooldab), mis sunniks eelistama kaalutletumat lähenemist rahvusvahelise õiguse põhimõtetele kui selline “range” tõlgendus, mida kasutati enne rahvusvaheliste inimõiguste normide teket.

Rahvusvahelise poliitika kujundajad siiski tunnustasid Balti riikide poolt kodakondsuse küsimustes kasutatud lähenemist, kuigi neil olid selles osas teatavad poliitilised ja õiguslikud reservatsioonid. See, et Balti riike määratleti kui õigusvastaselt annekteeritud riike, ei andnud piisavat lahendust “uustulnukate” probleemile. Nõukogude ümberasustamispoliitikat ei saanud pidada olematuks. Rahvusvaheline kogukond küll tunnustas kodakondsuse järjepidevuse põhimõtet, kuid seda täiendas rahvusvaheliste inimõiguste normide areng, näiteks mittediskrimineerimise nõue⁶³ ja kodakondsuseta isikute arvu vähendamise põhimõte.⁶⁴ Need inimõiguste alased standardid ei nõua automaatset kodakondsuse andmist ümberasunutele, kuid nad on mõjutanud naturalisatsiooni puhul kehtiva õigusliku konteksti kujunemist. Ehkki Läti ja Eesti on rahvusvaheliste organisatsioonide, näiteks OSCE, soovitusi üldjuhul järginud ning teeninud kiitust oma

⁶¹ Kuid vt Quigley lk 100 (“*Elsass-Lotringi ja Austria juhtumitel oli rahvusvaheline kogukond seisukohal, et Saksamaa vastavad anneksioonid aastatel 1871 ja 1938 olid õigusvastased.*”)

⁶² Vt ka W. Schätzel, *Die Annexion im Völkerrecht* (1920), 1959. a kordustrükk, lk 151.

⁶³ Vt juba E. W. Vierdag, *The Concept of Discrimination in International Law*, The Hague: Nijhoff, 1973.

⁶⁴ Vt lisaks Ziemele, *op. cit.*, lk 229 jj.

pragmaatilisuse ja eduka integratsioonipoliitika eest,⁶⁵ pidid nad ometi taanduma oma algsest, suuremate kitsendustega lähenemisest kodakondsuse probleemile. Mõnede autorite arvates tõestab see isegi, et kodakondsusõiguste küsimuses on rahvusvahelise õiguse praktika kippunud käsitlema Balti riikide juhtumit *de facto* kui õigusjärgluse juhtumit.⁶⁶ Seega leiti, et ka Balti riikide kontekstis on asjassepuutuvad teatud inimõiguste alased kohustused, mis sisalduvad ÜRO Peaassamblee resolutsioonis “Füüsiliste isikute kodakondsusest seoses riikide õigusjärglusega.”⁶⁷

4. Muutused riikide territooriumides: piirivaidlused pärast Balti riikide iseseisvuse taastamist

1990ndate esimesel poolel püüdsid Eesti ja Läti diplomaatilistel läbirääkimistel Vene Föderatsiooniga taastada enne aastat 1940 kehtinud riigipiiri või vähemalt saavutada olukorda, mida üks autor on nimetanud “väarikaks kompromissiks”.⁶⁸ Need püüdlused on olnud edutud, osaliselt ka seetõttu, et Balti riigid ei ole saanud oma seisukohtadele piisavat rahvusvahelist toetust. Järgnevalt vaadeldakse lähemalt Venemaa ja Balti riikide piirivaidlusi.

Analüüs keskendub riigipiiride küsimusele, kuigi õiguslikust seisukohast on selle aluseks üldisemalt 1920. aasta rahulepingute jätkuva kehtivuse probleem. Näiteks on erinevate seisukohtadega nende rahulepingute jätkuva kehtivuse osas (millest siin lähemalt ei räägita) seotud ka Balti riikide nõuded, et Venemaa tagastaks teatud kultuuri-väärtused nende õiguspärastele omanikele Balti riikides.⁶⁹

⁶⁵ Vt näit P. van Krieken, *Estonia's Minorities and Aliens: Time for a 'Yes-Campaign'*, väljaandes: S. Trifunovska (toim), *Minorities in Europe. Croatia, Estonia and Slovakia*, 1999, lk 105–122, 110.

⁶⁶ Vt näit M. T. Kamminga, *State Succession in Respect of Human Rights Treaties*, 7 EJIL 1996, lk 469–484, 479–480. Vrd Koskenniemi, *The Present State of Research...*, 1996, lk 142.

⁶⁷ UN GA Res. 55/153, Annex, December 12, 2000.

⁶⁸ E. Mattisen, *Searching for a Dignified Compromise. The Estonian-Russian Border 1000 Years*, Tallinn: ILO, 1996.

⁶⁹ Näiteks Eesti on deklareerinud oma õigust Tartu Ülikooli muuseumivaradele, mis evakueeriti I maailmasõja ajal Voroneži ülikooli. 2. veebruaril 1920 sõlmitud Tartu

(A) Eesti**(i) Riigipiiri ühepoolne “korrigeerimine” NSV Liidu poolt**

Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vaheline piir kehtestati 2. veebruaril 1920 sõlmitud Tartu rahulepinguga. See leping sõlmiti aastatel 1918–1920 peetud iseseisvussõja tulemusena, mille käigus Eestil õnnestus tagasi lüüa punaarmee katsed saavutada Eesti üle kontrolli. Tartu rahulepinguga kehtestatud piir oli Tartu rahukõnelustel pikkade vaidluste objektiks. Kuigi lõplik piir oli kompromissiks Vene ja Eesti algsete ettepanekute vahel, jäid selle tulemusena mõned valdavalt venelastest koosnevad külad ja asulad Eesti Vabariigi piiridesse. Nõukogude valitsus tunnustas Tartu rahulepinguga kehtestatud Eesti-Vene piiri kuni Eesti okupeerimiseni aastal 1940. Venemaa ja Eesti vastastikuse abistamise pakt, mis sõlmiti 28. septembril 1939, viitas selgelt Tartu rahulepingu ja sellega kehtestatud piiride puutumatusle.

Pärast Eesti annekteerimist ja Eesti NSV loomist muudeti seda piiri nõukogude võimude ühepoolse otsusega 1944. a augustis. 23. augustil 1944 välja antud Nõukogude Liidu ülemnõukogu presiidiumi dekreediga Pihkva oblasti moodustamise kohta VNSFV koosseisus liideti 1135 ruutkilomeetrit Eesti NSV territooriumi Vene NSFV-ga.⁷⁰

rahulepingus tunnistas Nõukogude Venemaa oma kohustust need kollekttsioonid Eestile tagastada. Ent NSV Liit ei täitnud seda kohustust, kui Eesti okupeeriti ja annekteeriti aastal 1940. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist on nende kollekttsioonide tagastamine Tartule olnud tulemusteta läbirääkimiste teemaks. Hiljuti avaldati Voroneži ja Tartu ajaloolaste koostöös nende kollekttsioonide kataloog.

Sarnaselt on Venemaa eiranud Eesti nõudmisi tagastada enne aastat 1940 kasutusel olnud Eesti presidendi ametitunnused. Pärast Eesti okupeerimist ja annekteerimist aastal 1940 viidi presidendi ametimärk Moskva riigiarhiivi, kus see on tänaseni. 1996. a juunis väitis Venemaa välisministeeriumi Balti osakonna esindaja Aleksandr Udaltsov, et “meil pole sellise hinnalise ja väärtusliku kunstiteose Eestile üleandmiseks mingit juriidilist alust.” Vt T. Mattson, T. Sildam, *Venemaa välisministeerium peab Eesti presidendi ametitunnuse tagastamise küsimust praegu lahendamatuks*, Postimees, 10.06.1996. Novembris 2000 märkis Venemaa suursaadik Eestis Aleksei Gluhhov, et “on ju praktiliselt otsustatud ka teile mõne teie aumärgi tagastamine.” Kuid suursaadik viitas ka venelaste olukorrale Eestis ning märkis, et aumärkide tagastamiseks “on vaja teistsugust suhtumist.” Vt A. Ammas, Gluhhov: *Eesti peab tänama, mitte ootama vabandamist*, Eesti Päevaleht, 15. november 2000.

⁷⁰ *Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Soviet Union ‘On Formation of the Pskov Oblast within the Structure of the RSFSR’*, väljaandes: *Collected Laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, 1938–1975*, Moscow, 1975, lk 93–94. Trükitud teoses: Mattisen, *op. cit.*, lk 141.

Dekreedi aluseks olid vastavatel aladel elavate “inimeste korduvad palved” ning Eesti NSV ülemnõukogu presiidiumi 22. augustil 1944 ehk üks päev varem sisse antud taotlus.⁷¹

Ajaloolased on osutanud selle “iseendaga sõlmitud” territooriumi loovutamise ajastusele.⁷² 1944. a augustis toimus nõukogude armee pealetung Saksamaa poolt okupeeritud Balti riikides. Kuid Balti riikide patriootlikud jõud organiseerisid edasitungivatele nõukogude vägedele sõjalist vastupanu ning kavatsesid uuesti välja kuulutada ja taastada oma riikide iseseisvuse. Lisaks oli II maailmasõja üldine lõpptulemus veel lahtine. Lääneliitlastel oli veel võimalus sõlmida Saksamaaga eraldi rahuleping. Nõukogude juhtkond võis karta, et tema liitlased nõuavad Atlandi harta põhimõtete kohaldamist Balti riikide puhul. Seetõttu oli Moskva tungivaks sooviks piiri vähemalt “korrigeerida” ning esitleda seda rahvusvahelisele kogukonnale kui juba sündinud fakti.

NSV Liidu poolt kehtestatud uus piir Eesti NSV ja Vene NSFV vahel ei vastanud vastavate alade rahvuslikule koosseisule. Näiteks täielikult Pihkva oblasti alla läinud Vilo vallas elavast 4965 inimesest olid 66,3 protsenti eestlased ja 33,7 protsenti venelased. Selle maakonna 69 külast 49-s olid enamuses eestlased ning nendest 30-s olid kõik elanikud eestlased.⁷³ Samal kombel ei pööratud rahvuslikele kaalutlustele mingit tähelepanu piiri “korrigeerimise” puhul teistes kohtades.

Veel üks osa Tartu rahu alusel Eestile kuuluvatest aladest lõigati Eesti NSV-lt ära NSV Liidu ülemnõukogu presiidiumi dekreediga Narva jõe idakaldal paiknevate asulate liitmisest Leningradi oblastiga 24. novembril 1944. 18. jaanuaril 1945 kinnitas seda otsust formaalselt ka Eesti NSV Ülemnõukogu presiidium.⁷⁴

Seesugune piiride muutmine ülemnõukogude presiidiumide poolt ei vastanud isegi Nõukogude Liidu enda konstitutsioonile. Ei NSVL ega ENSV konstitutsioon ei andnud ülemnõukogude presiidiumidele

⁷¹ Vt *ibid.* Vt ka Mattisen, lk 73.

⁷² Mattisen, *op. cit.*, lk 72–73.

⁷³ Mattisen, *op. cit.*, lk 74.

⁷⁴ Vt Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi määrust Viru rajooni ja Leningradi oblasti piiride kehtestamise kohta, Tallinn, 18. jaanuar 1945, Eesti NSV Teataja, 10.02.1945, art 59, lk 58.

volitusi nõukogude vabariikide territooriumide muutmiseks.⁷⁵ Seda võisid teha ainult kõrgeimad seadusandlikud organid — ülemnõukogud.⁷⁶

Moskva nõudmisel muudeti Vene NSFV ja Eesti NSV piiri esimese kasuks veel kolmandat korda 9. septembril 1957.⁷⁷ Kuigi selle otsusega liideti mõned Eesti asulad “vastutasuks” uuesti Eesti NSV territooriumiga, tähendas see kokkuvõttes siiski Eesti NSV kogupindala edasist vähenemist.

Nii oli Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise ajaks augustis 1991 umbes 5% sõjaeelsest territooriumist (2334 ruutkilomeetrit) üle läinud Vene Föderatsioonile.

(ii) Eesti-Vene piiriläbirääkimised alates aastast 1991

Juba aastal 1990, enne iseseisvuse taastamist esitas Eesti nõude 2. veebruaril 1920 Tartu rahulepinguga kehtestatud piiri taastamiseks. Septembris 1991 kuulutas Eesti Vabariigi Ülemnõukogu õigusühiseks kõik Eesti NSV Ülemnõukogu presiidiumi dekreedid ja otsused piiride muutmise kohta ajavahemikus 1944–1957, kuna need rikuvad Tartu rahulepingut ja seega ka rahvusvahelist õigust.⁷⁸ Riigipiiri küsimus tuli lahendada diplomaatilistel läbirääkimistel Vene Föderatsioonile ja Eesti Vabariigi vahel.

Eesti-Vene piirikonsultatsioonid algasid 1991. aasta novembris. Edgar Mattisen märgib, et esialgu ei tahtnud Vene pool piiriküsimusest kuuldagi⁷⁹ ning püüdis piirata kõnelusi üksnes piirirežiimi puudutavate küsimustega. Hiljem võttis Venemaa Eesti piirinõude suhtes ka õigusliku seisukoha. Venemaa hinnangul kaotas Tartu rahuleping kehtivuse juba 1940. aastal, kui Eesti “liitus” NSV Liiduga. Eesti (ja Läti) toetumine 1920. a rahulepingutele pahandas Venemaa seadusandjaid sedavõrd, et nad hakkasid 1993. aastal ette valmistama otsust vastavate rahulepingute tühistamiseks. 12. juulil 1993 kiitis

⁷⁵ Vt ka praktika iseärasuste kohta: G. Shinkaretskaya, *Succession and the Borders of the Russian Federation*, väljaandes: I Moscow JIL 1995, No. 4, lk 50–62, 52 (“... keskvoimul oli vabadus voolida vabariikide kuju vastavalt valitseva partei soovile.”)

⁷⁶ Vt Mattisen, *op. cit.*, lk 75.

⁷⁷ Vt Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi määrust 9. septembrist 1957 Eesti NSV ja VNSFV piiride osalise muutmise kohta, viidatud teoses: Mattisen, *op. cit.*, lk 76.

⁷⁸ Vt Mattisen, *op. cit.*, lk 87.

⁷⁹ Mattisen, *op. cit.*, lk 92.

Venemaa ülemnõukogu presiidium isegi heaks seaduseelnõu, mis tegi presidendile ja valitsusele ettepaneku, et 1920. a Eesti-Vene ja Läti-Vene rahulepingute tühistamise küsimus esitataks parlamendi-arutelule.⁸⁰ Lõpuks Vene Föderatsioon siiski mingi formaalse tühistamisotsuseni ei jõudnud.

23. detsembril 1993 rahvahääletusel vastu võetud Vene Föderatsiooni põhiseadus määratleb Venemaa riigipiiri *status quo* põhimõtte alusel (artikkel 67). Pärast põhiseaduse vastuvõtmist allkirjastas president Jeltsin 21. juunil 1994 dekreediga Venemaa riigipiiri piiritlemise kohta Eesti “sektoris”.⁸¹ Seega piiritles Venemaa oma piiri Eestiga ühepoolset enne 1994. aasta lõppu.

Esialgu esitas Eesti Vabariigi välisministeerium selle vastu proteste. Eesti välisministeerium deklareeris 12. augustil 1994, et ainus õiguslikult siduv dokument, mis sätestab Eesti ja Venemaa vahelise piiri, on endiselt Tartu rahuleping, sest Eesti okupeerimine NSV Liidu poolt aastal 1940 ei mõjutanud selle lepingu kehtivust.⁸² Eesti pool osutas ka sellele, et Eesti on teinud Venemaale korduvalt ettepanekuid, et see küsimus pandaks arutusele Rahvusvahelises Kohtus Haagis. Eesti on olnud alati valmis kasutama mõnd kolmandat riiki või rahvusvahelist organisatsiooni vahendajana.⁸³

Eelkõige tahtis Eesti, et Venemaa tagastaks mõned valdavalt eestlastest (setudest) koosnevad ja enne aastat 1940 Eesti Vabariigile kuulunud külad Pihkva oblastis. NSV Liidu poolt aastatel 1944/1945 maha märgitud piir oli setu rahvakillu kahte ossa jaganud. Piiri ühepoolne mahamärkimine NSV Liidu poolt jättis 8000–9000 setu Eesti NSV poolele ja üle 6000 Venemaa poolele. 1990ndatel elas Venemaa poolel veel umbes 4000 setu.⁸⁴

1994. a lõpul võeti suund kompromissi saavutamisele.⁸⁵ Eesti valitsus deklareeris oma valmisolekut leppida kokku uus Vene-Eesti piir, mis erineks 1920. a Tartu rahulepingu piirist. Eesti seesugune taganemine oma esialgsest positsioonist (mis nõudis Tartu rahu-

⁸⁰ Mattisen, *op. cit.*, lk 94. Vrd ka Loeber, *op. cit.*, lk 544.

⁸¹ Vene Föderatsiooni presidendi 21. juuni 1994 ukaas Eesti ja Venemaa maismaapiiri demarkeerimise kohta. Sobranie Zakonodatelstva Rossiskoi Federatsii, No. 9, Item 930 (1994).

⁸² Vt *Eesti Vabariigi välisministeeriumi pressiteade*, 12. august 1994, trükitud teoses: Mattisen, *op. cit.*, lk 162.

⁸³ Vt *ibid.*, lk 162.

⁸⁴ Vt Mattisen, *op. cit.*, lk 101.

⁸⁵ Nn “Tarandi algatus”. Vt Eesti Vabariigi välisministeeriumi veebilehel toodud teavet, 4.03.1999, <http://www.vm.ee/estivi/valispol/Bilateraalsed/03piir.htm>.

lepinguga kehtestatud piiri taastamist) oli Eesti põhiseaduse seisukohalt teataval määral problemaatiline. 28. juunil 1992 rahvahääletusel vastu võetud Eesti põhiseaduse artikkel 122 ütleb, et “Eesti maismaapiir on määratud 1920. aasta 2. veebruari Tartu rahulepinguga ja teiste riikidevaheliste piirilepingutega.” Tekkis põhiseaduslik vaidlus küsimuses, kas sellest nõudmisest taganemine eeldaks Eesti põhiseaduse muutmist või mitte. Mõned pragmaatiliselt meelestatud teadlased ja poliitikud väitsid, et formaalne põhiseaduslik nõue oleks täidetud juhul, kui taastatakse kasvõi üks meeter 1920. a Eesti-Vene piirist⁸⁶ ja ülejäänud piir määratakse *teiste* lepingutega. Ehkki mitmed teised teadlased olid põhiseaduse seesuguse tõlgendamise suhtes skeptilised, näib Eestis valitsevat üldine arvamus, et valitsuse poliitika, mille kohaselt tunnustatakse *de facto* piiri Venemaaga, on poliitilisest seisukohast paratamatu ja õiguslikult võimalik.

Kuna Venemaa positsioonis ei ilmnenu mingeid muutumise märke ning piirivaidluste lahendamine oli üheks tingimuseks, et Eesti saaks liituda Euroopa Liidu ja NATO-ga, leppis Eesti olemasoleva kontrolljoone kui lõpliku piiriga ning loobus kõigist nõuetest NSV Liidu poolt aastatel 1944, 1945 ja 1957 määratletud piiri muutmiseks. Esialgu sidus Eesti selle järeleandmise tingimusega, et Venemaa tunnistaks uues piirilepingus selgelt Eesti Vabariigi järjepidevust ja seega ka 1920. aasta Tartu rahulepingu jätkuvat kehtivust (vaatamata muudetud piirile). Kui Venemaa sellest järjekindlalt keeldus, jäi Eesti Vabariik seisukohale, et uus Eesti-Vene piirileping, mis kehtestaks praeguse kontrolljoone kui lõpliku riigipiiri, ei kahjusta Eesti nõuet, et 1920. aasta Eesti-Vene rahuleping ei kaota rahvusvahelise õiguse alusel muus osas oma kehtivust, isegi kui uus piirileping peaks muutma 1920. aasta rahulepingu piirialaseid sätteid.⁸⁷

5. märtsil 1999 parafeerisid Eesti ja Venemaa uue piirilepingu, millega vaidlusalused alad loovutati Venemaale. Piirilepingute allakirjutamine venis poliitilistel põhjustel, kuid takistused näisid olevat kõrvaldatud seoses Eesti astumisega Euroopa Liitu.⁸⁸ Uuele piiri-

⁸⁶ ... ning 18. mail 2005. a Eesti ja Vene välisministrite poolt allakirjutatud piirileping, mis fikseerib praeguse Eesti-Vene kontrolljoone riigipiirina, vastab sellele tingimusele ühe lõigu osas Pihkva järvel.

⁸⁷ Vt Eesti välisministeeriumi poolt esitatud teavet: *Eesti-Vene piiriläbivääkimised*, 4.03.1999, <http://www.vm.ee/eesti/valispol/Bilateraalsed/03piir.htm>. Vt ka Mattisen, *op. cit.*, lk 98 jj.

⁸⁸ Kui 4. jaanuaril 2001 Eesti päevalehele Postimees antud intervjuus küsiti Venemaa suursaadikult Eestis Konstantin Provalovilt Eesti-Vene piirilepingu kohta, mis on

lepingule kirjutasid Eesti ja Vene välisministrid alla Moskvas 18. mail 2005. a. Eesti Vabariigi parlament ratifitseeris piirilepingu 20. juunil 2005. a, lisades ratifitseerimise seaduses piirilepingule “preambuli” (sisuliselt siiski deklaratsiooni), mis kinnitab Tartu rahulepingu jätkuvat kehtivust muus (1920. a riigipiire mittepuudutavas) osas. Samuti sisaldab Riigikogu deklaratsioon viiteid varasematele Eesti parlamendi õigusaktidele, mis räägivad Eesti Vabariigi õigusvastasest okupeerimisest 1940.–1991. a. 27. juunil 2005. a esitas Vene Föderatsiooni välisministeerium Eesti suursaadikule Moskvas noodi, milles Eestit teavitati Venemaa kavatsusest alustada siseriiklikke protseduure vabastamaks end rahvusvahelis-õiguslikest kohustustest, mis tulenevad piirilepingute allakirjutamisest 18. mail 2005. a.

(B) Läti

(i) Riigipiiri ühepoolne muutmine NSV Liidu poolt

Läti-Vene piirivaidlus on sarnane Eesti-Vene vaidlusküsimusele. Läti Vabariigi ja Venemaa NSFV vaheline piir kehtestati Riias 11. augustil 1920 sõlmitud rahulepinguga. Kuid aastal 1944 annekteeris NSVL ühe osa Läti territooriumist, mida tuntakse Abrene piirkonna nime all (vn Põtalovo), Vene NSFV koosseisu. Selle ringkonna pindala on umbes 2000 ruutkilomeetrit ehk umbes 3 protsenti sõjaeelse Läti Vabariigi pindalast. Praegu elab Põtalovo ringkonnas umbes 50 000 inimest, kellest ligi 85% on rahvuselt venelased.⁸⁹

Vormiliselt oli Abrene piirkonna ülemineku aluseks 22. augustil 1944 välja antud dekreet, milles Läti NSV ülemnõukogu presiidium “palus” föderaalset tasandil Abrene piirkonna üleviimist VNSFV

allkirjastamiseks valmis alates 1999. a märtsist, vastas suursaadik Provalov: “*Me oleme Eesti poolele juba rohkem kui korra mõista andnud, et selle probleemi lahendamiseks on vaja tagada meie suhete teatav atmosfäär. Te ju teate, et piirileping kuulub ratifitseerimisele meie parlamendis, aga duumasaadikud on Eesti-Vene suhete mõningate aspektide suhtes ülitundlikud. Ent minnes selle dokumendi allakirjutamisele, on meil vaja veenduda selles, et õnnestub veenda duumasaadikuid seda ratifitseerima.*” Vt K. Liik, *Vene saadik: tulen meie suhteid parandama*, Postimees, 5. jaanuar 2001. Vt ka I. Kempe, W. van Meurs, *A la frontière russo-estonienne*, Le Courier des pays de l'Est, No. 438 Mars 1999, lk 54–67, 63.

⁸⁹ Vt D. A. Loeber, *The Russian-Latvian Territorial Dispute Over Abrene. A Legacy from the Times of Soviet Rule*, The Parker School Journal of East European Law 1995/Vol. 2 Nos. 4–5, lk 537–538. Vt ka A. Krassilnikow, *Die Staatsgrenzen der Republik Lettland nach dem Stand vom Sommer 1993*, 39 Osteuropa Recht 1993, No. 4, lk 281–286.

koosseisu.⁹⁰ NSVL ülemnõukogu presiidium rahuldab Nõukogude Läti palve järgmisel päeval.⁹¹ Dekreedis toodi loovutamise põhjendusena Abrene piirkonna elanike “korduvad palved”.⁹² Läti NSV ja VNSFV piir kehtestati ametlikult 1946. a oktoobris Läti NSV⁹³ ja NSVL⁹⁴ vastavate ametlike aktidega.

(ii) Läti-Vene piirivaidlused alates aastast 1991

22. jaanuaril 1992 võttis Läti parlament vastu seaduse, mis kinnitas Läti nõuet Abrene ringkonnale, kuulutades Nõukogude Liidu 1944. a dekreedid Abrene ülemineku kohta kehtetuks nende vastuvõtmise hetkest alates (*ex tunc*).⁹⁵ 1994. aasta Läti riigipiiri seadus⁹⁶ eristas riigipiiri ja “ajutist demarkatsioonijoont”, viidates sellega Abrene ringkonnale.⁹⁷ Lätis valmistatud kaartidel oli vastav piirkond näidatud osana Läti territooriumist.⁹⁸

Samuti nagu Eesti puhul, eitas Vene Föderatsioon 1920. aasta Läti-Vene rahulepingu edasist kehtivust. Kuid 1994. a detsembris sõlmisid Venemaa ja Läti lepingu, millega määrati ametisse esindajad piiriküsimustes, kes pidid reguleerima kõiki ühise piiriga seotud küsimusi.⁹⁹ Piiriläbirääkimised ei ole veel lõppenud uue Läti-Vene piirilepingu sõlmimisega. Kuid ka Läti näib olevat taganenud oma algset nõudmist, et 1920. a kehtestatud Nõukogude-Läti piiri taastataks või

⁹⁰ Vt teksti ja materjale, mis on trükitud teoses: A. Reinhard, *Lettonie-Russie...*, lk 287 jj.

⁹¹ Об образовании Псковской Области в составе СССР [On Founding the Pskov Oblast of RSFSR], 23. august 1944, in *Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938–1975)*, 93.

⁹² *Ibid.*

⁹³ Läti NSV ülemnõukogu presiidiumi määrus Läti NSV ja VNSFV vahelise piiri kehtestamise kohta, 5. oktoober 1946.

⁹⁴ Указ Президиума Верховного Совета СССР об утверждении изменений границ между Латвийской ССР и РСФСР, 19. oktoober 1946.

⁹⁵ Määrus Abrene linna ja kuue Abrene ringkonna kogukonna annekteerimise mittetunnustamise kohta, 22. jaanuar 1992, *Zinotajs*, Issue Nos. 6–7, Item No. 69 (1992).

⁹⁶ *Zinotajs*, Issue No. 23, Item No. 495 (1994).

⁹⁷ Loeber, *op. cit.*, lk 543.

⁹⁸ Vt J. B. Allcock *et al.* (toim), *Border and Territorial Disputes*, 3rd edition, Longman Current Affairs, 1992, lk 35.

⁹⁹ Loeber, *op. cit.*, lk 543.

et territooriumi kaotus kompenseeritaks.¹⁰⁰ Seega toimib ajutine demarkatsioonijoon *de facto* Läti-Vene piirina ning ootab uue lepingu allkirjastamist ja ratifitseerimist vaidluspoolte poolt.

(C) Leedu piirid

Leedu piiriküsimus on seotud üldise Balti riikide piiride küsimusega ja nende riikide õigusliku staatusega. Paradoksaalselt sai Leedu *de facto* 1939. aastal NSV Liiduga toimunud suhete soojenemise käigus alasiid juurde. 1920. a juulis Moskvas sõlmitud lepingu kohaselt sai Leedu endale suveräänõiguse Vilniuse alade üle. Kuid Poola oli Vilniuse territooriumi (poola keeles Wilno) okupeerinud ja kontrollis seda kuni Poola neljanda jagamiseni septembris 1939. Kompensatsiooniks selle eest, et Leedu sõlmis 1939. aastal vastastikuse abistamise lepingu, loovutas NSVL äsja “vabastatud” Vilniuse ja Suwalki alad Leedule.¹⁰¹ Poola eksiilvalitsus protesteeris Vilniuse Leedule loovutamise vastu, väites, et see tegu ei ole rahvusvahelise õiguse alusel kehtiv.

Pärast II maailmasõja lõppu, 1950. a mais sai NSV Liidu koosseis moodustatud Leedu NSV tagasi Klaipeda/Memeli regiooni ja säilitas Vilniuse, kuid Suwalki piirkond anti tagasi Poolale ning mõned alad Vilniusest kagus liideti Valgevene NSV-ga.¹⁰² Lisaks sai äsja Vene NSFV osana loodud Kaliningradi rajoon väidetavalt endale killukese territooriumi, mis õiguse järgi oleks väidetavalt pidanud kuuluma Leedu Vabariigile.¹⁰³

Pärast Leedu iseseisvuse taastamist soovis valitsus riigipiiride osas *status quo* säilitamist.¹⁰⁴ Kuid aeg-ajalt tõstasid Vene poliitikud ka

¹⁰⁰ Varem oli Läti väitnud, et Venemaa peaks kas Abrene piirkonna tagastama või tasuma hüvitusena 5000 miljonit dollarit, et Läti tunnustaks Abrene piirkonna kuulumist Venemaale. Vt Allcock *et al.* (toim), *op. cit.*, lk 35.

¹⁰¹ Allcock *et al.* (toim), lk 32.

¹⁰² Allcock *et al.* (toim), lk 33. Vt ka A. Gureckas, *Lithuania's Boundaries and Territorial Claims Between Lithuania and Neighboring States*, 12 N.Y.L. Sch. J. Int'l & Comp. L., 1991, lk 107 jj ning C. Whomersley, *The International Legal Status of Gdansk, Klaipeda and the Former East Prussia*, 42 ICLQ 1993, lk 919 jj.

¹⁰³ Allcock *et al.*, *op. cit.*, lk 33.

¹⁰⁴ Vt Leedu Vabariigi taastamisdeklaratsiooni, 11. märts 1990, milles muuhulgas öeldakse: "Leedu riik (...) tunnustab piiride puutumatust, nagu see on sätestatud 1975. a Euroopa Julgeoleku ja Koostööõupidamise Helsingi lõppaktis (...)." Väärrib tähelepanu, et NSV Liit toetus samale Helsingi lõppaktile, et kaitsta oma territoriaalset terviklikkust, s.t takistada Balti riikidel iseseisvuse kehtestamist.

Vilniuse küsimuse, eriti seoses Eesti ja Läti territoriaalsete nõudmistega. Mõned Leedu radikaalsed rahvuslikud poliitikud vastasid, et Vene Föderatsioon peaks Leedule tagastama Kaliningradi oblasti alla jäänud alad.¹⁰⁵

Kuid ei Leedu ega Venemaa ei ole esitanud üksteisele ametlikke territoriaalseid nõudmisi.¹⁰⁶ 2001. a veebruaris selgitas Leedu suursaadik Vene Föderatsioonis intervjuus ajalehele Izvestija: “*Ma teatan ametlikult: Leedul ei ole kunagi olnud ega ole mingeid territoriaalseid nõudmisi Kaliningradi oblastile. Isegi kui seda meile pakutaks, me ilmselt ei võtaks seda vastu.*”¹⁰⁷

Leedu ja Valgevene kinnitasid NSV Liidu aegse halduspiiri 6. veebruaril 1995 sõlmitud lepinguga. Poola, kes oleks võinud vaidlustada Leedu õiguse Vilniuse aladele, on pidanud Leedut riigiks, mis kannab õigusjärglust 16. augustil 1945 sõlmitud Poola ja NSV Liidu piirilepingu osas.¹⁰⁸

24. oktoobril 1997 allkirjastasid presidendid Brazauskas ja Jeltsin uue Vene-Leedu piirilepingu, mis kinnitas *status quo*.¹⁰⁹ Leedu parlament ratifitseeris lepingu 1999. a märtsis. Samas Venemaa ei ole seda lepingut ratifitseerinud. Samal ajal kui Vene ja Leedu presidendid lepingu allkirjastasid, võttis Venemaa riigiduumi vastu pöördumise president Jeltsini poole, milles protesteeriti Klaipeda ala Leedule “loovutamise” vastu, viidates, et riigiduumi ei ratifitseeri allkirjastatud lepingut.¹¹⁰

(D) Piirivaidlus: õiguslikud küsimused

Pärast iseseisvuse taastamist põhinesid Eesti ja Läti piirinõuded seisukohal, et Eesti ja Läti territooriumide kärpimine Moskva poolt oli rahvusvahelise õiguse kohaselt sama vähe kehtiv nagu iseseisvate Balti riikide annekteeriminegi. Eesti ja Läti on väitnud, et Eesti-Vene ja

¹⁰⁵ Allcock *et al.* (toim), *op. cit.*, lk 36.

¹⁰⁶ Vt G. Biger, *The Encyclopedia of International Boundaries*, Jerusalem, 1995, lk 365.

¹⁰⁷ Посёл Литвы Зенонас Намавичюс: Российской военной угрозы не существует, *Izvestija*, 20.02.2001 (No. 30), lk 9.

¹⁰⁸ Vt R. Szafarz, *op. cit.*, lk 223–224.

¹⁰⁹ Vt lisaks E. Franckx ja A. Pauwels, *Lithuanian-Russian Boundary Agreement of October 1997: To Be or Not To Be?*, väljaandes: *Liber Amicorum Jaenicke*, Berlin: Springer, 1998, lk 63–95.

¹¹⁰ Protesti teksti vt teoses: E. Franckx ja A. Pauwels, *ibid.*, lk 93–95.

Läti-Vene piiride aluseks olevad 1920. aasta rahulepingud ei ole rahvusvahelise õiguse järgi oma kehtivust kaotanud.

Vene Föderatsioon on algusest peale olnud vastupidisel seisukohal. Aastal 1994 märgistas Venemaa oma halduspiiri (või demarkatsioonijoone) Eesti ja Lätiga kui lõpliku riigipiiri, vaatamata Eesti ja Läti ametlikele protestidele. Samuti lükkas Venemaa tagasi Eesti ja Läti korduvad ettepanekud viia see küsimus Rahvusvahelise Kohtu ette.

Võttes arvesse 1940. a anneksiooni õigusvastasust ning riikluse taastamise tunnustamist rahvusvahelise kogukonna poolt, on Eestil ja Lätil olnud tugev argument, mis räägib II maailmasõja eelsete piiride taastamise kasuks. Eesti ja Läti seisukoha järgi ei olnud Venemaal õigust toetuda 1920. aasta rahulepingute osas “asjaolude muutumisele” (*clausula rebus sic stantibus*). Vastavalt 1969. a Viini lepinguõiguse konventsioonile ei ole riigil, mis on “asjaolude muutumise” esile kutsunud vastava lepingu rikkumise teel, õigust sellele põhimõttele toetuda.¹¹¹ Lisaks ei kaitse piiride puutumatus põhimõte rahvusvahelise õiguse rikkumise teel kehtestatud piire.¹¹²

Piiriküsimust analüüsinud õigusteadlased on vaadelnud seda, kui võrd on Balti-Vene piirivaidluse puhul asjakohane kasutada põhimõtet *uti possidetis iuris*.¹¹³ Kuid Burkina Faso ja Mali Vabariigi piirivaidluse kaasuses aastal 1986 otsustas Rahvusvaheline Kohus, et õiguspärase “tiitel” territooriumile omab eesõigust reaalse valduse ees.¹¹⁴ Õiguslikus mõttes on seega raske mõista, miks põhimõtet *ex injuria ius non oritur* peaks tasakaalustama põhimõttega *uti possidetis*, nagu leiab Rein Müllerson: “...meil on olukord, mis ei ole rahvusvahelises õiguses haruldane: kaks vastukäivat põhimõtet, mis mõlemad väljendavad reaalseid väärtusi, osutavad erinevatele, isegi vastandlikele lahendustele.”¹¹⁵ Siiski on väga tõsiselt kaheldav, miks — ja kuidas — peaks õiguslik põhimõte *uti possidetis* mängima siin üldse mingisugust

¹¹¹ Põhimõtte *clausula rebus sic stantibus* nõukoguliku käsitluse analüüsi vt T. Schweisfurth, *Der internationale Vertrag in der modernen sowjetischen Völkerrechtstheorie*, Köln, 1968, lk 309 jj. Nõukogude doktriin tunnistas *clausula*-põhimõtte kasutamist ainult väga kitsastes piirides. Vt *ibid.*, 312.

¹¹² Loeber, *The Russian-Latvian...*, lk 547.

¹¹³ Müllerson, *New Developments in the Former USSR and Yugoslavia*, VJIL 1993, lk 313 jj; Loeber, *The Russian-Latvian...*, lk 548 jj.

¹¹⁴ I. C. J. Rep. 1986, 544, 566.

¹¹⁵ Müllerson, *New Developments...*, lk 315. Sarnaseid vaateid esitab M. Shaw, *The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today*, 67 BYBIL 1996, lk 131: “Seega näib eksisteerivat konflikt nende *uti possidetis* piiride vahel, mida on rahvusvaheliselt tunnustatud enne anneksioone ja nende piiride vahel, mis tulenevad iseseisvuse taastamisest.”

rolli, sest see põhimõte ütleb, et *uue* riigi piirideks on sellele eelnenud haldusüksuse piirid.¹¹⁶ Samas Balti riikide puhul on leitud, et asjad olid täpselt vastupidi — Balti riike tunnustati kui varasemalt eksisteerinud riike, mis olid õigusvastaselt annekteeritud ja taastasid oma iseseisvuse. Mareki õpetusliku eelduse kohaselt ei ole loogiline väita, et a) Balti riigid säilitasid oma samasuse sõjaeelsete riikidega ning et b) Eesti ja Läti piirid Venemaaga tuleb määratleda põhimõtte *uti possidetis* alusel.

Vladimir Lenini arvates omas Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel 2. veebruaril 1920 sõlmitud Tartu rahuleping “globaalajaloolist tähendust.”¹¹⁷ Selle lepingu tähtsust rõhutasid nõukogude rahvusvahelise õiguse uurijad, kelle jaoks rahuleping Eestiga tähistas noore nõukogude riigi vastu kehtestatud “koodanliku” blokaadi lõpu algust.¹¹⁸ Pärast NSV Liidu lagunemist aastal 1991 käitus Vene Föderatsioon peaaegu nagu poleks Eesti ja Lätiga sõlmitud rahulepinguid kunagi olemas olnud. Kuigi Eesti ja Läti loobusid 1920. aastal Venemaaga sõlmitud rahulepingu piiridest, leiavad nad jätkuvalt, et need lepingud ise on need sõlminud riikide vahel jätkuvalt jõus, vaatamata piiride muutmisele. Hoolimata sellest, et 1920. aasta rahulepingute jätkuv kehtivus on Balti riikides dogma, mida pooldavad nii Balti poliitikud¹¹⁹ kui ka teadlased,¹²⁰ annab see Balti juhtumi puhul tulemuseks veel ühe fiktsiooni, kuna teine osapool, Venemaa, keeldub 1920. a rahulepingute õiguslikku kehtivust tunnustamast.

(E) Piirivaidlus: järeldused

Käesoleva analüüsi seisukohalt on eriti huvitavad kaks asjaolu. Esiteks, rahvusvaheline kogukond oli Eesti ja Läti poolt Venemaale esitatud territoriaalsete nõudmiste osas üsna reserveeritud ning ei

¹¹⁶ Vt definitsiooni: M. N. Shaw, *Peoples, Territorialism and Boundaries*, 8 EJIL (1997). lk 478, 502.

¹¹⁷ V. I. Lenin, *Сочинения*, kd 30, Москва, 1959, lk 293.

¹¹⁸ Vt näit S. Olenev, *Mezhdunarodnoye priznanie SSSR*, Москва: Izdatelstvo sotsial'no-ekonomicheskoi literatury, 1962, lk 47.

¹¹⁹ Vt T. Sildam, *Välisminister Ives: ajalugu pole pudupood*, Postimehe intervjuu, 02.02.2001. (“[Tartu rahuleping] on endiselt juriidiline dokument. Puhtjuriidiliselt — kuni mingi leping pole denonseeritud, on see ikka jõus. Nii ka Tartu rahuleping.”)

¹²⁰ Vt näit Rytis Satkauskas, magistritöö Sorbonne'i ülikoolis, lk 65.

andnud neile erilist diplomaatilisest toetust.¹²¹ Lääneriikide hoiak oli kas ükskõikne (“see on Balti riikide ja Venemaa omavaheline probleem. Me soovime neile edu selle vaidluse rahumeelseks lahendamiseks”) või hoiatav, andes Balti riikidele märku, et lääs ei olnud huvitatud piirivaidluse venimisest, mis võiks Venemaad pahandada, regiooni destabiliseerida ja — jõuvahekordi arvestades — mitte kuhugi välja viia. Teiseks, esimese asjaolu tagajärjel otsustasid nii Eesti kui Läti 1990ndate keskel taganeda oma algsetest territoriaalsetest nõudmistest, loobumata samas oma riikide järjepidevuse nõudest. Seega on Balti riigid riigipiiride osas *de facto* muutunud/jäänud Balti nõukogude vabariikide — NSV Liidu koosseisus olnud autonoomsete üksuste, mitte rahvusvahelise õiguse alusel määratletud riikide — õigusjärglasteks. Tundub, et vähemalt ühise riigipiiri osas Vene Föderatsiooniga ei ole Eestil ja Lätil õnnestunud saavutada oma algse *restitutio in integrum* nõude rahuldamist.

5. Küsimus riigi vastutusest õigusvastase nõukogude anneksiooni ajal tekitatud kahjude eest

(A) Sissejuhatus

Kolmas Balti riikide järjepidevuse taotlusega seotud põhiküsimus puudutab riigi vastutust Leedus, Lätis ja Eestis nõukogude okupatsiooni ajal toime pandud õigusvastaste tegude eest.

On selge, et ei saa olemas olla õigust ilma vastutusega ning õiguslikku kvaliteeti omava normi rikkumine ei saa jääda ilma õiguslike ja praktiliste tagajärgedeta. Kuid juba pealiskaudne järelemõtlemine rahvusvahelise kogukonna ja rahvusvahelise õiguse struktuuri ja omapära üle näitab, et vastutuse põhimõtte läbisurumine selles õiguses ei ole kerge ülesanne. Vaatamata viimastel aastakümnetel aset leidnud suurtele arengutele rahvusvahelises tavaõiguses riikide vastutuse küsi-

¹²¹ M. N. Shaw, *op. cit.*, lk 132. Näiteks üks USA Riikliku Julgeolekunõukogu esindaja teatas, et USA tunnustab Balti riikide piire nii, nagu need realselt eksisteerisid 2. septembril 1992. Vt V. J. Riismandel, *Vaatlusi Vabadussõjast ja Tartu rahulepingust*, Vaba Eesti Sõna, 23. detsember 1999. Riismandeli jaoks on USA seisukoht Vene-Eesti piiriküsimuses “pettumust valmistav.”

muses, on paljudes aspektides endiselt kehtiv Hans Kelseni kunagine kriitika vastutuse võimalikkusest rahvusvahelises õiguses.¹²² On selge, et seoses rahvusvahelise õiguse ja siseriikliku õiguskorra struktuuride fundamentaalse erinevusega on ka vastutus rahvusvahelises õiguses erinev ja selle võrdluse alusel ka primitiivsem. Sellel on omad põhjused, et rahvusvahelise õiguse doktriin eelistas riigi vastutuse küsimusest mitme sajandi vältel pärast Vestfaali süsteemi teket vaikides mööda minna.¹²³

Kuid viimastel aastakümnetel on selles vallas toimunud olulised arengud. Viimase aja riikide praktika ja *opinio iuris* ei jäta kahtlust, et tänapäeva rahvusvaheline õigus tunnustab riigi vastutuse põhimõtet *per se*. Selle põhimõtte esitab 3. augustil 2001 ÜRO Rahvusvahelise Õiguse Komisjonis teisel lugemisel vastu võetud riigi vastutust käsitlevate artiklite esimene artikkel: “Kõik riigi poolt rahvusvahelise õiguse mõttes toime pandud väärted toovad kaasa selle riigi rahvusvahelise vastutuse.”¹²⁴

Seda rahvusvahelise õiguse aluspõhimõtet tunnustati juba II maailmasõja eelses rahvusvaheliste vahekohtute praktikas. Näiteks Maroko fosfaatide juhtumi puhul kinnitas PCIJ (Alaline Rahvusvaheline Kohus, s.t praeguse ÜRO Rahvusvahelise Kohtu eelkäija), et kui riik paneb teise riigi vastu toime rahvusvahelise väärtete, tekib “nende kahe riigi vahel koheselt” rahvusvaheline vastutus.¹²⁵ Max Huber, kes oli vahekohtunikuks Maroko Hispaania tsooni kohta esitatud Briti nõudmiste juhtumi juures, deklareeris, et vastutus käib õigustega paratamatult kaasas ja see on vaieldamatu põhimõte. Kõigi rahvusvaheliste õigustega kaasneb rahvusvaheline vastutus.¹²⁶ Juba II maailmasõja päevil tunnustasid nõukogude rahvusvahelise õiguse uurijad asjaolu, et agressioon on selline kuritegu, mille suhtes on kohaldatav riigi vastutuse õiguslik põhimõte.¹²⁷

¹²² Vt H. Kelsen, *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht*, XII ZöR 1932, lk 481–606.

¹²³ Vt C. Tomuschat, *Hague Academy General Course*, lk 269–270.

¹²⁴ Vt A/CN.4/L.602/Rev. I.

¹²⁵ *Phosphates in Morocco (Preliminary Objections)*, P.C.I.J., Series A/B, No 74 (1938), lk 28. Vt ka *Case of the S. S. Wimbledon*, P.C.I.J. Series A, No. I (1923), lk 15; *Case concerning the Factory at Chorzow (Jurisdiction)*, P.C.I.J., Series A, No. 17 (1927), lk 29.

¹²⁶ *Reports of International Arbitral Awards*, vol. II (1925), lk 641.

¹²⁷ Д. Б. Левин, *Ответственность в современном международном праве*, Москва: Международные отношения, 1969; Н. А. Ушаков, *Основания международной ответственности государств*, Москва: Международные отношения, 1983, lk 137.

Seega oli võimalik riigi vastutuse põhimõtteid kohaldada ka Balti riikide õigusvastase annekteerimise juhtumile NSV Liidu poolt.

(B) Riigi vastutuse põhimõtted

Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni poolt alates 1950ndate algusest läbi viidud riigi vastutuse temaatika järk-järguline kodifitseerimine tugineb intellektuaalsel kontseptsioonil, mille esitas RÕK-i endine eriraportöör Roberto Ago: primaarsete ja sekundaarsete normide eristamine rahvusvahelises õiguses. Riikidele panevad kohustusi loendamatud erilaadsed reeglid (s.t primaarsed reeglid); riigi vastutust puudutavad sekundaarsed reeglid püüavad kindlaks määrata, “kas seda kohustust on rikutud ja mis peaks olema selle rikkumise tagajärg.”¹²⁸ Riigi vastutuse fundamentaalne põhimõte ütleb, et rahvusvahelise õiguse primaarseid norme rikkuvatel riikidel tekivad kannatanud riikide suhtes hüvitamiskohustused. Chorzowi tehase kohtulahendi puhul, mis oli rahvusvahelises kohtupraktikas tõenäoliselt kõige olulisem riigi vastutuse kaasus, ütles PCIJ, et

Hüvitamine peab püüdma maksimaalselt kõrvaldada kõik õigusvastase teo tagajärjed ning taastama olukorra, mis oleks tõenäoliselt eksisteerinud siis, kui seda tegu poleks toime pandud.¹²⁹

RÕK-i riigi vastutuse artiklite artikkel 34 loetleb heastamise vormid rahvusvahelises õiguses: täielik hüvitamine “toimub restitutsiooni, kompensatsiooni ja satisfaktsiooni vormis kas eraldi või kombineeritult (...)”

Riigi vastutuse üldine meetod on seega järgmine: esiteks tuleb kindlaks teha, kas on toime pandud rahvusvahelise õiguse mõttes väärtegu. Sellise teo toimepanijaks peab olema mõni riik, kes on rahvusvahelise õiguse subjekt, ning see peab endast kujutama selle riigi rahvusvaheliste kohustuste rikkumist. Teatud tingimustel on riigi käitumise väärus välistatud. Sellisteks juhtumiteks on õiguspärane nõustumine, õiguspärane enesekaitse, vastuabinõud, vääramatu jõud, hädaolukord ning — oluliste piirangutega — tungiv vajadus. Kui riigil tekib väär käitumise tõttu rahvusvaheline vastutus

¹²⁸ Vt *Yearbook of the ILC* 1970, vol. II, lk 306, § 66 (c).

¹²⁹ P.C.I.J., Ser. A, No. 17, 47.

ning ta ei lõpeta oma väärkäitumist ja/või keeldub täielikust hüvitamisest, on kannatanud riigil õigus võtta rikkuva riigi suhtes tarvitusele vastumeetmed. Vastumeetmed on abinõud, millega neid võttev riik rikub oma rahvusvahelisi kohustusi. Neid on õigus võtta ainult proportsionaalselt tekitatud ülekohtuga ning neile kehtivad ka teised piiravad tingimused.

Vaatamata olulistele kontseptuaalsetele arengutele riigi vastutuse valdkonnas, valmistavad õigusteadlastele jätkuvalt muret mitmed vastuseta küsimused. Näiteks Christian Tomuschat väidab riikide praktika põhjal, et “täieliku hüvitamise põhimõtte kehtib ainult väikeste rahvusvahelise õiguse rikkumise juhtumite puhul.”¹³⁰ Kuivõrd see on tegelikkuses valitsev olukord, on see riigi vastutuse põhimõtte oluliseks *de facto* piiranguks, millega RÕK-i artiklid riigi vastutusest ei ole piisavalt arvestanud.

Viimasel ajal on toimunud mõningaid olulisi arenguid ka suuremate rahvusvahelise õiguse rikkumise juhtumite osas. Nii näiteks kehtestas ÜRO Julgeolekunõukogu pärast Iraagi vastutuse kindlaks tegemist ulatusliku kompensatsioonimehhanismi “Kuveidis toimunud Iraagi õigusvastase invasiooni ja okupatsiooniga välisriikide valitsustele, kodanikele ja ettevõtetele tekitatud otseste kaotuste, kahjude, kaasa arvatud keskkonnakahjude ja loodusvarade vähendamise eest” (1991. a resolutsioon 687).

(C) Riigi vastutuse tingimustest Balti riikide juhtumil: omistatavuse küsimus (praeguse Venemaa õiguslik staatus rahvusvahelise õiguse järgi)

Eelmises peatükis kvalifitseeriti Balti riikide okupeerimist ja annekteerimist NSV Liidu poolt kui õigusvastaseid tegusid. NSV Liit anastas Balti riigid ning põhjustas kümnete tuhandete inimeste küüditamise ja/või mõrvamisega märkimisväärseid inimelude kaotusi, materiaalselt ja moraalselt kahju. Absoluutse miinimumina olid NSV Liidu jaoks õigusvastaselt annekteeritud Balti riikides siduvad 1907. a Haagi eeskirjade humanitaarstandardid. NSV Liidu valitsuse poolt

¹³⁰ C. Tomuschat, *International Crimes by States — an Endangered Species?*, väljaandes: *International Law: Theory and Practice. Essays in Honour of Eric Suy*, The Hague: Nijhoff, 1998, lk 267–268 (tsiteerides Hold-Ferneck’it, Austria autorit, kes väitis, et rahvusvaheline õigus tähendab “korda väikestes ja korratus suurtes asjades”).

Balti riikides korraldatud massiküüditamised ja “likvideerimised” rikkusid seda rahvusvahelise õiguse primaarsete normide poolt kehtestatud miinimumstandartid. Tuhanded baltlased saadeti ilma korrektse kohtumõistmiseta pikaajalisele vangistusele Gulagi laagritesse, nii et nendest sai NSV Liidu jaoks orjatööjõud. Lisaks võib sõltuvalt seisukohast, mis võetakse NSV Liidule anneksiooniperioodil kehtinud õiguslike kohustuste suhtes, kvalifitseerida Balti riikide majandusele ja looduskeskkonnale tekitatud kahjusid samuti kui väärtegusid rahvusvahelise õiguse mõttes. Igal juhul järeldeb RÕK-i jurisprudentsist, et riik, mis kontrollib õigusvastaselt teatud territooriumi, on vastutav sellel territooriumil toime pandud rahvusvahelise õiguse rikkumiste eest.¹³¹

Loomulikult tekitab NSV Liidu lagunemine 1991. a detsembris küsimuse sellest, kellele on omistatavad NSV Liidu poolt korda saadetud rahvusvahelised väärted. Võib väita, et riigi vastutuse põhimõtete seisukohalt on Vene Föderatsioon kui NSV Liidu jätkajariik jätkuvalt vastutav NSV Liidu poolt toime pandud rahvusvaheliste väärtegade eest.

On tõsi, et Vene Föderatsiooni õiguslikud seisukohad pärast NSV Liidu lagunemist tekitasid esialgu vastakaid tõlgendusi ja teooriaid.¹³² Äsja moodustatud SRÜ juhid deklareerisid Minskis, et “NSV Liit kui rahvusvahelise õiguse subjekt ja geopoliitiline üksus lakkab olemast.” Kuid 21. detsembril 1991 võttis SRÜ riigipeade nõukogu Alma-Atas vastu resolutsiooni, kus öeldakse: “SRÜ liikmesriigid toetavad olukorda, kus Venemaa kannab edasi NSV Liidu liikme staatust ÜRO-s, kaasa arvatud julgeolekunõukogus, ja teistes rahvusvahelistes organisatsioonides.” Varsti pärast seda kirjutas president Jeltsin noodis ÜRO peasekretärile, et Vene Föderatsioon on NSV Liidu jätkajariik.¹³³ Võimalik, et Bardo Fassbender märgib õigustatult, et viis, kuidas Venemaa võttis üle NSV Liidu õigusliku positsiooni ÜRO-s oli

¹³¹ *Namibia Opinion*, I.C.J. Reports 1971, lk 16, 56 § 125.

¹³² Vt B. Stern, *La succession d'États*, 262 RCADI 1996, 2000, lk 216 jj. Vt ka I. I. Lukasuk, *Russland als Rechtsnachfolger in völkerrechtliche Verträge der UdSSR*, 4 Osteuropa Recht 1993, lk 235–246; T. Schweisfurth, *Ausgewählte Fragen der Staatensukzession im Kontext der Auflösung der UdSSR*, 32 AVR 1994, lk 99–129; T. Schweisfurth, *Vom Einheitsstaat (UdSSR) zum Staatenbund (GUS). Juristische Stationen eines Staatszerfalls und einer Staatenbundsentscheidung*, 52 ZaöRV 1992, lk 541–702.

¹³³ Vt *Rossiiskaya Gazeta*, 31. jaanuar 1992. Vt ka Vene Föderatsiooni välisministeeriumi ringkiri, 13. jaanuari märkus, tsiteerinud Venemaa rahvusvahelise õiguse ühingu president A. Kolodkin väljaandes: *Russia and International Law: New Approaches*, RBDI 1992, lk 553.

“konstitutsioonilisest seisukohast mitterahuldav.”¹³⁴ Kuid Venemaa soovis seesugust järjepidevust ning seda toetas ka rahvusvaheline kogukond. Selle tulemusena ei lakanud NSV Liit rahvusvahelise õiguse subjektina olemast — selle staatuse rahvusvahelise õiguse subjektina võttis üle Venemaa. Rahvusvahelise õiguse subjektina on tänapäeva Venemaa identne NSV Liiduga, nii nagu NSV Liit ise oli samas mõttes identne Tsaari-Venemaaga,¹³⁵ või (näiteks) nagu tänane SLV on identne Saksa *Reich*’iga.

Seda järeldust Venemaa ja NSV Liidu vahelisest õiguslikust järjepidevusest kinnitab Balti juhtum, mis näitab, et NSV Liit pidas oma poliitikat tsaaririigi ambitsioonide jätkuks. Stalini valitsuse välis- asjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov osutas, et Stalin kommenteeris 1939. aastal Balti riikidega sõlmitud vastastikuse abistamise pakke järgmiselt: “Varsti on Balti riigid meie omad. Nad on seda alati olnud.”¹³⁶ Just selles vaimus pidas Jossif Stalin legitiimseks kasutada Potsdami konverentsil Tsaari-Venemaa piiride küsimust argumen- dina.

Leedu nõukogudemeelse valitsuse asepeaministri ja välisministri Krévé-Mickievičiuse sõnul ütles Vjatšeslav Molotov talle 30. juunil Moskvas: “Ma pean täna rõhutama seda, mis homme on igapähele selge. Vene tsaarid on alates Ivan Julma aegadest püüdnud jõuda Läänemerele, mitte oma poliitiliste soovide pärast, vaid kuna see oli vajalik Vene riigi ja rahva arenguks. Oleks andestamatu, kui nõu- kogude valitsus ei kasutaks seda võimalust, mida ei pruugi enam kunagi tekkida.”¹³⁷

Rahvusvahelises tavaõiguses on reegel, et ühe riigi olemast lakkamise korral ei ole selle õigusjärglane üldjuhul vastutav oma eelkäija rahvusvaheliste väärtegade eest.¹³⁸ Hiljutine tõlgendus riigi “identiteedi” mõistest — et riigi järjepidevus (subjekti staatus) on

¹³⁴ B. Fassbender, *UN Security Council Reform and the Right of Veto. A Constitutional Perspective*, The Hague: Kluwer, 1998, lk 189.

¹³⁵ Hiljuti on E. Martõnenko väitnud, et praegust Vene Föderatsiooni ja Tsaari- Venemaad ühendab (NSV Liidu kaudu kulgev) järjepidev side. Vt *Правопреемство России в отношении собственности Российской Империи на Ближнем Востоке*, Правоведение No. 1 2000, lk 246–247.

¹³⁶ Vt Ф. И. Чуев, *Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева*, Москва: Terra, 1991.

¹³⁷ Vt Repečka, *op. cit.*, lk 69–70 ja B. Meissner, *Die baltischen Staaten...*, 1995, lk 61.

¹³⁸ Vt lisaks W. Czaplinski, *State Succession and State Responsibility*, 28 Canadian YBIL 1990, lk 339–359.

võimalik ka muutunud “identiteedi” korral¹³⁹ — võimaldab väita, et isegi riigi kui subjekti edasikestmise korral on uuel režiimil tänu oma uuele “identiteedile” võimalus vabastada ennast oma eelkäija poolt toime pandud rahvusvaheliste väärtegade hüvitamise kohustusest. Kuid tundub, et seda kujutletavat õigusliku vaadet ei toeta riikide praktika *opinio iuris*.¹⁴⁰ Selle tunnustamine oleks võimaldanud endiste teljeriikide maailmasõjajärgsetel valitsustel väita, et nende riikide “identiteet” on sedavõrd muutunud, et see kustutab vastutuse fašistliku režiimi ajal sooritatud kuritegude eest (II maailmasõja järgsel SLV-l oli kahtlemata teistsugune subjektiivne “identiteet” kui Natsi-Saksamaal). Õiguslike kohustuste järjepidevuse põhimõtet võib mugandada juhtumite puhul, mis on vähem problemaatilised kui rahvusvaheliste väärtegade eest vastutamise juhud.

Vene Föderatsioon on selgelt eelistanud olla NSV Liidu jätkajariik ja mitte õigusjärglane. Seega on eksitav väita, et Vene Föderatsioon ei ole riigi vastutuse seisukohalt sama riik, mis NSV Liit. Rahvusvaheline tavaõigus keelab jätkajariigil käituda nn valikulise põhimõtte alusel. Gaetano Arangio Ruiz rõhutab, et:

... huvitatud pool peab seega tegema esmajärjekorras valiku identsuse nõude ja identsusest loobumise nõude vahel. Kui ta valib identsuse ja seda aktsepteeritakse, siis peab ta aktsepteerima, v.a kui läbirääkimised ei too teistsugust lahendust, absoluutset järjepidevust kohustuste osas samamoodi kui õiguste osas. Teisisõnu, iga osapool on kohustatud omaks võtma samasuse tagajärjed *en bloc*, olgu nad siis soodsad või mittesoodsad.¹⁴¹

Seega ei saa uus režiim, mis valitseb sedasama riiki ja peab loomulikuks eelmise režiimi õiguste ülevõtmist, lihtsalt vabastada ennast oma õiguslikest kohustustest ja vastutusest.

¹³⁹ M. C. R. Craven, *The Problem of State Succession and the Identity of States under International Law*, 9 EJIL 1998, lk 142–162, 160.

¹⁴⁰ Hiljuti on sarnaseid ideid “funktsionaalsest poolitumisest” ja “funktsionaalselt piiratud identiteedist” välja pakkunud Wilfried Fiedler. W. Fiedler, *Entwicklungslinien im Recht der Staatensukzession*, väljaandes: Liber Amicorum. Professor Ignaz Seidl-Hohenveldern, toim G. Hafner *et al.*, The Hague: Kluwer, 1998, lk 133–155, 136 jj.

¹⁴¹ G. Arangio-Ruiz, *L'État dans le sens du Droit des Gens et la notion du droit international*, Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria, 1975, lk 310.

(D) Hüvitamise küsimus pärast Balti riikide iseseisvuse taastamist

Hüvitamise üle diskuteeriti Balti riikides juba iseseisvuse taastamise protsessi ajal. Eestis koostas aastal 1991 Ülemnõukogu esimehe Arnold Rüütli poolt kokku kutsutud komisjon ülevaate kahjustest ning järeldas, et “põhilist vastutust ühiskondlikule, majanduslikule ja kultuurilisele arengule tekitatud kahju eest kannavad need poliitilised jõud, mis sundisid Eestile vägivaldselt peale võõra ühiskondliku ja majandusliku süsteemi.”¹⁴² Samal ajal tunnistas Eesti komisjon pikaajalise anneksiooni probleemide keerukust, järeldades, et “ühiskondlikule, majanduslikule ja kultuurilisele arengule tekitatud kahjude korral jagab lojaalselt meelestatud osapool, valitsus, haldus- ja kohtuorgan vastutust sel määral, kuivõrd nad neid võõrvõimu poliitikaid ellu viisid.”¹⁴³

Samas on praeguseks hetkeks ainult Leedu esitanud Venemaale hüvitusnõude nõukogude okupatsiooni ajal tekitatud kahjude eest. 13. juunil 2000 võttis Leedu Vabariigi parlament vastu NSV Liidu okupatsioonist tulenevate kahjude hüvitamise seaduse,¹⁴⁴ mille tekst on lisas ära toodud. Kahjude hüvitamise eest on seisnud endine Leedu paremtsentriline koalitsioon, eriti Vytautas Landsbergis. Pärast selle koalitsiooni valimiskaotust aastal 2000 on Leedu hoidnud hüvitamisnõuete osas madalamat profiili.

Läti ja Eesti ei ole Venemaale hüvitamisnõudeid esitanud. Leedu vastava seaduse vastuvõtmise ajal esitasid Eesti ja Läti poliitikud avalikkusele erinevaid argumente, miks need riigid ei peaks hüvitamisnõudeid esitama. Mõnes mõttes näitavad need argumendid, et Balti poliitikud olid saanud õppetunni Venemaaga peetud edututest piiriläbirääkimistest. Nad väitsid, et “on äärmiselt ebatõenäoline, et Venemaa hüvitist maksaks.” Ehkki eksisteeris “moraalne õigus saada hüvitist vähemalt nõukogude režiimi poolt toimepandud inimsusevastaste kuritegude eest”, oleks “välispoliitilisest seisukohast eba-

¹⁴² Vt J. Kahk (toim) *World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*, Tallinn: Perioodika, 1991, lk 29. Heastamise küsimuse üle on diskuteeritud ka varasemalt. Vt näit A. Susi, *Mis on meile maksuma läinud okupatsioon?*, Looming 2 (1990), lk 246–251 ja I. Teder, *N. Liidu agressiooniga Eesti Vabariigile tekitatud kahjude hüvitamisest*, *ibid.*, lk 252–254.

¹⁴³ Vt. J. Kahk (toim), *ibid.*

¹⁴⁴ Leedu Vabariigi seadus NSV Liidu okupatsioonist tulenevate kahjude kompensatsioonist, 13. juuni 2000, Nr. VIU-1727, Vilnius (Vt lisa 4).

mõistlik Venemaale seesuguseid nõudmisi esitada”, muuhulgas ka selle pärast, et “Brüssel otsib võimalusi Venemaa rahaliseks abistamiseks, mitte Moskvale nõudmiste esitamiseks.”¹⁴⁵

Leedu hüvitamisnõude suhtes oli Venemaa tõepoolest väljendanud oma negatiivset hoiakut. Varsti pärast Leedu seaduse vastuvõtmist esitas Aleksandr Avdejev Venemaa välisministeeriumist Venemaa seisukoha väljaandes *Lithuanian Foreign Policy Review*:¹⁴⁶

Rääkides Venemaa ja Leedu suhete põhilistest aspektidest, pean peatuma nendel, mis põhjustavad meile kõige suuremat muret. Pean ennekõike silmas Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu poolsest okupatsioonist tulenevate kahjude hüvitamise seadust, mille Leedu seim möödunud aasta juunis vastu võttis. Venemaa välisministeerium hindas seda õigesti kui Venemaa suhtes ebasõbralikku instrumenti. Rõhutades, et me ei saa nõustuda püüdlustega tõlgendada meie ühist ajalugu sellisel ühepoolisel ja politiseeritud viisil, selgitasime me rahvusvahelise õiguse põhimõtteid, mille alusel me peame Leedu parlamentäärade sõnastatud nõudeid alusetuks. *Täna tahaksin rõhutada ühte põhiasja: see praktilisest seisukohast täiesti kasutu “algatus” takistab meie riikide vahelise piirilepingu ratifitseerimist Venemaa riigiduumas ...* On soovitatav, et Leedus mõistetakse selgelt tõsiasja, et püüdlused kohaldada “kahjude sissenõudmise” õigust ei sobi kokku eesmärgiga arendada Vene-Leedu heanaaberlikke suhteid.

Pärast NSV Liidu lagunemist aastal 1991 on teadlased uurinud küsimust sellest, kuidas nõukogude ja Venemaa lähenemised rahvusvahelisele õigusele sarnanevad ja erinevad.¹⁴⁷ Tundub, et Venemaa praegune lähenemine õigustele ja kohustustele, mis tulenevad Vene Föderatsiooni ja NSV Liidu õiguslikust samasusest, meenutab endise NSV Liidu seisukohta tsaristliku Venemaa õiguslike kohustuste suhtes. Seda saab kirjeldada üksnes kui valikulist lähenemist, mida peetakse küll õigusvastaseks, kuid mis on sellegipoolest täiesti mõistetav *raison d'état* seisukohalt. Selle põhisisuks on doktriin, mis ühes mõttes (positiivsed õigused) kinnitab samasust eelmise režiimiga, kuid teises mõttes (negatiivsed tagajärjed, riigi vastutus) salgab sellist järje-

¹⁴⁵ Vt A. Ideon, *Eesti jätab Leedu üksi hüvitist nõudma*, Postimees, 03.07.2000, kus tsiteeritakse intervjuusid Eesti ja Läti poliitikutega.

¹⁴⁶ A. Avdeev, *Russian-Lithuanian Relations: An Overview*, Lithuanian Foreign Policy Review 2000 No. 2 (6), lk 27–33, 29 (kalkd kiri lisatud).

¹⁴⁷ Vt näit G. Ginsburgs, *From Soviet to Russian International Law. Studies in Continuity and Change*, The Hague: Nijhoff, 1998.

pidevust. NSV Liit keeldus üle võtmast Tsaari-Venemaa kohustusi, väites, et tegemist on “sotsiaalse klassi mõttes” uue riigiga, kuid samal ajal ühtlasi “sellesama” rahvusvahelise õiguse subjektiga. R. L. Borbov kirjutas aastal 1968, et “sotsiaalse klassi mõttes uuele rahvusvahelisel õiguse subjektile vastab ka loominguline suhe selle õigusega.”¹⁴⁸ Nõukogude teadlased väljendasid sellist loomingulisust siis, kui nad väitsid, et Tsaari-Venemaa kohustused ei ole NSV Liidule siduvad. Nii väitis Natalja Zahharova:

Kuid subjektide järjepidevuse tunnustamisel riigi struktuuri fundamentaalse muutmise korral ei ole midagi ühist kodanliku teooriaga järjepidevusest, mis rõhutab, et riigi eksistentsi katkematu iseloom nõuab kõigi rahvusvaheliste lepingute tunnustamist, vaatamata sisetemetele muutustele; [nõukogude õigusteadus] tunnistab, et riigil on pärast ühiskondlikku revolutsiooni õigus lahti ütelda nendest rahvusvahelistest lepingutest, mis ei vasta uue süsteemi põhimõtetele ja selle rahvuslikele huvidele. ... see, et sotsialistliku revolutsiooni läbi teinud riigil keelatakse lahti ütelda rahvusvahelistest lepingutest, on iseloomulik kodanlikule teadusele.¹⁴⁹

Mõneti sarnaselt eitas ka Vene Föderatsioon vähemalt Balti riikide puhul oma vastutust NSV Liidu poolt toime pandud rahvusvaheliste väärtegade eest. Isegi kui arvestada ajategurit ja seda, et tänapäeva Venemaa on põhiseaduslikult hoopis teistsugune riik kui NSV Liit, on *a priori* keeldumine vastutusest nõukogude kuritegude eest rahvusvahelise õiguse perspektiivis siiski häiriv asjaolu. Paradoksaalsel kombel oleks ainus veenev viis, kuidas tõestada, et tänane Venemaa on poliitiliselt teistsugune riik kui NSV Liit, tunnistada teatavat moraalset ja õiguslikku vastutust NSV Liidu poolt naaberriikide suhtes toime pandud kuritegude eest.

¹⁴⁸ Р. Л. Борбов, *Основные проблемы теории международного права*, Москва: Международные отношения, 1968, lk 80.

¹⁴⁹ N. V. Zakharova, *States as Subjects of International Law and Social Revolution (Some Problems of Succession)*, Soviet YBIL 1960, lk 157–166, 165. Selle doktriini ja praktika positiivsema aspekti esitab: N. Zakharova, *Renunciation by the Soviet State of Treaties of Tsarist Russia which Violated the Rights of the Peoples in Eastern Countries*, Soviet YBIL 1962, lk 126–136.

(E) Hüvitamise küsimus: järeldused

Kuigi Eesti, Läti ja Leedu on korduvalt osutanud, et nende õigusliku seisukoha järgi olid need riigid nõukogude okupatsiooni all ning Venemaa kui NSV Liidu jätkajariik peaks Nõukogude Liidu kuritegude eest vähemalt vabandama,¹⁵⁰ on ainult Leedu läinud nii kaugemale, et on nõudnud Vene Föderatsioonilt nõukogude režiimi ajal sooritatud ülekohtu hüvitamist. Samas ei ole Balti riikide nõudmised ega retoorika andnud mingeid praktilisi tulemusi. Lisaks on Balti poliitikud väitnud, et lääne ja eriti Euroopa partnerite suhtumine ei ole soosinud hüvitamisnõuete esitamist.

See näib kinnitavat, et võimupoliitika mängib riigi vastutuse õigusliku põhimõtte reaalse rakendamise juures olulist rolli. Poliitika vältimatut tähtsust riigi vastutuse küsimustes rõhutas aastal 1936 Tartu Ülikooli rahvusvahelise õiguse professor Ants Piip:

Üldiselt peab tähendama, et rahvusvaheliste deliktide lahendamise juures mängib suurt osa poolte tegelik vahekord. On poliitilised või majanduslikud suhted head, laheneb kergesti ka kõige raskem delikt, vastasel korral võib väikseimgi arusaamatus olla ettekäändeks suurele tülile.¹⁵¹

¹⁵⁰ T. Sildam, *Välisminister Ilves: ajalugu pole pudupood*, Postimehe intervjuu, 02.02.2001: "Ajalugu pole pudupood, kus võtad ühte ja jätad teise. Siin ei saa valikuliselt öelda, et teatud küsimustes oleme järeltulijad ja teistes ei ole. Ei saa öelda, et kuriteod, mida tehti NSV Liidu poolt, ei ole meie omad, aga meie omad on kõik varad, mis NSV Liit konfiskeeris, kaasa arvatud Eesti Vabariigi saatkonnahooned. (...) Selles kultuuri kontekstis, milles me elame — Lääne kultuuri kontekstis — on tavaks niisuguse käitumise puhul seda tunnistada ja formaalselt ka vabandust paluda. Nagu on teinud paljud teised riigid." Vt ka Ilvese sõnavõttu 16. jaanuaril 2002, mil avati mälestustahvel Nõukogude valitsuse poolt hukatud 63 Eesti välisministeeriumi töötaja mälestuseks: "Kui see kõik oleks möödani, oleksid meie tunded täna lihtsamad ja selgemad. Aga näib, et see minevik pole möödas. Erinevalt Saksamaa eeskujulikust *Vergangenheitsbewältigung*-poliitikast täheldame, et toime pandud kuritegusid mitte ei kahetseta, vaid ülistatakse. Taastatakse Stalini hümn. Ungarlaste kallal veretöid toime pannud Andropovi austus valatakse metalli. Suurmõrtsukas Feliks Džeržinski terroriorganisatsiooni Tšekaa asutamise päeva tähistatakse pidupäevana. Meile öeldakse: ärge oodake vabandamist... Ega me eriti ootagi." Vt A. Lõhmus, *Ilves kritiseeris teravalt Venemaa*, Postimees, 17.01.2001.

¹⁵¹ A. Piip, *Rahvusvaheline õigus*, Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1936, lk 209.

6. Üldised järeldused praktikast: staatuse ja õiguste lahknevus

Balti riigid ei ole suutnud taastada teatud põhilisi õigusi, mis tulevad nende järjepidevuse taotlusest enne aastat 1940 eksisteerinud Balti riikidega, ning seda eeskätt eriarvamuste tõttu Vene Föderatsiooni kui NSV Liidu jätkajariigiga. Seetõttu nimetab Dietrich A. Loeber Balti riikide järjepidevust asjakohaselt “lonkavaks järjepidevuseks.”¹⁵² Kuid mida sellised piirangud tegelikult tähendavad, kui jätta välja rahvusvahelise õiguse ekspertide pettumustunne õiguslike standardite ja poliitilise tegelikkuse lahknevuse üle? Või on siin tegemist teooria ja praktika lahknevusega?

Rein Müllerson osutab, et “... teooria ja praktika on lahutamatud ning vastuolu korral peab üks nendest muutuma murelikuks.”¹⁵³ Balti riikide õiguslikke seisukohti 1990ndate alguses toetas tugev teooria ning see oleks pidanud olema piisav, et “hirmutada” sõnakuulmatut praktikat, muuta see “murelikuks” ja “kuulekaks”. Seda siiski ei juhtunud või juhtus ainult osaliselt. Järelikult võib hoopis teooria jaoks olla saabunud aeg muutuda “murelikuks” või vähemalt kriitiliseks, sest fiktsioonidega peab kaasnema ka vähemalt mingisugune reaalne toimivus:

Kui ei suudeta tagada toimivat respekti fiktiivse akti juriidiliste tagajärgede suhtes, siis kaotab fiktsioon oma rolli seadusandlikus tegevuses: ta muutub petturlikuks aktiks, mis on võõrandatud juriidilistest tagajärgedest. (...) rahvusvahelises õigustloovas tegevuses pole fiktsiooni kasutamine legitiimne, kui ei suudeta tagada fiktsioonist lähtuvate tagajärgede efektiivsust.¹⁵⁴

Fiktsiooni ja reaalse toimivuse lahknevus peaks muutuma rahvusvahelise õiguse doktriini jaoks selgeks väljakutseks. Vastasel korral oleks tulemuseks liiga “utopistlik” rahvusvaheline õigus, mille “realism” saaks taas kord tembeldada tähtsusetuks, väljendades sama-

¹⁵² Vt Loeber, *Consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact Continuing into Our Days: International Legal Aspects*, väljaandes: Latvia in WW II. Materials of an International Conference, 14–15 June 1999, Riga, lk 67–76, 75.

¹⁵³ R. Müllerson, *Ordering Anarchy. International Law in International Society*, The Hague: Nijhoff, 2000, lk 51.

¹⁵⁴ J. Touscoz, *Le principe d'effectivité dans l'ordre international*, 1964, lk 180.

sugust kahetsust nagu tegi Hans Morgenthau II maailmasõjani viinud sündmustest rääkides:

... internatsionalistide üldine hoiak oli pidada teoreetiliste vahendite sobivust endastmõistetavaks ning süüdistada ebaõnnestumiste korral fakte. Need autorid tunduvad ütlevat, et kui faktid käituvad meie ennustustest erinevalt, on viga faktides. Mõneti sarnaselt primitiivsete ajastute posijatega üritavad nad ühiskondlikke pahesid välja kihutada võlusõnade väsimatu kordamise abil.¹⁵⁵

Eelnev analüüs näitas, et “riigi järjepidevus” kui “õiguslik võlusõna” on praktikas segunenud poliitiliste kaalutluste ja võimusuhetega. Põhimõtet *ex injuria ius non oritur* on tasakaalustanud vastupidine põhimõte *ex factis oritur ius* koos (võimu)poliitika poolt seatud tingimustega.

¹⁵⁵ H. Morgenthau, *Positivism, Functionalism and International Law*, 34 AJIL 1940, lk 260.

6. PEATÜKK. RIIGI JÄRJEPIDEVUS PIKAAJALISE ÕIGUSVASTASE ANNEKSIiooni JUHTUDEL: STAATUS JA/VÕI ÕIGUSED?

1. Sissejuhatus

Eelmises peatükis esitatud riikide praktika analüüs taaselustab fundamentaalse teoreetilise probleemi: nimelt, mida peaks riigi “järjepidevus” kui õiguslik kontseptsioon tähendama või endas kätkema, eriti juhtudel, kui riiklus on olnud *de facto* katkenud sedavõrd pikaks ajaks nagu Balti riikides? Kui poliitika mängib tõepoolest sedavõrd olulist rolli, kuidas peaks õigusdoktriin siis tõlgendama lahknevust staatuse ja õiguste vahel? Kas abstraktsel õiguslikul staatusel on mingeid otseseid normatiivseid tagajärgi, nagu arvavad Krystyna Marek ja teised teadlased, või mitte? Kas abstraktsel õiguslikul staatusel peaks üldse olema eraldiseisev tähendus või peaksid rahvusvahelise õiguse uurijad keskendama oma tähelepanu üksnes konkreetsetele õigustele ja kohustustele?

Probleemi tuum näib seisnevat selles, kas ja kuidas hõlmata rahvusvahelise õiguse doktriini ka rahvusvaheliste suhete poliitilised aspektid, nii et rahvusvaheline õigus ei muutuks tähtsusetuks (oma liigse “utopistlikkuse” tõttu) ja samas ei kaotaks oma autonoomiat võimupoliitikale. Milline peaks olema rahvusvahelise õiguse uurija seisukoht poliitika suhtes?¹ Millisel määral peaks õigusdoktriin “mugandama” riikide käitumises esinevat hüplikkust, mida sageli põhjustab võimupoliitika, ning nimetama seda “tavaks”? Kuigi peavoolu rahvusvahelise õiguse uurimine on kippunud seda probleemi

¹ Mõningaid klassikalisi uurimusi selle kohta vt W. Wengler, *Der Begriff des Politischen im internationalen Recht*, Tübingen: J. C. B. Mohr, 1956; F. A. Boyle, *World Politics and International Law*, Durham: Duke University Press, 1985.

üldse ignoreerima, on viimase aja alternatiivsed koolkonnad pakkunud sellele üha fantaasiarikkamaid, provotseerivamaid ja vastuolulisemaid lahendusi. Järgnevalt vaadeldakse, kuidas seda konflikti rahvusvahelise õigusteooria ja praktika vahel on kirjanduses käsitletud Balti riikide puhul.

Igasugune juriidiline arutus selle üle, kust jookseb poliitika ja õiguse piir, peab alustama nendest teooriatest kõige problemaatilisemaga, nimelt õigust eitava (ja mõnikord õigusele vastanduva) koolkonnaga, mis üldjoontes eitab rahvusvahelise õiguse ja juriidilise analüüsi iseseisvat väärtust rahvusvaheliste suhete mõistmisel (“realism”). Pärast realistide vaadete käsitlemist uurime mõningaid selgitusi, mida on andnud New Haveni lähenemine ja “uue voolu” koolkond, mis on mõlemad suhtelised uued mõttesuunad ning on kõige põhjalikumalt — õigusteadlaste hulgas — tegelenud õiguse ja poliitika vahekorraga rahvusvahelistes suhetes. Juhtumisi on Martti Koskenniemi, üks rahvusvahelise õiguse “uue voolu” juhtivaid õpetlasi, andnud “riigi järjepidevusele” uue tõlgenduse just Balti riikide juhtumi põhjal.

2. Realistide kriitika rahvusvahelise õiguse aadressil

Realistliku koolkonna arvates on rahvusvaheline õigus olemuslikult utopistlik nii selle “klassikalises” kui ka uuemas, “struktuuralses” tõlgenduses. Kuna rahvusvahelisel riikide süsteemil puudub siseriiklike süsteemidega võrreldav keskvoim, tuleb seda kirjeldada kui anarhistlikku. Ükski “legalistlik-moralistlik” (George Kennan) katse kehtestada rahvusvahelistes suhetes õigusnorme ei suuda kõrvaldada tõsiasi, et kõige otsustavamaks teguriks rahvusvahelises poliitikas jääb võim. Realism on teooria, mille kohaselt on rahvusvahelistes suhetes ülemvõim võimupoliitika käes ning rahvusvaheline õigus on seetõttu suhteliselt vähetähtis. Realism on sündinud illusioonide purunemisest II maailmasõja tagajärjel² ning see on tänaseni ilmselt kõige mõjukam ja isegi arhetüüpne seletus maailmapoliitikale rahvusvaheliste suhete distsipliinis.

² Vt näit M. Koskenniemi, *Carl Schmitt, Hans Morgenthau, and the Image of Law in International Relations and International Law*, lk 17–34, väljaandes: M. Byers (toim), *The Role of Law in International Politics. Essays in International Relations and International Law*, Oxford University Press, 2000.

On lihtne mõista, miks rahvusvahelise õiguse uurijate suhtumine realistlikesse argumentidesse on olnud valdavalt eitav. Realistlikud ja positivistlikud rahvusvahelise õiguse uurijad räägivad osaliselt samadest nähtustest, kuid harva räägivad nad sellest üksteisega. Sellegipoolest on positivistlikul rahvusvahelise õiguse doktriinil ja realistlikul lähenemisel rahvusvahelistele suhetele palju rohkem ühiseid eeldusi kui varem arvatud — näiteks keskendumine riikidele.³

Realistid väidavad, et kui rahvusvaheline õigus tahab rahvusvahelistes suhetes mingit rolli mängida, peab ta avalikult või vaikivalt tunnistama, et rahvusvahelised suhted on võimusuhted. Hedley Bull märgib, et rahvusvaheline õigus peaks järgima jõudu ja võimu:

(...) erinevalt rohketest pealiskaudselt mõtteavaldustest sel teemal ei saa öelda, et see rahvusvahelise õiguse tendents muganduda võimupoliitikaga oleks mingisugune kahetsusväärne kuid parandatav viga, mida saab kõrvaldada mõne aatelise rahvusvahelise õiguse professori hea töö või mõne Rahvusvahelise Õiguse Komisjoni geniaalse raporti abil. Kõik viitab pigem sellele, et see rahvusvahelise õiguse omadus, mis ajab selle tülli elementaarse õiglusega, on selle toimimise jaoks elulise tähtsusega ning kui see puudujääk rahvusvahelisest õigusest kõrvaldada, kaotaks see rahvusvahelise tegelikkusega kontakti juba sellisel määral, et ei suudaks enam üldse mingit rolli mängida.⁴

Realistide jaoks kajastab seega rahvusvaheliste õiguse kontseptsioonide kasutamine Balti riikide puhul muutuvaid jõuvahekordi. Annektsiooni pühalik mittetunnustamine (Stimsoni doktriin) peab taanduma, kui jõudude tasakal (Jalta) dikteerib, et tuleb leppida uue asjade seisuga. Hedley Bull on rõhutanud jõudude tasakaalu esmatähtsust rahvusvahelise korra tagamisel:

See on instituut, mis käib vastu tavapärasele õiglustundele (...), ohverdades väikeste riikide huvid, mis võidakse alla neelata või jagada tasakaalu säilitamise nimel. (...) Ohvriks toodava nõrga riigi seis-

³ Vt A.-M. Slaughter, *International Law and International Relations*, 285 RCADI 2000, lk 9, 33 jj. Vrd S. V. Scott, *International Law as Ideology: Theorizing the Relationship between International Law and International Politics*, 5 EJIL 1994, lk 313–325 ja F. R. Teson, *Realism and Kantianism in International Law*, 86 ASIL Proc. 1992, lk 113–118, 113.

⁴ H. Bull, *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*, 2nd ed., 1995, lk 88–89.

kohalt tundub jõudude tasakaal kindlasti jõhkra põhimõttena. Kuid see ei kahanda selle funktsiooni rahvusvahelise korra hoidjana.⁵

Aastal 1991 ei olnud Venemaal piisavalt jõudu Balti riikide eemaldumise vältimiseks. Samas ei ole Balti riikidel kunagi olnud piisavalt jõudu, et suruda Venemaale peale “oma” õigusdoktriin riikide taastamisest, mida toetasid ka lääneriigid. Lääne huvi õigusliku järjepidevuse nõude toetamisel ei olnud kaugeltki piiramatu ning vähenes pärast Balti riikide iseseisvuse taastamist, kui Venemaa ja Balti riikide mõttevahetus nende riikide õiguslikust staatusest muutus ebasõbralikuks.

Realistide argumendi kohaselt on Balti riikide “järjepidevuse” doktriin olemuslikult poliitiline ja ideoloogiline nähtus, samuti nagu kõik doktriinid. Selliseid kontseptsioone nagu riigi järjepidevus/identiteet ning sellega seotud vaidlusi riikide õiguste üle võib pidada poliitilisteks vahenditeks, millega reaalpoliitika kontekstis tahetakse saavutada teatud eesmärgid. *De facto* eksisteerib “järjepidevus” üksnes sel määral, mil seda suudetakse jõuga tagada. Realism on lihtne ja samal ajal jõuline doktriin ning seda on sageli kasutatud Balti riikide õigusliku staatuse osas saavutatud tulemuste seletamiseks.

Tõsiasi, et suurem osa realistlike teoretikuid on pärit (endistest) suurriikidest näitab, et selgesõnaline realism on klassikaliselt olnud kõige tugevamate doktriin. Vahel harva aga tunnistavad ka väikeste riikide välispoliitika juhid, et nad näevad riikidevahelisi suhteid läbi klassikalise realismi prisma. Siiski näib, et Eesti endine välisminister Toomas Hendrik Ilves väljendab purunenud illusioonidega idealisti pettumust, kui ta tunnistab, et on omaks võtnud Hobbesi-Macchiavelli reaalpoliitika⁶ väikeste riikide vajadustele kohandatud versiooni:

Need [Ida-Euroopa riigid], kes on ajanud “käi püsti, nõua õiglust” välispoliitikat,⁷ on avastanud kurva tõe, et riikide vahel ei kehti või kehtib minimaalselt selline asi nagu “õigus”. Õigust ja õiglust võid sa

⁵ H. Bull, *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*, 2nd ed., 1995, lk 87–88 ja 103–104.

⁶ Macchiavelli väitis, et kui valitseja tahab olla edukas, peab ta vältimatult oma lubadusi murdma. Kuna väikestel riikidel oleks selleks vähe jõudu — mitte et väikesed riigid oleks “loomult” moraalsemad — saab machiavellism väikeste riikide puhul seisneda eelkõige veendumuses, et suured riigid kipuvad selliselt käituma. Vt N. Machiavelli, *Il principe*, ptk 18 (tsiteeritud Parklandi saksakeelsest väljaandest: Köln, 2000.)

⁷ “Käi püstipäi, nõua õiglust” on viide Eesti isamaalisele laulule.

otsida ja kohati ka leida väljakujunenud ja hästi töötavas siseriiklikus kohtusüsteemis, kuid mitte riikide vahel. Võiksime siin läheneda lausa matemaatiliselt. Kui von Clausewitz ütles, et sõda on vaid poliitika jätkamine teiste vahenditega, siis riikide vaheline poliitika on sõjaolukord ilma tapmiseta. Kehtivad samad reeglid, oma eesmärged saavutavad need, kes on tugevamad. Väikestest ja nõrgematest võidavad vaid need, kes toimivad kõige arukamalt või nutikamalt. Õigusega aga pole meie piirkonnas välispoliitikal mingit pistmist. (...) *Quod licet Iovi, non licet bovi*. Sellises maailmas õigluse nõudmine paraku tulemusi ei too.⁸

Selle seisukoha psühholoogiliseks taustaks näib olevat asjaolu, et aastatele 1990/1991 järgnenud eufoorias uskusid Balti riikide uued välispoliitika juhid peaaegu *liiga* kindlalt, et “õiged” seisukohad rahvusvahelises õiguses tagavad ka “õiged” tulemused riikide praktikas.⁹ Ent selle seisukoha vastuolulisus torkab silma tähelepanekus, et baltlased ei kippunud rahvusvahelise õiguse nõrkust kritiseerima siis, kui selle kontseptsioonid teenisid realselt nende riikide huve.

Samas jääb siiski kehtima realistliku seisukoha poolt esitatud küsimus rahvusvahelise õiguse perspektiivi aususe kohta. Realistlikke argumente on kasutatud selleks, et seletada, miks Leedu ei saa olla edukas oma hüvitise nõudega. Vene analüütik Arkadi Moišes on meile meenutanud teatud olulisi tõsiasi poliitilise võimu kohta:

On ilmselge, et sellised [Leedu] nõuded on ebarealistlikud. Mistahes läbirääkimised sel teemal eeldaks, et Moskva tunnustab okupatsiooni fakti, mis on mitmel põhjusel absoluutselt välistatud. (...) Selle seaduse ainsaks realistlikuks tulemuseks saab olla ainult see, et taas elustatakse 1990ndte aastate alguse emotsionaalne ja valdavalt ebasõbralik vaidlus, mis ulatus üldistest küsimustest Leedu ajaloo nõukogude perioodi tõlgendamise kohta kuni väga konkreetsete omandiõigust puudutavate juhtumiteni (näiteks saatkonnahooned Pariisis ja Roomas).¹⁰

⁸ T. H. Ilves, *Eesti välispoliitika minevik, olevik ja tulevik*, aulaloeng 30. aprillil 1998, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk 5 jj.

⁹ Kui Eesti presidendil Lennart Meril paluti 1998. aastal intervjuus kommenteerida India ja Pakistani edukaid tuumakatsetusi, vastas ta, et “väikeste riikide tuumapomm on rahvusvaheline õigus.”

¹⁰ A. Moishes, *Russia-Lithuania: Preserving Interaction*, lk 83.

Arkadi Moišes jätkab oma analüüsi Leedu hüvitisenõude kohta, pööramata samas mingit tähelepanu sellistele kontseptsioonidele nagu “rahvusvaheline väärtus”, “omistamine”, “väärust välistavad asjaolud”, “aja möödumine” jne, nagu rahvusvahelise õiguse tudeerijad kindlasti märkavad:

Leedul on väga vähe mõjutusvahendeid, mida ta saaks kasutada Venemaale surve avaldamiseks (välja arvatud transiiditariifide valdkond, kuid sellisel juhul mõjuksid Venemaa vastumeetmed Leedu majandusele tõenäoliselt valusamalt kui Leedu meetmed Venemaale). Samuti demonstreerisid Läti ja Eesti territoriaalsed nõuded Venemaale selliste tegude asjatust: mõlemad riigid pidid oma nõuded tagasi võtma. Lisaks ei soodustaks selle vaidluse alustamine Venemaaga, kui see saavutab kõrge profiili, tõenäoliselt Leedu liitumist Euroopa institutsioonidega. (...) Samas, kui Vilnius püüab sellest ometi teha ühe läbirääkimiste punkti, nii nagu seadus nõuab, on vältimatu Venemaal tekkiv negatiivne vastukaja ning kahepoolsete suhete halvenemine selle tulemusena.¹¹

Nihil nove sub sole — juba Thukydides, keda realistlikud teoreetikud peavad oma eelkäijaks, laskis ateenlastel öelda meelialastele, et “(...) me mõlemad teame, et aruteludes inimsuhete üle tuleb õigluse küsimus mängu siis, kui selle tagamiseks on võrdselt jõudu ning et tugevad nõuavad kõike, mida saavad, ning et nõrgad annavad seda, mida nad peavad.”¹²

Sarnaseid väiteid, mis tõstatavad jõu aspekti, on esitatud ka piiride küsimuses. Piiride teemal väidaks realist, et Vene-Balti vaidluse tulemust ei otsustanud lõppkokkuvõttes õiguslikud argumendid. Realist ütleks, et Venemaa territoriaalsete vaidluste ajalugu, eriti pikaajaline vastuolu Jaapaniga Kuriili saarte küsimuses,¹³ ei andnud Balti nõuetele algest peale mingeid väljavaateid edule. Õiguslikud argumendid

¹¹ Moshes, *Russia-Lithuania: Preserving Interaction*, Lithuanian For. Pol. Rev. 2000 No. 2 (6), lk 83–84.

¹² Ateenlased meloslastele 416. a e.Kr, tsiteeritud teosest: Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*, tõlk Benjamin Jowett, 1st ed., London: Oxford University Press, 1881, lk 167.

¹³ Vt näit G. Ginsburgs, *The Territorial Question between the USSR and Japan. The Soviet Case and a Western Aperçu*, väljaandes: 15 Korea and World Affairs 1991, lk 259–278, V. V. Ermoshin, *The Right of Russia in respect to Southern Sakhalin and Kurile Islands*, Russian YBIL 1993–1994, lk 173–195 ja V. V. Ermoshin, *On the Russian-Japanese Controversy Over the Status Quo of Southern Sakhalin and the Kurile Islands*, 1 Moscow JIL 1995, No. 4, lk 63–74. Diplomaatilise tausta kohta vt ka W. Mendl, *Japan and the Soviet Union: Towards a Deal?*, 47 World Today 1991 (November), lk 196 jj.

jäid marginaalseks, osaliselt ka selle tõttu, et Venemaa lükkas tagasi Eesti ja Läti poolt välja pakutud algatuse piiriküsimuse õiguslikuks lahendamiseks Rahvusvahelises Kohtus. Ning siin on meil taas kord tegemist poliitilise spektriga, mis seab piire rahvusvahelisele õigusele ja toidab realistlikku seisukohta:

Rahvusvahelises õiguses ei ole ükski vaidlus lahendatav kohtu korras, sest ükski kohus ei oma vastavat pädevust, kui just vaidluse osapooled ise ei lepi kokku mõnele kohtule vajalike volituste andmises ja ei kohustu lugema selle otsust endile siduvaks. (...) Ei ole mingit õiguse põhimõtet, mis võimaldaks otsustada, et antud küsimus sobib juriidiliste meetoditega käsitlemiseks.¹⁴

Rahvusvahelise õiguse uurijatel on olnud raskusi realistliku seisukoha veenvusega Balti-Vene piiriküsimuses. Klassikaliselt kasutatakse sellistel puhkudel apologetilist argumentatsiooni. Malcolm Shaw leiab, et "... võib olla, et rahvusvahelise rahu ja julgeoleku ning territoriaalse stabiilsuse kaalutlused nõuavad 1991. a piiride kui olemasolevate rahvusvaheliste piiridega leppimist."¹⁵ Kuid "rahvusvahelise rahu ja julgeoleku ning territoriaalse stabiilsuse kaalutlused", mis nõuavad teatud lahendustega leppimist, viitab rahvusvaheliste otsuste langeamise poliitilisele aspektile ning seda oleks raske käsitleda *õigusliku* standardina.

Täpsustuseks tuleb öelda, et vähemalt piiride osas eksisteeris ka õigustatud argumente *status quo* säilitamiseks. Selliste poliitiliste kaalutluste hulgas oli näiteks suure osa Vene Föderatsiooni elanikkonna psühholoogiline šokk ja ebamugavustunne seoses NSV Liidu lagunemisega. See šokk oleks olnud veelgi suurem, kui Vene Föderatsioon oleks olnud "sunnitud" andma oma haldusalast ära teatud territooriumid. See oleks võinud kaasa tuua ettenägematuid arenguid ja piirkonda veelgi destabiliseerida. Kõige tähtsam on, et "rahvusvahelise rahu ja julgeoleku ning territoriaalse stabiilsuse"

¹⁴ E. H. Carr, *op. cit.*, lk 194 ja 199.

¹⁵ Shaw, *op. cit.*, lk 132. Shaw kaitses jõuliselt põhimõtte *uti possidetis* kasutamist, kirjutades: "Esmaseks õigustuseks põhimõtte *uti possidetis* kasutamisele (...) on olnud vajadus vähendada nii siseriiklikke, piirkondlikke kui rahvusvahelisi ohte rahule ja julgeolekule. (...) Täpselt sama motiiv on aluseks ka selle põhimõtte tunnustamisele väljaspool puhtalt koloniaalset konteksti, kus olemasolevate riikide lagunemisega seoses ilmnevad samad ohud. (...) See, et *uti possidetis* reguleerib koloniaalolukordi, on selge, kuid usutavasti on selgeks saanud ka see, et see laieneb kõigile iseseisvuse saavutamise juhtudele." Vt M. N. Shaw, *Peoples, Territory...*, 1997, lk 503.

kaalutlused (Shaw) kujutasid endast *poliitilist* konsensust, mille kohaselt vanade territoriaalsete vaidluste taaselustamine Euroopas tähendaks vastastikuste nõuete Pandora laeka avamist, mis võiks destabiliseerida riikide territoriaalset terviklikkust. Kuid selles mõttes ning õiguslikust aspektist vaadates käsitleti Eesti ja Läti territoriaalseid nõudeid paratamatult Külma sõja järgse rahvusvahelise poliitika kontekstis. Juba Balti riikide kontekstis oleks üleskutse II maailmasõja eelsete piiride taastamiseks võinud olla Poolale aluseks Leedu pealinna Vilniuse küsimuse tõstatamiseks, samuti nagu Saksamaa või Venemaa oleks võinud tõstatada Klaipeda (Memeli) teema.¹⁶

Status quo säilitamise poolt rääkis veel üks kaalutus — asjaolu, et suurem osa vaidlusaluste territooriumide elanikest olid venelased ning ei oleks plebistsiidi korral tõenäoliselt hääletanud Eesti või Lätiga (taas)ühinemise poolt. Seega võis Eesti ja Läti 1920. aasta riigipiiride taastamise nõude vastu kasutada õigusliku argumendina rahvaste enesemääramisõigust.¹⁷ Territoriaalsete vaidluste lahendamises tuleb arvestada elanikkonna huvidega.¹⁸ Samal ajal ei oleks seesama argument venekeelse elanikkonna enesemääramisõiguse kohta saanud omada võrdväärset legitimeerivat kaalu Läti ja Eesti piirides, näit õigustada Eestist ja Lätist lahkulöömise nõuet.¹⁹ Kui rahvusvaheline kogukond oligi kõhkleva seisukohal Balti riikide ja Venemaa olemasoleva halduspiiri muutmise osas, siis idee sellest, et Balti riikide piirid võiks ümber teha rahvusliku jaotuse alusel, leidnuks ilmselt veel vähem rahvusvahelist toetust, sest selle plahvatuslik väärtus pretseden-dina oleks võinud tekitada küsimusi ka paljude teiste maailma riikide piiride kohta.

Mõnikord on rahvusvaheliste suhete uurijad, püüdes seletada õiguse ja poliitika vastasmõju, eriti territoriaalsetes küsimustes, kasutanud “rahumeelse muutuse” kontseptsiooni. Võib küsida, kas Balti-Vene piiride muutumist ning Eesti ja Läti valitsuste poolt tehtud järeleandmisi võib analüüsida ja mõista selle termini abil.²⁰ Rahvus-

¹⁶ Vt ka J. Salmon, *Pays baltes*, 24 RBDI 1991, lk 267.

¹⁷ Ent vt ka diskussiooni rahvaste enesemääramisõiguse praeguste piiride kohta seoses piiriprobleemidega: Shaw, *Peoples, Territories and Boundaries*, 1997, lk 503 jj.

¹⁸ Vt lisaks rahvastiku mõju kohta põhimõttele *quieta non movere*: G. Zimmer, *op. cit.*, lk 205 jj.

¹⁹ Vrd olukorraga Moldovas, kus vene elanikkond moodustas oma poliitilisi üksuse, Transdnestri vabariigi, mida rahvusvaheline kogukond siiski ei ole riigina tunnustanud.

²⁰ Rahumeelse muutuse rahvusvahelise õiguse aspektide käsitlest vt D. Murswiek, *Peaceful Change. Ein Völkerrechtsprinzip?*, Köln, 1998. Analüüsi rahvusvaheliste suhete

vahelise õiguse uurijatest on Wilhelm Grewe defineerinud rahumeelse muutuse kui menetluse *status quo* muutmiseks ilma jõudu kasutamata.²¹ Muutuse saavutamine kokkuleppe teel eristab rahumeelset muutust kahest teisest võimalusest, kuidas “jõupoliitika poolt juhita-vas maailmasüsteemis” (Grewe) võivad üldse muutused toimuda: *fait accompli* või sõda.²² Professor Grewe märgib:

Fait accompli meetod on tihedalt seotud jõu kasutamisega ähvardamise või selle tegeliku kasutamisega, mis pole kaugel formaalselt kuulutatud sõjast. Sisuliselt tähendab see, et teised huvitatud pooled pannakse silmitsi juba sündinud faktidega, eeldades, et nad ei suuda või ei taha nende uute faktide muutmiseks jõudu kasutada. On selge, et see meetod ei ühildu rahumeelse muutusega. (...) Kui rahulolematu pool väljendab ühepoolset mittenõustumist, muutub see olukord rahvusvaheliseks dispuudiks ning rahumeelse muutuse menetlus asendub vaidluse rahumeelse lahendamise menetlusega.²³

Balti riikide puhul kasutati 1991. aastale järgnenud Eesti-Vene ja Läti-Vene piiriläbirääkimistel just seda viimast (vaidluse rahumeelse lahendamise menetlust). Piiride ühepoolset muutmist NSV Liidu poolt võiks käsitleda kui sündinud fakti, mitte aga kui rahumeelse muutuse tulemust. Seetõttu tuleb läbirääkimisi mõista kui rahumeelse lahendamise menetlust, mitte aga kui rahumeelset muutust.²⁴ Samas leppisid Eesti ja Läti nendel läbirääkimistel poliitiliselt territoriaalse *status quo*’ga ning andsid sellega NSV Liidu tegevuse tõttu sündinud faktile lõpliku õigusliku kehtivuse. Seetõttu võib Balti-Vene piiride kontekstis rääkida ühest näitest, kuidas faktid *saavad* õigust luua — *ex factis oritur ius*.

vaatevinklist vt A. M. Kacowicz, *Peaceful Territorial Change*, University of South Carolina Press, 1994.

²¹ W. Grewe, *Peaceful Change*, väljaandes: EPIL III (1997), lk 965. Vt ka Murswiek, lk 15.

²² W. Grewe, *ibid.*, lk 967.

²³ W. Grewe, *ibid.*, lk 967.

²⁴ Vt üldiselt territoriaalsete vaidluste ja muutuste kohta: N. Hill, *Claims to Territory in International Law and Relations*, Oxford University Press: London, 1945; Б. Клименко, *Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права*, Москва: Международные отношения, 1974, lk 125 jj; S. P. Sharma, *Territorial Acquisition, Disputes and International Law*, The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1997.

E. H. Carr, üks klassikalise realismi rajajatest, on arvanud, et “*nii siseriikliku kui rahvusvahelise poliitilise muutuse probleemi lahendus ise peab põhinema moraali ja võimu kompromissil.*”²⁵ Pole võimalik eitada, et Balti riikide taastamisprotsessis, mille puhul oli tegemist poliitilise muutusega, kaasati õiguslikesse ja poliitilistesse lahendustesse nii moraali kui ka võimu aspektid.

Poliitiline muutus on reaalsus, millega mõnikord peavad leppima ka palju võimsamad riigid, kui seda on Balti vabariigid. Pikki aastaid pidas SLV oma territooriumi äralõikamist nn Oder-Neisse joonel õigusvastaseks, sest — *pacta tertiis nec nocent nec prosunt* — ta ei olnud kunagi andud oma nõusolekut Saksa *Reich*’i territooriumi seesuguseks võõrandamiseks. Ent 1990. aasta taasühinemise protsessi ajal leppis Saksamaa (või oli sunnitud leppima) lõplikult *status quo*’ga.²⁶ Mõnikord on rahvalikult öeldud, et Saksamaa “maksis” taasühendamise eest osaga oma territooriumist. Loomulikult võib väita, et Saksamaa oli II maailmasõjas agressoriks ning seega pidi leppima oma juhtide poolt algatatud sõja teatavate negatiivsete tagajärgedega, samas kui Balti riikidest said agressiooni ohvrid. Kuid ka II maailmasõja kontekstis saavutati ja tunnustati teatud territoriaalseid muutusi agresiooni tagajärjel, näiteks pärast Soome-Nõukogude sõda.²⁷ Rahvusvahelise õiguse uurijate jaoks jääb endiselt püsima küsimus: kui palju “realismi” peaks rahvusvahelise õiguse doktriin sisaldama? Millal tähendab “realistlike” eelduste ja kaalutluste tunnustamine rahvusvahelise õiguse (autonoomia) hülgamist — “lapse väljaviskamist koos veega” — ning millal väljendab see lihtsalt tervet mõistust?²⁸ Ning

²⁵ E. H. Carr, *The Twenty Years' Crisis. An Introduction to the Study of International Relations*, Macmillan: London, 2nd ed. 1946, lk 209.

²⁶ Vt diskussiooni ja erinevaid arvamusi: C. Tomuschat, *Die staatliche Einheit Deutschlands: staats- und völkerrechtliche Aspekte*, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 1990, lk 25 ja D. Blumenwitz, *What is Germany?*, 1989, lk 69–70. Vt ka H. Bethge, *Das Staatsgebiet des wiedervereinigten Deutschlands*, väljaandes: Josef Isensee, Paul Kirchhof (toim), *Handbuch des Staatsrechts*, Band VIII, Heidelberg, 1995, lk 603–620.

²⁷ Vt selle kohta ka D. Blumenwitz, *‘Ex factis ius oritur — ex iniuria ius non oritur’*, väljaandes: D. Blumenwitz ja B. Meissner (toim), *Staatliche und nationale Einheit Deutschlands — ihre Effektivität*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984, lk 43–56, 48.

²⁸ Ühe vastuolulise katse kaasata realistlikke seisukohti õigusalasesse diskussiooni on teinud A. Carry, *The Decay of International Law? A Reappraisal of the Limits of Legal Imagination in International Affairs*, Manchester UP, 1986. Carry kritiseerib, et “rahvusvahelise õiguse uurija toetub alates 1920ndatest selgele ja konventsionaalsele jõu kasutamise keelule kui tõendile, mis näitab tema õigussüsteemi täielikkust. (...) Ainus edasiviiv tee on *status quo* muutmises kokkuleppimine riikide poolt. Kuid õigusteooria

teistpidi: millal viib õigusteadlase suutmatus mõista poliitilist tegelikust välja poliitilisse romantismi? Saksa rahvusvahelise õiguse uurijatest on Wilhelm Grewe väljendanud väga “realistlikku” seisukohta:

... üldiselt ei ole väikeriigil võimalust suurvõimu suhtes oma õiguslikke nõudeid läbi suruda. Suurvõimudel ei ole raske leida vahendeid, võimalusi ja argumente, millega lükata tagasi väikeste riikide tüütuid õiguslikke nõudeid. Nad ei alluta ennast ei vaidluse kohustuslikule lahendamisele kohtu korras ega ka otsuse sunniviisilisele täideviimisele.²⁹

Samal kombel tundub, et realistlikud kaalutlused hoiatavad rahvusvahelises õiguses “väljamõeldud riikide” loomise eest. Gaetano Arangio-Ruiz, kes on käitunud riigi vastutuse kodifitseerimise ülesande teostamisel idealistina, on väitnud vastu Krystyna Mareki normatiivsetele vaadetele ning soovitanud kasutada “väljamõeldud” riikide loomise suhtes kainet realismi. Vastasel korral tekitaks rahvusvahelise õiguse doktriin endale vaid probleeme.

Rahvusvaheline õigus pole võimeline looma isikut seal, kus seda ei ole. Teostamiseks sellist eesmärki peaks rahvusvaheline õigus “kontrollima” indiviididevahelisi suhteid. Oleme kindlaks teinud, et see pole nii. Pole mõtet ega praktilist väärtust kadunud isiku elushoidmisel võrreldes selle mõttega siseriiklikus õiguses. Rahvusvahelistel reeglitel, mis järgiksid samu eesmärke, poleks ei täideviijaid ega neist kasusajaid.³⁰

On üsna tõenäoline, et Etioopia ja Albaania õigusteadlased jääksid professor Arangio-Ruiz’ist erinevale seisukohale küsimuses, kas sellisel reeglil saaks olla “kasusajaid” või mitte; samas on “täide-

põhiline nõrkus seisneb selles, et riigid määratlevad neid ähvardavaid ohte mitte oma territoriaalsete piiride abil, vaid oma kujutluse abil iseendast kui riigist. (...) Riigid, mis on korraldatud ideoloogiate järgi, tunnetavad ennast teiste poolt tõsiselt ohustatuna (...).” Vt lk 7–8. Samas järeldab autor realistlike eelduste pinnalt, et “... doktriin peab võtma endale subjektiivse, personaalse ja relatiivse rolli, kus selle autoriteet tugineb selle argumentide kvaliteedile, mitte pseudoobjektiivsele professionaalsusele. Siis võib rahvusvahelise õiguse uurija olla uhke selle üle, et tal õnnestub pakkuda kirjandust neile, kes rahvusvahelises kogukonnas tegutsevad. Oxfordi inglise keele sõnastiku definitsiooni järgi on kirjandus ‘kirjutised, mida hinnatakse nende vormi ilu pärast’. Kas rahvusvahelise õiguse uurijad saaks olla veel paremas seltskonnas?” Vt lk 131.

²⁹ W. G. Grewe, *Außenpolitik und Völkerrecht in der Praxis*, väljaandes: 36 ADV 1998, lk

3.

³⁰ G. Arangio-Ruiz, *L'État dans le sens...*, 1975, lk 307.

saatjate” puudumine reaalne probleem, millega rahvusvahelise õiguse doktriin peab arvestama. Seetõttu näib õiguslikust seisukohast arukas tunnistada, et jõud mängib rahvusvaheliste õigusnormide rakendamise juures rolli, kuna Wolfgang Friedmanni poolt sõnastatud “südametunnistuse ja võimu, eetiliste ja sunduslike tegurite lakkaamatust pingest tulenev poliitika bipolaarsus” on reaalselt olemas.³¹

Kuid kas rahvusvahelise õiguse doktriin peaks selle jõu ja normatiivsuse bipolaarsusega arvestama veelgi enam ka “riigi järjepidevuse” küsimuses? Järgnevalt esitame lühikese käsitluse kahe koolkonna vaadetest, kus poliitilised aspektid on kõige sügavamalt õiguslikku analüüsi kaasatud.

3. New Haveni lähenemine ja “uus vool”: poliitika rahvusvahelises õiguses

Akadeemiline õigusteadus ei ole veel täielikult taastunud realismi poolt sooritatud rünnakutest. Paljud õigusteadlased on loobunud positivismist ning pakkunud välja uusi võimalusi rahvusvahelisest õigusest mõtlemiseks. Kuid uued mõttesuunad on osutunud sageli vähemalt sama vaieldavateks kui vana positivism. USA-s Yale'i Ülikoolis loodud nn New Haveni koolkond, mille juhtfiguurideks olid Myres S. McDougal ja Harold Lasswell, esitas oma subjektiivse visiooni ja väärtused “autoriteetse ja kontrolliva otsustusprotsessi” kujul esineva rahvusvahelise õigusena. Rahvusvaheline õigus ei saanud koosneda “objektiivsetest” reeglitest, vaid see pidi hõlmama ja kaasama poliitikat (pole üllatav, et silmas peeti just New Haveni koolkonna esindajate poolt eelistatud ja sageli ka USA valitsuse poolt edendatud poliitikat). New Haveni koolkonna käsitlus rahvusvahelisest õigusest võimaldaks seega pidada kõiki Balti juhtumi tulemusi täielikult “legaalseks”. “Inimväärikus”, mis New Haveni koolkonna järgi on rahvusvahelise õiguse protsessi tähtsaim eesmärk, on samavõrd problemaatiline ja manipuleeritav idee nagu range positivismi kontseptsioonid. Vaatamata oma mõjukusele ja intellektuaalsele huvipakkuvusele, ei ole suurem osa rahvusvahelise õiguse

³¹ W. Friedmann, *The Changing Structure of International Law*, London: Stevens & Sons, 1964, lk 50.

eksperte, vähemalt väljaspool Ameerika Ühendriike, pidanud New Haveni vaateid rahvusvahelisele õigusele rahuldavaks.³²

Postmodernistliku kriitiliste õigusuringute liikumise (“uue voolu”) teadlaste jaoks ongi rahvusvaheline õigus ise poliitika — spetsiaalne erialane kultuur ja keel, mida kasutatakse rahvusvahelise poliitika tegemiseks. Sellise radikaalse samastuse tegemisega rahvusvahelise õiguse ja poliitika vahel on uue voolu õpetlased loomulikult sattunud vastuollu positivistlike õpetlastega, kes vähemalt põhimõtteliselt eeldavad õiguse ja poliitika lahusust. Martti Koskenniemi on kritiseerinud “ideed, et rahvusvaheline õigus annab mittepoliitilise võimaluse rahvusvaheliste vaidlustega tegelemiseks.”³³ Oma programmilises artiklis on Koskenniemi väitnud, et “*meile pärandatud ideaal seaduslikkusel põhinevast maailmakorrast suudab vaid vaevu peita fakti, et ühiskondlikke konflikte tuleb endiselt lahendada poliitiliste vahendite abil ning et kuigi rahvusvahelise õiguse eksperdid võivad kasutada ühist õiguslikku retoorikat, peab see retoorika põhinema olemuslikult vaieldavatel — poliitilistel — põhimõtetel, et õigustada rahvusvaheliste vaidluste tulemusi.*”³⁴

Üks uue voolu tunnustatud meetod, mida kasutatakse ka õiguse poliitilise olemuse demonstreerimiseks, on olemasolevate õiguslike ja intellektuaalsete kontseptsioonide “dekonstrueerimine”. Prantsuse filosoof Jacques Derrida, üks “postmodernistliku dekonstruktivismi meetodi” loojaid, on leidnud, et on oluline “... näha, et klassikalise filosoofilise vastasseisu puhul ei ole meil tegemist vastasolijate rahumeelse koosseksistentsi, vaid pigem vägivaldse hierarhiaga. Üks kahest poolest valitseb teise üle (aksioloogiliselt, loogiliselt jne) või on ülekaalus. Vastasseisu dekonstrueerimiseks tuleb esmalt kummutada antud ajahetkel valitsev hierarhia. Sellest kummutamise etapist möödavaatamine tähendab vastasseisu konfliktse ja alluvusel põhineva struktuuri unustamist.”³⁵

Dekonstruktivistliku meetodi jaoks on riigi järjepidevus ja õigusjärglus peaaegu identsed kontseptsioonid. On raske eitada, et nendes kontseptsioonides ning nende praktilises kasutuses sisaldub tugev määramatuse element. Martti Koskenniemi on dekonstrueerinud riigi õigusjärgluse, järjepidevuse ja identiteedi mõisted ning on väitnud, et

³² Hiljutist ülevaadet vt S. Voos, *Die Schule von New Haven: Darstellung und Kritik einer amerikanischen Völkerrechtslehre*, Berlin: Duncker & Humblot, 2000.

³³ M. Koskenniemi, *From Apology to Utopia...*, lk 50.

³⁴ M. Koskenniemi, *The Politics of International Law*, 1 EJIL 1990, lk 7.

³⁵ J. Derrida, *Positions*, tõlk Alan Bass, Chicago: University of Chicago Press, 1972, lk 41.

kontseptuaalne eristus “identiteedi/järjepidevuse” ja “õigusjärgluse” vahel on pealiskaudne:

See omandab sellega seotud õiguslikele suhetele eelneva staatuse. Kuid pole kindel, kas neid kahte on üldse võimalik mõttekalt eristada. (...) Paljas abstraktse riikluse järjepidevus või katkemine tundub normatiivse probleemi erinevate osapoolte õiguste ja kohustuste määratlemisel märksa vähem oluline kui vastava õigusnormi materiaalne ulatus. Tegelikult on staatuse ja õiguse järjekord nüüd ümber pööratud: staatus taandub kõigi domineeriva õiguskorra poolt antud õiguste ja kohustuste summaks. (...) Selle seisukoha järgi on küsimus sellest, kas mõni üksus on “identne” või “erinev” lihtsalt võimalus lühidalt väljendada teatud normide jätkuvat ajalist, personaalset või geograafilist kehtivust muutunud poliitilises olukorras, kus see küsimuse kehtivuse kohta tekkis.³⁶

Professor Koskenniemi kohaselt ei ole abstraktne staatus analüütiliselt kasulik mõtteraamistik:

Vaade, mis eelistab staatust suhetele, mõtleb riiklusest kui iseseisvast kvaliteedist, mis teatud üksustel on olemas *ab initio*, sõltumata nende osalemisest ühiskondlikus elus. Selline lähenemine meenutab vattellikku [st Emer Vattelist tulenevat L. M.] analoogiat, mille kohaselt riigid on isikud suure algustähega, ning nende õiguslikud suhted on nende riikluse laiendused. (...) Idee riigi “identiteedist” kui mingist etteantud ja enne ühiskondlikke suhteid olemasolevast nähtusest tundub nagu üsna nõrkadel alustel seisev poliitiline metafüüsika. Samuti alahindab see seda, mil määral ühe üksuse “riiklus” konstrueeritakse selle suhtluses välismaailmaga ning ei suuda näha seda ulatust, kui võrd rääkimine identiteedist on mõjutatud ühiskondliku poliitika *õigetest põhimõtetest*. (...) Selline analüüs väldib materiaalse staatuse-käsitlusega kaasnevat antropomorfismi, otsekui oleks staatus riigi võõrandamatu “hing”. See võtab kohe käsile õigusteadlaste jaoks tegelikult olulise küsimuse ehk siis enne muudatusi eksisteerinud õiguste ja kohustuste järjepidevuse või katkemise.³⁷

See kriitika toob õnnestunult välja õigusliku staatuse doktriini nõrgad kohad. Kuid professor Koskenniemi väitel, et staatus koosnebki õigustest ning “staatust iseeneses” ei ole olemas, on samuti omad

³⁶ M. Koskenniemi, *The Present State of Research*, Hague Academy, 1996, lk 154.

³⁷ Koskenniemi, *The Present State of Research*, lk 156 ja 157.

nõrkused. Kui tuleb langetada otsus mõnes olulises küsimuses, s.t enne muudatuse eksisteerinud õiguste ja kohustuste kohta, saab ainult staatuse alusel kindlaks teha, *millised* muudatused ja seega ka *millised* õigused ja kohustused tuleb arvesse võtta. Rääkides õiguste ja kohustuste järjepidevusest õigusvastaste anneksioonide puhul või eitades anneksiooni õigusvastasust ja/või õiguste ja kohustuste järjepidevust, väljendab rääkija paratamatult oma seisukohta ka “staatuse” küsimuses. Kuidas teisiti saaks siduda konkreetse nõudmise või seisukoha konkreetse muudatusega? Kui sõltumatut staatuse kontseptsiooni üldse ei oleks, kuidas siis saaks üldse kindlaks teha neid õigusi ja kohustusi, mille järjepidevusest või katkemisest räägitakse?

Kui Koskenniemi väidab, et tema tõlgendus põhineb Mareki teorial, jätab ta tähelepanuta, et lisaks õiguste ja staatuse samasuse rõhutamisele ütleb Marek ka seda, et taastatud riigil on presumptsioon oma õiguste taastamisele. Üheks võimaluseks nende erinevate lähenemiste lõhet ületada oleks väita, et õiguste ja kohustuste jätkuva kehtivuse *presumptioon tähistab* staatust. Ent professor Koskenniemi tundub väitvat, et staatus põhineb ainult nendel õigustel, mis *faktiliselt* tõepoolest taastatakse ja mitte millelgi enamal. Sellisel juhul satuks õigusvastaselt annekteeritud ja taastamisprotsessis olev riik raskesse olukorda: mingil moel eeldatakse tema anneksiooniaelsete õiguste ja kohustuste järjepidevust, kuid samal ajal muudab (mõningate) õiguste *faktilise* taastamise võimatus kahtlaseks järjepidevuse väite enda. Kuidas saab “vastava õigusnormi materiaalne ulatus” otsustada vaidluse tulemuse juhul, kui pooled esitavad vastandlikke nõudmisi, näiteks nagu riigipiiride küsimuses? Endised õigused kas taastatakse või mitte. Kas selle üle otsustamine tuleks jätta täielikult poliitilise protsessi hooleks? Millistel alustel toimiks nende identiteeti loovate õiguste taastamine? Rahvusvaheline õigus teeks vea, kui ta ei esitaks selliste olukordade jaoks üldse mingeid normatiivseid juhiseid.

4. Ettepanek doktriini jaoks: staatus on midagi enam kui õigused ja kohustused

Riikide praktika Balti riikide juhtumil viitab, et riigi järjepidevuse tunnustamises eristatakse kahte tasandit: staatus ja õigused. See läheb lahku professor Mareki teedrajavast teesist, kuid seda “hinda” tuleb maksta, kui tahetakse laiendada fiktsiooni staatuse järjepidevast

edasikestmisest kogu pika anneksiooniperioodi vältel. Saksamaa on tunnustanud praeguste Balti riikide samasust enne II maailmasõda eksisteerinud Balti riikidega, kuid on samas teatanud, et eelistab mitte uuesti kehtestada enne II maailmasõda nende riikidega sõlmitud kahepoolseid lepinguid.³⁸ Professor Koskenniemi järgi ei oleks nende riikide vahelistes suhetes sel juhul mingisugust “identiteeti” enne aastat 1940 eksisteerinud Balti riikidega.

Samal ajal on Saksamaa tunnustanud praeguste Balti riikide samasust enne II maailmasõda eksisteerinud Balti riikidega ning ei ole leidnud, et nende riikide sünnitunnistus pärineb aastast 1991. See näitab, et riigid on oma tunnustamispraktikas pööranud tähelepanu millelegi, mis väljub õiguste ja kohustuste raamidest ning mida võib õigustatult nimetada “staatuseks”. Selle sümboolset iseloomu ei saa ega tohigi eitada. Ent rahvusvaheline õigus on alati sisaldanud õpetuslikke elemente, mis rahuldavad õigustatud ühiskondlikku vajadust sümbolite järele, näit tunnustades rahvusvaheliste väärtegade hüvitamist vabanduse vormis. “Staatuse” tunnustamine ilma õiguste ja kohustusteta täidab sarnast ülesannet — vähemalt kinnitatakse sellega toimunu õigusvastasust. Kui pärast õigusvastast anneksiooni tunnustatakse riigi staatust, tunnustatakse sellega ühtlasi iga riigi kõige olulisemat õigust — õigust olemasolule. Seda ülesannet täites ei ole “staatuse” kui miski, mis väljub konkreetsete õiguste ja kohustuste raamidest, tingimata paljas sõnakõlks — õiguslik kontseptsioon, millel puudub igasugune reaalne tähendus, nagu seda on karikeerinud Alf Ross.³⁹ Pigem tähistab “staatuse” riikide (s.t nende rahva, valitsuse või eliidi) poolt välja kuulutatud identiteetide või “minade” tunnustamist. Ei saa eitada, et riigid on praegu ja ilmselt ka ettenähtavas tulevikus paljude inimeste jaoks “identiteedi peegliks”, nagu on öelnud Brigitte Stern.⁴⁰

Riigi staatuse tunnustamine tähendab ka seda riiki määratlevate elementide järjepidevuse tunnustamist, vastava riigi ajaloolist või rahvuslikku legitimeerimist. Vattellik paralleeli tõmbamine riikide ja isikute vahel võib olla vananenud, kuid tõsiasi, et riigid on paratamatult abstraktsioonid, ei pea tingimata tähendama, et riikidel ja üksikisikutel ei võiks olla õiguslikus mõttes teatud ühisjooni vastavalt

³⁸ Sarnasele seisukohale on asunud Jaapan, Itaalia ja Hiina. Eeldatavasti on selle põhjuseks eelkõige nendes riikides (s.t mitte ainult Balti riikides) aset leidnud fundamentaalsed poliitilised muudatused.

³⁹ A. Ross, *Tû-tû*, 70 Harvard Law Review 1956/57, lk 812–825.

⁴⁰ Vt B. Stern, *How to Regulate Globalization?*, väljaandes: M. Byers (toim), *The Role of Law in International Politics*, Oxford UP, 2000, lk 247–268, 268.

rahvusvahelise õiguse ja siseriikliku õiguse kontekstis, kuna nad on vastavates õigussfäärideks põhilisteks õigust kandvateks isikuteks.

Õigusdoktriini väljakutseks näib olevat Paula Escarameiat tsiteerides, et “õigus peab leidma võimaluse vältida nii kuivaks muutumist, hüljates emotsioonideta kontseptsioone, ning määramatust, hüljates poliitilisi hüüdlauseid.”⁴¹ Escarameia leiab, et õiguslikus mõtlemises on “eesmärgid, ideaalid, unistused liiga väärtuslikud, et nendest võiks lihtsalt loobuda, kuna selline loobumine tähendaks inimkonna kõige suurema mõõdme eitamist.”⁴² Ka õigusvastasele anneksioonile järgnenud riikide taastamise juhtudel on võimalik leida õpetuslikku tasakaalu kuivuse ja poliitiliste hüüdlause määramatuse vahel — selleks tuleb klassikalist käsitlust (nagu selle esitas Krystyna Marek) veidi teisendada. Riikide taastamise juhtudel näitab praktika, et staatuse samasus *on* oluline ka iseeneses ning seda ei tuleks võrdsustada rahvusvaheliste õiguste ja kohustuste summaga. Matthew C. R. Craven, kes lahutab küll riigi “personaalsuse” ja “identiteedi” kontseptsioonid, on õigustatult leidnud, et “identiteet” puudutab esmajoones neid omadusi, mis on subjekti loomuses isikupärased või erandlikud.⁴³ Seega on võimalik riigi identiteeti säilitada isegi siis, kui kõik või paljud selle riigi õigused ja kohustused jäävad taastamata. Sellistel õigusvastase anneksiooni juhtudel on staatuse probleem “jah või ei” küsimus; õiguste ja kohustuste probleem on aga taseme ja määra küsimus. Siin peitub riigi identiteedi taastunnustamise vaieldamatu sümbolism olukorras, kus riigi õigused ja kohustused ei ole jäänud identseteks.

Loomulikult ei tähendaks see, et õigusvastasele anneksioonile järgneva riigi taastamise juhtudel saaks staatuse ja õiguste omavahelise seose täielikult hüljata. Sel juhul oleks meil tõesti juba tegemist palja

⁴¹ P. Escarameia, *Formation of Concepts in International Law. Subsumption under Self-determination in the Case of East Timor*, Lissabon, 1993, lk 106.

⁴² P. Escarameia, *ibid.*, lk 161.

⁴³ M. C. R. Craven, *The Problem of State Succession and the Identity of States under International Law*, 9 EJIL 1998, lk 142–162, 160. (“Termin ‘identiteet’ eeldab, et igal riigil, mis on ühtlasi konkreetse ühiskondlike või õiguslike olemite hulga liikmed, on ka teatavad ainulaadsed omadused, mis eristavad neid üksteisest.”) Sarnaseid mõtteid on väljendanud ka James Leslie Brierly: “Iga riik on unikaalne sellises mõttes nagu pole ükski inimene. (...) Selle ajalugu ja traditsioonid, geograafiline asukoht maailmas ja territooriumi füüsikaline koosseis, selle majanduslik areng, selle poliitilised, strateegilised, kultuurilised ja muud huvid — kõik need asjad on iga riigi puhul isesugused ning ei ole kõigile ühised.” J. L. Brierly, *The Outlook for International Law*, Oxford: Clarendon Press, 1945, lk 41.

sõnakõlksuga ning taastatud riigi “järjepidevus” omaks tõepoolest üksnes ja ainult sümboolset tähendust. Riigi identiteedi tunnustamine abstraktsel staatuse tasandil loob presumptsiooni endiste õiguste taastamise kasuks. Kuid mida pikem ja mõjuavaldavam on olnud vahepealne riigi *de facto* mitteeksisteerimise periood, seda suuremat õigustloovat mõju saab omistada olemasolevatele realiteetidele. Sellest järeldub, et õiguste ja kohustuste taastamise küsimus lahendatakse kahe- või mitmepoolse läbivaatuse käigus, sõltumata staatuse identsusest. Tegemist on — sageli vältimatu — kummardusega põhimõttele *ex factis oritur ius*, kui õiguste ja kohustuste osas võetakse arvesse vahepeal toimunud muutusi. Endiste õiguste taastamine ei toimuks automaatselt. *Restitutio in integrum* jääb niisiis küll läbivaatamise protsessi normatiivseks juhtnööriks, kuid see ei määra absoluutse vääramatusega kõigi varasemate õiguste ja kohustuste “saatust”. Teatud õiguste (isegi kui mõned neist on keskse tähtsusega) katkemine ei tähenda seega veel *a priori*, et kõikuma lööb ka taastatud riigi staatus.

Sellegipoolest tuleb kaitsta teesi, et annekteeriv riik ei tohi anneksioonist kasu lõigata. Näiteks annekteeriva riigi keeldumine oma vastutuse tunnustamisest õigusvastase anneksiooni ajal toime pandud rahvusvaheliste väärtegade eest oleks rahvusvahelise õiguse rikkumine. See on *a fortiori* selge kõigi õigusvastase anneksiooni ajal toime pandud rahvusvaheliste kuritegude suhtes. Kohaldades seda Balti riikide annekteerimisele NSV Liidu poolt, ei ole võimalik väita, et NSV Liit ei olnud õiguslikult vastutav tsiviilisikute massiküüditamise eest, mis kujutasid endast inimsusevastaseid kuritegusid.

Selline eristus staatuse ja õiguste vahel annab paindlikuma võimaluse käsitleda eraldi iga õigusvastase anneksiooni spetsiifilisi asjaolusid. Näiteks Austria juhtumil eksisteerib selle “õiguslik staatus Natsi-Saksamaa 1938. a okupatsiooni järgsel perioodil kuni vabastamiseni liitlasriikide poolt aastal 1945” samaaegselt koos hiljuti loodud üldise heastamisfondiga, mis peegeldab “soovi oma natsionaalsotsialistliku mineviku enesekriitiliseks läbivaatamiseks.”⁴⁴ Nii on üks II maailmasõjas õigusvastaselt annekteeritud riik võtnud endale teatava vastutuse anneksiooni perioodil sooritatud õigusvastaste tegude eest. Teiste sõnadega, õiguslik staatus ei ole täielikult identne õiguste ja kohustustega.

⁴⁴ Vt U. S.-Austria: *Joint Statement and Exchange of Notes between the United States and Austria concerning the Establishment of the General Settlement Fund for Nazi-Era and World War II Claims*, January 2001, 40 ILM 565 (2001), lk 565–566.

Mitmed õigusteadlased on pärast Balti riikide juhtumi analüüsi soovitanud eristada riigi identiteedi/järjepidevuse küsimuses üksteisest staatuse tasandit ja õiguste tasandit.⁴⁵ Balti riigid võisid küll säilitada oma järjepidevuse, kuid selle automaatseks tagajärjeks ei pea olema *restitutio in integrum*. Ning ka vastupidi — asjaolu, et *restitutio in integrum* rakendus oluliste piirangutega, ei tähenda, et järjepidevust ei olnud. Loomulikult tähendab staatuse ja õiguste eristamine riigi identiteedi küsimuses, et fiktsioon tuuakse tagaukse kaudu uuesti sisse. Kuigi see teooria jätab rohkem ruumi poliitikale, on endiselt ohuks, et staatuse samasust toetavad abstraktsed sõnad ei saa katet reaalse tegude näol, s.t puudub valmisolek taastada sellest staatusest tulenevad õiguslikud suhted. Ent teatavad kõrvalekalded põhimõttest *restitutio in integrum* võivad olla hinnaks, mida tuleb paratamatult maksta selle eest, et õigus oleks kooskõlas faktidega. Põgus võrdlus Balti riikide järjepidevuse siseriiklike aspektidega näitab, et tõeline *restitutio in integrum* on pärast sedavõrd paljusid vastassuunalisi arenguid osutunud ka siseriiklikult võimatuks.

5. Balti riikide taastamise siseriiklik analoogia: *restitutio in integrum* pole saavutatav

Juba riikide taastamise siseriiklike aspektide põgus analüüs näitab, et riigi järjepidevuse põhimõtte “puristlik” kohaldamine oli ka siseriiklikus sfääris võimatu. Täpselt samuti nagu olnuks praktiliselt võimatu ja ebamõistlik keelata nõukogude perioodil ümberasunutele õigust paigale jääda, ei olnud üleminekuperioodil võimalik tingimusteta ja ilma eranditeta taastada enne 1940. aastat kehtinud omandiõigusi. Vaatamata kõigile pühalikele kinnitustele riigi järjepidevusest, jäid selle õiguslikud tagajärjed ometi poliitiliste vaidluste objektiks.

Eesti 1992. aasta parlamendivalimistel oli ühe edukama poliitilise partei⁴⁶ hüüdlause: “Eesti tuleb tagasi.” See hüüdlause näitab üsna

⁴⁵ Vt näit M. Lehto, *Succession of States in the Former Soviet Union. Arrangements Concerning the Bilateral of Finland and the USSR*, väljaandes: 4 FYBIL 1993, lk 194–228, 208; M. N. Shaw, *State Succession Revisited*, väljaandes: 5 Finnish YBIL 1994, lk 34–98, 58 (riigi identiteedi väitmine ja selle tunnustamine on üks asi, kuid “sellise taastamise tulemuste tunnustamine on hoopis teine asi.”) T. Annus, *Riigiõigus*, Tallinn: Juura, 2001, lk 23.

⁴⁶ Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei.

elavalt, millise innuga tahtsid Balti rahvad kõrvaldada pealesunnitud nõukogude perioodi jälgi. Kuid algusest peale kõlasid Balti ühiskondades ennistamisnõudele ka olulised vastuhääled. Aastatel 1989–1991 konkureerisid väljastpoolt kohalikku kommunistlikku juhtkonda tulnud “ennistusmeelsed” poliitikud valijaskonna poolehoiu pärast. Nad pidasid tuliseid intellektuaalseid ja poliitilisi vaidlusi mõõdukamate ringkondadega, mis kaitsesid põhimõtet “alustame otsast peale”. Inimeste jaoks, kes olid teinud nõukogude režiimiga koostöö nimel suuremaid kompromisse — kes tegelikult olid selle juba omaks võtnud —, oli loomulikult raske kuulutada vahepealsed aastakümned “okupatsiooni” sildi all sisuliselt olematuks.

Kuigi valdavalt jäid selles vaidluses peale “restitutsionistid”, sai üha selgemaks, et pärast viitkümend ühte teistsuguses tegelikkuses, võõrvõimu ja kollaboratsiooni õhkkonnas veedetud aastat ei saa Balti riigid “tagasi pöörduda” täpselt samasse kohta, kus nad olid eksisteerinud enne 1940. aasta okupatsiooni ja annekteerimist.

Balti riigid rakendasid oma enne 1940. aastat kehtinud siseriiklike õiguslike ja põhiseaduslike normide suhtes valikulist lähenemist. Ainult Läti taasjõustas oma II maailmasõja eelse põhiseaduse, samas kui Eesti ja Leedu otsustasid koostada täiesti uued konstitutsioonid (mis tuginesid küll II maailmasõja eelsetele põhiseadustele, kuid asusid teatud põhiküsimustes nagu võimude lahusus, põhiõigused jne liberaalsemale positsioonile).⁴⁷ Ka suuremat osa ülejäänud II maailmasõja eelsetest seadustest polnud võimalik automaatselt taasjõustada, kuna nad ei vastanud enam ühiskondlikule, poliitilisele ja majanduslikule tegelikkusele. Seetõttu kasutasid taastatud Balti riigid ajutiselt edasi kohalike seadusandlike organite poolt nõukogude okupatsiooni ajal vastu võetud seadusi, ehkki formaalselt need endised nõukogude seadused kõigis kolmes vabariigis küll teisendati.⁴⁸ Nüüdseks on suurem osa praegu kehtivatest seadustest vastu võetud viimase

⁴⁷ Ingliskeelset analüüsi vt C. Taube, *Constitutionalism in Estonia, Latvia and Lithuania. A Study in Comparative Constitutional Law*, Uppsala: Justus Förlag, 2001, lk 46 jj.

⁴⁸ Vrd U. Ziehen (1962), kes selgitab ratsionaalset käitumist sellise *Annexionsbesetzung*’i korral. “*Kuigi need abinõud on õigusvastased, kuna nad rikuvad rahvusvahelise õiguse anneksioonikeeldu ning sekkuvad ilma õigusliku aluseta teise riigi riigiõigustesse, lepitaakse piiratud ulatuses ka nende tagajärgedega sel teel, et ka pärast kannatanud riigi taastamist käsitletakse õiguslikult kehtivana teatavaid okupatsioonivõimu poolt välja antud eeskirju, abinõusid ja otsuseid. Selles on otsustaval kohal veendumus, et oleks ebareaalne ja praktiliselt teostamatu vaadelda vallutatud piirkonnas õiguserikkujate poolt efektiivselt kehtestatud valitsuskorraldust, reaalselt jõuwahekorra kui olematut...*” lk 95–96.

aastakümne jooksul (ja mitte “taastatud” enne aastat 1940 kehtinud õiguskorrast).⁴⁹

Üks kõige vastuolulisemaid ja kesksemaid küsimusi on olnud enne aastat 1940 kehtinud omandiõiguste taastamine. Kõik endised Kesk- ja Ida-Euroopa kommunistlikud riigid otsustasid läbi viia riigivara (taas)erastamise.⁵⁰ Samas lahendati probleem, kuidas riigivara eraomandisse üle anda, erinevates riikides erinevalt. Üks põhilisi vaidluskohti oli see, kas tagastada vara selle endistele omanikele (või nende pärijatele) või eelistada neid, kes olid seda vara kommunistliku režiimi ajal kasutanud ja teinud seda mõnikord *bona fides*. Mõnede oluliste eranditega kasutati üldpõhimõttena siiski kommunismieelsete omandiõiguste taastamist.

Kuid aeg-ajalt tasakaalustati endiste omandiõiguste taastamist mitmete oluliste piirangutega. Neid peeti vajalikuks, et vältida ühiskondlike konfliktide süvenemist ja tulla toime konkreetsete olukordadega. Näiteks piirasid Balti riikide parlamendid ajutiselt majo-omanike õigust nõuda üüri enne aastat 1940 valminud majade üürnikelt (“üüri piirmäärad”). Mõistetavalt tekitas selline lahendus omanikes rahulolematust. Sellegipoolest kehtestasid Balti riikide parlamendid tagastatud hoonetele seesugused üüripiirangud, s.t antud poliitilises kontekstis järeldasid taastatud riigid, et sellised meetmed on ajutiselt vajalikud.

Kokkuvõttes näitab selline siseriiklik praktika, et “puhas” või tingimusteta *restitutio in integrum* pärast pikaajalist teistsuguses ühiskondlikus, majanduslikus ja poliitilises tegelikkuses viibimist ei olnud soovitav ega võimalik. Paljudel juhtudel oleks seesugune “ajalooratta tagasikeeramine” läinud vastuollu terve mõistusega. Nõukogude võimu perioodil aset leidnud muutusi polnud võimalik eirata. See siseriiklik paralleel võib olla kasulik ka riigi järjepidevuse rahvus-

⁴⁹ Vrd varem käsitletud Tšehhoslovakkia juhtumiga (1939–1945). 3. augustil 1944 välja antud presidendi dekreet (mis ratifitseeriti vabastatud Tšehhoslovakkias 19. detsembril 1946) kuulutas kõik Saksa okupatsiooni perioodil vastu võetud seadused õigustühiseks, sätestades, et üleminekuperioodil “*tuleks okupatsiooniperioodi seadusesätteid lugeda kehtivaks juhul, kui nad ei olnud vastuolus põhiseaduse demokraatlike printsiipidega ning lisaks ei puudutanud karistusseadust ega -menetlust ega perekonnaseadust.*” Vt 4 F.R.U.S. 537–543 (1945).

⁵⁰ Vt üldiselt C. Tomuschat (toim), *Eigentum im Umbruch. Restitution, Privatisierung und Nutzungskonflikte im Europa der Gegenwart*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz und Verlag Österreich, 1996. Kriitilist käsitlust “restitutsiooni” ideoloogia mõjust Eesti põllumajandusele vt I. Alanen, *Eesti põllumajanduspoliitika ja võitlus kollektiivmajandite saatusel pärast*, Akadeemia 11 (2000), lk 2159–2300.

vaheliste aspektide analüüsis. Kuigi tingimusteta *restitutio in integrum* ja näiteks täielik keeldumine kodakondsusõiguste laiendamisest Eestis ja Lätis oleks olnud õiguslikult “puhas” lahendus (võimalus), ei olnud see vastuvõetav täpselt samadel põhjustel, miks osutus võimatuks kõigi enne aastat 1940 kehtinud omandisuhete taastamine.

6. Järeldused

Täpselt samuti nagu õigusvastaste olukordade mittetunnustamine peab võtma arvesse “inimlikku vajadust”,⁵¹ ei saa õigusvastaselt annekteeritud riigi õiguskorra taastamisel eirata anneksiooni ajal toimunud muutusi ega ka inimlikke vajadusi. Seetõttu näitab Balti juhtum, et põhimõtet *ex injuria ius non oritur* tasakaalustab taastamise protsessis vastupidine põhimõte *ex factis oritur ius*. Põhimõtte *ex factis oritur ius* tähtsust selgitab vajadus poliitilise muutuse (aktsepteerimise) järele. Normatiivsete standardite kohaldamist tasakaalustavad võimupoliitika poolt loodud tingimused. Kui riik on olnud annekteeritud sedavõrd pikka aega nagu Balti riigid, ei ole võimalik kohaldada põhimõtet *restitutio in integrum* ranges tähenduses. Viimase aja riikide praktika ja kirjanduses esitatud arvamused näitavad, et taastatud riigi staatuse ja õiguste vahel on hakatud tegema teatavat eristust. Riigi identiteet/järjepidevus ei tähenda õiguste ja kohustuste samasust, kuigi taastatud riigi nõudmised endiste õiguste taastamiseks või mittetaastamiseks jäävad nende õiguste läbivaatamise protsessis oluliseks juhtnööriks, mis loob presumptsiooni õiguslike suhete taastamise kasuks. Seega ei õõnesta asjaolu, et Balti riikide puhul ei kohaldata põhimõtet *restitutio in integrum*, Eesti, Läti ja Leedu riikliku järjepidevuse põhimõtet. Niisiis on õigusvastaselt annekteeritud riikide järjepidevus “piiratud” (Brownlie) või dunaamiline järjepidevus selles mõttes, et see ei pruugi kajastada kõigi anneksioonielsete õiguslike suhete täielikku järjepidevust.

⁵¹ *Namibia Opinion*, ICJ Reports 1971, lk 16 (56 § 126).

**3. OSA. NORMATIIVSUSE JA
VÕIMU VAHEL: BALTI JUHTUMI
TÄHENDUS RAHVUSVAHELISELE
ÕIGUSELE**

7. PEATÜKK. BALTI KAASUS JA ÕPPETUNNID TEISTEST JUHTUMITEST

1. Sissejuhatus

Käesoleva uurimuse esimeses osas kinnitasime normatiivsete kaalutluste triumfi õigusvastaselt kehtestatud faktide üle, kasutades deduktiivset lähenemist, s.t rakendades üldisi õiguskontseptsioone ühele konkreetsele juhtumile. Nii nagu kõiki õigusliku uurimistöö üksikmeetodeid, peab ka deduktiivset meetodit täiendama teiste meetoditega. Christian Tomuschat on osutanud deduktiivse arutluse ohtudele: seda “on lihtne liialt pingule tõmmata ja isegi kuritarvitada. Rahvusvahelise õiguse uurijad võivad lihtsalt ‘leiutada’ mõne alusprintsibi, millest nad siis teevad konkreetseid järeldusi.”¹ *Ex injuria ius non oritur* võib samuti osutada selliseks väga avaraks printsübiks, mis on avatud ületõlgendamisele. Käesoleva uurimuse varasemates peatükkides, mis puudutasid legaalsete õiguste taastamist, viis põhimõtte *restitutio in integrum* kohaldamise vaatlus juba avastuseni, et esineb lahknevus (vaieldava) üldreegli ning vaadeldavate juhtumite faktide vahel. Siinkirjutaja pakkus selle ebakõla lahendamiseks välja, et üldreegli tõlgendust tuleks viimase aja riikide praktika alusel veidi muuta. Sellega võeti kasutusele juba induktiivne lähenemine. Käesolevas viimases peatükis võib olla kasulik uurida Balti juhtumi õppetunde lähemalt induktiivse meetodi abil.

Põhiküsimus on siin: millised üldised ideed on rahvusvahelises õiguses kinnistunud koos Balti kaasusega? Millist teavet pakub Balti juhtum rahvusvahelise õiguse normide ja arengute kohta? Mida arvata poliitika mõjust, mis mängis Balti kaasuse kujunemisel olulist rolli, nagu me eelnevalt näitasime? Kui palju jääb siin ruumi rahvusvahelisele õigusele? Seega võib olla abiks, kui võtta taas

¹ Vt C. Tomuschat, *Obligations Arising for States without or against their Will*, väljaandes: 241 RCADI 1993, lk 199–374, 303.

kasutusele induktiivne lähenemine ning võrrelda Balti riikide olukorda teiste oluliste paralleeljuhtumitega.

Nagu me järgnevalt näeme, tundub riikide praktika olevat viimasel ajal võtnud normatiivsema suundumuse, kinnitades, et Balti juhtumi tulemus ei olnud vaid puhtjuhuslik või "poliitiline" fiktsioon. Ent iga kord, kui rahvusvaheline kogukond püüab vastu seista õigusvastaselt tekitatud faktide tõmbele, märkab ta, et ka rahvusvaheline õigus ei saa faktide jõudu täielikult eitada.

2. Õigusvastane anneksioon ja riigi järjepidevus

Vastavalt ühele viimasel ajal rahvusvahelises tavaõiguses kristalliseerunud reeglile on rahvusvaheline kogukond kohustatud keelduma õigusvastaselt toime pandud anneksioonide tunnustamisest. Eelnevalt on juba räägitud ÜRO peassamblee 1970. a sõbralike suhete deklaratsiooni sõnastusest. Mittetunnustamise kohustust toetas ka Rahvusvahelise Kohtu otsus Namiibia kohta, kuigi selle kaasusega ei kaasnenud õigusvastast jõu kasutamist teise riigi vastu. Namiibia juhtumi puhul ütles Rahvusvaheline Kohus, et "Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni liikmesriikidel on ... kohustus tunnustada, et Lõuna-Aafrika Vabariigi jätkuv kohalolu Namiibias on õigusvastane ja kehtetu."² Kohus leidis, et "Lõuna-Aafrika Vabariigi valitsuse poolt pärast mandaadi lõppemist Namiibia nimel või temasse puutuvalt tehtud ametlikud toimingud on õigusvastased ja kehtetud."³ Sellega tunnustati kehtetuks Namiibia jätkuvast okupeerimisest tulenev reaalne olukord.

Aastal 1940 ning mõnede õigusteadlaste arvates ka hiljem⁴ oli kolmandatel riikidel põhimõtteliselt õigus valida, kas agressiooni tagajärjel tekkinud uut olukorda tunnustada või mitte tunnustada. Selle tõttu ei olnud riikide praktika ühetaoline ning autoritel oli kombeks rõhutada, et "*teooria ja praktika vahel, mis puudutab rahvusvahelise õiguse vastaselt omandatud territooriumide mittetunnustamist, esinevad*

² Vt *Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970)*, Advisory Opinion, ICJ Reports 1971, p. 54 (§ 118). Vt ka lk 56 (§ 126).

³ *Namibia Opinion*, ICJ Rep. 1971, lk 56.

⁴ W. G. Grewe, *Epochen der Völkerrechtsgeschichte*, Baden-Baden: Nomos, 2. Aufl., 1988, lk 710: "See, kas Stimsoni doktriini põhimõte (...) võib olla muutunud kehtiva rahvusvahelise õiguse osaks, võib (...) tunduda kaheldav."

seega ulatuslikud käärid.”⁵ Täna rikuks riik, mis tunnustaks jõu kasutamise keelu tagajärjel tekkinud olukorda, juba ise rahvusvahelist õigust.⁶

On tõsi, et veel aastal 1970 väljendasid mitmed lääneriigid oma kahtlusi mittetunnustamiskohustuse elujõulisuse kohta.⁷ Seetõttu on vaieldud küsimuse üle, täpselt millistele olukordadele on mittetunnustamise kohustus kohaldatav? On väidetud, et rahva enesemääramisõiguse rikkumisest sündinud olukordade tunnustamisest keeldumise kohustus ei ole veel muutunud rahvusvahelise tavaõiguse osaks.⁸ See probleem kerkis seoses Ida-Timori juhtumiga.

(A) Ida-Timori annekteerimine ja mittetunnustamisega seotud ebakindlused riikide praktikas

30. augustil 1999 toimus Ida-Timoris iseseisvuse küsimuses rahvahääletus, kus 79 protsenti inimestest hääletas iseseisvuse poolt. 25. oktoobril 1999 võttis ÜRO JN vastu resolutsiooni 1272, millega moodustati ÜRO üleminekuvalitsus Ida-Timoris (UNTAET), “et toetada valitsemiseks vajaliku suutlikkuse loomist.” Sellega lõppes sageli äärmiselt vägivaldne olnud Indoneesia ülemvõimu periood Ida-Timoris.

Ida-Timor oli endine Portugali koloonia, kuhu Indoneesia tungis 7. detsembril 1975 ja mille ta annekteeris 17. juulil 1976.⁹ Samuti nagu NSVL ja Balti riikide juhtumil ei aktsepteerinud üks osa rahvusvahelisest kogukonnast Indoneesia väiteid, et ta ei rikkunud jõu kasutamise keeldu ning “kutsuti” sisse. Kuid sarnaselt Balti riikidega

⁵ J. Verhoeven, *La reconnaissance internationale...*, 1975, lk 308.

⁶ Kuid vt A. Cassese, *International Law*, Oxford: University Press, 2001, lk 304.

⁷ Vt. J. Verhoeven, *La reconnaissance internationale ...*, 1975, lk 292. Vt ka H. M. Blix, *Contemporary Aspects of Recognition*, RCADI 1970-II, t. 130, lk 567–703, 662–664.

⁸ Vt. J. Crawford, Legal Counsel for Australia, *Case Concerning East Timor*, ICJ Reports 1995, Public Sitting, CR 95/11, 16 February 1995, lk 45 ja H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 197.

⁹ Vt *East Timor* (Portugal vs Australia), Judgment, ICJ Reports 1995, lk 90. Vt ka J. G. Taylor, *The Indonesian Occupation of East Timor 1974–1989. A Chronology*, London, 1990; H. Krieger (toim), *East Timor and the International Community. Basic Documents*, Cambridge University Press, 1997; P. Escarameia, *Formation of Concepts in International Law. Subsumption under Self-determination in the Case of East Timor*, Lissabon, 1993.

pärast aastat 1940 ei olnud riikide kogukonna reaktsioon annektsioonile ühetaoline.¹⁰ Teiste hulgas tunnustasid ka mitmed lääneriigid vähemalt *de facto* Ida-Timorit kui Indoneesia osa.

Rahvusvahelise õiguse eksperdid on lugenud Indoneesia poolt toime pandud invasiooni ja annektsiooni õigusvastaseks kahel põhjusel: jõu kasutamise õigusvastatus ning Ida-Timori elanike enesemääramisõiguse rikkumine.¹¹ Oma 28. novembri 1977. a resolutsioonis 32/34 lükkas ÜRO peassamblee tagasi "väite, et Ida-Timor on Indoneesiaga ühendatud, kuivõrd sellel alal elavatel inimestel ei ole olnud võimalust vabalt teostada oma õigust enesemääramisele ja iseseisvusele."¹² Rahvusvahelise õiguse uurijate seas on valdav seisukoht, et annektsiooniperioodil ei saanud Indoneesia mingit legaalset valdusõigust Ida-Timorile¹³ ning ida-timorlaste õigus iseseisva riigi loomisele on jäänud muutumatuks. Rahvusvaheline Kohus otsustas aastal 1995, et Ida-Timor on endiselt ennast mitte ise valitsev territoorium ning selle elanikel on õigus enesemääramisele.¹⁴ Kuna aastal 1975 ei olnud Ida-Timor veel iseseisev riik, vaid pigem ennast mitte ise valitsev territoorium või ka "enesemääramisüksus", ei ole antud juhul tegemist riikluse säilitamisega, vaid üksnes juhtumiga, mis on võrreldav jätkuva õigusvastase okupatsiooniga ning oma-riikluse nõude säilitamisega.

Kui Balti riikide puhul toetas mittetunnustamise praktika reeglit, mille kohaselt õigusvastasele jõu kasutamisele järgnenud annektsiooni ei tohi tunnustada, siis Ida-Timori juhtum võis toetada sarnast reeglit, mille kohaselt ei tohi tunnustada ka annektsiooni, mis rikub rahva enesemääramisõigust. Kuid mõned rahvusvahelise õiguse eksperdid

¹⁰ Vt ülevaadet: Krieger, lk xxiv ja xxv ja S. Marks, *Kuwait and East Timor: a brief study in contrast*, väljaandes: International Law and die Question of East Timor, CIIR/IPJET, 1995, lk 174–180.

¹¹ Vt R. S. Clark, *The 'decolonisation' of East Timor and the United Nations norms on self-determination and aggression*, väljaandes: International Law and the Question of East Timor, CIIR/IPJET, 1995, lk 65–102, 73 jj.

¹² Reprinted in Krieger, *East Timor...*, lk 125. Analüüsiks vt T. D. Grant, *East Timor, the U.N. System, and Enforcing Non-Recognition in International Law*, 33 Vanderbilt J. of Transnational Law 2000, lk 273–310.

¹³ Vt näit L. Hannikainen, *The Case of East Timor from the Perspective of jus cogens*, väljaandes: International Law and the Question of East Timor, 1995, lk 103–117, 111 jj. H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip*, lk 471 ja C. Antonoupoulos, *Effectiveness vs the Rule of Law Following the East Timor Case*, 27 Netherlands YBIL 1996, lk 75–111, 77.

¹⁴ *East Timor Case (Portugal vs Australia)*, Judgment of 30 June 1995. ICJ Rep. 1995, lk 105–106, § 37.

on jäänud ettevaatlikuks seoses riikide praktika muutlikkusega ning on esitanud piiratud — või apologetilisi — mittetunnustamise reegli sõnastusi, mis meenutavad Martti Koskenniemi kriitilist tähelepanekut, et “*rahvusvahelise õiguse uurimise peavool (...) toimub kurioosel kombel ad hoc. See rõhutab iga tulemuse sõltuvust kontekstist, õonestades sellega oma väidetavat universaalsust ja erapooletust.*”¹⁵

Viisteist aastat tagasi kasutas professor Jochen Abraham Frowein kahte piiravat määratlust, väites, et “jõu kasutamise tulemusel toimunud territoriaalseid muudatusi peetakse tänapäeva rahvusvahelises õiguses *üldjuhul* õigusvastaseks ning *enamikul juhtudel* ei tunnustata.”¹⁶ Kuigi erakorraliste asjaolude puhul võib ettevaatus olla veel põhjendatud, on Lõuna-Rodeesia juhtumil ning Iisraeli poolse Ida-Jeruusalemma ja Golani kõrgendike¹⁷ anneksiooni puhul kasutatud mittetunnustamispraktika järginud 1970. a sõbralike suhete deklaratsiooni vaimu. Seega on riikide praktikas tugevaid märke *opinio iuris*’e olemasolust: mittetunnustamiskohustus on muutunud rahvusvahelise tavaõiguse reegliks.¹⁸ Õigusvastaste olukordade mittetunnustamine on riikide kogukonnas muutunud “organiseerituks” ja kollektiivseks — seda kasutatakse rahvusvahelise *ordre public*’i tagamiseks.¹⁹ Rahvusvahelise kogukonna tegevuse kollektiivsus sellistel puhkudel on oluline samm ning Heike Kriegeri arvates isegi eeltingimus, mis aitab vasturääkivusteta säilitada “jätkuva (mitte)eksistentsi” fiktsiooni.²⁰

Vastavalt RÕK-i artiklitele riikide vastutusest,²¹ mis võeti vastu teisel lugemisel 3. augustil 2001, on riigid kohustatud “mitte tunnustama selliste olukordade õiguspärasust, mis on tekkinud tõsise rikkumise tagajärjel artikli 40 tähenduses, ega osutama oma abi sellise olukorra säilitamiseks” (artikkel 41). Mittetunnustamiskohustuse

¹⁵ Vt M. Koskenniemi (toim), *International Law*, lk xx.

¹⁶ Vt J. A. Frowein, *Non-recognition*, EPIL 10, 1987, lk 314–316, 315 (kaldkiri lisatud).

¹⁷ Vt Ida-Jeruusalemma kohta: UN Doc S/Res./252 of 21.5.1961, Golani kõrgendike kohta: S/Res/497 of 17.12.1981.

¹⁸ Vrd V. Gowlland-Debbas, *Collective Responses to Illegal Acts in International Law*, 1990, lk 284 jj. Vt näit kohtunik Skubiszewski, dissenting opinion, East Timor, Judgment, ICJ. Reports 1995, lk 224, 261 jj. §§ 122–133. Vt ka *Conference of Yugoslavia Arbitration Commission*, Opinion No. 3 of January 11, 1992, 31ILM 1992 lk 1488, lk 1499–1500. Vt ka G. Z. Capaldo, *Le situazione territoriali illegitime nel diritto internazionale*, Napoli: Editoriale Scientifica, 1977, lk 130 jj.

¹⁹ Vrd J. A. Frowein, *Reactions by not Directly Affected States to Breaches of Public International Law*, 248 RCADI 1994, lk 345–437, 431.

²⁰ H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, 2000, lk 256 ja 416.

²¹ Vt A/CN.4/L602/Rev.I, 26 July 2001.

kirjeldamiseks on öeldud, et see on “varane mudel *erga omnes* kohustuse rikkumise tagajärgede kohta.”²²

(B) Riigi järjepidevus kui anneksiooni õigusvastasuse paratamatu tagajärg

Millised tagajärjed tulenevad õigusvastaselt annekteeritud riigi kui subjekti staatuse mittetunnustamisest? Kui RÕK kodifitseeris riikide õigusjärgluse teistes küsimustes peale lepingute, arutas see ka riikide suveräänsuse taastamist ning kiitis heaks eriraportöör Bedjaoui teesi, et õigusvastaselt kaotatud suveräänsuse korral ei kaota riik oma staatust õigussubjektina.²³

Hiljem on reeglit, et õigusvastane anneksioon ei kustuta annekteeritud riigi staatust õigussubjektina, kinnitatud pärast Kuveidi okupeerimist Iraagi poolt 1990. aasta augustis.²⁴ ÜRO julgeolekunõukogu kutsus riike üles mitte tunnustama “ühtegi okupeeriva riigi poolt moodustatud režiimi” ning väljendas oma “suurt muret” selle üle, et Iraak kuulutas välja “täieliku ja igavese liitumise” Kuveidiga. Julgeolekunõukogu deklareeris, et “Kuveidi annekteerimine Iraagi poolt ei oma mingit õiguslikku kehtivust mistahes vormis ega mistahes ettekäändel ning seda loetakse kehtetuks ja õigustühiseks.”²⁵ Hilisemas resolutsioonis määratles Julgeolekunõukogu, et Kuveit on jätkuvalt Iraagi poolt okupeeritud²⁶ ning märkis, et “Kuveidi suhtes kehtib neljas Genfi konventsioon.”²⁷

ÜRO ja praktiliselt kõik riigid pidasid Kuveidi annekteerimise katset Iraagi poolt *ab initio* õigustühiseks. Kuna Iraagi poolt teostatud okupatsioon ja anneksioon olid õigusvastased, ei mõjutanud need Kuveidi staatust rahvusvahelise õiguse alusel. Seetõttu on Ineta

²² C. Tomuschat, *General Course on...*, lk 105–106.

²³ Eriraportöör Badjaoui pakkus välja erandi riigivara üleandmise kuupäeva osas: “Välja arvatud, kui suveräänsus taastati või vaadeldi tagasiulatavana oma kadumise päevast..., riigivara üleandmise kuupäev on see, mis osas suveräänsus muutus...” toimub *de iure* üleandmislepingu ratifitseerimise teel või seda teostatakse efektiivselt juhul, kui leping puudub. Vt *Annuaire de la Commission du droit international*, 1973, vol. I, lk 149 jj. Vt ka tema 5. raportit: *Annuaire ... 1972*, vol. 2, doc. A/(N.4)259, lk 75.

²⁴ Vt üldiselt B. Stern (sous la dir. de) *Les aspects juridiques de la crise et de la guerre du Golfe*, Paris, Montchrestien, Cahier du C.E.D.I.N. no. 6, 1991.

²⁵ UN SC Res. 662 (1990), 9 August 1990.

²⁶ UN SC Res. 670 (1990), 25 September 1990.

²⁷ UN SC Res. 674 (1990), 13 September 1990.

Ziemele väitnud, et Kuveidi kriis näitlikustab olukorda, kus jõu abil annekteerimise keeld takistab annekteeritud riigi kadumist ning et tänapäeval on see reegel siduv *erga omnes*.²⁸ Samas on realismi koolkonda esindavad analüütikud osutanud, et kiirus ja tõhusus, millega rahvusvaheline kogukond Kuveidi kriisile reageeris, oli muu hulgas tingitud Kuveidi ja sealsete ressursside strateegilisest tähtsusest lääne jaoks ning et näiteks mõni Aafrikas aset leidev anneksioon ei pruugiks leida rahvusvahelises kogukonnas samavõrd otsustavat hukkamõistu. Samas võib viidatud seisukohta vaidlustada selles osas, et isegi kui ükski kolmas riik ei pakuks ennast ÜRO julgeolekunõukogus välja kui mõnes “strateegiliselt vähem tähtsas” regioonis asuva õigusvastaselt annekteeritud riigi vabastaja, on ometi võimalik väita, et õigusvastaselt annekteeritud riigi õiguslik staatus jääks muutumatuks.

Jättes kõrvale riigi järjepidevuse küsimuse, on anneksiooni õigustühisus midagi sellist, mis tänapäeva rahvusvahelises õiguses tuleneb automaatselt jõu kasutamise keelu *ius cogens* iseloomust. Leidub tõendeid selle kohta, et jõu kasutamise keelu kaasnähuna on tekkinud ka üks tavaõiguse reegel, mille kohaselt riik säilitab oma õigussubjekti staatuse, vaatamata õigusvastasele anneksioonile, sarnaselt klassikalisel reeglile, et riigi järjepidevus säilib *occupatio bellica* korral.

Toetades riigi jätkuva olemasolu väidet, loob rahvusvaheline õigus sellega õigusliku fiktsiooni. See ei ole halvustav termin, vaid õiguse projektiivsest olemusest tulenev paratamatu aspekt. Loomulikult on annekteeritud riigi eksistents sootuks erinev “normaalsest” riiklusest, kus riigi valitsus teostab sõltumatut valitsust oma rahva üle kindlal territooriumil. Realistlikult võttes saavad annekteeritud riigid olla ainult “uinunud riigid”. Nende eksistents seisneb ennekõike nende õiguste ja kohustuste edasikestmises. Järjekindel väide riigi kui õigussubjekti jätkuvast olemasolust on ühtlasi ka protest; sellega mõistetakse hukka ja eitatakse seda faktilist olukorda, mis on saavutatud õigusvastaste vahenditega; see on anneksiooni õigusvastasuse automaatne kaasnähe.

Vastavalt Krystyna Mareki tõlgendusele riikide praktikast jätkub õigusvastaselt annekteeritud iseseisev riik kuni oma iseseisvuse taastamiseni eksistentsi kui “ideaalmõiste”:

²⁸ I. Ziemele, *State Continuity and Nationality in the Baltic States*, Dissertatsioon, Cambridge, 1999, lk 34.

Seega seisneb asja tuum selles, et riigi õiguslikku eksistentsi käsitletakse puhtalt ideaalmõistena. See punkt väärrib suurimat tähelepanu. Sest küsimus ei ole välja surnud ja hiljem taastatud riigi imelises elluärkamises, mille korral probleemiks ei oleks riigi järjepidevus, vaid uue riigi loomine. Vastupidi, *punctum saliens* on riigi tegelik õiguslik eksistents füüsilise allasurutuse perioodi *kestel*, sest ainult selline vaade võimaldab rääkida riigi järjepidevusest.²⁹

Miks ja millistel alustel on riikide praktika hakanud tunnustama seesuguseid eemaldumisi Montevideo riikluse toimivust toonitavatest tunnustest? Montevideo tunnuste rangest kohaldamisest loobumist on tavaliselt tunnustatud vaid juhul, kui on esinenud olulisi kaalutlusi, mis puudutavad fundamentaalseid õigusreegleid.³⁰ On märgitud, et oma stabiilsust ja korda tagava funktsiooni täitmiseks on rahvusvaheline kogukond vastu oma liikmete kadumisele, mistõttu õigus peab kaitsma olemasolevaid riike.³¹ Lähtudes eelnevalt analüüsitud arengutest, ei saa siinkirjutaja nõustuda seisukohaga, mis pisendab õigusvastaselt annekteeritud riikide jätkuva olemasolu “poliitilise fiktsiooni” tasemele.³² Need fiktsioonid on poliitilised selles mõttes, et *keik* õiguslikud arengud kajastavad õiguspoliitikat. Kuid nad on ka õiguslikud “fiktsioonid” varem kirjeldatud mõttes. Nad ei ole fiktsioonid, mille poliitikud loovad vastuolus õigusega. Pigem väljendavad nad uuest õigusnormist lähtuvat tõmmet.

Teistel juhtudel keeldub rahvusvaheline kogukond ütlemast, et riigid on langenud kaosesse ja anarhiasse, on olemast lakanud. Christian Tomuschat väidab, et “*Somaalia on muutunud fiktiivseks nähtuseks, kui seda mõõdetakse riigile esitatavate nõuete mõõdupuuga,*” kuid eksisteerivad olulised põhjused, miks Somaalia ei peaks niisama lihtsalt olemast lakkama: “*Rahvusvahelisel kogukonnal on palju lihtsam endaga kaasas kanda poolsurnud meest, väites, et ta on elus ja terve, kui anda välja surmatunnistus, mis toob paratamatult kaasa tüli päranduse pärast.*”³³ Õigusvastase anneksiooni korral eksisteerib ka üliaktiivne

²⁹ Marek, *op. cit.*, lk 552.

³⁰ Vt ka H.-J. Uibopuu, *Gedanken zu einem völkerrechtlichen Staatsbegriff*, väljaandes: C. Schreuer (toim), *Autorität und internationale Ordnung. Aufsätze zum Völkerrecht*, Berlin: Duncker & Humblot, 1979, lk 87–110, 88.

³¹ Vt näit H. Ruiz Fabri, *État (création, succession, compétences). Genèse et disparition de l'état à l'époque contemporaine*, 38 AFDI 1992, lk 153–178, 154–155.

³² Kuid vt H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 175.

³³ Vt C. Tomuschat, *General Course*, lk 110–111. Vt ka Y. Osinbajo, *Legality in a Collapsed State: the Somali Experience*, 45 ICLQ 1996, lk 910.

pärijaks pürgija, kes ainult ootab, et tema õigust pärandile tunnustatakse. Sellisel juhul ei ole küsimus enam selles, mida rahvusvahelisel kogukonnal oleks lihtsam või keerukam teha: vallutaja õiguse tunnustamine võib olla märksa "lihtsam". Kuid see, et rahvusvaheline kogukond ei taha annekteerivale riigile seesugust tunnustust anda ja pigem "kannab kaasas poolsurnud meest", näib vastavat minimaalsele rahvusvahelise solidaarsuse nõudele ning tunnistab, et oma nime vääriv rahvusvaheline kogukond on tõepoolest olemas.³⁴ Kui agressioon on kuulutatud õigusvastaseks, ei saa riike lihtsalt kõrvaldada, ilma et sellele järgneks mingi normatiivne reaktsioon. Mitu korda siis peaks needsamad riigid, mille rahvastik ja arusaam riiklusest on sisuliselt samad, taotlema oma liikmeks võtmist maailma riikide perre?

(C) Teised asjassepuutuvad tegurid lisaks õigusvastasusele? Pretsedentide mõju

Ent ometi tuleb küsida, millised juhtumid vastavad nendele tingimustele, mis on vajalikud riigi jätkuvaks edasikestmiseks õigusvastase anneksiooni korral. Kas Balti juhtumi tulemuse otsustasid õiguslikud asjaolud ja/või õigusvälised tegurid, millel polnud pistmist anneksiooni õigusvastasusega?

See, kas Balti riikide juhtumi "tulemusel" võib olla ka edaspidiseks pretsedendi mõju, sõltub sellest, milline seisukoht võetakse üldiselt rahvusvahelise õiguse suhtes. Poliitikale orienteeritud lähenemine rahvusvahelisele õigusele ("New Haveni koolkond") näib seadvat kahtluse alla võimaluse, et mõni konkreetne juhtum võiks toimida "pretsedendina". Myres McDougal kritiseeris tugevalt traditsioonilist lähenemist rahvusvaheliste õigusnormidele:

See ajab sassi viited vanale ja tõenäolised tulevikuotsused. See ei suuda eristada minevikus tehtud otsust ja eelistust tulevase otsuse suhtes. See ajab minevikutendentsi väljendava ütluse segamini teadusliku uurimusega nendest muutujatest, mis otsust mõjutavad. Asetades

³⁴ "Rahvaste pere liikmed ei saa säilitada oma au, kui nad jätavad iseseisva ja vaba rahva rahvusvaheliste gängsterite või piraatide kätte." P. M. Brown, *Sovereignty in Exile*, 35 AJIL 1941, lk 667.

liigse rõhu minevikus tehtud otsustele, tõkestab see leidlikku lähenemist uute olukordade loomisel.³⁵

Lühidalt väidab McDougal, et iga juhtumi puhul langetatud otsusel on oma kordumatu kontekstiline alus, mistõttu oleks ekslik öelda, et üldised õigusreeglid pakuvad konkreetsetele juhtumitele normatiivseid valmislahendusi. Selline seisukoht on vastuolus positivistliku ideaaliga õiguskorrast, mis peab õigust impersonaalseks ja üldiseks nähtuseks, kus “isikud ja olukorrad on tüüpnäidised, mitte üksiku juhtumid, mida tuleb käsitleda juhtumi enda erilistest tingimustest lähtuvalt.”³⁶ Riigi suktsessiooni ja identiteedi kontekstis on Konrad Bühler hiljuti pannud kahtluse alla “teoreetilise illusiooni, et riigi identiteet on õigusesse puutuv küsimus, mille üle saab *objektiivselt* otsustada.”³⁷

Loomulikult esineb ka Balti riikide juhtumi puhul kontekstilisi elemente. Balti juhtumil olid oma eritunnused — esmajoones seetõttu, et õigusvastane jõu kasutamine oli jäänud sedavõrd kaugele minevikku ning selle hukkamõist riikide kogukonna poolt ei olnud üksmeelne, kuna mitmed riigid ja analüütikud olid peaaegu “unustanud” need ajaloolised ja õiguslikud asjaolud, mille tõttu Balti riigid NSV Liiduga ühendati. Veelgi enam, Balti riikide pikaajalise anneksiooni juhtum sündis osaliselt ka sellest, et rahvusvaheline kogukond ei käsitlenud võrreldavaid olukordi, s.t Saksamaa ja NSV Liidu vallutusi II maailmasõjas, ühetaoliselt ega võrdselt.

Ent siinkirjutaja on eelnevalt väitnud, et Balti riikide juhtumi puhul oli võtmeküsimuseks anneksiooni õigusvastasus, mis tulenes sõjalise jõu kasutamise ähvardamise õigusvastasusest. Sellegipoolest on väidetud, et Balti juhtumi otsustamisel mängisid võrdset rolli nii Balti rahvaste õigus enesemääramisele kui ka NSV Liidu 1940. a jõukasutuse õigusvastasus.³⁸ Samas kinnitab Balti rahvaste õigus

³⁵ M. McDougal, *Some Basic Theoretical Concepts about International Law: a Policy-Oriented Framework of Inquiry*, väljaandes: R. Falk ja S. Mendlovitz (toim), *The Strategy of World Order*, vol. III — *International Law*, New York: World Law Fund, 1966, lk 117.

³⁶ J. L. Brierly, *The Outlook for International Law*, Oxford: Clarendon Press, 1945, lk 40.

³⁷ Vt K. Bühler, *op. cit.*, lk 316. Vt ka lk 318–319: “...teatud marginaalsetel juhtudel muutub rahvusvahelise kogukonna poolt langetatud riigi järjepidevustaotluse tunnustamisotsuse *subjektiivne* tegur tähtsaimaks otsustuskriteeriumiks riigi samasuse küsimuses.”

³⁸ Vrd selle enesemääramisõiguse aspekti küsimuses Balti juhtumil A. Cassese, *Self-determination of Peoples. A Legal Reappraisal*, Cambridge UP, 1995, lk 262.

enesemääramisele, mida NSV Liit oli 1920. a rahulepingutega tunnistanud, veelgi enam, et toime pandud anneksioon oli õigusvastane. Tundub, et Jorri Duursma jätab selle aspekti kahe silma vahele, kui ta vastandab üksteisele enesemääramisõiguse ja anneksiooni õigusvastasuse, väites, et “1940. a anneksioonide mittetunnustamine ei olnud tingimata peamine õiguslik põhjus, mis lubas tunnustada Balti riikide lahkulöömist aastal 1990.”³⁹ Balti rahvaste enesemääramisõiguse rikkumine oli lihtsalt veel üks tegur, mis muutis selle anneksiooni õigusvastaseks.⁴⁰

Rahvaste enesemääramisõiguse tõttu omandas Balti rahvaste mitteleppimine nõukogude võimuga samuti olulise rolli Balti vabariikide säilimisel. Ehkki eksiilis jätkasid tegevust Balti riiklike organite jäänused, olid peamiseks õigusvastaselt mahasurutud riikluse kandjaks siiski Balti rahvad ise. Võimalik, et rahvusvahelise õiguse raames oleks liiga julge väita, et rahvas saab riiklust edasi kanda, isegi kui tal puudub toimiv valitsus.⁴¹ Sellegipoolest on rahvusvaheline õigus riiklusega seotud küsimustes hakanud rahva rolli üha enam tähtsustama.

Täiendavaks kriteeriumiks õigusliku staatuse määratlemisel lisaks põhimõttele *ex injuria ius non oritur*, on taastatud riigi iseenda käsitlus.⁴² Asjaomase riigi enda jõuline kinnitus riiklikust järjepidevusest näib olevat sellise järjepidevuse kinnitamiseks *conditio sine qua non*. Näiteks tänapäeva Moldaavia (varem Bessaraabia), mille NSV Liit aastal 1940 samuti okupeeris ja annekteeris,⁴³ ei ole taotlenud tagasi oma varasemat õiguslikku staatust Rumeenia osana. Sellele vastavalt ei ole rahvusvaheline kogukond talle seda staatust ka omistanud.

Seega peab anneksiooni õigusvastasust toetama ka jõuliselt esitatud järjepidevuse taotlus. Kui mõni nendest aspektidest esineb üksnes nõrgalt, on rahvusvaheline kogukond riigi järjepidevuse tunnusta-

³⁹ Vt. J. Duursma, *Fragmentation and the International Relations of Micro-States. Self-determination and Statehood*, Cambridge UP, 1996, lk 99.

⁴⁰ Vt näit U. S. Congress, House Concurrent Resolution 416, 22 October 1966 (osutades “Eesti, Läti ja Leedu rahvaste enesemääramisõiguse tunnustamisest keeldumisele” ning kutsudes üles “nende õiguste tagasiandmisele Balti rahvastele.”)

⁴¹ Somaalia osas on selle välja pakkunud J.-D. Mouton, *L'État selon le Droit International: diversité et unité*, väljaandes: *L'État souverain à l'aube du XXIe siècle. Colloque de Nancy*, Paris, lk 79–106, 103.

⁴² Fiedler, lk 60–61. Vt “enesemõistmise” kohta ka K. Schmidt, *Gedanken zu Untergang und Entstehung von Staaten in Mittel- und Osteuropa*, 69 *Friedens-Warte* 1993, lk 72–97, 93 jj.

⁴³ Vt Graham, *The Legal Status of the Bukovina and Bessarabia*, 38 *AJIL* 1944, lk 667–673.

misel üsna tõrges. Nii näitab riikide praktika, et tunnustamata jäänud järjepidevuse taotlused üksinda ei suuda omistada taotlejale õiguslikku järjepidevust. Võib-olla on õpetlik võrrelda Balti juhtumi fakte ühe teise riigi samasuse nõudega, mis esitati Balti riikide samasuse/järjepidevuse taotlusega peaaegu samal ajal, kuid leidis riikide praktikas hoopis teistsuguse vastuvõtu. Tegemist on Gruusia juhtumiga.

(i) Gruusia 1921–1991: tunnustamata jäänud riikliku järjepidevuse taotlus

Gruusia, iseseisev Kaukaasia vabariik, on erineva järjekindlusega väitnud, et ta on õiguslikult identne iseseisva Gruusia Demokraatliku Vabariigiga, mis kuulutati välja 26. mail 1918 ning mille Nõukogude Venemaa 1921. aastal okupeeris ja annekteeris.⁴⁴ Viidates 7. mail 1920 Gruusia ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitud lepingule, deklareeris Gruusia NSV ülemnõukogu 9. märtsil 1990, et “*kõgu [Gruusia] territooriumi hõivamine tähendas õiguslikult sõjalist sekkumist (interventsiooni) ja okupatsiooni, mille eesmärgiks oli kukutada olemasolev poliitiline kord, kuna poliitiliselt osutus see faktiliseks anneksiooniks.*”⁴⁵ Ülemnõukogu lisas oma deklaratsioonis, et ta “*mõistab hukka Gruusia okupeerimise ja faktilise annekteerimise Nõukogude Venemaa poolt kui rahvusvahelise väärtuse ning taotleb 7. mail 1920 sõlmitud lepingu rikkumise tagajärgede kuulutamist õigustühiseks ning selle lepingu alusel Nõukogude Venemaa poolt tunnustatud Gruusia õiguste taastamist.*”⁴⁶ Kõige olulisema punktina otsustas Gruusia NSV ülemnõukogu “*alusutada läbirääkimisi Gruusia iseseisva riikluse taastamiseks, sest 30. detsembril 1922 sõlmitud leping Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu*

⁴⁴ K. Korkelia, G. Lordkipanidze, *State Succession in Respect of International Treaties in Post-Independent Soviet Union: Some Reflections on the Status of Georgia*, väljaandes: International Law Journal (Tbilisi State University), Vol. III, 1998, No. I-II, lk 41–50. Huvitaval kombel esitati pärast aastat 1918 väiteid, et iseseisev Gruusia on identne Gruusiaga enne selle võtmist Tsaari-Venemaa koosseisu aastal 1802. Vt O. Nippold, *La Géorgie du point de vue du droit international*, Berne: Bureau de Presse géorgien, 1910. Kriitikat vt Dörr, *op. cit.*, lk 48 ja 226 jj.

⁴⁵ Vt Sakartvelos sabchota sotsialisturi respublikis uzenaesi sabchos utskebebi/the Supreme Soviet Official Gazette of the Georgian Soviet Socialist Republic. 1990, N3 (596), March, Tbilisi, Decree of N52 on Safeguards of the Sate Sovereignty of Georgia, lk 9. N 214-XI S, March 9, 1990. (Tsiteeritud ja tõlgitud Korkelia ja Lordkipanidze artiklis, *ibid.*)

⁴⁶ *Ibid.*

moodustamise kohta on Gruusia suhtes õigusvastane.”⁴⁷ 20. juunil 1990 võttis ülemnõukogu vastu määruse iseseisva riikluse taastamise õigusliku mehhanismi loomise kohta, milles tunnustati “Gruusia õigust 1921. aastal VNSFV valitsuse poolt interventsiooni, okupatsiooni ja faktilise anneksiooni vormis toime pandud 7. mai 1920 lepingu rikkumise tagajärjel kaotatud riikliku iseseisvuse taastamisele.”⁴⁸

Gruusia Vabariigi ülemnõukogu võttis Gruusia iseseisva riikluse taastamise seaduse vastu 9. aprillil 1991. Selles seaduses kinnitati nii praeguse Gruusia samasust aastatel 1918–1921 eksisteerinud Gruusia Demokraatliku Vabariigiga kui ka viimase samasust aastal 1801 Venemaa poolt vallutatud Gruusia riigiga.⁴⁹ Seadus ütleb, et

Gruusia rahvas kaotas Gruusia riikluse, mis pärineb sajandite sügavusest, 19. sajandil Vene Tsaaririigi poolt toime pandud Gruusia annekteerimise ja riikluse kaotamise tagajärjel. Gruusia rahvas ei leppinud kunagi oma vabaduse kaotamisega. Gruusia riiklus taastati iseseisvuse väljakuulutamisega 26. mail 1918. (...)

Gruusia ei ühinenud Nõukogude Liiduga vabatahtlikult ning selle riiklus eksisteerib tänaseni, iseseisvusdeklaratsioon ja konstitutsioon on endiselt õiguslikult kehtivad, sest Demokraatliku Vabariigi valitsus ei kirjutanud alla kapitulatsiooniale ning jätkas oma tegevust emigratsioonis.

28. oktoobril 1990 mitmepoolselt ja demokraatlikult valitud Gruusia Vabariigi ülemnõukogu, toetudes Gruusia elanike üksmeelsele tahtele, mida nad väljendasid 31. mai 1991. a rahvahääletusel, deklareerib ja teatab avalikult Gruusia iseseisva riikluse taastamisest Gruusia 26. mai 1918. a iseseisvusdeklaratsiooni alusel.⁵⁰

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Sakartvelos sabchota sotsialisturi respublikis uzenaesi sabchos utskebebi/the Supreme Soviet Official Gazette of the Georgian Soviet Socialist Republic, 1990, N6 (599), June, Tbilisi, Decree of the Georgian Supreme Soviet concerning Creation of Legal Mechanism of Restoration of Independent Statehood lk 12–13. N 218-XI S, June 20, 1990. Tsiteeritud ja tõlgitud Korkelia ja Lordkipanidze artiklis, *ibid.*

⁴⁹ Vt Sakartvelos respublikis uzenaesi sabjos mier migebuli kanonebisa da dadgenilebesis krebuli/Laws and decrees adopted by die Supreme Council of the Republic of Georgia, Act of Restoration of die Georgian Independent Statehood, N 291, April 9, 1991. Tsiteeritud ja tõlgitud teoses Korkelia ja Lordkipanidze, *op. cit.*, lk 47 jj. Kriitilist käsitlust vt Dorr, *Die Inkorporation...*, lk 48.

⁵⁰ Vt *ibid.* (Sakartvelos...).

1992. aasta otsustas sõjaline nõukogu (Gruusia ajutine valitsus) taaskoostada Gruusia 2. veebruari 1921 põhiseaduse.⁵¹ Ferdinand Feldbrugge hinnangul jäi see otsus pigem Gamsahhurdia valitsuse “poliitiliseks žestiks” kui tegelikuks põhiseaduse muutmiseks.⁵² Kuigi 24. augustil 1995 võeti vastu Gruusia uus põhiseadus, kordab selle preambul 1921. aasta põhiseaduse aluspõhimõtteid.⁵³

Kuid vaatamata Gruusia enda seisukohale, ei ole see riikliku järjepidevuse taotlus leidnud rahvusvahelises praktikas konkreetset tunnustust.⁵⁴ Seega peeti NSV Liidu õiguslikke kohustusi reeglina Gruusia suhtes *mutatis mutandis* endiselt siduvaks.

Miks siis tunnustati riikide samasust Balti juhtumil, kuid mitte Gruusia puhul? See küsimus tuleb esitada eriti arvestades tõsiasjaga, et Balti riikide viiekümne ühe aasta pikkune anneksiooniperiood ei erine põhimõtteliselt Gruusia seitsmekümneaastasest anneksioonist. Kui riik saab säilitada oma riiklust õigusliku fiktsioonina viiekümne aasta jooksul, miks ei peaks see olema võimalik seitsmekümne aasta jooksul?

Ent Gruusia ja Balti riikide juhtumi põhiline erinevus näib seisnevat milleski muus. Miks tunnustasid teised riigid Gruusia anastamist NSV Liidu poolt, kuid mitte Balti riikide anastamist? Kõige kaalukamaks teguriks näib olevat vägivaldse hõivamise õiguspärasus üldise rahvusvahelise õiguse alusel. Loomulikult on praegune Gruusia väitnud õigusega, et Nõukogude Venemaa rikkus oma 1921. a okupatsiooni käigus Gruusia ja Venemaa vahel kehtinud mittekallaleitungi lepingut. Enne seda aastat “olid Gruusial kõik riigile omased tunnused ning seda olid tunnustanud enam kui kakskümmend riiki kõigist sajandi algul eksisteerinud riikidest.”⁵⁵ Kuid samas mängis praktikas olulist rolli see, et Gruusia iseseisvusperiood (1918–1921) oli

⁵¹ Vt Korkelia ja Lordkipanidze, *op. cit.*, lk 47.

⁵² Vt F. J. M. Feldbrugge, *The Law of the Republic of Georgia*, 18 Review of Central and East European Law, 1992, No. 4, lk 372.

⁵³ Vt Korkelia ja Lordkipanidze, *op. cit.*, lk 48.

⁵⁴ Vt C. Gray, YBEL, lk 487. Riikide praktikas omaks võetud seisukoht ütleb, et kõik endised Nõukogude liiduvabariigid, välja arvatud Balti riigid, said NSV Liidu õigusjärglasteks. Vene Föderatsiooni tunnustati NSV Liidu kui riigi jätkajana. Vt näit ILA Helsinki Conference (1996), Aspects of the Law of State Succession, *Rapport preliminaire sur la succession d'états en matière de traités*, lk 13–15. Vt ka L. Love, *International Agreement Obligations after the Soviet Union's Break-up: Current United States Practice and Its Consistency with International Law*, Vanderbilt Journal of Transnational Law, Vol. 26, 1993, lk 394–395.

⁵⁵ Korkelia ja Lordkipanidze, *op. cit.*, lk 48.

liiga lühike, et võimaldada järjepiduse rahvusvahelist tunnustamist. Gruusia iseseisvus ei olnud jõudnud veel kinnistuda, kui Nõukogude Venemaa selle riigi uuesti annekteeris.

Kõige olulisem on aga see, et Nõukogude Venemaa ei rikkunud Gruusia vallutamisega aastal 1921 üldkehtivat normi, mis keelaks jõu kasutamise. Neil põhjustel lükkas rahvusvaheline kogukond tagasi väite, et iseseisev Gruusia riik on rahvusvahelise õiguse subjektina edasi kestnud kogu nõukogude perioodi vältel (1921–1991). Samas ei ole riikide praktika andnud veel selget vastust küsimusele, kas Gruusiat tuleks käsitleda NSV Liidu klassikalise õigusjärglasena selles mõttes, mis puudutab kõigi NSV Liidu lepinguliste kohustuste üleminekut.⁵⁶

Gruusia juhtum näitab, et anneksioonide puhul ei ole riigi järjepidevus kunagi üksnes puhtalt sümboolse staatuse küsimus — kui see oleks nii, oleks aastal 1991 tunnustatud Gruusia samasust endisaegse riigiga samavõrd lihtsalt, nagu seda tehti Balti riikide puhul. Kuna seda ei tehtud, ilmneb sellest, et rahvusvaheline õigus eeldab riikliku järjepidevuse tunnustamiseks siiski teatud oluliste tingimuste täitmist.

(ii) Mittetunnustatud riikliku järjepidevuse taotluste staatus

On selge, et ajaloolise ja praeguse riigi samasuse väitel pole mingeid reaalseid tagajärgi, kui riikide kogukond lükkab selle väite tagasi, tuues põhjenduseks, et anneksioon oli õiguspärane ning teiste riikide hinnangul on endine riik olemast lakanud. Kui teised riigid anneksiooni õiguspärasusele viidates sellised riikliku samasuse taotlused tagasi lükkavad, ei ole seda endist riiki rahvusvahelise õiguse subjektina olemas, vaatamata asjaomase riigi enda väidetele. See kehtib eriti nende varem mainitud ajalooliste näidete puhul, mille korral annekteeritud riigi järjepidevust ei hoidnud alal reegel *ex injuria ius non oritur*. Poola (kolmas) jagamine aastal 1795 võis toonaste või tänaste kõlbeliste seisukohtade järgi olla täpselt samavõrd taunitav

⁵⁶ On huvitav märkida, et Gruusia autorid K. Korkelia ja G. Lordkipanidze viitavad Gruusia 1990–1992. a konstitutsiooniliste aktide järjepidevustaotlusele, kuid väidavad samal ajal, et “Gruusia staatus Nõukogude liidus võiks vastata Viini konventsiooni 16. artiklis toodud äsja iseseisvunud riigi definitsioonile.” Nende kahe — siinkirjutaja arvates vastukäiva — eelduse pinnalt väidavad autorid: “Seega võib vastuväiteks mõnedele endise Nõukogude Liidu õigusteadlastele öelda, et Gruusia staatus erineb teiste liiduwabariikide omast (välja arvatud Balti riigid).” Vt *op. cit.*, lk 48.

nagu Kuveidi annekteerimine Iraagi poolt, kuid tolle aja rahvusvahelise õiguse järgi ei olnud see õigusvastane.

Sellest võib järeldada, et riikide praktikas on samasuse *taotlused* mõnikord rahvusvahelise õiguse aspektist ebaolulised. Selline on näiteks Leedu väide, et ta oli aastatel 1795–1918 “okupeeritud”. Endine Leedu peaminister Kazimiera Prunskiene tegeleb pigem poliitilise retoorika kui rahvusvahelise õigusega, kui ta väidab et “viimase kahe aastasaja jooksul on Venemaa/Nõukogude Liit kaks korda Leedut okupeerinud. Esimene okupatsioon kestis 120 aastat ning lõppes aastal 1918.”⁵⁷

Rahvusvahelistes suhetes pole haruldane, et poliitikud püüavad õiguslikke kontseptsioone venitada ja väärsti kasutada, et saavutada oma poliitilisi eesmärgi. Kaks rahvusvahelise õiguse subjekti ei saa olla samased, kui nendest esimese annekteerimine ei kujutanud endast selget tolle aja rahvusvahelise õiguse rikkumist.

Milline on siis riigi samasuse (ja järjepidevuse) taotluse saatus ja väärtus, kui teised riigid selle *õiguslikel* alustel tagasi lükkavad? Loomulikult ei saa ükski teine rahvusvaheliste suhete osapool “keelata” riigil käsitleda ennast täpselt nii, nagu ta soovib. Siinkohal meenub poliitiliste huvide juhtiv roll riikide järjepidevuse/õigusjärgluse määratlemisel rahvusvahelise õiguse kontekstis.⁵⁸ Kuid selleks, et järjepidevuse väited omaks rahvusvahelistes suhetes ka mingit mõju ja tähendust, peavad need väited leidma riikide praktikas tunnustamist. Lõpuks osutub see tunnustus ise veel üheks riigi samasuse kriteeriumiks.

Kahjuks tuleb õigusliku selguse huvides järeldada, et riigi samasust siseriiklikus (riigiõiguslikus) ja rahvusvahelises mõttes saab käsitleda eraldi.⁵⁹ Riik võib olla siseriikliku õiguse mõttes oma eelkäijaga samane (siin on ainsaks otsustavaks teguriks vastava riigi enda seisukoht),

⁵⁷ Vt K. Prunskiene, *Unabhängigkeit als Option für die Selbstbestimmung — das Beispiel Litauen*, väljaandes: K. Ludwig (toim), *Perspektiven für Tibet. (...)*, München, 2000, lk 91–97, 91.

⁵⁸ Vt ka P. M. Eisemann, *Bilan de recherches...*, väljaandes: State Succession: Codification Tested Against the Facts, Hague Academy, 1996, lk 52: “Olles vastakuti selle sündmusega, töötavad asjassepuutuvad riigid välja juriidilise strateegia, mis on vastavuses nende poliitiliste eesmärkidega. Nende “juriidiline välispoliitika” suunab neid loomulikult kasutama rahvusvahelist õigust pigem endale seatud eesmärkide saavutamiseks kui väidetavalt “objektiivselt” kohaldatavate normide kohaldamiseks.”

⁵⁹ Vt Fiedler, *Staatskontinuität...*, 1970, lk 102 jj ja Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem...*, 1978, lk 38–39 ja 102.

kuid see seisukoht ei pruugi kokku langeda riigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti staatusega.⁶⁰ Rahvusvahelise õiguse subjektidena eksisteeris kommunistliku Venemaa ja Tsaari-Venemaa vahel järjepidevus, kuid sama ei saa öelda Venemaa riigiõigusliku enesemõistmise kohta. Poola kohtud pidasid Poolat pärast aastat 1918 riigiõiguslikult “samaks” riigiks enne aastat 1795 eksisteerinud Poolaga, kuid rahvusvaheline kogukond seda vaadet ei jaganud.

Ehkki riikide endi käsitus oma õigussubjekti staatusest võib rahvusvahelise kogukonna suhtumist tugevalt mõjutada, ei määratle see veel rahvusvahelise õiguse subjekti samasust.⁶¹ Juhtudel, kus samasuse/järjepidevuse taotlus küll esitatakse, kuid ei leia tunnustamist, ei saa rääkida riigi kui rahvusvahelise õiguse subjekti järjepidevusest, vaid riigi ajaloolisest või poliitilisest (kuid mitte õiguslikust) taaselustamisest.⁶² Kui riigi uuestisünnil taastatakse selle poliitiline ja ajalooline kuid mitte õiguslik identiteet, ei ole tegemist riikide samasusega rahvusvahelise õiguse mõttes.⁶³

Gruusia tulemusteta taotlus näitab, et rahvusvaheline kogukond on nõus toetama riigi järjepidevuse fiktsioone vaid juhul, kui seda toetab näiteks jõu kasutamise keelu selge rikkumine ning hilisem anneksiooni mittetunnustamine. Taotlused, mis nendele nõuetele ei vasta, lükatakse tõenäoliselt tagasi, isegi kui ka nende aluseks on märkimisväärne ülekohus. See võib kehtida ka väite kohta, et Balti riikide taastamine omab pretsedendi mõju Tšetšeenias valitsevale olukorrale.

(iii) Juhtum, mis jääb väljapoole Balti pretsedenti: Tšetšeenia

Ühes hiljutises artiklis on Thomas D. Grant uurinud küsimust, kas Balti riikide iseseisvuse taastamine aastal 1991 võiks olla õiguslikuks mudeliks, mida kasutada Vene Föderatsiooni kuuluva Põhja-Kaukaasias paikneva Tšetšeenia puhul.⁶⁴ Tšetšeenia sõjaline konflikt ning 1990ndatel tehtud

⁶⁰ Vt Kelseni, Verdrossi ja Mareki seisukohtade kokkuvõtet: Cansacchi, *op. cit.*, lk 19; Vt ka U. Scheuner, *Die Funktionsnachfolge und das Problem der staatsrechtlichen Kontinuität*, väljaandes: Vom Bonner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung, (Festschrift für Franz Nawiasky), München: Isar Verlag, 1956, lk 9, 12 ja 14.

⁶¹ Vrd Fiedler, *Das Kontinuitätsproblem...*, lk 69.

⁶² Vrd Fiedler, *ibid.*, lk 37.

⁶³ Vrd Marek, *op. cit.*, lk 28 ja 581.

⁶⁴ T. D. Grant, *A Panel of Experts for Chechnya: Purposes and Prospects in Light of International Law*, IX Finnish YBIL 1998, lk 145–248, eriti 204 jj.

katsed saavutada ja kinnistada Tšetšeenia iseseisvust on leidnud meedias laialdast kajastamist. Grant kirjeldab Tšetšeenia tormilist ajalugu, eriti Vene Tsaaririigi laienemist Kaukaasiasse 19. sajandil. Ilmselt oli aastatel 1849 kuni 1856 olemas reaalselt toimiv Tšetšeenia riik, mida juhtis Šamil.⁶⁵ Kuid Euroopas seda riiki ei tunnustatud. Grant näitab, et Tšetšeenia ajalugu nii Vene Tsaaririigi kui ka NSV Liidu koosseisus on tulvil mässudest, vastuhakkudest ja repressioonidest. Isegi nõukogude perioodil jäi Tšetšeenia “NSV Liidu toimiva kontrolli äärealaks”, kus valitses “struktuuride kaksikvõim” — pealispinnal tegutsesid ametlikud struktuurid nagu partei rajoonikomiteed, kolhoosid ja kohtud, kuid “tegelikkuses olid nad kõik üksnes traditsiooniliste islami struktuuride välised vormid.”⁶⁶

Nende faktiliste eelduste pinnalt arutleb Grant, kas Venemaa on üldse kunagi õiguslikult Tšetšeenia omandanud. Grant väidab, et nii nagu NSV Liit ei omandanud kunagi õiguslikult Balti riike, mistõttu nende riiklus säilis, võiks Tšetšeenia iseseisvus(nõue) tugineda samale õiguspõhimõttele:⁶⁷

Võimalik, et Aslan Mashadov tahakski tõestada, et Tšetšeenia omab täpselt sedasama staatust — territoorium, mida kunagi ei ole *de iure* Vene Tsaaririigi koosseisu võetud ning mis seetõttu ei vaja tunnustamist uue riigina. Kui oleks võimalik tõestada, et Tšetšeenia staatus on samasugune nagu Balti riikidel, siis ei muudaks rahvusvaheline kogukond Tšetšeeniat riigina koheldes mingil kombel selle õiguslikku staatust.⁶⁸

Kokkuvõtteks leiab Grant, et kuigi “tundub võimalik, et Vene Tsaaririik ning VNSFV ja NSVL kui selle järeltulijad omandasid Tšetšeenia alade valdusõiguse igamise teel”, ümbritsevad igamise doktriini siiski kahtlused.⁶⁹ Viimase aja arengud rahvusvahelises õiguses võivad tõstatada vajaduse igamise küsimus uuesti läbi vaadata — Venemaa valdusõigus ei pruugi muutunud rahvusvahelise õiguse alusele enam kehtida, s.t Venemaa “kaotas mingil hetkel oma valdusõiguse Tšetšeenia üle.”⁷⁰

⁶⁵ Vt *ibid.*, lk 174–177.

⁶⁶ Vt *ibid.*, lk 184 ja 187.

⁶⁷ Vt *ibid.*, lk 195.

⁶⁸ Vt *ibid.*, lk 204.

⁶⁹ Grant, *op. cit.*, lk 222.

⁷⁰ Grant, *op. cit.*, lk 233.

Samas on üsna kahtlane, kas Balti riikide järjepidevus saaks olla õiguslikuks “mudeliks” Tšetšeenia vastupanuliikumise iseseisvustootlusele. On äärmiselt küsitav, kas Tšetšeenia riiki on üldse kunagi rahvusvahelise õiguse subjektina tunnustatud. Lisaks ei tundu õige panna kahtluse alla igamise kohaldatavust Tšetšeenia ja Venemaa puhul; see oleks pretsedendina ka väga plahvatusohtlik. Venemaa vallutas Tšetšeenia 19. sajandil ning tolle aja rahvusvahelise õiguse alusel ei ole võimalik seda vallutust vaidlustada. Õiguslikult sai Tšetšeeniast Venemaa osa. Kui Venemaa valdusõigust Tšetšeenia üle eitada igamise puudumise alusel, võiks seda õigust samal kombel eitada ka paljudes teistes maailma paikades. Suurem osa riike on käsitletud Tšetšeenia vastuhakku sootuks erinevalt Balti riikide juhtumist aastatel 1989–1991 — õiguslike seisukohtade pinnalt on neid peetud *de facto* vastandlikeks näideteks. Analoogia Tšetšeeniaga näitab veel kord väljakujunenud riikluse ja õigusvastase anneksiooni tähtsust Balti juhtumi lahenduse puhul.

Tšetšeenia olukord tuleb rahvusvahelise õiguse kontekstis lahendada rahvaste enesemääramisõiguse piires. Praeguse rahvusvahelise õiguse kohaselt toetab enesemääramisõiguse olemasolu iseseisva riigi loomist ainult erakorralistes tingimustes. Kuid võttes arvesse teateid Vene sõjaväe poolt Tšetšeenia tsiviilelanike suhtes toime pandud süstemaatilistest ja ulatuslikest inimõiguste rikkumistest, võib väita, et “sisemise enesemääramise” võimalus on ennast ammendanud. Ent kuna me eitasime Balti riikide juhtumi pretsedendiväärtust Tšetšeenia õigusliku staatuse küsimuses, jääb Tšetšeenia küsimuse õiguslike aspektide edasine lahkamine väljapoole käesoleva uurimuse käsitlusala.

3. Lahkulöömine toimivuse põhimõttest ja kartus teostumatute fiktsioonide ees

Teised paralleelsed arengud ja riigi kui subjekti staatust puudutavad kaasused osutavad tõsiasi järele, et riiklust ei saa rahvusvahelises õiguses enam mõista kui lihtsalt “sotsioloogilist fakti.” Seistes silmitsi rahvusvahelise õiguse vastuvaidlematute normidega, on riikide praktika hakanud lahku lööma toimivuse doktriini piiramatust kohaldamisest. Nii nagu riikide kadumise probleemi korral, on rahvusvaheline praktika ka riikide loomise puhul kehtestanud olulisi piiranguid

(Montevideo) “kolme elemendi teooriale”.⁷¹ Moodustised, mis on välja kuulutanud oma riigi, kuid mille tekkimine on toimunud vastuolus enesemääramisõigusega või apartheidide keelustava reeglina, on mitmel korral jäänud tunnustamata kui “riigid” rahvusvahelise õiguse mõttes.

Näiteks Lõuna-Rodeesia oli olemas toimiv valitsus, kuid seda ei tunnustatud riigina, sest selle valitsus oli rikkunud apartheidide keeldu ja enesemääramisõigust.⁷² Enam kui neliteist aastat Lõuna-Rodeesia valitsenud Ian Smithi rassistliku režiimi siseriiklikku toimivust ei ole kunagi eitatud. Kuid toimivuse kaalutlused jäeti kõrvale, et tagada rahvusvahelise kogukonna poolt fundamentaalseks peetava normi kehtestamist.⁷³

Vera Gowlland-Debbas on väitnud, et need neliteist aastat, mille jooksul riigid ei tunnustanud Lõuna-Rodeesia tegelikult valitsevat olukorda, ei rõhutanud legaalsuse jõuetust toimivuse ees, vaid pigem vastupidi — “*kahtlemata just õigusvastase režiimi poolt aastate vältel loodud reaalse olukorra üldine mittetunnustamine oli põhjuseks, et Lõuna-Rodeesia jõudis olukorra lahendamisele lähemale, kui see oleks olnud võimalik muul juhul.*”⁷⁴

Ent toimivuse põhimõtet ei saa eirata ka Lõuna-Rodeesia juhtumil. Selle režiimi *de facto* olemasolu ajal oli rahvusvaheline kogukond huvitatud sellest, et Lõuna-Rodeesia ei jääks täielikult väljapoole rahvusvahelist õigust, vaatamata režiimi õigusvastasusele — pigem võiks seda kirjeldada kui *de facto* režiimi.⁷⁵

Sarnaselt ei pidanud rahvusvaheline kogukond riikideks bantustane — Lõuna-Aafrika Vabariigi omavalitsusterritooriume Transkei, Ciskei, Boputhatswana ja Venda —, sest nende loomine LAV-i

⁷¹ Vt T. Darsow, *Zum Wandel des Staatsbegriffs. Unter besonderer Berücksichtigung der Lehre und Praxis internationaler Organisationen, der Mikrostaaten und der Palästinensischen Befreiungsorganisation (PLO)*, Frankfurt: Peter Lang, 1984, lk 264. Vt ka H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, 2000, lk 176.

⁷² UN SC Res. 217 (1965), 277 (1970), 288 (1970), 328 (1973), 423 (1978), 445 (1979), 448 (1979). Vt lisaks J. Crawford, *The Creation of States...*, 1979, lk 105–106. J. Dugard, *Recognition and the United Nations*, Cambridge: Grotius Publications, 1987, lk 90–98.

⁷³ Vt lisaks V. Gowlland-Debbas, *Collective Responses to Illegal Acts in International Law. United Nations Action in the Question of Southern Rhodesia*, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1990, lk 182 jj.

⁷⁴ V. Gowlland-Debbas, *Collective Responses to Illegal Acts...*, 1990, lk 325. Vt ka V. Gowlland-Debbas, *The Functions of the United Nations Security Council in the International Legal System*, väljaandes: M. Byers, *The Role of Law in International Politics*, Oxford, 2000, lk 277–314, 304.

⁷⁵ Vt H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 203 ja 218.

valitsuse poolt rikkus apartheidi keeldu.⁷⁶ Nende loomisel puudus õiguslik mõju mitte seetõttu, et nad ei olnud toimivad, vaid seetõttu, et nende olemasolu rikkus rahvusvahelise õiguse vastuvaidlematuid reegleid.⁷⁷ Riikide kogukond on hakanud keelduma riigi tunnuste omistamisest moodustistele, mis on loodud sõjalise jõuga ähvardamise keelu tagajärjel. Seetõttu väidab N. L. Wallace-Bruce:

... kui mõni moodustis tekib rahvusvahelisele areenile rahvusvahelise õiguse kohaselt õigusvastaste tegude abil, ei saa selle riiklustaotlusel olla alust, ükskõik kui toimiv see moodustis ka poleks. Rahvusvaheline kogukond ei saa seda riietada legitiimsuse rüüsesse.⁷⁸

Samal ajal väljendavad rahvusvahelise õiguse eksperdid endiselt kahtlusi selle üle, kuivõrd toimivad on sellised fiktsioonid, mis püüavad eirata “sotsioloogilist reaalsust”. Antonio Cassese on seisukohal, et “rahvusvaheline õigus on realistlik õigussüsteem (...), mis põhineb suuresti toimivuse põhimõttel.”⁷⁹ Louis Henkin on väitnud, et Rodeesia juhtum ei tühistanud tavapäraseid, toimivusel põhinevaid riikluse kriteeriume, vaid kujutas endast nendes kriteeriumides tehtud “erandit”. Kuid professor Henkini sõnul “ei tohi selline erand olla pragmaatiline või “realistlik”, vaid on mõeldud täitma praktilist ülesannet, et panna õigust rikkuv riik surve alla ja lõpetada õigusvastane olukord.”⁸⁰ Rahvusvahelise õiguse jaoks näib kõige olulisemaks probleemiks olevat sellise olukorra võimalus, kus kasutusele on võetud fiktsioon ning õigust rikkuvale riigile avaldatakse survet õigusvastase käitumise lõpetamiseks, kuid olukord on sellisel määral kinnistunud, et fiktsioon hakkab paistma ebaefektiivne ja ebareaalne. See omakorda võiks õõnestada vastava rahvusvahelise õiguse reegli usaldusväärust.

Mõnikord on riikide praktika neid kahtlusi ka kinnitanud. Üheks näiteks on Põhja-Küprose olukord. Türgi armee tungis Küprosele

⁷⁶ Vt UN SC Res. 402 (1976). Vt ka J. Dugard, *Recognition and the United Nations*, Cambridge: Grotius Publications, 1987, lk 90–98 ja E. Stabreit, *Der völkerrechtliche Status der Transkei, Ciskei, Bophuthatswanas und Vendas während der Zeit ihrer formellen Unabhängigkeit von der Republik Südafrika*, Frankfurt a.M., 1997.

⁷⁷ J. Dugard, *op. cit.*, lk 131.

⁷⁸ N. L. Wallace-Bruce, *Claims to Statehood in International Law*, New York: Carlton Press, 1994, lk 67.

⁷⁹ A. Cassese, *International Law*, Oxford: University Press, 2001, lk 12.

⁸⁰ Vt L. Henkin, *International Law: Politics, Values and Functions*, RCADI 1989–IV, t. 216, lk 32.

aastal 1974 — Türgi seisukoha järgi selleks, et kaitsta Küprosel elavat türgi vähemust. 15. novembril 1983 kuulutati saare “Türgi” osas välja Põhja-Küprose Türgi Vabariik (PKTV). Ehkki formaalsete tunnuste — territoorium, elanikkond ja toimiv valitsus — järgi võiks PKTV olla riik, ei ole rahvusvaheline kogukond, välja arvatud Türgi, seda tänaseni riigina tunnustanud.⁸¹

Samas ei ole PKTV mittetunnustamine seni veel lõpetanud õigusvastast olukorda. Mõtteavaldused, mis nõuavad poliitilist kompromissi Küprose, Türgi ja Kreeka vahel ning sellega piisava tähelepanu pööramist põhimõttele *ex factis oritur ius*, on muutunud aina häälekamaks. Türgi pidas oluliseks läbimurdeks ning esimeseks sammuks Põhja-Küprose riikluse tunnustamise teel USA president Clintoni 28. septembril 1999 tehtud avaldust, et enne aastat 1974 saarel kehtinud staatust pole võimalik taastada.⁸² Ka õiguskirjanduses on vaieldud selle üle, kas PKTV loomise algne õigusvastasus saab igavesti tõkestada selle piirkonna riigiks muutumist.⁸³

Seega käib “kolme koostisosa teooriast” lahkulöömine õigusvastaselt anekteeeritud riikide huvides ja teiste õigusvastaselt tekitatud olukordade vastu endiselt käsikäes legaalsust õonestava põhimõttega *ex factis oritur ius*. Veelgi enam, õiguslikud arengud ei saa riikluse tunnustamise ja mittetunnustamise küsimustest poliitilist elementi täielikult välja tõrjuda. Mõned riikluse tunnustamise kohta tehtud avaldused tunduvad olevat segu poliitilistest kaalutlustest ja õigusstandarditest. Mõned viimaste aegade praktikas välja kuulutatud “mittefaktilised” kriteeriumid võivad jätta ruumi manipulatsioonideks või isegi võimaldada teatud moodsa imperialismi vorme. 16. detsembril 1991 vastu võetud EÜ suunised uute riikide tunnustamise kohta Ida-Euroopas ja Nõukogude Liidus ei viidanud mingil moel toimivusele, vaid sisaldasid pikka loetelu normatiivsetest nõuetest,

⁸¹ Vt UN SC Res. 541 (1983). (ÜRO JN “... 2. Peab eelpool viidatud deklaratsiooni õiguslikult kehtetuks ning kutsub üles selle tagasivõtmisele; ... 7. Kutsub riike üles mitte tunnustama ühtegi teist Küprose riiki peale Küprose Vabariigi;...”) Vt lisaks K. Chrysostomides, *The Republic of Cyprus. A Study in International Law*, The Hague: Nijhoff, 2000 ning Türgi seisukohta: Y. Altug, *The Cyprus Question*, väljaandes: 21 GYBIL 1978, lk 311–344.

⁸² Vt R. Dwan, *Armed Conflict Prevention, Management and Resolution*, väljaandes: SIPRI YB 2000. Armaments, Disarmament and International Security, Oxford UP, 2000, lk 77–134, 122.

⁸³ H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, 2000, lk 253.

näiteks õigusriiklus, demokraatia ja inimõigused.⁸⁴ Samal ajal meenutas EÜ, et selle “liikmesriigid ei tunnusta moodustisi, mis on tekkinud agressiooni tulemusel.”⁸⁵ Ent teises olukorras ütleb EÜ arbitraažikomisjon Jugoslaavia asjus (nn Badinteri komisjon) oma vastuolulises arvamuses nr 1⁸⁶ endiselt konservatiivsel moel, et “riigi olemasolu või kadumine on faktiküsimus.” Samuti tundub, et Palestiina praegust õiguslikku staatust mõjutavad eeskätt poliitilised tõsiasiad. Vaatamata sellele, et Palestiina rahva õigust enesemääramisele on tunnustatud ning et Palestiina rahvusnõukogu Algieri deklaratsiooniga on 15. novembril 1988 Palestiina riik juba välja kuulutatud, ei saa Palestiinat veel riigiks pidada, kuna sellel puudub toimiv (efektiivset võimu teostav sõltumatu) valitsus.⁸⁷

Rahvusvahelise õiguse ja poliitika keerukaid vastastikuseid suhteid võib täheldada ka juhtumi puhul, mis meenutab kõige rohkem Balti riikide õiguslikku olukorda õigusvastase anneksiooni ajal — Tiibeti annekteerimine Hiina poolt.

(A) Legaalsus ja toimivus Tiibeti puhul

Tiibeti uuema aja poliitilises ajaloos on rabavaid paralleele Balti riikides toimunud arengutega. Ajalooliselt on Himaalaja mägedes asuv Tiibet alati olnud puhvertsooniks Hiina ja India kultuuride vahel.⁸⁸ Tiibeti eksiijuhid ja Hiina juhtkond on vastandlikel seisukohtadel Hiina ja Tiibeti ajalooliste suhete küsimuses. Tiibeti staatust keskajal on raske kui mitte võimatu selgitada selliste mõistete abil nagu näiteks “riigi suveräänsus”, mis töötati välja Euroopas hiliskeskajal. Tundub, et varasematel sajanditel oli Tiibet *de facto* iseseisev moodustis, millel oli Hiina keisriga ainult sümboolne suveräänsus-

⁸⁴ Vt näit teksti 31 ILM 1992, lk 1486. Vt ka J. Charpentier, *Les déclarations des Douze sur la reconnaissance des nouveaux Etats*, R.G.D.I.P., 1992, lk 343–355 ja R. Bieber, *European Community Recognition of Eastern European States: A New Perspective for International Law?*, väljaandes: ASIL Proceedings 1992, lk 374–378.

⁸⁵ Vt *ibid.*

⁸⁶ Avaldatud: R.G.D.I.P. 1992, lk 264–269. Vt ka A. Pellet, *Note sur la Commission d'arbitrage de la Conférence pour la paix en Yougoslavie*, AFDI, 1991, lk 329–348.

⁸⁷ Vt J. Crawford, *Forum: The Algier Declaration on Palestine — The Creation of the State of Palestine: Too Much Too Soon*, väljaandes: 1 EJIL 1990, lk 307–313 ja H. Krieger, *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, lk 161.

⁸⁸ Vt üldiselt A. D. Hughes, *Tibet*, väljaandes: EPIL 4, 2000, lk 858–861.

suhe. On arvatud, et Tiibeti staatus sel ajal meenutas lõtva protektooraati; igal juhul ei olnud tegemist Hiina provintsiaga.⁸⁹ Ajavahemikus 1912 kuni 1950 oli Tiibet *de facto* iseseisev riik.⁹⁰ Iseseisvuse ajal järgis Tiibet isolatsioonilist poliitikat; see oli eraklik riik.

Samas on Hiina alati vastustanud seisukohta, et Tiibet oli iseseisev riik. Hiina ametliku seisukoha järgi on Tiibet alati olnud Hiina osa, omades erinevatel aegadel erineval määral autonoomiat.⁹¹

Kommunistid, kes Mao Zedongi juhtimisel Hiinas võimule tulid, vallutasid Tiibeti 7. oktoobril 1950. Tenzin Gyatso, XIV dalai-laama, otsis teistelt riikidelt tuge ning kirjutas näiteks ÜRO-le, et “... on vähe lootust, et rahule pühendunud rahvas suudaks vastu seista sõdimist õppinud meeste brutaalsele pealetungile, kuid me mõistame, et Ühinenud Rahvaste Organisatsioon on otsustanud peatada agressioonid, sõltumata nende toimumiskohast.”⁹² Ent Tiibeti saadikute püüdlused leida läänest ja ÜRO-st selget toetust jäid edutuks.

Esialgu lubasid Hiina võimud Tiibeti juhtidel formaalselt oma positsiooni säilitada. Ent aastal 1951 teostati Tiibeti formaalne annekteerimine Hiina poolt. 23. mail 1951 sundisid hiinlased Tiibeti esindust Pekingis alla kirjutama Tiibeti rahvakeskvalitsuse lepingule Tiibeti rahumeelse vabastamise meetmete kohta (seda tuntakse ka seitsmeteistkümne punkti lepinguna). See leping ei olnud vabatahtlik ning sõlmiti surve all, mistõttu dalai-laama seda ei ratifitseerinud ega kinnitanud.⁹³ Sellega kaasnenud rikkumiste tõttu on Tiibeti juhtkond pidanud seitsmeteistkümne punkti lepingut õigustühiseks. Aastal 1959 toimus Tiibeti autonoomia täielik üleminek Hiinale; selle ajendiks sai Tiibetis toimunud Hiina-vastane ülestõus. Dalai-laama ja umbes 100 000 tiibetlast olid sunnitud maalt põgenema ning paluma kaitset naabruses asuvalt Indialt ja teistelt riikidelt.

Indias Dharmsalas moodustati XIV dalai-laama juhtimisel Tiibeti eksiilvalitsus — Kashag. Ent teised riigid ei ole seda eksiilvalitsust

⁸⁹ Vt International Commission of Jurists (toim), *The Question of Tibet and the Rule of Law*, Geneva, 1959, lk 83.

⁹⁰ Vt G. Gyaltag, *Das Recht auf Selbstbestimmung aus historischer Sicht*, väljaandes: Ludwig (toim), lk 49–59, 56. Vt ka C. H. Alexandrowicz-Alexander, *The Legal Position of Tibet*, 48 AJIL 1954, lk 265–274.

⁹¹ Vt näit T.-T. Li, *The Legal Position of Tibet*, 50 AJIL 1956, lk 394–404.

⁹² Tiibeti Dalai Laama üleskutsest ÜRO-le, 11. november 1950, UN Doc A/1949, trükitud raamatus M. C. van Walt van Praag, *The Status of Tibet*, lk 337.

⁹³ Vt Int. Com. of Jurists, *The Question of Tibet*, lk 96 ja M. C. van Walt van Praag, *The Status of Tibet. History, Rights, and Prospects in International Law*, Boulder Westview Press, 1987, lk 147 ja 157.

tunnustanud. Pigem vastupidi, peaaegu kõik riigid on väidetavalt “geopoliitilistel põhjustel” tunnustanud Tiibetit kui Hiina osa. Samal ajal on kolmandate riikide suhtumine Hiinasse sageli olnud ebamäärane ja ettevaatlik.⁹⁴ Näiteks USA näib ühelt poolt tunnustavat Hiina õigust Tiibetile, kuid teiselt poolt on ta Hiina poolt Tiibetis toime pandud “agressiooni” ja “invasiooni” hukka mõistnud.⁹⁵ Vaatamata Hiina protestidele, kohtus USA president George W. Bush dalai-laamaga “eraviisiliselt” ja “juhuslikult” Hiina-Tiibeti 17-punkti lepingu sõlmimise 50. aastapäeval. Hiina väitel fikseeris see leping lõplikult Hiina ülemvõimu Tiibetis.⁹⁶ Lisaks on ÜRO peaassamblee korduvalt hukka mõistnud Hiina poolt Tiibetis toime pandud inimõiguste rikkumisi.⁹⁷ XIV dalai-laama on leidnud lääne valitsustes ja rahvusvahelistel foorumitel Tiibeti poliitilistele nõudmistele toetust.

Kommunistliku Hiina valitsejad on rakendanud Tiibetis repressiivseid meetmeid, mida rahvusvahelise õiguse uurijad on pidanud “genotsiidiks”.⁹⁸ Tiibet on muudetud ülimilitariseeritud piirkonnaks; Tiibeti kultuuri ohustab han-hiinlaste sisseränne Tiibetisse riigi toel. Praegusel ajal elab Tiibetis hinnanguliselt 6 miljonit tiibetlast ja 7 miljonit han-hiinlast. Seetõttu annaks igasugune “enesemääramisõigust” väljendav rahvahääletus nüüd juba Pekingile sobiva tulemuse. Valitsusvälised organisatsioonid, näiteks Esindamata Rahvaste Organisatsioon (ERO) ja rahvusvahelise õiguse uurijate komisjon, on kasutanud Tiibetis valitseva olukorra kirjeldamiseks termineid “koloonia”⁹⁹ ja “võõrvõimu all olev rahvas”.¹⁰⁰

Milline on Tiibeti tänane staatus rahvusvahelise õiguse seisukohast? Ehkki see teema on pälvinud rohkesti uurijate tähelepanu,¹⁰¹

⁹⁴ Vt M. C. van Walt van Praag, *The Status of Tibet*, lk 185.

⁹⁵ Vt lisaks van Walt van Praag, lk 186.

⁹⁶ Vt E. Eckholm, *A New Poke in the Eye: China Bristles Over Tibet*, NY Times, May 23, 2001.

⁹⁷ Vt Res. 1353 (XIV) of October 21, 1959, 1723 (XV) in 1961 and 2079 (XX) of December 18, 1965 of the UN GA.

⁹⁸ Vt näit E. Klein, *Die Rolle der Staatengemeinschaft beim Kampf um die Selbstbestimmung für Tibet*, väljaandes: Ludwig (toim), lk 60–76, 71.

⁹⁹ UNPO, *China's Tibet. The World Largest Remaining Colony. Report of a Fact-Finding Mission and Analyses of Colonialism and Chinese Rule in Tibet*, August 1997.

¹⁰⁰ Int. Com. of Jurists, *Tibet: Human Rights and the Rule of Law*, Geneva, 1997, lk 21.

¹⁰¹ Vt näit R. McCorquedale/N. Orosz (toim), *Tibet: The Position in International Law. Report of the Conference of International Lawyers on Issues relating to Self-Determination and Independence for Tibet*, London, 1994; G. Schmitz, *Tibet und das Selbstbestimmungsrecht der Völker*, Berlin: Walter de Gruyter, 1998.

jäävad paljud küsimused lahtiseks. Kuigi Tiibeti suveräänsuse täpse olemuse üle aastatel 1912–1950 on vaieldud, näib suurem osa lääne rahvusvahelise õiguse uurijatest nõustuvat, et Tiibeti vallutamine Hiina poolt aastal 1950 rikkus rahvusvahelises õiguses kehtivat jõu kasutamise keeldu.¹⁰² Michael C. van Walt van Praag on veenvalt selgitanud, et Hiina Rahvavabariik ei saanud omandada legaalselt valdusõigust Tiibeti üle ei sõjalise invasiooni ega sellele järgnenud efektiivse kontrolli abil.¹⁰³ Ta väidab, et rahvusvahelise õiguse mõttes on Tiibeti riik jätkuvalt olemas toetatuna Tiibeti eksiilvalitsuse jätkuvalt olemasolust ja tegevusest:

Valdava osa elanikkonna jätkuv toetus dalai-laamale, aktiivne vastuseis Hiina ülemvõimule Tiibetis, Tiibeti eksiilpoliitika edukas areng ning eksiilvalitsuse tegutsemine on kõik tegurid, mis aitavad kaasa Tiibeti riigi edasikestmisele.¹⁰⁴

Kui tunnistatakse väidet, et enne Hiina sissetungi oli Tiibet iseseisev riik, siis saab ainult järeldada, et Tiibeti puhul kehtivad sarnased õiguslikud kaalutlused, mis kehtisid Balti riikide puhul. Tiibeti olukorras peituv probleem aga on sarnane Balti riikide olukorraga 1970ndatel ja 1980ndatel. Muidugi on võimalik igavesti rõhutada anneksiooni õigusvastasust ja riigi õigusliku staatuse muutumatust, kuid kui õigusvastane olukord näib kestvat sedavõrd kaua ... Eksiilvalitsuse põhiülesandeks on tagada Tiibeti rahva säilimine ja nende põhihuvide kaitse. *Die normative Kraft des Faktischen* on tekitanud Tiibeti juhtides arusaama kompromisside vajalikkusest. Kuni 1970ndateni taotles Tiibeti eksiilvalitsus Tiibetile täielikku iseseisvust. Viimasel ajal aga on dalai-laama sellest nõudmisest taganenud ning on selle asemel soostunud leppima ka Tiibetile reaalse autonoomia andmisega Hiina riigi koosseisus.¹⁰⁵ Aastal 1988 esitas dalai-laama Strasbourgis Euroopa Parlamendile üksikasjaliku Tiibeti autonoomia plaani. Sellegipoolest jätkavad mitmed teised Tiibeti põgenikegrupid Tiibetile iseseisvuse nõudmist.

¹⁰² Vt näit van Walt van Praag, lk 154.

¹⁰³ Van Walt van Praag, lk 187.

¹⁰⁴ Van Walt van Praag, lk 187.

¹⁰⁵ Vt His Holyness XIV Dalai Lama, *Die Zukunft Tibets*, väljaandes: Klemens Ludwig (toim), *Perspektiven für Tibet. Auf dem Weg zu einer Zukunft in Freiheit und Selbstbestimmung*, München: Diamant Verlag, 2000, lk 13–23, 13.

Siiski näib, et paljud riigid, kaasa arvatud ka kõige tugevamad, eelistavad mängida Hiinaga geopoliitilist “kassi ja hiire” mängu ning ei kuuluta Tiibetis valitsevat olukorda ühemõtteliselt õigusvastaseks. Selliste “topeltstandardite” kasutamine võib olla mõistetav reaalspoliitika seisukohalt, eriti kui arvestada Hiina mõjuvõimu ÜRO Julgeolekunõukogu alalise liikmena. Hiinaga Tiibeti küsimuses “konflikti” minek võiks eriti just väiksemate riikide jaoks väga kalliks maksma minna. Selles mõttes on vägagi kainestav Endise Jugoslaavia Vabariigi Makedoonia (FYROM) näide: 1999. a veebruaris kasutas Hiina oma vetoõigust ÜRO-s, et lükata tagasi peasekretäri taotlus ÜRO rahukaitseoperatsiooni pikendamiseks FYROM-is.¹⁰⁶ Suurem osa vaatlejatest pidas Hiina otsust reaktsiooniks üks kuu varem aset leidnud Taiwani ametlikule tunnustamisele FYROM-i poolt.¹⁰⁷ Sellele järgnenud rahvusliku konflikti ägenemine Makedoonias on hästi teada.

Suurematel ja tugevamatel riikidel on realistlikult rohkem võimulisi rahvusvahelist õigust rikkuvale riigile surve avaldamiseks. Kuid väikeste riikide vastutus ei ole jõu puudumise tõttu ometi väiksem. Eriti just need riigid, mille rahvad on hiljuti läbi elanud õigusvastase anneksiooni ning mille nõuded rajanevad rahvusvahelisel õigusel ja õiglusel, peaksid vähemalt taotlema seda, et teiste õigusvastase anneksioonide häiriv tõsiasi püsiks pidevalt rahvusvaheliselt päevakorral. Suurema osa riikide poolt võetud ettevaatlik ja passiivne lähenemine Hiina poolt Tiibetis teostatavale valitsusele ja tegevusele võib olla vastuolus mitte üksnes kaasaegsete rahvusvahelise õiguse normidega, mis puudutavad inimõiguseid, vaid ka normidega, mille sisuks on territooriumi kuuluvuse tunnustamise õiguspärasus.

4. Kokkuvõtvad tähelepanekud

Arutelu Balti riikide õigusliku staatuse üle iseseisvuse taastamisel viis meid teiste asjakohaste juhtumite, näiteks Tiibeti küsimuse analüüsini. Tiibeti annekteerimine Hiina poolt näitab, et õiguslik uurimus õigusvastase anneksiooni tagajärgedest ei tohiks piirduda ainult

¹⁰⁶ UN Press Release SC/6648. 25 Feb. 1999.

¹⁰⁷ R. Dwan, SIPRI Yearbook 2000, lk 83.

minevikuga — Balti riikide annekteerimise lugu on täna tähenduslik teistes olukordades ning on üsna tõenäoliselt tähenduslik ka tulevikus.

Käesolev dissertatsioon töö välja, kuidas põhimõtted *ex injuria ius non oritur* ja *ex factis oritur ius* üksteisele rahvusvahelise õiguse praktikas vastu räägivad ja üksteist täiendavad. Ühelt poolt tahab rahvusvaheline õigus olla normatiivne ning teha lubatud kombel vahet õiguspäraste ja õigusvastaste tegude vahel. Teiselt poolt on normatiivsuse ja õigluse taotlusi rahvusvahelises õiguses alati tasakaalustanud toimivuse põhimõte. See vastuolu on äärmise ja mõnikord lausa häiriva selgusega ilmnenu rahvusvahelise õiguse reaktsioonides õigusvastase jõukasutuse tulemusel toimunud anneksioonidele.

Balti riikide puhul õnnestus põhimõttel *ex injuria ius non oritur* saavutada oma tähtsaim eesmärk. Juba II maailmasõja lõpuks oli rahvusvaheline kogukond tunnustanud õiguspõhimõtet, et õigusvastaselt annekteeritud riik ei lakka rahvusvahelise õiguse subjektina olemast. Balti riikide taastamine kinnitas seda õigusreeglit märksa vastuolulisemates ajaloolistes oludes, kus takistuseks ei saanud ka asjaolu, et õigusvastane olukord oli kestnud pool sajandit. Seega näitab Balti riikide juhtum, et rahvusvaheline kogukond ja rahvusvaheline õigus on teinud veel ühe sammu riikide kaitsmisel õigusvastase anneksiooni eest. Rahvusvahelises tavaõiguses on välja kujunenud reegel, mille kohaselt ei lakka õigusvastaselt annekteeritud riik olemast ning võib seega säilitada oma õigussubjekti staatuse koguni viiekümne aasta vältel. Enne jõu kasutamise ja/või jõuga ähvardamise keeldu möönis rahvusvaheline õigus vägivaldse hõivamise juhtudel, et riik on olemast lakanud siis, kui selle iseseisev valitsus on — mistahes põhjustel — kadunud või ei suuda oma territooriumi üle enam realselt võimu teostada. Praeguses rahvusvahelises õiguses aga võib õigusvastase jõukasutuse tagajärjel annekteeritud riik pikemat aega elus püsida ning jätkata pärast iseseisvuse taastamist sellesama rahvusvahelise õiguse subjektina, kes eksisteeris *de facto* enne anneksiooni.

Viimaste aegade praktika riikluse küsimuses kinnitab Robert Jenningsi tähelepanekut, et “õigus kaldub alati selle põhimõtte poole, et väärtegu ei tohi muuta ega luua legaalseid õigusi.”¹⁰⁸ Balti riikide juhtum illustreerib nähtust, mida on kirjeldatud toimivuse doktriini

¹⁰⁸ R. Jennings, *Nullity and Effectiveness in International Law*, väljaandes: Cambridge Essays in International Law, Essays in Honour of Lord McNair, London, 1965, lk 64–87, 72.

allakäigu esimeste märkidena rahvusvahelises õiguses.¹⁰⁹ Rahvusvaheline õigus peab põhinema toimivuse kaalutlustele, kuid toimivus ei saa olla tähtsam kui rahvusvahelise õiguse kõige fundamentaalsemad sätted — ja seega ühtlasi tähtsam rahvusvahelise õiguse usaldatavusest. Riikluse kontekstis liigub tendents selles suunas, et vaadata üle puhtalt faktipõhiste Montevideo riikluse kriteeriumide range kohaldamine õigusvastaste olukordade puhul.¹¹⁰ Võib nõustuda Obiora Chinedu Okafori tähelepanekuga, et “traditsiooniliselt aeglane rahvusvaheline õigus on hakanud lisama oma otsustesse normatiivseid nõudeid riikide legitiimsuse ja muu kohta.”¹¹¹

Seda muutust rahvusvahelises õiguses ja praktikas saab tõeliselt hinnata vaid ajaloolises perspektiivis. Selle rahvusvahelise *opinio iuris*’e muutuse peaaegu revolutsioonilise olemuse mõistmiseks tuleb mõelda tagasi ajale, mil isegi kõige idealistlikumad rahvusvahelise õiguse asjatundjad, näiteks Walter Schätzel, ei näinud võimalust rahvusvahelise solidaarsuse tekkeks vallutuse ohvritega:

Ennekõike tuleb hoiduda ekslikust järeldusest, et teistel riikidel ja rahvastel on eriline huvi mõne konkreetse rahva rahvuslike nõuete vastu. Neile on tähtsam nende endi rahu ja julgeolek. Tüüpiline on siinkohal Proudhoni ütlus: “*Qu’est-ce que le monde a perdu en laissant périr la Pologne?*”¹¹²

Loomulikult ei taha siinkirjutaja väita, et see, mida filosoofid on nimetanud inimloomuseks, on hakanud aeglaselt muutuma. Kuid rahvusvaheline praktika on muutunud. Riikide praktika analüüs näitab, et kuigi õiguslikud alusetud “riiklikud nõuded” ei tekita ka täna pea mingeid õigusi, eeliseid ega kaastunnet, on rahvusvaheline kogukond hakanud mõistma, et tema eluliseks huviks on teatud *reeglite ja põhimõtete* kaitsmine, mis on vajalikud rahvusvahelises kogukonnas õiguse ja stabiilsuse tagamiseks. Ehkki iga riigi enda mugavus ja julgeolek on jäänud — ja tõenäoliselt jäävad ka edaspidi — selle poliitika kõige olulisemateks kujundajateks (*mourir pour*

¹⁰⁹ Vt ka O. C. Okafor, *Re-Defining Legitimate Statehood...*, The Hague: Nijhoff, 2000, lk 65.

¹¹⁰ Vt sarnaseid järeldusi: T. D. Grant, *Defining Statehood: The Montevideo Convention and its Discontents*, 37 Columbia JTL 1999, lk 403–457, 408 ja 434.

¹¹¹ Vt Okafor, *ibid.*, lk 65.

¹¹² W. Schätzel, *Die Annexion im Völkerrecht*, 1920, korduustrükk aastast 1959, lk 175 (tsitaat: Proudhon, *La guerre et la paix*, 1861, t. I, lk 59).

Dantzig' on endiselt stsenaarium, mida riigid püüavad vältida), tunnistab tänapäeva rahvusvaheline õigus, et ta kaotaks midagi olulist, kui rahvusvaheline kogukond lubaks ühte oma liiget rünnata ja selle annekteerida ilma mingi kollektiivse reaktsioonita.

Ent Balti riikide juhtum näitab sedagi, et ka faktidel on oma jõud, samuti nagu põhimõttel *ex factis oritur ius*. Ehkki riikide praktika toetas siin selgelt riikliku järjepidevuse põhimõtet, on selle põhimõtte kohaldamise tagajärjed olnud märksa vaieldavamad. Praktiliselt sai Balti riikide taastamise puhul põhiküsimuseks, mida peaks reaalselt *tähendama* kinnitus, et need riigid on sõjaeelsete riikide samased ja järjepidevad. Lõppkokkuvõttes ei õnnestunud Balti riikidel saavutada olukorda *restitutio in integrum*: kõiki anneksioonieelse perioodi õigus-suhteid polnud võimalik taastada. Siinkirjutaja on arvanud, et rahvusvahelise õiguse doktriin peaks õigusvastaste anneksioonide juhtumitel liikuma faktidele lähemale ning tooma sisse eristuse ühelt poolt õigusliku staatuse järjepidevuse ning teiselt poolt õiguste ja kohustuste järjepidevuse vahel. Loomulikult eeldab riigi järjepidevus õigusvastase anneksiooni korral ka õiguste ja kohustuste järjepidevust, kuid olukord, kus kõiki anneksioonieelseid õigussuhteid ei õnnestu taastada, ei aseta löögi alla riigi staatust, mis eraldi vaadelduna täidab rahvusvahelises praktikas selgelt sümboolset ülesannet.

Balti riikide õigusliku staatuse küsimusega on kaasnenud olulised poliitilised mõõtmed, mida tuleb samuti mõista, et hinnata korrektselt rahvusvahelise õiguse olemust ning õiguslikke nõudeid riikide “elu või surma” puudutavatel juhtudel. Konflikt ei esine rahvusvahelises õiguses ainult põhimõtete *ex injuria ius non oritur* ja *ex factis oritur ius* vahel. Veelgi dramaatilisem on konflikt nende selgituste vahel, mida esitab rahvusvaheline õigus ja realistlik paradigma, mille kohaselt Balti juhtumi tulemuse määrasid suures osas võimusuhted.

Praktikas on realistlikud kaalutlused üsna sagedased või isegi valdavad. Eesti endine välisminister Toomas Hendrik Ilves on sõnastanud Balti riikide ees seisva dilemma ühe ameerika ütlusega, öeldes: sul võib olla õigus, või sa võid saada, mida sa tahad.¹¹³ Oma suhetes Vene Föderatsiooniga on Balti riigid üha enam, vähemalt oma vaikimise tõttu, sattunud olukorda, kus “neil ei ole õigus”. Siiski ei ole veel selge, kas nad tänu sellele “saavad mida nad tahavad”. Seoses piirilepingutega on Venemaa soovinud, et Eesti ja Läti loobuksid oma senistest seisukohtadest okupatsiooni osas. Sarnaselt on Venemaa

¹¹³ T. H. Ilves, *Eesti välispoliitika minevik, olevik ja tulevik...*, 1998, lk 5.

valitsus suures osas vältinud *Vergangenheitsaufarbeitung*-protsessiga kaasnevat koormat ning ei ole Nõukogude okupatsiooni pärast vabandanud. Vähemalt viimasel ajal ei ole sellist vabandust enam välistatud. Aastast 2001 Venemaa suursaadikuna Eestis viibiv Konstantin Provalov andis ühes intervjuus peaaegu lepliku vastuse, kui temalt küsiti, kas Venemaa kavatseb Balti riikide okupeerimise pärast vabandust paluda: “Aga ajaloolised vaidlused jätame praegu tulevikku. Nagu idamaades öeldakse — kui tahad minna tulevikku, siis sulge hetkeks silmad mineviku ees, kuigi ära unusta midagi.”¹¹⁴ Ent ometi peab rahvusvaheline õigus veel vastama mitmetel fundamentaalsetele küsimustele: näit kas riikide vastutuse põhimõtet on tõepoolest võimalik kohaldada selliste keeruliste ajalooliste juhtumite puhul, millega kaasnevad sedavõrd erinevad ajalootõlgendused ja erinevas suuruskategoorias osapooled.

Louis Henkin on väitnud, et “riikidevahelistes suhetes võib tsivilisatsiooni arengut käsitleda kui liikumist jõu kasutamiselts diplomaatia suunas ja diplomaatialt õiguse suunas.”¹¹⁵ Kuigi rahvusvaheline õigus keelustas jõu kasutamise juba 1930ndatel, ei ole see rahvusvahelistest suhetest veel kadunud. Rahvusvahelise õiguse detsentraliseeritud iseloomu tõttu saab ja peab diplomaatia sekkuma selleks, et olla vahendajaks jõu ja õiguse vahel. Balti riikide annekteerimise ja taastamise analüüs näitab, et arusaamine sellest, kuidas rahvusvaheline poliitika mõjutab rahvusvahelise õiguse reeglite kohaldamist, aitab mõista ka nende reeglite väljavaateid, piire ja jõudu. Riskides käibetõe väljajätlemisega, võib seega väita, et “korrektn” õiguslik seisukoht ei ole ainus tegur, mis otsustab riikide praktika tulemuse.

Sellegipoolest näitab riikliku järjepidevuse kontseptsiooni kohaldamine õigusvastaste anneksioonide puhul, et rahvusvaheline kogukond on järjest tõrjuvam piiramatute toimivuse põhimõtte suhtes, mis omakorda sümboliseerib järjekordset sammu rahvusvahelise õiguse elujõulisemaks muutumise teel.

¹¹⁴ K. Liik, *Vene saadik: tulen meie suhteid parandama*, intervjuu K. Provaloviga, Postimees, 5.01.2001.

¹¹⁵ L. Henkin, *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*, 1968, lk 3.

LISA 1

NSV Liidu kaitserahvakomissari, marssal S. Timošenko ja kindralstaabi ülema, B. Šapošnikovi direktiiv nr. 02622 Punalipulise Balti laevastiku juhataja V. Tributsile 9. juunil 1940.

Allikas: NSVL Punalaevastiku Keskarihiiv¹

Punalipulise Balti laevastiku juhatajale anti käsk (järgneb dokumendi tõlge):

1. Punalipulisel Balti laevastikul (PBL) 10. juunil k.a alates kl 5.00 minna üle Leningradi sõjaväeringkonna juhataja operatiivalluvusse ja 12. juuniks olla valmis täitma lahinguülesandeid viimase juhatusel.
- A. Tagada Tallinna, Paldiski ja Liepaja sadamas asuvate PBL mereväebaaside ja laevade alaline valmisolek.
- B. Leningradi sõjaväeringkonna juhataja juhatusel vallutada baasides asuvad Eesti ja Läti sõjalaevastiku laevad.
- C. Vallutada kaubalaevastik ja ujuvvahendid.
- D. Valmistada ette ja organiseerida dessantide maandamine Paldiskisse ja Tallinnasse, vallutada Tallinna sadamad ja patareid.
- E. Sulgeda Riia laht.
- F. Organiseerida alaline ja kindel piilkonnateenistus: Soome lahel Soome suunas ja Läänemerel Rootsi ning lõuna suunas.
- G. Tihedas koostöös maaväega aidata kaasa Leningradi sõjaväeringkonna väeosade pealetungile Rakvere suunas.
- H. Hävituslennuväe tegevusega mitte lasta Eesti ja Läti lennuvälal lennata Soome ja Rootsi.

¹ NSVL Punalaevastiku Keskarihiiv, fond R-92, nimistu 2s, toimik 671, lehed 1–2. Avaldatud internetis Eesti Vabariigi välisministeeriumi veebilehel aadressil, <http://www.vm.ee/eng/est0day/2000/Directive.htm>, vaadatud 20. novembril 2000.

2. Sõjategevuse alguse täpse aja määrab Leningradi sõjaväeringkonna juhataja.
3. Käesoleva direktiivi laiendamiseks töötada välja PBL-i lahingutegevuse plaan ja esitada see 11. juuniks k.a kinnitamiseks.²

² *Ibid.* Vt <http://www.vm.ee/eng/est0day/2000/Directive.htm>, vaadatud 20. novembril 2000.

LISA 2

Väljavõtted Punalipulise Balti laevastiku juhataja, viitseadmiral Vladimir Tributsi aruandest korralduste täitmise kohta.¹

171. leht. Vastavalt NSVL kaitserahvakomissari direktiivile nr. 02622 9. juunist 1940 oli PBL-ile antud järgmised ülesanded:

1. Vallutada Eesti ja Läti sõjalaevastiku baasides ja merel olevad laevad, vallutada Leedu merelaevastik.
2. Vallutada Eesti ja Läti kaubalaevastik ja ujuvvhendid, katkestada nende riikide omavaheline mereühendus.
3. Valmistada ette ja organiseerida dessantide maandamine Paldiskisse ja Tallinnasse, vallutada Tallinna sadamad ning Naissaare ja Aegna saare patareid, olla valmis Suurupi patarei vallutamiseks maismaalt.
4. Sulgeda Riia laht ning blokeerida Eesti ja Läti rannik Soome lahe ja Läänemere poolt, mitte lastes evakueerida nende riikide valitsusi ning välja vedada sõjaväge ja vara.
5. Organiseerida alaline ja kindel piilkonnateenistus: Soome lahel Soome suunas, Läänemerele Rootsi ning lõuna suunas.
6. Tihedas koostöös maaväega aidata kaasa Leningradi sõjaväeringkonna väeosade pealetungile Rakvere suunas.
7. Hävituslennuväe tegevusega mitte lasta Eesti ja Läti lennuväel lennata Soome ja Rootsi.

172. leht. Operatsioonist võttis osa 120 laeva, sh 1 liinilaev, 1 ristleja, 2 liidrit, 1 suurtükipaati, 7 hävitajat, 5 vahilaeva, 7 baasitraalerit, 18 rasketraalerit, 17 allveelaeva, 10 torpeedokaatrit.

PBL-i õhujõud koosseisus:

8. lennuväebaas — 7 esk. SB ja DB-3
10. lennuväebaas — 64 lennukit MBR-2, SB
10. lennuväepolk — 64 lennukit MBR-2
73. lennuväepolk — 9 lennukit MBR-2
61. hävituslennuväebaas — täies koosseisus peamereväebaasi varustamisel.

¹ Laevastiku keskarhiiv, fond R-92, nimistu 2s, toimik 672, lehed 171–252. Väljavõtted avaldatud internetis aadressil <http://www.vm.ee/eng/estoday/2000/Report.htm>, vaadatud 20. novembril 2000.

176. leht. Läbirääkimiste perioodil ja pärast kokkulepete saavutamist NSVL Liidu valitsuse ning Eesti, Läti ja Leedu valitsuse vahel täitis PBL järgmisi ülesandeid:

A. Katkestati nende riikide omavaheline mereühendus.

B. 1., 2., 3. ja 4. allveelaevabrigaadi allveelaevad ja kergejõudude koondise kerged jõud võtsid oma kohad sisse Läänemerel, s.h Riia ja Soome lahel ülesandega katkestada ühendus mere kaudu ja mitte lasta laevadel ära minna ning vägesid ja vara evakueerida. (...)

F. Suleti Riia laht ning blokeeriti Soome lahe ja Läänemere poolt Eesti ja Läti rand. Eesti ja Läti lennuväelt võeti ära võimalus lennata Rootsi.

179. leht b. Kokku peeti blokaadiperioodi vältel meie laevade ja allveelaevade poolt kinni 52 (Läti, Eesti, Soome, Rootsi) laeva.

251. leht. PBL-i kergejõudude koondis koosseisus ristleja "Kirov", liidrid "Minsk" ja "Leningrad", hävitajad "Gordõi" ja "Lenin" pidas kinni 7 Läti ja 2 Eesti transportlaeva.

252. leht. Transpordilaevade vastuhakkamisel kinnipidamisel tegid ristleja "Kirov", liider "Minsk", hävitaja "Lenin" ja allveelaev S-1 hoiatuslasud, mille järel transportlaevad peatusid.

LISA 3

NSVL kaitserahvakomissari ettekanne nr. 390SS NSVL KP peasekretärile Jossif Stalinile ja välisasjade rahvakomissarile Vjatšeslav Molotovile (täiesti salajane) — 17. juunil 1940.

Allikas: VRSA, f. 4, n. 19, s 71, l 238–238 ob (Tsiteeritud: Mihhail Meltjuhhov, *Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939–1941*, Akadeemia 10 (2001), lk 2074–2095, 2087–2088.)

Pean vajalikuks Baltikumi sõjatandri (*teatr vojennõh deistvii*) kõige kiirema ettevalmistamise tagamise huvides viivitamatult asuda okupeeritud vabariikide territooriumil järgmiste aktsioonide teostamisele:

1. Piir Ida-Preisimaaga ja Läänemere rannik viivitamatult hõivata meie piirivalvewägede poolt, et hoida ära läänenaabri poolt spionaaži ja diversioone.
2. Igasse okupeeritud vabariiki viia üks (esmajärjekorras) NKVD vägede polk sisekorra kaitseks.
3. Võimalikult kiiresti lahendada okupeeritud vabariikide “valitsuste” probleem.
4. Asuda okupeeritud vabariikide sõjavägedelt relvade äravõtmisele ja nende ümberformeerimisele. Võtta ära relvad elanikkonnalt, politseilt ja olemasolevatelt sõjalistelt organisatsioonidelt.
5. Objektide valve, vahi- ja garnisoniteenistus panna meie vägedele.
6. Otsustavalt hakata okupeeritud vabariike sovjetiseerima.
7. Moodustada okupeeritud vabariikide territooriumil Balti sõjaväeringkond staabiga Riias. Ringkonna vägede juhatajaks määrata Kesk-Aasia sõjaväeringkonna vägede juhataja kindralpolkovnik Apanasenko. Ringkonna staap moodustada 8. armee staabist.
8. Ringkonna territooriumil asuda tema sõjatandriks ettevalmistamise tööde juurde (kindlustuste ehitamine, raudteede rööpmelaiuse muutmine, teede ja autoteede ehitamine, laod, tagavarade loomine jm).

Sõjatandri ettevalmistamise plaani esitan täiendavalt.

LISA 4

13. juunil 2000 võttis Leedu Vabariigi parlament vastu *NSV Liidu okupatsioonist tulenevate kahjude hüvitamise seaduse*,¹ mis ütleb järgmist:

Leedu Vabariigi Seim,
kooskõlas

rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud normide ja printsiipidega, samuti II maailmasõja perioodil teistele riikidele ja nende kodanikele tekitatud kahjude eest hüvitise maksmise rahvusvahelise praktikaga,

Leedu Vabariigi Ülemnõukogu/Seimi rekonstituendi resolutsiooniga 4. juunist 1991 “NSV Liidu poolt Leedu Vabariigile ja selle kodanikele aastatel 1940–1990 tekitatud kahju hüvitamise kohta”,

29. juulil 1991 Leedu Vabariigi ja Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi vahel sõlmitud lepinguga riikidevaheliste suhete aluste kohta, milles pooled deklareerivad, et nad on “veenud, et kui Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit kõrvaldab Leedu suveräänsust rikkunud 1940. aasta anneksiooni tagajärjed, on loodud täiendavad tingimused vastastikuse usalduse tekkimiseks kõrgete lepingupoolte ja nende elanike vahel”,

rahva tahtega, mida on väljendatud Leedu Vabariigi kodanike poolt 14. juuni 1992. a rahvahääletusel Vene sõjaväe väljaviimise ja tekitatud kahjude hüvitamise kohta ning nõudega, et “Leedu rahvale ja Leedu riigile tekitatud kahju tuleb kompenseerida”, mis kiideti heaks Ülemnõukogu/Seimi rekonstituendi otsusega 20. juunist 1992,

Helsingi 10. juuli 1992 tippkohtumise deklaratsiooni artikliga 15 ja selle juurde kuulunud Leedu delegatsiooni selgitusega, milles märgitakse, et Leedu poolt kantud kaotuste hüvitamine ja Venemaa okupatsiooniar mee väljaviimine suveräänase Leedu territooriumilt on

¹ Leedu Vabariigi seadus NSV Liidu okupatsioonist tulenevate kahjude hüvitamise kohta, 13. juuni 2000, nr. VIII-I727, Vilnius.

tingimatuks eeltingimuseks okupatsiooni ja anneksiooni tagajärgede kõrvaldamiseks;

võttes arvesse fakti, et rahvusvahelise õiguse kohaselt on Vene Föderatsioon NSV Liidu õiguste ja kohustuste õigusjärglane ning on seda ise tunnistanud Sõltumatute Riikide Ühenduse juhtide nõukogu 21. detsembri 1991 resolutsioonis, Vene Föderatsiooni presidendi B. Jeltsini 24. detsembri 1991 kirjas Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni peasekretärile, Vene Föderatsiooni välisministri poolt 13. jaanuaril 1992 diplomaatiliste esinduste juhtidele edastatud noodis ning teistes dokumentides, samuti fakti, et 23. detsembril 1991 märkis Euroopa Ühendus ja selle liikmesriigid, et “Venemaad loetakse NSV Liidu õigusjärglaseks ning ta hakkab täitma viimase rahvusvahelisi õigusi ja kohustusi”;

märkides, et kuigi Venemaa näitas üles märkimisväärset head tahet ning viis välja oma sõjaväe vastavalt 8. septembril 1992 sõlmitud protseduurile ja tähtaegadele, ei ole ta veel kõrvaldanud kõiki NSV Liidu poolse okupeerimise ja Leedu annekteerimise tagajärgi ning hõivab endiselt Leedule kuuluvat maad ja hoonet Pariisis ning sarnased küsimused on veel lahendamata ka Roomas,

võtab vastu käesoleva seaduse:

Artikkel 1. NSV Liidu poolt Leedu okupeerimisega põhjustatud kahjude perioodid

NSV Liidu poolt Leedu okupeerimisega põhjustatud kahjude perioodid on järgmised:

- 1) NSV Liidu poolne okupatsioon ja kahjud aastatel 1940–1990, kaasa arvatud aastatel 1941–1945 NSV Liidu territooriumile küüditatud ja seal sunniviisiliselt kinni peetud Leedu elanikele tekitatud kahju, samuti NSV Liidu sõjaväe ja repressiivorganite poolt sel perioodil tekitatud kahju;
- 2) NSV Liidu, selle repressiivorganite ja sõjaväe poolt aastatel 1990–1991 tekitatud kahju, samuti NSV Liidu (1992–1993, Vene Föderatsiooni) sõjaväe poolt tekitatud kahju aastatel 1991 kuni 1993.

Artikkel 2. Leedu Vabariigi valitsuse kohustused

Leedu Vabariigi valitsus peab:

- 1) moodustama enne 1. septembrit 2000 Leedu Vabariigi delegatsiooni läbirääkimisteks Vene Föderatsiooniga NSV Liidu okupatsiooniga Leedu Vabariigile tekitatud kahjude hüvitamise küsimuses;
- 2) enne 1. oktoobrit 2000, vastavalt valitsuse 13. veebruari 1996. a otsusega nr 242 heaks kiidetud tööplaanile "Tööplaan Vene Föderatsiooni sõjaväe poolt aastatel 1991–1993 Leedu Vabariigile tekitatud kahjude hindamise kohta" täpsustama ja lõpetama arvutused NSV Liidu okupatsiooni poolt põhjustatud kahjude kohta, kaasa arvatud Leedu kodanikele NSV Liidu okupatsiooni ja selle tagajärgede poolt tekitatud kahjude eest tasumisele kuuluvad väljamaksed, samuti küüditatute ja nende järeltulijate tagasipöördumisega seotud kulud;
- 3) taotlema enne 1. novembrit 2000 Vene Föderatsioonilt NSV Liidu okupatsiooniperioodil tekitatud kahjude hüvitamist, esitades kahjusummade arvutused, samuti teavitades sellest Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni, Euroopa Nõukogu ja Euroopa Liitu ning püüdes pidevalt saada nende organisatsioonide ja nende liikmesriikide toetust NSV Liidu poolt tekitatud okupatsioonikahjude Leedule hüvitamise küsimuse lahendamises;
- 4) alustama läbirääkimisi ning pidevalt püüdlema, et Vene Föderatsioon hüvitaks Leedu rahvale ja Leedu riigile NSV Liidu okupatsiooniga tekitatud kahju;
- 5) koguma Vene Föderatsioonilt NSV Liidu okupatsiooniga tekitatud kahju hüvituseks laekunud summad riigikassas eraldi okupatsioonikahjude kompenseerimise kontole ning eraldama neid vahendeid esmajoones Leedu rahvale küüditamiste, sunnitöö, okupatsioonirežiimi repressioonide ja varakaotusega tekitatud kahjude hüvitamiseks.

Artikkel 3. NSV Liidu poolt küüditatud isikute kodumaale tagasipöördumise fond

Pidades silmas, et 25. jaanuaril 1996 võttis Vene Föderatsioon endale Euroopa Nõukogu ees kohustuse abistada Balti riikidest küüditatud isikuid ja (või) nende järeltulijad oma riiki tagasipöördumisel spetsiaalsete reparatsioon- ja kompensatsiooniprogrammide alusel, moodustab Leedu Vabariik NSV Liidu poolt küüditatud isikute kodumaale tagasipöördumise fondi ning esitab Vene Föderatsioonile taotluse vahendite eraldamiseks, et toetada Leedust küüditatud isikute ja nende järeltulijate kodumaale tagasipöördumist.

Vastavalt Leedu Vabariigi põhiseadise artikli 71 teisele lõikele kuulutan välja käesoleva Leedu Vabariigi Seimi poolt vastu võetud seaduse.

Leedu Vabariigi Seimi esimees

Vytautas Landsbergis

KIRJANDUS

Monograafiad

- Abi-Saab, G., *Les Nations Unies et le Droit International Humanitaire. Actes du Colloque International de l'Université de Genève*, Paris: A. Pedone, 1996.
- Ali Khan, L., *The Extinction of Nation-States. A World without Borders*, The Hague: Kluwer, 1998.
- Allcock, J.B., et al. (ed.) *Border and Territorial Disputes*, 3rd ed., Longman Current Affairs, 1992.
- Ando, N., *Surrender, Occupation, and Private Property in International Law. An Evaluation of US Practice in Japan*, Oxford: Clarendon Press, 1991.
- Annus, T., *Riigiõigus* (Constitutional Law), Tallinn: Juura, 2001.
- Arangio-Ruiz, G., *L'Etat dans le sens du Droit des Gens et la Notion du Droit international*, Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria, 1975.
- Arend, A.C., *Legal Rules and International Society*, New York: Oxford University Press, 1999. Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*, London: Andre Deutsch, 1986.
- Aron, R., *Peace and War: A Theory of International Relations*, translated by R. Howard and A. Baker Fox, Garden City, NY: Doubleday, 1966.
- Барсегов, Ю.Г., *Территория в международном праве. Юридическая природа территориального верховенства и правовые основания распоряжения территорией*, Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958.
- Bedjaoui, M., *La Révolution algérienne et le droit*, Bruxelles: Association internationale des juristes démocrates, 1961.
- Belgrad, E.A., *The Theory and Practice of Prescriptive Acquisition in International Law*, Dissertation at the Johns Hopkins University, Baltimore, 1967.
- Benvenisti, E., *The International Law of Occupation*, Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Biger, G., *The Encyclopedia of International Boundaries*, Jerusalem, 1995. Blix, H.M., *Contemporary Aspects of Recognition*, 130 RCADI 1970, pp. 567–703.

- Blumenwitz, D., *What is Germany? Exploring Germany's Status after World War II*, Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1989.
- Bollow, U., *Die baltische Frage in der internationalen Politik nach 1945*, Berlin: Freie Universität Berlin Politikwissenschaften, 1993.
- Boyle, E. A., *World Politics and International Law*, Durham: Duke University Press, 1985.
- Борьбов, Р.Л., *Основные проблемы теории международного права*, Москва: Международные отношения, 1968.
- Brierly, J.L., *The Outlook for International Law*, Oxford: Clarendon Press, 1945.
- Briggs, H. W., *Non-recognition of Title by Conquest and Limitations of the Doctrine*, 34 Am. Soc'y Int'l L. Proc. 1940, pp. 72–82.
- Brownlie, I., *International Law and the Use of Force by States*, Oxford: Clarendon Press, 1963.
- Brownlie, I., *Principles of Public International Law*, 5th ed., Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Bühler, K., *State Succession and Membership in International Organizations. Legal Theories versus Political Pragmatism*, The Hague: Kluwer, 2001.
- Bull, H., *The Anarchical Society, A Study of Order in World Politics*, 2nd ed., New York: Columbia University Press, 1995. Byers, M. (ed.), *The Role of Law in International Politics. Essays in International Relations and International Law*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Cansacchi, G., *Identité et continuité des sujets internationaux*, 130 RCADI 1970, pp. 1–94.
- Capaldo, G.Z., *Le situazione territoriali illegitime nel diritto internazionale*, Napoli: Edizioni Scientifiche, 1977.
- Carr, E.H., *The Twenty Years' Crisis. An Introduction to the Study of International Relations*, Macmillan: London, 2nd ed. 1946.
- Carty, A., *The Decay of International Law? A Reappraisal of the Limits of Legal Imagination in International Affairs*, Manchester: Manchester University Press, 1986.
- Cassese, A., and J.H.H. Weiler (eds.), *Change and Stability in International Law-Making*, 1988, Berlin: W. de Gruyter, 1988.
- Cassese, A., *Self-determination of Peoples. A Legal Reappraisal*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Cassese, A., *International Law*, Oxford: University Press, 2001. Castrén, E.J., *Aspects récents de la succession d'états*, 78 RCADI 1951, pp. 379–506.
- Charpentier, J., *La reconnaissance internationale et l'évolution du droit des gens*, Paris: Pedone, 1956.
- Chen, T.-C., *The International Law of Recognition. With Special Reference to Practice in Great Britain and the United States*, London: Stevens & Sons, 1951.

- Chrysostomides, K., *The Republic of Cyprus. A Study in International Law*, The Hague: Nijhoff, 2000.
- Clute, R.E., *The International Legal Status of Austria, 1938–1955*, The Hague: Nijhoff, 1962.
- Crawford, J., *The Creation of States in International Law*, Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Crawford J. (ed.), *Commentaries on the ILC Draft Articles on State Responsibility*, Cambridge University Press (forthcoming; draft of July 2001 on file with the author).
- Cumper, P., and S. Wheatley (eds.), *Minority Rights in the 'New' Europe*, The Hague: Nijhoff, 1999.
- Cuthbertson I.M., and J. Leibowitz (eds.), *Minorities: The New Europe's Old Issue*, Prague etc: Open Society Press, 1993.
- Dahm, G., *Völkerrecht*, Band I, Stuttgart: Kohlhammer, 1958.
- Dahm, G./J. Delbrück/R. Wolfrum, *Völkerrecht*, Bd. I/1, 2. Aufl., Berlin: de Gruyter, 1989.
- Daillier, P., A. Pellet, Nguyen Quoc Dinh, *Droit international public*, 6^e edition, Paris: L.G.D.J, 1999.
- Damrosch, L.F., *Enforcing International Law Through Non-Forcible Measures*, 269 RCADI 1997, pp. 9–250.
- Darsow, T., *Zum Wandel des Staatsbegriffs. Unter besonderer Berücksichtigung der Lehre und Praxis internationaler Organisationen, der Mikrostaaten und der Palästinensischen Befreiungsorganisation (PLO)*, Frankfurt: Peter Lang, 1984.
- Debbasch, O., *L'Occupation militaire. Pouvoirs reconnus aux forces armées hors de leur territoire national*, Paris: R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1962.
- Degan, V.-D., *Création et disparition de l'État (À la lumière du démembrement de trois fédérations multiethniques en Europe)*, 279 RCADI 1999, pp. 195–376.
- Derrida, J., *Positions*, translated by Alan Bass, Chicago: University of Chicago Press, 1972.
- Dinstein, Y., *War, Aggression and Self-Defence*, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Дипломатическая Академия МИД РФ et al. (соз.), *Международное право*, Издание 2е, Москва: Международные Отношения, 1998. *Документы внешней политики СССР*, том. I, Москва, 1957.
- Doehring, K., *Völkerrecht. Ein Lehrbuch*, Heidelberg: C.F. Müller Verlag, 1999.
- Dugard, J., *Recognition and the United Nations*, Cambridge: Grotius Publications, 1987.
- Dunsdorfs, E., *The Baltic Dilemma. The Case of the de jure Recognition by Australia of the incorporation of the Baltic States into the Soviet Union*, New York: Robert Speller & Sons, Publishers, Inc, 1975.

- Duroselle, J.-B., *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, IIe édition, Paris: Duroselle, 1993.
- Duursma, J., *Fragmentation and the International Relations of Micro-States. Self-determination and Statehood*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Эсаян, А.А., *Некоторые вопросы теории и истории международного права*, Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1977.
- Escarameia, P., *Formation of Concepts in International Law. Subsumption under Self-determination in the Case of East Timor*, Lissabon, 1993.
- Fassbender, B., *UN Security Council Reform and the Right of Veto. A Constitutional Perspective*, The Hague: Kluwer, 1998.
- Fastenrath, U., T. Schweisfurth, C.T. Ebenroth (Referate und Thesen von), *Das Recht der Staatensukzession. (The Law of State Succession)*, Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht, Bd. 35, Heidelberg: C. F. Müller Verlag, 1996.
- Фелдман, Д.И., (соз.), *Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории)*, Москва: Юридическая литература, 1971.
- Fiedler, W., *Staatskontinuität und Verfassungsrechtsprechung. Zum Begriff der Kontinuität des deutschen Staatswesens, unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts*, Freiburg: K. Alber, 1970.
- Fiedler, W., *Das Kontinuitätsproblem im Völkerrecht. Zum funktionalen Zusammenhang zwischen Völkerrecht, Staatsrecht und Politik*, Freiburg: K. Alber, 1978.
- Fischer, A., *Teheran, Jalta, Potsdam. Die sowjetische Protokolle von den Kriegskonferenzen der 'Großen Drei'*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1973.
- Fischer, F., *Griff nach Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/ 18, 1. Aufl.*, Düsseldorf: Droste Verlag, 1961.
- Franck, T.M., *Fairness in International Law and Institutions*, Oxford: University Press, 1995.
- Friedmann, W., *The Changing Structure of International Law*, London: Stevens & Sons, 1964.
- Frowein, J.A., *Reactions by not Directly Affected States to Breaches of Public International Law*, 248 RCADI 1994, pp. 345–437.
- Ginsburgs, G., *Moscow's Road to Nuremberg, the Soviet Background to the Trial*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1996.
- Ginsburgs, G., *From Soviet to Russian International Law. Studies in Continuity and Change*, The Hague: Nijhoff, 1998.
- Glahn, G. von, *The Occupation of Enemy Territory. A Commentary on the Law and Practice of Belligerent Occupation*, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1957.
- Gornig, G.-H., *Der Hitler-Stalin-Pakt. Eine völkerrechtliche Studie*, Frankfurt: Peter Lang, 1990.

- Gowlland-Debbas, V., *Collective Responses to Illegal Acts in International Law. United Nations Action in the Question of Southern Rhodesia*, Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1990.
- Graber, D.A., *The Development of the Law of Belligerent Occupation 1863–1914*, New York: Columbia University Press, 1949.
- Grashoff, D., *Staatensukzessionbedingter Schuldnerwechsel. Die Teilung öffentlicher Schulden unter Nachfolgestaaten im Dismembrationsfall*, Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1995.
- Grewe, W.G., *Epochen der Völkerrechtsgeschichte*, Baden-Baden: Nomos, 2. Aufl., 1988.
- Grotius, H., *De iure belli ac pacis*, reprinted in Aalen: Scientia Verlag, 1993.
- Guggenheim, P., *Traité de droit international public. Avec mention de la pratique internationale et suisse*, Avec la collaboration de D. Kappler, 2. éd., t. i, Genève: Georg, 1967.
- Hannikainen, L., *Peremptory Norms (Jus Cogens) in International Law. Historical Development, Criteria, Present Status*, Helsinki: Lakimiesliiton Kustannus, 1988.
- Hegel, G.W.F., *Wissenschaft der Logik*, Bd 2, 1813, Leipzig: Reclam, 1963.
- Hegel, G.W.F., *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821, Frankfurt: Suhrkamp, 1967.
- Henckaerts, J.-M., *Mass Expulsion in Modern International Law and Practice*, The Hague: 1995.
- Henkin, L., *How Nations Behave. Law and Foreign Policy*, New York et al: Frederick A. Praeger, 1968.
- Henkin, L., *International Law: Politics, Values and Functions*, General Course on Public International Law, in: 216 RCADI 1989, pp. 9–416.
- Hall, W. E., *A Treatise on International Law*, 8th ed., ed. by A. P. Higgins, Oxford, 1924, reprinted by Scientia Verlag (Aalen), 1979.
- Hill, N., *Claims to Territory in International Law and Relations*, London: Oxford University Press, 1945.
- Hillgruber, C., *Die Aufnahme neuer Staaten in die Völkerrechtsgemeinschaft. Das völkerrechtliche Institut der Anerkennung von Neustaaten in der Praxis des 10. und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1997.
- International Commission of Jurists (ed.) *The Question of Tibet and the Rule of Law*, Geneva, 1959.
- International Commission of Jurists (ed.), *Tibet: Human Rights and the Rule of Law*, Geneva, 1997.
- ILA (ed.), *Rapport préliminaire sur la succession d'Etats en matière de traités*, (rapporteur B. Stern), in: Report of the 67th Conference held at Helsinki, Finland, 12 to 17 August 1996, London, 1996.
- ILA (ed.), *Rapport intermédiaire sur la succession en matière de traités constitutifs d'organisations internationales et de traités adoptés au sein des organisations*

- internationales*, (rapporteur B. Stern), in: Report of the 68th Conference held at Taipei, Republic of China, 24–30 May 1998, London, 1998.
- Ilves, T. H., *Eesti välispoliitika minevik, olevik ja tulevik*, aulaloeng 30. aprillil 1998 (The Past, Present and Future of the Estonian Foreign Policy. Lecture in the Assembly Hall of Tartu University), Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.
- Ipsen, K., *Völkerrecht. Ein Studienbuch*, 4. Auflage, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1999.
- Jaakson, E., *Eestile* (For Estonia), Tallinn: SE & JS, 1995.
- Järve, P., *Ethnic Democracy and Estonia: Application of Smootha's Model*, ECMI Working Paper No. 7, Flensburg, 2000.
- Jellinek, G., *Allgemeine Staatslehre*, Hg. von. W. Jellinek, 3. Aufl., Berlin: Häring, 1914.
- Jellinek, H., *Der automatische Erwerb und Verlust der Staatsangehörigkeit durch völkerrechtliche Vorgänge, zugleich ein Beitrag zur Lehre von der Staatensukzession*, Berlin: Carl Heymann, 1951.
- Jennings, R.Y., *The Acquisition of Territory in International Law*, Manchester: Manchester University Press, 1963.
- Jessup, P.C., *The Birth of Nations*, New York: Columbia University Press, 1974.
- Kacowicz, A.M., *Peaceful Territorial Change*, Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1994.
- Kahk, J., (ed.) *World War II and Soviet Occupation in Estonia: A Damages Report*, Tallinn: Periodika Publishers, 1991.
- Kaljurand, M., *Some Aspects of Succession of Estonia to the International Treaties Concluded in 1918–1940*, Master's Thesis at The Fletcher School of Law and Diplomacy, 1995.
- Kaslas, B.J., *The USSR-German Aggression against Lithuania*, New York: Robert Speller & Sons, 1973.
- Kelsen, H., *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff. Kritische Untersuchung des Verhältnisses von Staat und Recht*, 2. Aufl., Tübingen: Mohr, 1928.
- Kelsen, H., *Principles of International Law*, 2nd edn., rev. and ed. by Robert W. Tucker, New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1967.
- Kiaupa, Z., A. Mäesalu, A. Pajur, G. Sträube, *The History of the Baltic Countries*, Tallinn: Avita, 1999.
- Kiris, A., *Restoration of the Independence of the Republic of Estonia. Selection of Legal Acts (1988–1991)*, Tallinn: Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Estonia and Estonian Institute for Information, 1991.
- Kissinger, H., *Diplomacy*, New York: Simon & Schuster, 1994.
- Klabbers, J., M. Koskeniemi, O. Ribbelink and A. Zimmermann (eds), *State Practice Regarding State Succession and Issues of Recognition: the Pilot*

- Project of the Council of Europe*, The Hague: Kluwer Law International, 1999.
- Klein, E., *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, Berlin: Gebr. Mann, 1990.
- Клименко, Б., *Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права*, Москва: Международные Отношения, 1974.
- Kochavi, A. J., *Prelude to Nuremberg. Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*, Chapel Hill, 1998.
- Korhonen, O., *International Law Situated. An Analysis of the Lawyer's Stance Towards Culture, History and Community*, The Hague: Kluwer, 2000.
- Korman, S., *The Right of Conquest. The Acquisition of Territory by Force in International Law and Practice*, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Koskenniemi, M., *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*, Helsinki: Lakimiesliiton Kustannus, 1989.
- Koskenniemi, M., (ed.), *International Law*, Aldershot et al.: Dartmouth, 1992.
- Kraus, H., *Das Recht der Minderheiten. Materialien zur Einführung in das Eiverständnis des modernen Minoritätenproblems*, Berlin: Stilke, 1927
- Krause-Ablaß, W.-D., *Intertemporales Völkerrecht. Der zeitliche Anwendungsbereich von Völkerrechtsnormen*, Hamburg: A. Metzner Verlag, 1970.
- Kreuzer, C., *Staatsangehörigkeit und Staatensukzession. Die Bedeutung der Staatensukzession für die staatsangehörigkeitsrechtlichen Regelungen in den Staaten der ehemaligen Sowjetunion, Jugoslawiens und der Tschechoslowakei*, Berlin: Duncker & Humblot, 1998.
- Krieger, H., (ed.) *East Timor and the International Community. Basic Documents*, Cambridge University Press, 1997.
- Krieger, H., *Das Effektivitätsprinzip im Völkerrecht*, Berlin: Duncker & Humblot, 2000.
- Kross, J., *Professor Martens' Departure*, transl. from the Estonian by A. Hollo, London: Harvill, 1994.
- Laar, M., *War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*, Washington, DC: The Compass Press, 1992.
- Langer, R., *Seizure of Territory. The Stimson Doctrine and Related Principles in Legal Theory and Diplomatic Practice*, Princeton: Princeton University Press, 1947.
- Laun, R., *Die Haager Landkriegsordnung. (Das Übereinkommen über die Gesetze und Gebräuche des Landkrieges.)*, 4. Aufl., Wolfenbüttel: Wolfenbütteler Verlagsanstalt G.m.b.H, 1949.
- Laun, R. v., *Staat und Volk. Eine völkerrechtliche und staatsrechtliche Untersuchung auf philosophischer Grundlage*, 2. Aufl., Aalen Scientia Verlag, 1971.
- Lauterpacht, H., *Private Law Sources and Analogies of International Law*, London: Longmans, Green & Co., 1927, reprinted Archon Books, 1970.

- Lauterpacht, H., L. Oppenheim, *International Law. A Treatise*, 5th ed., London: Longmans, Green, vol. 1–2, 1935–37.
- Lauterpacht, H., *Règles générales du droit de la paix*, 62 RCADI 1937, pp. 95–422.
- Lauterpacht, H., *Recognition in International Law*, Cambridge: At the University Press, 1947.
- Lauterpacht, H., (ed.) *International Law. A Treatise*, 8th ed., 1955.
- Lemkin, R., *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944.
- Lenin, V.I., *Collected works* (Сочинения), т. 30, Moscow, 1959.
- Ленин, В.И., *Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции*, Москва: Издательство политической литературы, 1952 (orig. 1917). (V. I. Lenin, *The State and Revolution*).
- Левин, Д.Б., *Ответственность в современном международном праве*, Москва: Международные отношения, 1969.
- Letland unter sowjetischer und nationalsozialistischer Herrschaft. Eine Darstellung des lettischen Okkupationsmuseums*, Riga, 1998.
- Liebich A., et al (eds.) *Citizenship East and West*, London: Kegan Paul Int'l, 1995.
- Lieven, A., *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven and London: Yale University Press, 2nd ed., 1994.
- Machiavelli, N., *Il principe*, German edition of Parkland: Köln, 2000.
- Maim, N., *Völkerbund und Staat. Ein Beitrag zur Ausarbeitung eines allgemeinen öffentlichen Rechts*, Tartu: K. Mattiesen, 1932.
- Marek, K., *Identity and Continuity of States in International Law*, Geneva: E. Dros, 1954.
- Marek, K., *Identity and Continuity of States in International Law*, 2e ed., Geneva: E. Dros, 1968.
- Martens, G. von, *Précis du droit des gens moderne de l'Europe, fonde sur les traites et l'usage*, 2e ed., Göttingen: Henri Dietrich, 1801.
- Martens, F. von, *Völkerrecht. Das internationale Recht der civilisierten Nationen*, Deutsche Ausgabe von Carl Bergbohm, Erster Teil, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1883.
- Mattisen, E., *Searching for a Dignified Compromise. The Estonian-Russian Border 1000 Years*, Tallinn: ILO, 1996.
- McCorquedale, R./N. Orosz, (eds.) *Tibet: The Position in International Law. Report of the Conference of International Lawyers on Issues relating to Self-Determination and Independence for Tibet*, London, 1994.
- McMahon, M.M., *Conquest in Modern International Law*, Washington, DC: Catholic University of America Press, 1940.

- McNair, Sir A.D., *Legal Effects of War*, 2nd ed., Cambridge: University Press, 1944. McNair, A., A. Watts, *The Legal Effects of Warmth* ed., 1966.
- Medijainen, E., *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1018–1040*, (The Fate of the Ambassador: The Foreign Ministry and the Legations in 1918–1940), Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Meissner, B., *Sowjetunion und Haager LKO. Gutachten und Dokumentenzusammenstellung*, Hamburg: Universität Hamburg, 1950.
- Meissner, B., *Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht*, Köln: Verlag Politik und Wirtschaft, 1956.
- Misiunas, R.A., R. Taagepera, *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1980*, 2nd ed., Berkeley: University of California Press, 1993.
- Morre, P., *Die Änderung der staatlichen Gebietshoheit nach sowjetischer Völkerrechtslehre und Völkerrechtspraxis, mit besonderer Berücksichtigung des Annexionsverbots*, Dissertation, Münster, 1967.
- Moser, J.J., *Versuch des neuesten Europäischen Völkerrechts in Friedens und Kriegszeiten, vornehmlich aus denen Staatshandlungen derer europäischen Mächten, auch anderen Begebenheiten, so sich seit dem Tode Kaiser Karls VI im Jahre 1740 zugetragen haben, 1777*.
- Müllerson, R., *International Law, Rights and Politics. Developments in Eastern Europe and the CIS*, London: Routledge, 1994.
- Müllerson, R., *Ordering Anarchy. International Law in International Society*, The Hague: Nijhoff, 2000.
- Muralt, R.W.G. De, *The Problem of State Succession with Regard to Treaties*, The Hague: W.P. van Stockum & Zoon, 1954.
- Murswiek, D., *Peaceful Change. Ein Völkerrechtsprinzip?* Köln: Verlag Politik und Wirtschaft, 1998.
- Neuhold, H., W. Hummer, C. Schreuer, *Österreichisches Handbuch des Völkerrechts*, Band I: Textteil, 2. Auflage, Wien: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung, 1991.
- Nippold, O., *La Géorgie du point de vue du droit international*, Berne: Bureau de Presse géorgien, 1920.
- O'Connell, D.P., *International Law*, Volume One, London: Stevens & Sons Limited, 1965.
- O'Connell, D.R., *State Succession*, Vol. II, Cambridge: University Press, 1967.
- Okafor, O. C., *Redifining Legitimate Statehood. International Law and State Fragmentation in Africa*, The Hague: Martinus Nijhoff, 2000.
- Оленев, С., *Международное признание СССР*, Москва: Издательство социально-политической литературы, 1962.
- Oplatka, A., *Lennart Meri. Ein Leben für Estland. Dialog mit dem Präsidenten*, Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1999.
- Orwell, G., *Nineteen eighty-four*, London: Seeker & Wartburg, 1997.

- Pellet, A., *Human Rightism' and International Law*, Memorial Lecture in honour of Gilberto Amado on 18 July 2000 at the ILC s International Law Seminar.
- Peters, A., *Das Gebietsreferendum im Völkerrecht. Seine Bedeutung im Licht der Staatenpraxis nach 1980*, Baden-Baden: Nomos, 1995.
- Pictet, J.S., *Commentary to the I Geneva Convention*, Geneva: ICRC, 1952; *Commentary to the III Geneva Convention*, Geneva: ICRC, 1951.
- Piip, A., *Rahvusvaheline õigus* (International law), Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kir-jastus, 1936.
- Pompe, C.A., *Aggressive War — an International Crime*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1953.
- Pusta, K.-R., *Le Statut juridique de la mer Baltique a partir du XIXe siècle*, 52 RCADI 1935, pp. 105–190.
- Pustagarov, V. V., *Our Martens: F.F. Martens: International Lawyer and Architect of Peace*, ed. by W. E. Butler, The Hague: Kluwer, 2000.
- Radbruch, G., *Rechtsphilosophie*, 4. Aufl., herausg. von E. Wolf, Stuttgart: Koehler, 1950.
- Rauch, G. von, *Geschichte der baltischen Staaten*, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1970.
- Rauschnig, D., *Das Schicksal völkerrechtlicher Verträge bei der Änderung des Status ihrer Partner*, Hamburg: Hansischer Gildenverlag, 1963.
- Rei, A., *Nazi-Soviet Conspiracy and The Baltic States. Diplomatic Documents and Other Evidence*, London: Boreas, 1948.
- Reinhardt, A., *Lettonie-Russie. Traités et documents de base* in extenso, Lausanne, 1998. (Also available at internet. See <http://www.tbw.ch/letton>).
- Reinisch A., and G. Hafner, *Staatensukzession und Schuldübernahme beim „Zerfall“ der Sowjetunion*, Wien: Service Fachverlag, 1995.
- Repecka, J., *Der gegenwärtige völkerrechtliche Status der baltischen Staaten, unter besonderer Berücksichtigung der diplomatischen Vorgeschichte der Eingliederung dieser Staaten in die Sowjetunion*, Dissertation at the University of Göttingen, 1950.
- Ress, G., *Die Rechtslage Deutschlands nach dem Grundlagenvertrag vom 21. Dezember 1972*, Berlin: Springer, 1978.
- Rifaat, A.M., *International Aggression. A Study of the Legal Concept: Its Development and Definition in International Law*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1979.
- Rivier, A., *Principes du droit des gens*, I Tome, Paris: Arthur Rousseau, 1896.
- Rorty, R., *Objectivity, Relativism, and Truth*, Cambridge University Press, 1996.
- Rosenbusch, M., H. Schützler, S. Striegnitz (Hg.) *Schauplatz Baltikum: Szenarium einer Okkupation und Angliederung: Dokumente 1939/1940*, Berlin: Dietz Verlag, 1991.

- Rousseau, C., *Le droit des conflits armés*, Paris: A. Pedone, 1983.
- Rubin, A.P., *Ethics and Authority in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Rudolf, W., *Wandeides Staatsbegriffi im Völkerrecht?*, Bonn: Europa Union Verlag, 1986.
- Runes, D.D., (ed.) *Dictionary of Philosophy*, Arnes, Iowa: Littlefield, Adams & Co., 1958.
- Sarv, E., *Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotused ja rahvusvaheline õigus* (No One Can Withstand the Law: Estonia's Efforts and International Law), Tartu: ORURK, 1997.
- Sassöli, M., and A. Bouvier, *How Does Law Protect in War? Cases, Documents and Teaching Materials on Contemporary Practice in International Humanitarian Law*, Geneva: ICRC, 1999.
- Satkauskas, R., *États baltes: succession ou identité?*, Master's thesis at Sorbonne, 2000.
- Schätzel, W., *Völkerbund und Gebietserwerb*, Berlin, 1919, reprinted in: W. Schätzel, *Das Recht des völkerrechtlichen Gebietserwerbs*, Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1959.
- Schätzel, W., *Die Annexion im Völkerrecht*, Berlin, 1921, reprinted in: W. Schätzel, *Das Recht des völkerrechtlichen Gebietserwerbs*, Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1959.
- Schmitt, C., *Der Begriff des Politischen. Text von 1952 mit einem Vorwort und drei Corollarien*, Berlin: Duncker & Humblot, 1963.
- Schmitz, G., *Tibet und das Selbstbestimmungsrecht der Völker*, Berlin: Walter de Gruyter, 1998.
- Schnitzer, A.E., *Staat und Gebietshoheit*, Zürich: Verlag für Recht und Gesellschaft, 1935.
- Schulz, G., *Die Entwicklung des völkerrechtlichen Annexionsverbots*, in: Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Preußen, Band XII, 1962.
- Schweisfurth, T., *Der internationale Vertrag in der modernen sowjetischen Völkerrechtstheorie*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1968.
- Scott, J.B., *The Proceedings of the Hague Conferences*, 5 volumes incl. index, New York: Oxford University Press, 1920.
- Seidl-Hohenveldern, I., T. Stein, *Völkerrecht*, Köln: C. Heimann Verlag, 2000.
- Sharma, S.P., *Territorial Acquisition, Disputes and International Law*, The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1997.
- Siiagi, M., *Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR*, Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1996.
- Slaughter, A.-M., *International Law and International Relations*, 285 RCADI 2000, pp. 9–250.

- Stabreit, E., *Der völkerrechtliche Status der Transkei, Ciskei, Bophuthatswanas und Vendas während der Zeit ihrer formellen Unabhängigkeit von der Republik Südafrika*, Frankfurt a.M., 1997.
- Stalin, J.V., *Über die Grundlagen des Leninismus* (Orig.: *Об основах ленинизма*). Vorlesungen, gehalten an der Swerdlow-Universität Anfang im April 1924, Berlin, 1946.
- Starkes International Law*, IIth ed. I.A. Shearer, ed., London: Butterworths, 1994.
- Stern B., (sous la dir. de) *Les aspects juridiques de la crise et de la guerre du Golfe*, Paris, Montchrestien, Cahier du C.E.D.I.N. no. 6, 1991.
- Stern, B. *La succession d'États*, 262 RCADI 1996, The Hague, 2000, pp. 9–438.
- Suy, E., *Les actes juridiques unilatéraux en droit international public*, Paris, Bibliothèque de droit international, Institut des hautes études de l'Université de Paris, 1962.
- Swettenham, J.A., *The Tragedy of the Baltic States. A Report compiled from Official Documents and Eyewitnesses' Stories*, London: Holli and Carter, 1952.
- Taagepera, R., *Softening without Liberation in the Soviet Union: the Case of Jüri Kukk*, University Press of America, Inc., 1984.
- Talmon, S., *Recognition of Governments in International Law. With Particular Reference to Governments in Exile*, Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Taube, C., *Constitutionalism in Estonia, Latvia and Lithuania. A Study in Comparative Constitutional Law*, Uppsala: Iustus Förlag, 2001.
- Taylor, J.G., *The Indonesian Occupation of East Timor 1974–1989. A Chronology*, London: Catholic Institute for International Relations, 1990.
- The Baltic States and the Soviet Union. Reprinted from a Report of the Council of Europe, with a Preface and Supplementary Comments*, Stockholm: Estonian Information Centre, Latvian National Foundation, Supreme Committee for Liberation of Lithuania, 1962.
- The Baltic States 1940–1972. Documentary Background and Survey of Developments Presented to the European security and Cooperation Conference*, Stockholm: The Baltic Committee in Scandinavia, 1972.
- Thiele, C., *Selbstbestimmung und Minderheitenschutz in Estland*, Berlin: Springer, 1999.
- Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*, translated by Benjamin Jowett, 1st ed., London: Oxford University Press, 1881.
- Toman, J., *L'Union Soviétique et le droit des conflits armés*, These, Université de Genève, Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales, Genève, 1997.
- Tomuschat, C., (ed.), *Eigentum im Umbruch. Restitution, Privatisierung und Nutzungskonflikte im Europa der Gegenwart*, Berlin: Berlin Verlag Arno Spitz und Verlag Österreich, 1996.

- Tomuschat, C., *Die staatliche Einheit Deutschlands: staats- und völkerrechtliche Aspekte*, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 1990.
- Tomuschat, C., *Obligations Arising for States without or against their Will*, in: 241 RCADI 1993, pp. 199–374.
- Tomuschat, C., (ed.), *Modern Law of Self-Determination*, Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1993.
- Tomuschat, C., *International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century. General Course on Public International Law*, 281 RCADI 2001, Den Haag et al.
- Touscoz, J., *Le principe d'effectivité dans l'ordre international*, Paris: R. Pichon et R. Durand-Auzias, 1964.
- Чуев, Ф.И., *Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева*, Moscow: Terra, 1991.
- Tucker, R. W., *The Inequality of Nations*, New York: Basic Books, 1977.
- Tunkin, G., *International Law in the International System*, 147 RCADI 1975, pp. 1–218.
- Uhler, O.M., *Der völkerrechtliche Schutz der Bevölkerung eines besetzten Gebiets gegen Maßnahmen der Okkupationsmacht (unter besonderer Berücksichtigung der Genfer Zivilkonvention vom 12. August 1949)*, Zürich: Polygraphischer Verlag, 1950.
- Uibopuu, H.-J., *Die Völkerrechtssubjektivität der Unionsrepubliken der UdSSR*, Vienna, New York: Springer, 1975.
- UNPO, *China's Tibet. The World Largest Remaining Colony. Report of a Fact-Finding Mission and Analyses of Colonialism and Chinese Rule in Tibet*. August 1997.
- Ушаков, Н.А., *Основания международной ответственности государств*, Москва: Международные отношения, 1983.
- Uustalu, E., *The History of Estonian People*, London: Boreas Publishing, 1952.
- Vattel, E. de, *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle, appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains*, 1758. Reprinted in Tübingen: Mohr, 1959.
- Verdross, A., *Völkerrecht I*, Wien: Springer, 5. Aufl., 1964.
- Verdross, A./B. Simma, *Universelles Völkerrecht*, 3. Auflage, Berlin: Ducker & Humblot, 1984. Graf Vitzthum, W., (ed.) *Völkerrecht*, Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1997.
- Verhoeven, J., *La reconnaissance internationale dans la pratique contemporaine*, Paris: Pedone, 1975.
- Verosta, S., *Die internationale Stellung Österreichs. Eine Sammlung von Erklärungen und Verträgen aus den Jahren 1938 bis 1947*, Wien: Manz, 1947.
- Vierdag, E.W., *The Concept of Discrimination in International Law*, The Hague: Nijhoff, 1973.
- Visscher, C. de, *Les effectivités du droit international public*, Paris: Pedone, 1967.

- Visscher, C. de, *Théories et réaliés en Droit international public*, Paris: Editions A. Pedone, 4ème éd., 1970.
- Vitas, R.A., *The United States and Lithuania. The Stimson Doctrine of Nonrecognition*, New York: Praeger, 1990.
- Vizulis, I.J., *Nations Under Duress. The Baltic States*, Port Washington: Associated Faculty Press, Inc., 1985.
- Voos, S., *Die Schule von New Haven: Darstellung und Kritik einer amerikanischen Völker-rechtslehre*, Berlin: Duncker & Humblot, 2000.
- Wallace-Bruce, N.L., *Claims to Statehood in International Law*, New York: Carlton Press, 1994.
- Walt van Praag, M.C. van, *The Status of Tibet. History, Rights, and Prospects in International Law*, Boulder: Westview Press, 1987.
- We Demand Freedom for Estonia. Memoranda Presented to the Delegations at the Paris Conference (1946)*, London: Boreas, 1947.
- Wehberg, H., *Krieg und Eroberung im Wandel des Völkerrechts*, Frankfurt a.M.: Alfred Metzner Verlag, 1953.
- Wengler, W., *Der Begriff des Politischen im internationalen Recht*, Tübingen: J.C.B. Mohr, 1956.
- Whiteman, M. M., *Digest of International Law*, Vol. 2, Washington, DC, 1963.
- Wiewióra, B., *Uznanie nabytków terytoryalnych w prawie mizdzynarodnowym (The Recognition of Territorial Acquisitions in International Law)*, Poznan: Instytut Zachodni, 1961.
- Woodward, Sir L., *British Foreign Policy in the Second World War*, London: Her Majesty's Stationery Office, Vol. 1–5, 1970–1976.
- Захарова, Н.В., *Правопреемство государств*, Москва: Международные Отношения, 1973.
- Ziemele, I., *State Continuity and Nationality in the Baltic States: International and Constitutional Law Issues*, PhD Dissertation, Cambridge, 1998.
- Zimmer, G., *Gewaltsame territoriale Veränderungen und ihre völkerrechtliche Legitimation*, Berlin: Duncker & Humblot, 1971.
- Zimmermann, A., *Staatenachfolge in völkerrechtliche Verträge. Zugleich ein Beitrag zu den Möglichkeiten und Grenzen völkerrechtlicher Kodifikation*, Berlin: Springer, 2000.

Artiklid

- Alanen, L., *Eesti põllumajanduspoliitika ja võitlus kollektiivmajandite saatuse pärast* (Estonian Agricultural Policy and the Fight for the Fate of the Collective Farms), Akadeemia No. 11' 2000, p. 2259–2300.
- Alexandrowicz-Alexander, C., *The Legal Position of Tibet*, 48 AJIL 1954, pp. 265–274.
- Alexandrowicz, C.H., *New and Original States. The Issue of Reversion to Sovereignty*, 45 International Affairs 1969, pp. 465–480.
- Allott, P., *State Responsibility and the Unmaking of International Law*, 29 Harvard JIL 1988, pp. 1–26.
- Altug, Y., *The Cyprus Question*, in: 21 GYBIL 1978, pp. 311–344.
- Ammas, A., *Glukhov: Eesti peab Venemaad tänama, mitte ootama vabandamist*, (Glukhov: Estonia should thank Russia, not wait for apology), Eesti Päevaleht, 15.11.2000.
- Anonymus, *Non-recognition: A Reconsideration*, 22 The University of Chicago Law Review 1954–1955, pp. 261–278.
- Ansbach, T., *Der Rechtsstatus der nicht-estnischen Bevölkerung in Estland*, in: Recht in Ost und West, September 1996 No. 7, pp. 217–225.
- Antonoupoulos, C., *Effectiveness v. the Rule of Law Following the East Timor Case*, 27 Netherlands YBIL 1996, pp. 75–111.
- Antonowicz, L., *The Disintegration of the USSR from the Point of View of International Law*, 19 Polish YBIL 1991–1992, pp. 7–16.
- Avdeev, A., *Russian-Lithuanian Relations: An Overview*, Lithuanian Foreign Policy Review 2000 No. 2 (6), pp. 27–33.
- Baade, A., *Baltische Staaten*, in: K. Strupp and H.-J. Schlochauer (ed.), Wörterbuch des Völkerrechts, Band I, 2. Aufl., Berlin: Springer, 1960, pp. 142–149.
- Barrington, L. W., *Nations, States, and Citizens: an Explanation of the Citizenship Policies in Estonia and Lithuania*, in: 21 Review of Central and East European Law 1995 No. 2, pp. 103–148.
- Barsegov, G.Y., *On the Criticism of the “Inter-Temporal Law” Doctrine*, 1985 Soviet YBIL, pp. 202–205.
- Beemelmans, H., *Die Staatennachfolge in Staatsvermögen in Drittstaaten, Auslandsschulden, gebietsbezogene rechtliche Regelungen und Staatsangehörigkeit — eine Problemskizze*, 41 Osteuropa Recht 1995, pp. 73–98.
- Beemelmans, H., *State Succession in International Law: Remarks on Recent Theory and State Praxis*, 15 Boston University ILJ 1997, pp. 68–85.
- Bernhardt, R., *Kontinuität*, in: K. Strupp, H.-J. Schlochauer (eds.) Wörterbuch des Völkerrechts, Band 2, 1961, 2. Aufl., pp. 295–297.
- Bethge, H., *Das Staatsgebiet des wiedervereinigten Deutschlands*, in: J. Isensee, P. Kirchhof (Hg.) Handbuch des Staatsrechts, Band VIII, Heidelberg, 1995, pp. 603–620.

- Bieber, R., *European Community Recognition of Eastern European States: A New Perspective for International Law?*, in: ASIL Proceedings 1992, pp. 374–378.
- Bilfinger, C., *Vollendete Tatsache und Völkerrecht — Eine Studie*, 15 ZaöRV 1953/54, pp. 453–481.
- Bindschedler, R., *Die Anerkennung im Völkerrecht*, in: BDGV, Band 4, Karlsruhe: C. F. Müller, 1961, pp. 1–27.
- Bindschedler, R.L., *Annexation*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL, 1992, Inst. I, Amsterdam: North Holland, pp. 168–172.
- Blackman, J.L., *State Successions and Statelessness: the Emerging Right to and Effective Nationality Under International Law*, 19 Michigan JIL 1998, pp. 1141–1194.
- Blumenwitz, D., *'ex factis ius oritur' — 'ex iniuria ius non oritur'*, in: G. Ziegler and B. Meissner (Hg.) Staatliche und nationale Einheit Deutschlands — ihre Effektivität, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1984, pp. 43–56.
- Bojars, J., *The Citizenship and Human Rights Regulation in the Republic of Latvia*, 39 Osteuropa Recht 1993, No. 2, pp. 132–145.
- Bokor-Szegö, H., *Questions of State Identity and State Succession in Eastern and Central Europe*, in: M. Mrak (ed.) Succession of States, The Hague: Martinus Nijhoff, 1999, pp. 95–108.
- Bothe, M., *Occupation, Belligerent*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL, Inst. III, pp. 64–67.
- Bothe, M., et C. Schmidt, *Sur quelques questions de succession posees par la dissolution de l'URSS et celle de la Yougoslavie*, 96 RGDIP 1992, pp. 811–841.
- Brakas, M., *Lithuania's International Status: Some Legal Aspects 2*, 38 Baltic Review (August 1971).
- Briggs, H. W., *Non-recognition in the Courts: the Ships of the Baltic Republics*, 37 AJIL 1943, pp. 585–596.
- Brown, P.M., *Sovereignty in Exile*, 35 AJIL 1941, pp. 666–668. Brownlie, I., *Recognition in Theory and Practice*, in: 53 BYBIL 1982, pp. 197–211.
- Brunner, G., *Die rechtliche Lage der Minderheiten in Mittel-, Ost- und Südost-europa*, in: 40 Osteuroparecht, September 1994, pp. 157–177.
- Bungs, D., *Joint Political Initiatives by Estonians, Latvians, and Lithuanians as Reflected in Samizdat Material 1967–1987*, in: D. A. Loeber, S.V. Vardys, L. P. A. Kitching (eds.) Regional Identity under Soviet Rule — the Case of the Baltic States, 1990, pp. 429–462.
- Burdeau, G., *Money and State Succession in Eastern Europe*, in: B. Stern (ed.) Dissolution, Continuation and Succession in Eastern Europe, The Hague, 1998, pp. 35–66.
- Busygina, I., *Russia, the Baltic states and the European Union*, in: T. Jundzis (ed.) The Baltic States at Historical Crossroads, Riga: Academy of Sciences of Latvia, 1998, pp. 502–519.

- Bychkov Green, S., *Language of Lullabies: The Russification and De-Russification of the Baltic States*, 19 Michigan Journal of International Law 1997, pp. 217–294.
- Charpentier, J., *Les declaration des Douze sur la reconnaissance des nouveaux Etats*, 96 RGDIP. 1992, pp. 343–355.
- Chemillier-Gendreau, M., *Origine et role de la fiction en droit international public*, in: 32 Archives de Philosophie du Droit 1987, pp. 153–162.
- Chemillier-Gendreau, M., *Le droit international et la protection d'un peuple contre l'annexion*, in: Revue d'études Palestiniennes No. 34, 1990, pp. 63–73.
- Chernichenko, S., *Ethnic Russians in the Baltics*, in: 44 International Affairs (Moscow) 1998, pp. 118–123.
- Clark, R.S., *The 'decolonisation of East Timor and the United Nations norms on self-determination and aggression*, in: International Law and the Question of East Timor, London: CIIR/IPJET, 1995, pp. 65–102.
- Condorelli, G., *Ex facto jus oritur*, Rivista internazionale di filosofia del diritto, 1931, pp 115–139.
- Crawford, J., *The Criteria for Statehood in International Law*, 48 BYBIL 1976/77, pp. 93–182.
- Crawford, J., *State Practice and International Law in Relation to Secession*, 69 BYBIL 1998, pp. 85–117.
- Crawford, J., Forum: The Algier Declaration on Palestine — *The Creation of the State of Palestine: Too Much Too Soon*, in: 1 EJIL 1990, pp. 307–313.
- Crawford, J., *Democracy and International Law*, 64 BYBIL 1993, pp. 113–133.
- Craven, M.C.R., *The Problem of State Succession and the Identity of States under International Law*, 9 EJIL 1998, pp. 142–162.
- Cybichowski, S., *Das völkerrechtliche Okkupationsrecht*, XVIII Z. fur VR 1934, pp. 295–322.
- Czaplinski, W., *International Legal Aspects of Polish-Lithuanian Relations*, 19 Polish YB of Int'l Law 1991–1992, pp. 31–48.
- Czaplinski, W., *La continuité, l'identité et la succession d'états — evaluation de cos récents*, 26 RBDI 1993, pp. 374–392.
- Czaplinski, W., *State Succession and State Responsibility*, 28 Canadian YBIL 1990, pp. 339–359.
- Dalai Lama, His Holyness XIV, *Die Zukunft Tibets*, in: K. Ludwig (ed.) Perspektiven für Tibet. Auf dem Weg zu einer Zukunft in Freiheit und Selbstbestimmung, München: Diamant Verlag, 2000, pp. 13–23.
- Degan, V.D., *Equity in Matters of State Succession*, in: R.St.J. Macdonald (ed.) Essays in Honour of Wang Tieya, The Hague: Nijhoff, 1993, pp. 201–210.
- Doehring, K., *Effectiveness*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL, Inst. 7, Amsterdam: North Holland, 1984, pp. 70–74.
- Doehring, K., *State*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL 10, Amsterdam: North Holland, 1987, pp. 423–427.

- Dwan, R., *Armed Conflict Prevention, Management and Resolution*, in: SIPRI Yearbook 2000. Armaments, Disarmament and International Security, Oxford University Press, 2000, pp. 77–134.
- Ebenroth C.T., and D. Grashoff, *Öffentliche Schulden im Prozeß des integrierender Staatensukzession — die Zuordnung von Staatsschulden auf Nachfolgestaaten*, 92 ZVglR-Wiss 1993, pp 1–28.
- Eckholm, E., *A New Poke in the Eye: China Bristles Over Tibet*, NY Times, May 23, 2001.
- Eidintas, A., *The Meeting of the Lithuanian Cabinet, 15 June 1940*, in: J. Hiden and T. Lane (eds.), *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp. 165–173.
- Eisemann, P.M., *Bilan de recherches de la section de la langue française du Centre d'étude et de recherche de l'Académie*, in: Académie de Droit international de la Haye. Centre d'étude et de recherche de droit international et de relations internationales, 1996, pp. 17–88.
- Elagab, O.Y., *The Law of Belligerent Occupation versus the Law of Annexation of Territories: A Case Study of the Golan Heights*, 6 Development of Peace 1985, pp. 118–128.
- Elias, T.O., *The Doctrine of Intertemporal Law*, 74 AJIL 1980 pp. 285–307.
- Ermoshin, V.V., *The Right of Russia in respect to Southern Sakhalin and Kuril Islands*, Russian YBIL 1993–1994, pp. 173–195.
- Ermoshin, V.V., *On the Russian-Japanese Controversy Over the Status Quo of Southern Sakhalin and the Kurile Islands*, I Moscow JIL 1995, No. 4, pp. 63–74.
- Fastenrath, U., *States, Extinction*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL 10, Amsterdam: North Holland, 1987, pp. 465–467.
- Feldbrugge, F.J.M., *The Law of the Republic of Georgia*, 18 Review of Central and East European Law 1992, No. 4, pp. 367–375.
- Feldman, D.I., *Illegality of the Hallstein Doctrine*, Soviet YBIL 1962, pp. 158–165.
- Ferencz, B.B., *Aggression*, R. Bernhardt (ed.) EPIL, Vol. I, Amsterdam: North Holland, 1992, pp. 58–65.
- Fiedler, W., *Continuity*, R. Bernhardt (ed.) EPIL I, Amsterdam: North Holland, 1992, pp. 806–809.
- Fiedler, W., *Entwicklungslinien im Recht der Staatensukzession*, in: G. Hafner *et al.* (eds.) *Liber Amicorum*. Professor Ignaz Seidl-Hohenveldern, The Hague: Kluwer, 1998, pp. 133–155.
- Fiedler, W., *Der Zeitfaktor im Recht der Staatensukzession*, in: Staat und Recht. Festschrift für Günther Winkler, Wien: Springer, 1997, pp. 217–235.
- Fleischhauer, C.A., *Prescription*, R. Bernhardt (ed.) EPIL 10, Amsterdam: North Holland, 1987, pp. 327–330.
- Franck, T., *The Emerging Right to Democratic Governance*, 86 AJIL 1992, pp. 46–91.

- Franck, T.M., *Are Human Rights Universal?*, in: Foreign Affairs Jan/Feb 2001, pp. 191–204.
- Franckx, E., *The 1998 Estonia-Sweden Maritime Boundary Agreement: Lessons to be Learned in the Area of Continuity and/or Succession of States*, 31 Ocean Development & International Law 2000, pp. 269–284.
- Franckx, E., and A. Pauwels, *Lithuanian-Russian Boundary Agreement of October 1997: To Be or Not To Be?*, in: V. Götz et al. (Hg.) Liber Amicorum Günther Jaenicke, Berlin: Springer, 1998, pp. 63–95.
- Frowein, J.A., *Die Abmachung von Evian und die Entstehung des algerischen Staates*, in: 23 ZaöRV 1963, pp. 20–48.
- Frowein, J.A., *Non-recognition*, R. Bernhardt (ed.) EPIL 10, Amsterdam: North Holland, 1987, pp. 314–316.
- Fuller, L.L., *Legal Fictions*, 25 Illinois Law Review 1930–1931, pp. 513–546.
- Gerson, A., *War, Conquered Territory, and Military Occupation in the Contemporary International Legal System*, in: 18 Harvard ILJ 1977, pp. 525–556.
- Ginsburgs, G., *The Territorial Question between the USSR and Japan. The Soviet Case and a Western Aperçu*, in: 15 Korea and World Affairs 1991, pp. 259–278.
- Gowlland-Debbas, V., *The Functions of the United Nations Security Council in the International Legal System*, in: M. Byers, The Role of Law in International Politics, Oxford, 2000, pp. 277–314.
- Graham, M.W., *The Legal Status of the Bukovina and Bessarabia*, 38 AJIL 1944, pp. 667–673.
- Grant, T.D., *East Timor, the U.N. System, and Enforcing Non-Recognition in International Law*, 33 Vanderbilt J. of Transnational Law 2000, pp. 273–310.
- Grant, T.D., *Defining Statehood: The Montevideo Convention and its Discontents*, 37 Columbia Journal of Transnational Law 1999, pp. 403–457.
- Grant, T.D., *A Panel of Experts for Chechnya: Purposes and Prospects in Light of International Law*, 9 Finnish YBIL 1998, pp. 145–248.
- Gray, C., *Self-Determination and the Breakup of the Soviet Union*, 12 YBEL 1992, pp. 465–504.
- Greenwood, C., *The Administration of Occupied Territory in International Law*, in: E. Playfair (ed.) International Law and the Administration of Occupied Territories. Two Decades of Israeli Occupation of the West Bank and Gaza Strip, Oxford: Clarendon Press, 1992, pp. 241–266.
- Grewe, W., *Völkerrechtliche Umschau — Europa nach dem Waffenstillstand*, in: 7 Monatshefte für Auswärtige Politik 1940, pp. 686–692.
- Grewe, W., *Peaceful Change*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL III, Amsterdam: North Holland, 1997, pp. 965–971.
- Grewe, W.G., *Außenpolitik und Völkerrecht in der Praxis*, in: 36 ADV 1998, pp. 1–18.

- Gureckas, A., *Lithuania's Boundaries and Territorial Claims Between Lithuania and Neighboring States*, 12 N.Y.L. Sch.J. Int'l & Comp. L, 1991, p. 107–121.
- Gyaltag, G., *Das Recht auf Selbstbestimmung aus historischer Sicht*, in: Ludwig (ed.), *Perspektiven für Tibet. Auf dem Weg zu einer Zukunft in Freiheit und Selbstbestimmung*, München: Diamant Verlag, pp. 49–59.
- Hafner G., and E. Kornfeind, *The Recent Austrian Practice of State Succession: Does the Clean Slate Rule Still Exist?* I Austrian Review of International and European Law 1996, pp. 1–49.
- Hannikainen, L., *The Case of East Timor from the Perspective of jus cogens*, in: International Law and the Question of East Timor, London: CIIR/IPJET, 1995, pp. 103–117.
- Hazard, J.N., *Soviet Republics in International Law*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL 4, Amsterdam: North Holland, 2000 (first published 1987), pp. 525–529.
- Herz, H., *Beiträge zum Problem der Identität des Staates*, 15 ZöR 1935, pp. 241–268.
- Hough, III, W.J., *The Annexation of the Baltic States and its effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory*, 6 New York Law School Journal of International Law No. 2, 1985, pp. 301–533.
- Hughes, A.D., *Tibet*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL 4, Amsterdam: North Holland, 2000, pp. 858–861.
- Hummer, W., *Der internationale Status und die völkerrechtliche Stellung Österreichs seit dem Ersten Weltkrieg*, in: H. Neuhold et al, *Österreichisches Handbuch des Völkerrechts*, 3. Aufl., Wien: Manz, 1997, pp. 452–497.
- Huntzinger, J., *La renaissance des Etats Baltes*, in: L'État souverain a l'aube du XXI siècle. Colloque de Nancy, Paris: A. Pedone, 1994, pp. 39–60.
- Ideon, A., *Eesti jätab Leedu üksi hüvitist nõudma* (Estonia leaves Lithuania alone to demand reparations), *Postimees*, 03.07.2000.
- Ilves, T. H., *Eesti välispoliitika peegelmaastikul*, (Estonian Foreign Policy on the Mirror-Landscape), *Postimees*, 07.08.2001.
- Jakusch, W., *Okkupationstheorie, Annexionstheorie und das iuspostliminii*, 25 ÖJZ 1970, pp. 258–263.
- Jennings, R., *Nullity and Effectiveness in International Law*, in: Cambridge Essays in International Law, Essays in Honour of Lord McNair, London, 1965, pp. 64–87.
- Johnson, D.H.N., *Acquisitive Prescription in International Law*, 27 BYBIL 1950, pp. 332–354.
- Juda, L., *United States' Non-recognition of the Soviet Union's Annexation of the Baltic States: Politics and Law*, 6 Journal of Baltic Studies 1975, pp. 272–290.
- Juviler, P., *Are Collective Rights Anti-Human? Theories on Self-Determination and Practice in Soviet Successor States*, in: II Netherlands Quarterly of Human Rights 1993, pp. 267–282.

- Kaasik, N., *L'Ultimatum Soviétique a l'Estonie*, in: Annexation of the Baltic States, Stockholm: Baltic Humanitarian Association, 1946.
- Kahn, M., *Les Russes dans les ex-républiques soviétiques*, in: Le courrier des pays de l'Est No. 376, 1993, pp. 3–20.
- Kamminga, M.T., *State Succession in Respect of Human Rights Treaties*, 7 EJIL 1996, pp. 469–484.
- Karpov, V.P., *The Soviet Concept of Peaceful Coexistence and its Implications for International Law*, in: H. W. Baade (ed.) *The Soviet Impact on International Law*, Dobbs Ferry, NY: Oceana, 1965.
- Kelly, M.J., *Non-Belligerent Occupation*, 28 Israel YB on Human Rights 1998, pp. 17–35.
- Kelsen, H., *Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht*, XII ZöR 1932, pp. 481–606.
- Kelsen, H., *The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence*, 55 Harvard Law Review 1941–42, pp. 44–70.
- Kelsen, H., *The Legal Status of Germany to be Established Immediately upon Termination of War*, 38 AJIL 1944, pp. 680–694.
- Kelsen, H., *The Legal Status of Germany According to the Declaration of Berlin*, 39 AJIL 1945, pp. 518–526.
- Kempe, L. W. van Meurs, *A la frontière russo-estonienne*, Le Courier des pays de l'Est, No. 438 Mars 1999, pp. 54–67.
- Kennedy, D., *Theses about International Law Discourse*, 23 GYBIL 1980, pp. 353–391.
- Kerikmäe, T., H. Vallikivi, *State Continuity in the Light of Estonian Treaties Concluded before World War II*, Juridica International V 2000, pp. 30–39.
- Kherad, R., *La reconnaissance internationale des Etats Baltes*, 96 RGDIP 1992, pp. 843–872.
- Клапсас, И., *Правопреемство и континуитет в международном праве*, Moscow JIL 1992, No. 4, pp. 22–35.
- Klein, E., *Die Rolle der Staatengemeinschaft beim Kampf um die Selbstbestimmung für Tibet*, in: K. Ludwig (ed.) *Perspektiven für Tibet. Auf dem Weg zu einer Zukunft in Freiheit und Selbstbestimmung*, München: Diamant Verlag, 2000, pp. 60–76.
- Клименко, Б., *Проблемы правопреемства на территориях бывшего Союза ССР*, in: Moscow JIL 1992, No. I, pp. 3–24.
- Kohen, M., *Le droit international et le temps*, in: Société française pour le droit international, Colloque de Paris, Paris: Pedone, 2001, pp. 129–157.
- Kolodkin, A., *Russia and International Law: New Approaches*, 26 RBDI 1993, No. 2, pp. 552–557.
- Kordt, E., *Ungleicher Vertrag und Annektiert im sozialistischen Völkerrecht und in der Staatenpraxis sozialistischer Länder*, in: Festschrift Hermann Jahrreis, Köln: Carl Heymanns V., 1964, pp. 201–220.

- Korkelia, K., G. Lordkipanidze, *State Succession in Respect of International Treaties in Post-Independent Soviet Union: Some Reflections on the Status of Georgia*, in: *International Law Journal* (Tbilisi State University), Vol. 3, 1998, No. I–II, pp. 41–50.
- Korovin, E.A., *The Second World War and International Law*, 40 *AJIL* 1946, pp. 742–755.
- Koskenniemi, M., *The Normative Force of Habit: International Custom and Social Theory*, I *Finnish YBIL* 1990, pp. 77–153.
- Koskenniemi, M., *The Politics of International Law*, I *EJIL* 1990, pp. 4–32.
- Koskenniemi, M., *The Future of Statehood*, 32 *Harvard ILJ* 1991, pp. 397–410.
- Koskenniemi, M., and M. Lehto, *La succession d'états dans l'ex-URSS, en ce qui concerne particulièrement les relations avec la Finlande*, 38 *AFDI* 1992, pp. 179–219.
- Koskenniemi, M., *The Wonderful Artificiality of States*, in: 88 *ASIL Proc.* 1994, pp. 22–29.
- Koskenniemi, M., *The Present State of Research*, in: *State Succession: Codification Tested Against the Facts*, Hague Academy of International Law. Centre for Studies and Research in International Law and International Relations, 1996, pp. 89–168.
- Krassilnikow, A., *Die Staatsgrenzen der Republik Lettland nach dem Stand vom Sommer 1993*, 39 *Osteuropa Recht* 1993, No. 4, pp. 281–286.
- Krieken, P. van, *Estonia's Minorities and Aliens: Time for a 'Yes-Campaign*, in: S. Trifunovska (ed.) *Minorities in Europe. Croatia, Estonia and Slovakia*, 1999, pp. 105–122.
- Krüger, H., *Das Prinzip der Effektivität, oder: Über die besondere Wirklichkeitsnähe des Völkerrechts*, in: D. S. Constantopoulous *et al.* (Hg.) *Grundprobleme des internationalen Rechts*, Festschrift für Jean Spiropoulous, Bonn, 1957, pp. 265–284.
- Крылов, С.Б., *Борьба СССР за мир*, (The Fight of the USSR for the Peace), in: В. Н. Дурденевски, С. Б. Крылов, *Международное право*, Институт права Академий Наук СССР, Москва: Юридическое издательство, 1947.
- Kunig, P., *Postliminium*, in: R. Bernhardt (ed.) *EPIL* 4, Amsterdam: North Holland, 1982, pp. 140–141.
- Kunz, J.L., *Identity of States Under International Law*, 49 *AJIL* 1955, pp. 68–76.
- Lange, F., *Die baltischen Staaten und die KSZE*, in: 44 *Osteuropa*, März 1994, pp. 232–241.
- Lapidoth, R., *The Expulsion of Civilians from Areas which came under Israeli control in 1967: Some Legal Issues*, 2 *EJIL* 1990, pp. 97–109.
- Laserson, M., *Das Minoritätenrecht der baltischen Staaten*, 2 *ZaöRV* 1931, pp. 401–429.
- Laski, P., *The Prescription in International Law — Some Remarks*, 23 *Polish YBIL* 1997–1998, pp. 219–227.

- Lehto, M., *Succession of States in the Former Soviet Union. Arrangements Concerning the Bilateral Treaties of Finland and the USSR*, in: 4 FYBIL 1993, pp. 194–228.
- Li, T.-T., *The Legal Position of Tibet*, 50 AJIL 1956, pp. 394–404.
- Liik, K., *Vene saadik: tulen meie suhteid parandama* (The Russian Ambassador: I am Coming to Improve our Relations), Interview with K. Provalov, Postimees, 5.01.2001.
- Liivak, A., *Soviet Responses to Western Nonrecognition of Baltic Annexation*, in: Loeber/Vardys/Kitching (eds.) *Regional Identity Under Soviet Rule*, 1990, pp. 375–394.
- Lindpere, H., *Evaluation of the Soviet-German Pacts of August 23 and September 28 1939 from the Standpoint of International Law*, I Finnish YBIL 1990, pp. 415–439.
- Loeber, D.A., *Language Rights in Independent Estonia, Latvia and Lithuania, 1918–1940*, in: S. Vilfan (ed.) *Ethnic Groups and Language Rights*, Vol. 3, 1990.
- Loeber, D.A., *Die baltischen Staaten vor völkerrechtlichen Problemen: Kontinuität oder Staatennachfolge in bezug auf Staatsverträge, Staatseigentum und Staatsschulden*, in: B. Meissner, D.A. Loeber, E. Levits (eds.), *Die Wirtschaft der baltischen Staaten im Umbruch*, 1993, Köln, pp. 26–32.
- Loeber, D.A., *The Russian-Latvian Territorial Dispute Over Abrene. A Legacy from the Times of Soviet Rule*, *The Parker School Journal of East European Law* 1995/Vol. 2 Nos. 4–5, pp. 537–559.
- Loeber, D.A., *Consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact for Lithuania of Today International Law Aspects*, *Lithuanian Foreign Policy Review* 1999 No. 4, pp. 95–105.
- Loeber, D.A., *Consequences of the Molotov-Ribbentrop Pact Continuing into Our Days: International Legal Aspects*, in: *Latvia in WW II. Materials of an International Conference*, 14–15 June 1999, Riga, pp. 67–76.
- Loeber, D.A., *Forced Incorporation: International Law Aspects of the Soviet Takeover of Latvia in 1940*, in: R. Clark F. Feldbrugge, S. Pomorski (eds.) *International and National Law in Russia and Eastern Europe*, The Hague: M. Nijhoff, 2001, pp. 225–259.
- Love, L., *International Agreement Obligations after the Soviet Union's Break-up: Current United States Practice and Its Consistency with International Law*, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 26, 1993, p. 394–395.
- Lukasuk, I.I., *Russland als Rechtsnachfolger in völkerrechtliche Verträge der UdSSR*, 4 Osteuropa Recht 1993, pp. 235–246.
- Lõhmus, A., *Ilves kritiseeris teravalt Venemaad*, (Ilves criticized sharply Russia), Postimees, 17.01.2001.
- Makarov, N., *Die Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjet-Union*, 10 ZaöRV 1941, pp. 682–707.

- Mälksoo, L., *Language Rights in International Law: Why the Phoenix h Still in the Ashes*, 12 Florida Journal of International Law 2000, pp. 431–465.
- Mälksoo, L., *Professor Uluots, the Estonian Government in Exile and the Continuity of the Republic of Estonia*, 69 Nordic Journal of International Law 2000, pp. 289–316.
- Mälksoo, L., *Soviet Genocide? The Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law*, 14 Leiden Journal of International Law 2001, pp. 757–787.
- Mark, H., *Vabariigi President ja Vabariigi Valitsus Eksiilis 1988–1992* (The President of the Republic and the Government of the Republic in Exile in 1988–1992), Akadeemia 1997 No. 7, p. 1443 *et seq.*
- Marks, S., *Kuwait and East Timor: a brief study in contrast*, in: International Law and the Question of East Timor, London: CIIR/IPJET, 1995, pp. 174–180.
- Марочкин, С. Ю., *Вопросы эффективности норм международного права*, (with English summary: Questions of Effectiveness of International Law Rules), Soviet YBIL 1988, pp. 12–22.
- Мартыненко, Е., *Правопреемство России в отношении собственности Российской Империи на Ближнем Востоке*, in: Правоведение No. I 2000, pp. 237–247.
- Mattson, T., T. Sildam, *Venemaa välisministeerium peab Eesti presidendi ametitunnuse tagastamise küsimust praegu lahendamatuks* (In the View of the Russian Foreign Ministry, the Question of the Restitution of the Official Regalia of the Estonian President is Currently Unsolvable), Postimees, 06.10.1996.
- McDougal, M., *Some Basic Theoretical Concepts about International Law: a Policy-Oriented Framework of Inquiry*, in: R. Falk and S. Mendlovitz (eds.) The Strategy of World Order, vol. III — International Law, New York: World Law Fund, 1966.
- Meissner, B., *Die sowjetische Stellung zur Annexion und zur Ersitzung*, in: Int.Recht und Dipl. 1964, pp. 96–100.
- Meissner, B., *Die Souveränität der baltischen Nationen* (1980), in: B. Meissner, Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994, Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1995, pp. 174–195.
- Meissner, B., *Baltic States*, EPIL I, 1992, pp. 328–337.
- Meissner, B., *Die Russische Politik gegenüber der Baltischen Region als Prüfstein für das Verhältnis Russlands zu Europa* (1994), in: B. Meissner, Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge 1954–1994, Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1995, pp. 273–319.
- Meissner, B., *The Occupation of the Baltic States from a Present-Day Perspective*, in: T. Jundzis (ed.) The Baltic States at Historical Crossroads. Political, Economic, and Legal Problems in the Context of International Cooperation on the Doorstep of the 21st Century. A Collection of Scholarly

- Essays Published in Remembrance of Senator August Loeber and the 75th Birthday of Professor Dietrich Andre Loeber, Riga: Academy of Sciences of Latvia, 1998, pp. 473–488.
- Мэлтюхов, М., *Наращивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939–1941 гг.* — Отечественная история, No. 4 2000, стр. 46–70.
- Mendl, W., *Japan and the Soviet Union: Towards a Deal?* 47 World Today 1991 (November), p. 196 *et seq.*
- Miehler, H., C. Schreuer, *Austria*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL 12, Amsterdam: North Holland, 1990, pp. 28–33.
- Misiunas, R.J., *Sovereignty Without Government: Baltic Diplomatic and Consular Representation, 1940–1990*, in: Y. Shain (ed.) Governments-in-Exile in Contemporary World Politics, New York and London: Routledge, 1991, pp. 134–144.
- Morgenthau, H., *Positivism, Functionalism and International Law*, 34 AJIL 1940, pp. 260–284.
- Moshes, A., *Russia-Lithuania: Preserving Interaction*, Lithuanian Foreign Policy Review 2000 No. 2(6), pp. 79–86.
- Mössner, J.M., *Non-Aggression Pacts*, R. Bernhardt (ed.) EPIL III, Amsterdam: North Holland, 1997, pp. 596–600.
- Mouton, J.-D., *L'État selon le Droit International: diversité et unite*, in: L'État souverain à l'aube du XXIe siècle. Colloque de Nancy, Paris, pp. 79–106.
- Мюллерсон, Р.А., *Советско-Германские договоренности в аспекте международного права*, in: Советское государство и право no. 9 1989, pp. 105–109.
- Mullerson, R., *New Developments in the Former USSR and Yugoslavia*, 33 Va. J. Int'l L. 1993, pp. 299–322.
- Mullerson, R., *The Continuity and Succession of States by Reference to the Former USSR and Yugoslavia*, 42 ICLQ 1993, pp. 473–493.
- Mutua, M., *What is TWAIL?*, in: ASIL Proceedings of the 94th Annual Meeting, April 5–8, 2000, pp. 31–38.
- Niitsoo, V., *Rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1955–1962* (National Resistance Movement in 1955–1962) Akadeemia No. 12, 1994, pp. 2513–2539 and No. I, 1995, pp. 58–71; *Eesti rahvuslik vastupanuliikumine aastail 1968–1975*, No. 9–10, 1993, pp. 1819–1833 and 2905–2110.; *Avalik vastupanuliikumine aastail 1977–1984*, No. 9–10, 1992, pp. 1917–1933 and 2180–2194.
- Oberhammer P./A. Rcinisch, *Restitution of Jewish Property in Austria*, 60 ZaöRV 2000, pp. 737–761.
- O'Connell, D.P., *Recent Problems of State Succession in Relation to New States*, RCADI 1971, vol. II, 1972, pp. 95–206.
- Osinbajo, Y., *Legality in a Collapsed State: the Somali Experience*, 45 ICLQ 1996, pp. 910–923.
- Ottolenghi, G., *Il principio di effettività e la sua funzione nell'ordinamento internazionale*, 15 Rivista di diritto internazionale 1936, pp. 3–33.

- Peller, A., *Note sur la Commission d'arbitrage de la Conference pour lapaix en Yougoslavie*, 37 A.F.D.I. 1991, pp. 329–348.
- Picciotti, R.A., *Legal Problems of Occupied Nations after the Termination of Occupation*, 33 Military Law Review 1966, pp. 25–57.
- Popovski, V., *Citizenship and Ethno-politics in Lithuania*, 33 International Politics March 1996, pp. 45–55.
- Посёл Литвы Зенонас Намавичюс: Российской военной угрозы не существует, *Izvesdija*, 20.02.2001 (No. 30), p. 9.
- Prunskiene, K., *Unabhängigkeit als Option für die Selbstbestimmung: das Beispiel Litauen*, in: K. Ludwig (ed.) *Perspektiven für Tibet. Auf dem Weg zu einer Zukunft in Freiheit und Selbstbestimmung*, München: Diamant Verlag, 2000, pp. 91–97.
- Pullat, R., *The Restoration of the Independence of Estonia*, 2 Finnish YBIL 1991, pp. 512–529.
- Quigley, J., *Mass Displacement and the Individual Right of Return*, in: 68 BYBIL 1997, pp. 65–126.
- Raestad, A., *La cession des Etats d'après le Droit des Gens*, 66 *Revue de Droit International et de législation comparée (RDI)*, 1939, pp. 441–449.
- Ramishvili, T., *Latvia and Estonia: Human Rights Violations in the Center of Europe*, 44 *International Affairs* 1998, pp. 116–127.
- Randelzhofer, A., *Commentary to Article 2(4)*, in: B. Simma (ed.) *The Charter of the United Nations. A Commentary*, Oxford: University Press, 1994, pp. 111–128.
- Rich, R., *Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union*, 4 *EJIL* 1993, pp. 36–55.
- Riisman, V., *Kersten'i komisjoni töötulemusi* (Work Results of the Kersten Committee), in: *Võitlev Eesti (Fighting Estonia)*, Nr. 6, 1956, pp. 35–42.
- Riisman, V.J., *The Continued Legal Existence of the Baltic States*, 12 *Baltic Review* (7 November 1957), pp. 48–68.
- Riisman, V.J., *Nõukogude Liit oli agressor*, (Soviet Union was an aggressor) in: *Vaba Eesti Sõna (Free Estonian Word)*, February 26, 1998. No. 9 (2508).
- Riisman, V.J., *Vaatlusi Vabadussõjast ja Tartu rahulepingust* (Observations at the War of Independence and the Tartu Peace Treaty), in: *Vaba Eesti Sõna*, December 23, 1999.
- Roberts, A., *What Is a Military Occupation?*, 55 *BYBIL* 1984, pp. 249–305.
- Roberts, A., *Prolonged Military Occupation: the Israeli-Occupied Territories Since 1967*, 84 *AJIL* 1990, pp. 44–103.
- Roosaare, E., *Consular Relations between the United States and the Baltic States*, 27 *Baltic Review* (June 1964), pp. 23–32.
- Ross, A., *Denmark's Legal Status during the Occupation*, I *Jus Gentium (Nordisk Tidsskrift for Folkeret og International Privatret)* 1949, Vol. I, pp. 3–21.
- Ross, A., *Tû-tû*, 70 *Harvard Law Review* 1956/57, pp. 812–825. Rousseau, C., *Syrie*, 33 *RGDIP* 1962, pp. 413–417.

- Ruiz H., Fabri, *État (création, succession, compétences). Genèse et disparition de l'état à l'époque contemporaine*, 38 AFDI 1992, pp. 153–178.
- Salmon, J., *Pays Bâtes*, 24 RBDI 1991, pp. 261–267.
- Saxer, U.W., *The Transformation of the Soviet Union: From a Socialist Federation to a Commonwealth of Independent States*, in: 14 Loy. L.A. Int'l & Comp. L.J. 1992, pp. 581–715.
- Schachter, O., *The Decline of the Nation-State and its Implications for International Law*, in: J.I. Charney, D. K. Anton, M.E. O'Connell (eds.) *Politics, Values and Functions. International Law in the 21st Century. Essays in Honor of Professor Louis Henkin*, The Hague: Nijhoff, 1997.
- Schätzel, W., *Die Annexion im Völkerrecht*, 2 AVR 1950, pp. 1–28.
- Schaumann, W., *Exilregierung*, in: K. Strupp and H.-J. Schlochauer (Hg.) *Wörterbuch des Völkerrechts*, Band I, 2. Aufl., Berlin: Walter de Gruyter, pp. 498–499.
- Scheuner, U., book review of K. Marek, 17 ZaöRV 1956/57, pp. 173–175.
- Scheuner, U., *Entstehung, Altersstufen und Untergang von Staaten im Lichte des Rechts*, in: 4 Kölner Zeitschrift für Soziologie 1951/52, pp. 208–221.
- Scheuner, U., *Die Funktionsnachfolge und das Problem der staatsrechtlichen Kontinuität*, in: T. Maunz (Hg.) *Vom Bonner Grundgesetz zur gesamtdeutschen Verfassung*, (Festschrift für Franz Nawiasky), München: Isar Verlag, 1956, pp. 9–48.
- Schmid, K., *Gedanken zu Untergang und Entstehung von Staaten in Mittel- und Osteuropa*, 69 Friedens-Warte 1993, pp. 72–97.
- Schram, S.R., *L'Union soviétique et les Etats Baltes*, in: Jean-Baptiste Duroselle (ed.) *Les Frontières Européennes de l'U.R.S.S. 1917–1941*, Paris: Librairie Armand Colin, 1957.
- Schreuer, C., *The Waning of the Sovereign State: Towards a New Paradigm for International Law?*, 4 EJIL 1993, pp. 447–471.
- Schulz, L., *The Relationship of the Union to the Republics in Soviet Constitutional Law*, in: D. A. Loeber, S.V. Vardys, L. P. A. Kitching (eds.) *Regional Identity under Soviet Rule — the Case of the Baltic States*, 1990, pp. 351–354.
- Schweisfurth, T., *Germany, Occupation After World War II*, in: R. Bernhardt (ed.) *EPIL* 3, Amsterdam: North Holland, 1982, pp. 191–197.
- Schweisfurth, T., *Ausgewählte Fragen der Staatensukzession im Kontext der Auflösung der UdSSR*, 32 AVR 1994, pp. 99–129.
- Schweisfurth, T., *Vom Einheitsstaat (UdSSR) zum Staatenbund (GUS). Juristische Stationen eines Staatszerfalls und einer Staatenbundsentstehung*, 52 ZaöRV 1992, pp. 541–702
- Schweisfurth, T., *Soviet Union, Dissolution*, in: R. Bernhardt (ed.) *EPIL*, Vol. 4, Amsterdam, 2000, pp. 529–547.
- Sciso, E., *Dissoluzione di stati e problemi di successione nei trattati*, in: XLIX *La comunità internazionale* 1994, pp. 63–115.

- Scott, S.V., *International Law as Ideology: Theorizing the Relationship between International Law and International Politics*, 5 EJIL 1994, pp 313–325.
- Seidel, G., *Die Völkerrechtsordnung an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, 38 AVR 2000, pp. 23–47.
- Senn, A.E., *What Happened in Lithuania in 1940?*, in: Lithuanian Foreign Policy Review 2000, pp. 179–195.
- Shaw, M.N., *State Succession Revisited*, in: 5 Finnish YBIL 1994, pp. 34–98.
- Shaw, M., *The Heritage of States: The Principle of Uti Possidetis Juris Today*, 67 BYBIL 1996, pp. 75–154.
- Shaw, M.N., *Peoples, Territorialism and Boundaries*, 8 EJIL 1997, pp. 478–507.
- Shinkaretskaya, G., *Succession and the Borders of the Russian Federation*, in: I Moscow JIL 1995, No. 4, pp. 50–62.
- Sildam, T., *Välisminister Ilves: ajalugu pole pudupood* (Foreign Minister Ilves: History is not a Grocery Store), an interview in Postimees, 02.02. 2001.
- Simma, B., *Comments on Global Governance, the United Nations Reform and the Place of Law*, in: 9 Finnish YBIL 1998, pp. 61–66.
- Skubiszewski, K., *The End of Yalta*, in: K. Wellens (ed.) *International Law: Theory and Practice. Essays in Honour of Eric Suy*, The Hague: Nijhoff, 1998, pp. 107–119.
- Slaughter, A.-M., *Governing the Global Economy through Government Networks*, in: M. Byers (ed.) *The Role of Law in International Politics*, 2000, pp. 177–205.
- Smirnov, I.A., *The Legal Qualification of the Documents on Security and Cooperation in Europe*, Soviet Journal of International Law, No. 2, 1991, pp. 111–120.
- Smith, G., A. Aasland, R. Mole, *Statehood, Ethnic Relations and Citizenship*, in: G. Smith (ed.) *The Baltic States. The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, London: Macmillan, 1994, pp. 181–205.
- Smith, G., *When nations challenge and nations rule: Estonia and Latvia as ethnic democracies*, in: 33 *International Politics*, March 1996, pp. 27–43.
- Stone, J., *What Price Effectiveness?*, 50 ASIL Proc. 1956, pp. 198–206.
- Stern, B., *How to Regulate Globalization?*, in: M. Byers (ed.) *The Role of Law in International Politics*, Oxford UP, 2000, pp. 247–268.
- Sur, S., *The State between Fragmentation and Globalization*, 8 EJIL 1997, pp. 421–432.
- Susi, A., *Mis on meile maksma läinud okupatsioon?* (What has been the Price of Occupation for Us), *Looming* No. 2 1990, pp. 246–251.
- Szafarz, R., *The Practice of Poland as the “Other State Party” and as a Depositary — as Regards Succession of Recently Established States in Respect of Treaties (a Case Study)*, 22 Polish YBIL 1995–1996, pp. 221–235.
- Syatow, J.J.G., *Old and New States — a Misleading Distinction for Future International Law and International Relations*, in: *Le droit international demain*.

- Universite de Neuchatel, Serie juridique No. 8, Neuchatel: Editions Ides et Calendes, 1974.
- Tarand, K., *Kasvuraskused* (Difficulties of Growing), in: EÜSi Album XVIII, Tartu. 2000, pp. 53–60.
- Tchernichenko, S.V., *State as a Personality, Subject of International Law and Bearer of Sovereignty*, Russian YBIL 1993–1994, pp. 13–46.
- Teder, I., *N. Liidu agressiooniga Eesti Vabariigile tekitatud kahjude hüvitamisest*, (About the Compensation of Damages Inflicted upon the Republic of Estonia with the Aggression of the USSR), Looming No. 2, 1990, pp. 252–254.
- Teson, F.R., *Realism and Kantianism in International Law*, 86 ASIL Proc. 1992, pp. 113–118.
- Tichy, H., *Two Recent Cases of State Succession — An Austrian Perspective*, 44 Austrian Journal of Public International Law 1992, pp. 117–136.
- Tomuschat, C., *Ethos, Ethics and Morality in International Relations*, in: R. Bernhardt (ed.) EPIL 9, Amsterdam: North Holland, 1986, pp. 127–134.
- Tomuschat, C., *Staatsvolk ohne Staat? Zum Teso-Urteil des Bundesverfassungsgerichts (BverfGE 77, 157)*, in: FS Karl Doehring, Heidelberg: Springer, pp. 985–1008.
- Tomuschat, C., *International Crimes by States — an Endangered Species?*, in: International Law: Theory and Practice. Essays in Honour of Eric Suy, The Hague: Nijhoff, 1998, pp. 253–274.
- Torrecuadrada, S., *Le rôle du consentement dans la succession d'Etats aux traités*, 23 Polish YBIL 1997–1998, pp. 127–170.
- Trapans, J.A., *The West and the Recognition of the Baltic States: 1919 and 1991. A Study of the Politics of the Major Powers*, 25 Journal of Baltic Studies, 2, pp. 153–173.
- Uibopuu, H.-J., *Gedanken zu einem völkerrechtlichen Staatsbegriff*, in: C. Schreuer (ed.) Autorität und internationale Ordnung. Aufsätze zum Völkerrecht, Berlin: Duncker & Humblot, 1979, pp. 87–110.
- Uibopuu, H.-J., *Minorities and their Rights in the Baltic States*, in: 35 AWR-Bulletin 1997, pp. 189–197.
- Uibopuu, H.-J., *Dealing with the Minorities — a Baltic Perspective*, in: 48 The World Today 1992 (June), pp. 108–112.
- Uschakow, A., *Die Wiederherstellung Polens im Lichte des Völkerrechts*, in: B. Meissner, G. Zieger (Hg.), Staatliche Kontinuität unter besonderer Berücksichtigung der Rechtslage Deutschlands, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1983, p. 107–128.
- Vadapalas, V., V. Zalys, *Secret Protocols to the Soviet-German Treaties of 1939 and the Problem of Prescription in International Law*, in: Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Social Sciences. 1990, 39/2, pp. 126–134.
- Vallens, D., *The Law on Aliens Controversy in the Baltic States*, in: The Review of the International Commission of Jurists, No. 54 June 1995, pp. 1–28.

- Varenes, F. de, *Non-Citizens and Minorities in Estonia and Their Economic and Social Opportunities*, in: Snežana Trifunovska (ed.) *Minorities in Europe. Croatia, Estonia and Slovakia*, The Hague: Asser Press, 1999, pp. 123–142.
- Verdross, A., *Die völkerrechtliche Identität der Staaten*, in: R. Braun, A. Verdross, L. Werner (Hg.) *Festschrift Heinrich Klang*, Wien: Springer Verlag, 1950, pp. 18–21.
- Verdross, A., *Untergang von Staaten*, in: K. Strupp, H.-J. Schlochauer (eds.) *Wörterbuch des Völkerrechts*, 2. Aufl., Band III, Berlin: Springer, 1962, pp. 479–480.
- Verhoeven, J., *La reconnaissance internationale: déclin ou renouveau?* 39 AFDI 1993, pp. 7–40.
- Visek, R.C., *Creating the Ethnic Electorate through Legal Restorationism: Citizenship Rights in Estonia*, 38 Harvard JIL 1997, pp. 315–376.
- Waitz von Eschen, F. Frhr., *Zur internationalen Lage der baltischen Republiken nach Erlangung der Unabhängigkeit*, in: 42 Osteuropa 1992, pp. 319–328.
- Whomersley, C., *The International Legal Status of Gdansk, Klaipeda and the Former East Prussia*, 42 ICLQ 1993, pp. 919–927.
- Wright, Q., *The Goa Incident*, 56 AJIL 1962, pp. 617–632.
- Yakemtchouk, R., *Les républiques Baltes en droit international. Echech d'une annexion opérée en violation du droit des gens*, 37 AFDI 1991, pp. 259–289.
- Young, R., *The State of Syria: Old or New?* 56 ASIL 1962, pp. 482–488.
- Zakharova, N.V., *States as Subjects of International Law and Social Revolution (Some Problems of Succession)*, Soviet YBIL 1960, pp. 157–166.
- Zakharova, N., *Renunciation by the Soviet State of Treaties of Tsarist Russia which Violated the Rights of the Peoples in Eastern Countries*, Soviet YBIL 1962, pp. 126–136.
- Žalirnas, D., *Legal and Political Issues on the Continuity of the Republic of Lithuania*, in: Lithuanian Foreign Policy Review 1999 No. 4, pp. 104–116.
- Ziemele, I., *The Application of International Law in the Baltic States*, 40 GYBIL 1997, pp. 243–279.
- Ziemele, I., *The Role of State Continuity and Human Rights in Matters of Nationality of the Baltic States*, in: T. Jundzis (ed.) *The Baltic States at Historical Crossroads. Political, Economic, and Legal Problems in the Context of International Cooperation on the Doorstep of the 21st Century. A Collection of Scholarly Essays Published in Remembrance of Senator August Loeber and the 75th Birthday of Professor Dietrich Andre Loeber*, Riga: Academy of Sciences of Latvia, 1998, pp. 248–271.

LAURI MÄLKSOO

Lauri Mälksoo on Tartu Ülikooli rahvusvahelise õiguse õppetooli hoidja ja Eesti Vabariigi õiguskantsleri nõunik rahvusvahelise õiguse küsimustes. Käesolev raamat on tõlge autori poolt 2002.a Berliini Humboldti Ülikoolis kaitstud doktoritööst, mis ilmus inglisekeelse raamatuna 2003.a.

NÕUKOGUDE ANNEKSIOON JA RIIGI JÄRJEPIDEVUS:

*Eesti, Läti ja Leedu staatus
rahvusvahelises õiguses
1940.a-1991.a ja pärast 1991.a.*

Расширению его юрисдикции в соответствии с советской практикой до-

державности, автором СССР и Восточной Европы, а также в соответствии с ее подполной подлинностью в этих областях.

Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Москва, 23 августа 1960 года.

Германия